

X 254087

ROMSICS IGNÁC

A HORTHY-KORSZAK

Válogatott tanulmányok

HELIKON

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001194717

Borítóterv Czeizel Balázs

Fotó: FORTEPAN / Saly Noémi adományozó

A kötetben felhasznált miniszterelnöki portrékat a Magyar Nemzeti Múzeum
Történeti Fényképtára bocsátotta rendelkezésünkre.

X 254087

© Romsics Ignác, 2017

© Helikon Kiadó, 2017

TARTALOM

Bevezetés	7
ELLENFORRADALOM ÉS KONSZOLIDÁCIÓ. A HORTHY-RENDSZER ELSŐ TÍZ ÉVE	11
Az ellenforradalom gyökerei és társadalmi bázisa	13
A századelő magyar társadalma – madártávlatból	13
Ellenforradalmak a forradalmakban	22
Az ellenforradalom hatalomra jutásának körülményei	36
A Peidl-kormány hat napja	36
Kormányok, pártok, politikusok és a Clerk-misszió	40
Az 1920-as nemzetgyűlési választások és Horthy kormányzóvá választása	54
A trianoni békeszerződés	62
A konszolidáció kezdetei	69
Teleki és belpolitikája	69
A földreform	77
A gazdasági helyzet	82
Külpolitika és IV. Károly első visszatérési kísérlete	88
A bethleni konszolidáció	98
Külpolitika és IV. Károly második visszatérési kísérlete	98
A belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése	104
A gazdasági élet újjászervezése és fellendülése	116
Az utolsó belpolitikai viharok	124
Felsőház felállítása és az 1926-os választások	133
A konzervatív reformpolitika és a revízió megalapozásának útján	140
Kultúrpolitika és szellemi élet	140
Az aktív külpolitika kezdetei	150
Belpolitikai reformok	158
Az évtized társadalmi változásai	166
MAGYARORSZÁG MINISZTERELNÖKEI, 1919–1944	179
Peidl Gyula	187
Friedrich István	191
Huszár Károly	195
Simonyi-Semadam Sándor	199

Teleki Pál gróf	202
Bethlen István gróf	208
Károlyi Gyula gróf	224
Gömbös Gyula	228
Darányi Kálmán	235
Imrédy Béla	239
Teleki Pál gróf	246
Bárdossy László	253
Kállay Miklós	257
Sztójay Döme	262
Lakatos Géza	265
Szálasi Ferenc	269
 MAGYARORSZÁG(OK) A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	 275
Statisztikai adatok	280
Társadalmi modellek és ellentétek	285
Pártszerkezet és politikai törekvések	301
Irodalmi irányzatok	309
Konklúziók	314
 A MAGYAR ISKOLARENDSZER ÉS A NÉPFŐISKOLAI MOZGALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	 321
 A NUMERUS CLAUSUSTÓL A HOLOKAUSZTIG	 333
 DIKTATÚRA ÉS DEMOKRÁCIA KÖZÖTT. A MAGYAR KONZERVATÍVOK DILEMMÁI AZ 1930-AS ÉVEK VÉGÉN ÉS AZ 1940-ES ÉVEK ELEJÉN	 349
 A HORTHY-RENDSZER JELLEGE. HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS	 365
 A HORTHY-KORSZAK TELJESÍTMÉNYE	 383
Gazdasági eredmények	385
Társadalmi viszonyok és szociálpolitika	389
Oktatás	391
Kultúra, művelődés, szórakozás	393
A politikai rendszer	396
Revízió, hadsereg, háború	399
 Névmutató	 405

BEVEZETÉS

Bár kecskeméti levéltárosként pályámat az 1918–1919-es forradalmak és vidéki ellenforradalmak kutatásával kezdtem, 1977-től, amikor az MTA Történettudományi Intézetébe kerültem, feladatom a Horthy-korszak vizsgálata lett. Első munkám, amellyel 1979 őszére készültem el, a Gondolat Kiadó méltán kedvelt képes ismeretterjesztő sorozatában (Magyar História) jelent meg 1982-ben *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* címmel. A kézirat elkészülte és megjelenése között eltelt közel három év nem anyagtorlódással, hanem azzal magyarázható, hogy a munka szemléletével intézeti vezetőim és a kiadó felelős szerkesztői egyaránt elégedetlenek voltak. Főleg négy dolgot kifogásoltak: a trianoni békeszerződés területi előírásainak és következményeinek „túldramatizálását”, a korszak modernizációs eredményeinek, elsősorban a kulturális és oktatási fejlesztések jelentőségének „túlhangsúlyozását”; a politikai rendszer diktatórikus vonásainak bagatellizálását és parlamentáris jellegének kiemelését; valamint a baloldal, és ezen belül elsősorban a munkásmozgalom jelentőségének az alulértékelését. Ezek a kérdések már a kézirat szokásos intézeti vitáján szokatlanul élesen felszínre kerültek. Az intézet ügyvezető igazgatója és a korszak vezető kutatója, Ránki György egyenesen azt a kijelentést tette, hogy olyan szemlélettel, mint amilyen a kéziratomat jellemzi, nem maradhatok a Történettudományi Intézetben. Másoknak – az intézet idősebb munkatársai közül mindenekelőtt Benda Kálmánnak és Kosáry Domokosnak – viszont tetszett a kézirat. Nem nyilvánosan Kosáry kimondottan azt közölte velem, hogy a Horthy-korszakkal foglalkozó munkák közül ez az első, amely tárgyilagosságnak nevezhető. Az intézeten kívüli fiatalabb, de nálam néhány évvel idősebb kollégák közül egyetértéséről biztosított Gergely András, Jeszenszky Géza és Kiss Gy. Csaba. A Gondolat Kiadó szerkesztőivel, mindenekelőtt az azóta Kanadában letelepedett Szapor Judittal többszöri kötélhúzás után végre sikerült olyan kompromisszumos megfogalmazásokban megegyezni, amelyeket a kiadó

már és én még vállalni tudtam. Biztos vagyok benne, hogy Ránki György jóváhagyása nélkül, aki a későbbiekben számos jelét adta annak, hogy nem kell szó szerint venni sarkos kijelentését, a kiadó engedményeim ellenére sem vállalta volna munkám közzétételét. Az 1979-es kézirat 1982-ben megjelent változatának mai olvasata nyilvánvalóan más, mint az akkori volt. Az elmúlt közel negyven évben nagyon sokan és nagyon sokféleképpen írtak az 1920-as évekről. Ennek köszönhetően jóval többet tudunk a korszakról, mint annak idején tudhattunk. És persze az értékszempontok is pluralizálódtak. A szövegen ennek ellenére sem tartalmilag, sem stílusban nem változtattam. Bízom benne, hogy néhány szó és kifejezés kivételével, amelyeket egyik akkori amerikai kritikusom szerint a „szövegből ki kellett volna hagyni”,* érdemi mondanivalóm kiállta az idők próbáját. Az újabb kutatások eredményeire építve mindössze három-négy tárgyi tévedésemet javítottam. Ezeket a módosításokat, illetve néhány szavas kiegészítéseket minden esetben *dőlt* betűvel emeltem ki.

Az *Ellenforradalom és konszolidáció* kéziratának 1979-es elkészülte és 1980-as revíziójának lezárulása utáni tíz évben elsősorban Bethlen István életével és politikájával, s a Magyarságkutató Intézet igazgatóhelyetteseként (1986-tól 1991-ig) emellett a hungarológia, valamint a trianoni határokon kívül élő magyarság történetének különböző aspektusaival foglalkoztam. A Horthy-korszakhoz azonban – különösen azután, hogy 1991-ben az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történelem Tanszékére kerülve oktatási feladatom súlypontját is ez adta – a későbbiekben is vissza-visszatértem. Ennek egyik eredménye az időszak miniszterelnökeiről készült portréorozat, amely a *Magyarország miniszterelnökei 1848–1990* című kötet egyik fejezeteként jelent meg először 1993-ban a Cégér Kiadó, majd 2003-ban jóval reprezentatívabb formában és egészen 2002-ig eljutva a Kossuth Kiadó gondozásában. Egy-két egészen apró stílusos módosítástól eltekintve ezen sem változtattam, viszont két Teleki Pállal kapcsolatos tárgyi tévedésemet és egy Bárdossyra vonatkozó megállapításomat a fentebb jelzett módon ez esetben is javítottam, illetve pontosítottam.

1993 és 1998 között többnyire az Egyesült Államokban tartózkodtam, ahol a bloomingtoni Indiana Egyetem magyar tanszékének a vezetője és oktatója voltam. Innen hazatérve kerültem kapcsolatba azzal a liberális

* Egészében véve egyébként nagyon is elismerő ismertetésében dr. Pogány András fogalmazott így. Dr. Pogány András: *Históriás népi demokrácia. Magyar Élet*, 1983. március 12. 8.

beállítottságú szellemi körrel, amelynek összefogói Gombár Csaba és Lengyel László, meghatározó alakjai pedig Csányi Vilmos, Hankiss Elemér, Kende Péter és Szilágyi Ákos voltak. A csoport, amely Korridornak nevezte magát, 2001 és 2012 között nyolc tanulmánykötetet adott ki, általában az aktuális közéleti problémákhoz kapcsolódva vagy azokból kiindulva. A nyolc könyvből nekem ötben jelent meg írásom. Ezek egyike a 2005-ben kiadott *Két Magyarország?* című kötet (Osiris Kiadó), amelynek elkészültéhez a rendszerváltás utáni új magyar elit és középosztály éles konfrontációi és markáns polarizálódása szolgáltak ugródeszkaként. Bár a kötet elkészültét heves és intellektuálisan izgalmas viták előzték meg, nem sikerült konszenzusra jutnunk. Kende Péter például kitartott amellett, hogy minden reális ellenérv dacára lényegében mégiscsak egy jobboldali és egy baloldali Magyarország néz farkasszemet egymással, és ennek a gyökerei visszanyúlnak a 20. század elejéig. Én viszont amellett érveltem, hogy sem a két világháború közötti magyar társadalom, sem a politika és a szellemi élet megosztottságai nem egyszerűsíthetők le egyetlen ellentétpárrá. E kötet harmadik írása ez a 2004-ben készült, a Korridorban alaposan megvitattott, és végül 2005-ben megjelent tanulmány.

A kötet következő, a népfőiskolai mozgalommal foglalkozó írásának első, rövidebb változatát még 1984-ben tettem közzé a kecskeméti *Forrás*-ban. A végső, itt közölt változat pedig az MTA Agrártörténeti Bizottsága által szervezett 2002-es budapesti konferencián hangzott el, s a Pölöskei Ferenc által szerkesztett *A falukutató fénykora 1930–1937* (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002) című kötetben jelent meg.

A *numerus clausustól a holokausztig* című tanulmány, amelyben a Horthy-korszak antiszemitizmusának tömör áttekintésére vállalkoztam, ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia egyik konferenciáján hangzott el 2014-ben. Az apropót erre a holokauszt hetvenedik évfordulója szolgáltatta. Az előadás látható és hallható volt az ATV-ben, és olvasható a *Századok* 2014/6-os számában.

A Horthy-korszak és általában a 20. századi magyar történelem egyes korszakainak és személyiségeinek megítélésével kapcsolatban 2013–2014-ben kiéleződött emlékezetpolitikai vitákra reflektálva az MTA II. osztálya Hunyady György osztályelnök kezdeményezésére elhatározta, hogy szakmai konferenciák rendezésével járul hozzá a vitakérdések tisztázásához. Az első ilyenre 2014 tavaszán került sor *Történelem és emlékezet* címmel, a másodikra pedig 2015 novemberében. Ez utóbbi az 1930-as évek

második és az 1940-es évek első felében irányadó konzervatív magyar tudósok válaszfútjait vette górcső alá. A kötet hatodik tanulmánya (*Diktátúra és demokrácia között*) e konferencia nyitó előadásaként hangzott el, és jelent meg utóbb a *Konzervatív gondolkodók a két világháború között* című válogatásban (Kossuth Kiadó, 2016).

A Horthy-korszak, nagyhatalmi politika és nemzetiségi kérdés iránti érdeklődésem az új évezred kezdetétől a historiográfia iránti figyelemmel egészült ki. Az elmúlt években erről két könyvet és több tanulmányt írtam, ám ezek közül ebbe a kötetbe csak egyet válogattam be: a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatos nézetek alakulásának áttekintését. A munka a kolozsvári *Korunk* felkérésére készült, amelynek szerkesztői 2012. novemberi számukat teljes egészében a Horthy-korszaknak szentelték. Írásom erősen rövidített változata elhangzott az MTA II. osztálya által szintén ebben a témában rendezett 2012. novemberi konferencián.

A kötet utolsó tanulmányában a korszak fény- és árnyoldalairól, eredményeiről és mulasztásairól igyekeztem tömör, ám átfogó képet adni. Az írás első, csak a békeidőszakot tárgyaló részét a *Rubicon* című folyóirat számára írtam, amely 2012 januárjában *Mérlegen a magyar történelem* címmel állított össze tematikus számot. Egy 2014-es, a holokauszt helyi vonatkozásaival foglalkozó pécsi konferencia előadójaként ezt egészítettem ki a háborús évek történéseivel. A konferenciakötet, benne *A Horthy-korszak teljesítménye* című írásommal, 2015-ben jelent meg Pécsen, az ottani egyetem Történettudományi Intézetének kiadásában *Velünk éltek, velünk élnek* címmel.

A könyv nyolc tanulmánya mellett természetesen több más előadásomban és írásomban is foglalkoztam a negyedszázados Horthy-korszak egy-egy aspektusával. Ezekben az alkalom szülte rövidebb megszólalásaimban azonban oly sok az átfedés és az önismétlés, hogy feleslegesnek és indokolatlannak tartottam újraközlésüket abban a fontosabbnak gondolt régebbi és újabb munkáimat közlő könyvsorozatban, amelynek az elindításával a Helikon Kiadó megtisztelt.

Göd, 2017. február 1.

Romsics Ignác

Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve

AZ ELLENFORRADALOM GYÖKEREI ÉS TÁRSADALMI BÁZISA

A századelő magyar társadalma – madártávlatból

A történelmi Magyarország 325 411 km²-nyi területén 1910-ben 20 886 487 ember élt. Ha ebből leszámítjuk a belső ügyeinek intézésében csaknem teljes önállóságot élvező Horvát-Szlavónia területét és népességét, 282 870 km²-t és 18 264 533 főnyi lakost kapunk. Ezt a még mindig tekintélyes nagyságú népességet többféle tényező (elsősorban a vagyon és a foglalkozás, továbbá a származás és hagyományok, vallás és nemzetiség stb.) osztotta-tagolta egymásnak alá-, fölé- vagy mellérendelt társadalmi osztályokká és rétegekké.

A csúcson, a társadalmi piramis legfelső szintjén az uralkodó osztályok, azaz a nagybirtokosok és a nagyfőúrnok foglaltak helyet. A nagybirtokosok, tehát a nagyjából ezer holdon fölüli birtokkal rendelkező földtulajdonosok száma alig tett ki többet kétezernél, ám az ország földbirtokállományának körülbelül egynegyedét így is kezükben tartották. A kétezer nagybirtokos s egyben az egész magyar társadalom elitjét mintegy nyolcszáz arisztokrata alkotta. Ezek között voltak külföldi (például a Schönbornok vagy a Coburgok) és úgynevezett nemzetek fölötti monarchiai arisztokraták (például a Pallaviciniek), akiknek magyarországi birtokai csak töredékét vagy egy részét tették ki a Monarchia különböző tartományaiban szétszórt vagyonuknak, s akik az országban nem is tartózkodtak rendszeresen. Voltak a magyar társadalomhoz szorosabb történelmi-politikai szálakkal kötődő s többnyire irányító politikai szerepet is vállaló főnemesek (Andrássyak, Batthyányak, Károlyiak, Széchényiek stb.); s akadtak kizárólag magyar nemesnek megmaradó – többnyire csekélyebb vagyonú és főleg erdélyi vagy felvidéki – grófok és bárók (például a Bethlenek, Telekiek) is. Az arisztokrácia fénykora Magyarországon a 18. századra esett, de hatalmuk és befolyásuk még a dualizmus fél évszázada alatt is óriási, szinte töretlen

maradt. Az országgyűlés felsőházi tagjainak négyötöde s a képviselőházi tagok 13–14%-a állandóan közülük került ki. Ha egy arisztokrata képviselő akart lenni, többnyire elég volt, ha leüzent vidéki kastélyába, s a jószágkormányzó, ispán és gazdatiszt – ígéretekkel, erőszakkal vagy vesztegetéssel – feltétlenül gondoskodtak elegendő számú szavazóról. A törvényhozásra így változatlanul döntő és közvetlen befolyást gyakorolhattak. A végrehajtó hatalomban kisebb arányban vettek részt, de azért a kulcspozíciókon rajta tartották a kezüket. A dualizmus időszakának tizenöt miniszterelnöke közül például kilenc arisztokrata volt. A katolikus egyház, amely mint jogi személy Magyarország leggazdagabb földbirtokosa volt, kisebb vereségektől eltekintve az arisztokráciához hasonlóan sikeresen őrizte feudális jellegű előjogait. Gazdasági hatalma több mint kétmillió holdnyi földbirtokain, politikai hatalma a felsőházban elfoglalt pozícióin (minden érsek, püspök és apát főrendiházi tag volt) és a 19. század végén megszerveződött katolikus párt erején, szellemi hatalma a templomok és az iskolák befolyásán nyugodott. A nagybirtokosság törzsét a volt középnemesség vagyonos része alkotta. Az arisztokratákéhoz fogható hatalmas, tízezer holdon fölüli latifundiumokkal közülük ugyan csak kevesen rendelkeztek, de az ezer-kétezer holdasok száma megközelítette az ezret. A politikai hatalomból ők is messze számarányukon fölül részesültek. Arisztokrácia és vagyonos középnemesség között nem is húzódott áthághatatlanul éles határvonal. Tisza Kálmán például a korszak elején köznemesként került az ország kormányrúdjá mellé. Fiának, a „boldog békeidők” utolsó miniszterelnökének már nemcsak nemesi előneve, hanem grófi rangja is volt. Nem így a nagybirtokosság harmadik rétegét alkotó nem nemesi származású, újszülött földbirtokosok. Belőlük legfeljebb báró lehetett, de ha az lett is, kívül maradtak a történelmi arisztokrácia zárt társadalmi körein. Ők az ipari, kereskedelmi vagy banktőke uraihoz kötődtek.

A nagybirtokosság mellett helyet foglaló nagypolgárság száma körülbelül ezer főt tett ki. Ezen belül száz-százötven lehetett az egymással üzletileg és rokonság szerint egyaránt erősen összefonódott „polgárisztokrata” családok száma. Legismertebbek és leggazdagabbak a csepeli Weiss, a budai Goldberger, a hatvani Deutsch, a gelsei Guttman, valamint az Ullmann és Kornfeld familiák voltak. A nagypolgárság történetileg három fő ágból tevődött össze. Az egyiket a régi magyar vagy német patrícus- és kereskedőcsaládok utódai, a másikat a külföldről, főleg Ausztriából és Németországból újabban betelepedett vállalkozók, a harmadikat pedig,

amely a legjelentősebb volt, a régebb óta honos vagy újabban, a 19. század második felében bevándorolt zsidók alkották. A nagypolgárság gazdasági ereje a 20. század elején már vetekedett az arisztokráciáéval. Ha akarták, Duna-parti házaikban vagy Városliget környéki villáikban ugyanolyan pazar estélyt adhattak, mint a történelmi nevek viselői vidéki kastélyaikban vagy fővárosi palotáikban. Ha fiúgyermekük a tudományok vagy a művészetek iránt érdeklődtek, ugyanúgy válogathattak Európa legjobb egyetemei között, ahogy a nagybirtokos-csemeték régtől fogva. Társadalmi tekintélyük és politikai súlyuk azonban még mindig nem állt arányban gazdasági lehetőségeikkel. Földet, kastélyt, sőt nemesi címet és előnevet vásárolhattak maguknak, de a régi nemesi, kivált középbirtokosi társaság jöttment felkapaszkodottakat látott bennük többnyire bárói rangjuk ellenére is, s ezen az sem változtatott sokat, hogy a kétféle arisztokrácia összeházasodása ekkor már javában tartott. A tízes évekig nem nagyon nyíltak meg előttük az államapparátus kulcspozíciói sem. A kormányzati politikát inkább közvetett módon – pénzzel, sajtóorgánumok fenntartásával, embereik képviselővé választásával stb. – tudták befolyásolni.

A társadalmi piramis csúcsán trónoló uralkodó osztályok és a földszintre szorított, nincstelen dolgozó osztályok között a középrétegek különböző csoportjai helyezkedtek el. A felső szinteket az úgynevezett középosztály, az alsókat a városi és falusi kispolgárság foglalta el. Az előbbihez tartozók még kétségkívül „urak”, az utóbbiak tagjai azonban már csak „kendek” voltak. A középosztályi életforma jelének és elengedhetetlen tartozékának a cselédet és a hármoszobás lakást, ismervének a párbajképességet, tehát az érettségit, továbbá szűkebb körben az egymás közötti tegeződést tekinthetjük. Ezeken az azonosságokon túlmenően azonban magát a középosztályt is több tényező (foglalkozás, jövedelem, származás stb.) osztotta további rétegekre és csoportokra. A nagybirtokosság alatt elhelyezkedő és ahhoz kötődő középosztályt szokás volt úri vagy történelmi jelzővel illetni, ami e réteg tagjainak nemesi eredetére utalt. A mintegy hat-hét ezer családra becsülhető, ezer hold alatti földtulajdonnal rendelkező, nemesi eredetű középbirtokosság mellett mindenekelőtt az állam, az egyház és az uradalmak százezres nagyságrendű értelmisége tartozott ide. Bár a köztisztviselők s különösen a papok és agrárszakemberek között ekkor már igen sok egyszerű származású diplomás is akadt, az úri középosztály gerince, tömörítő magva és vezérlő ideálja még ekkor is a birtokos vagy földjét veszített hivatalnoknemesség, a dzsentrí volt. A középosztály másik, úgynevezett

polgári része, amely a társadalmi hierarchiában a történelmi középosztály mellett és a nagypolgárság alatt foglalt helyet, szintén független, tehát önálló anyagi alappal rendelkező egzisztenciákból és értelmiségiekből állt. A nemesi középbirtokosságnak – mint polgári kiegészítője – a városi középpolgárság (kereskedők, üzem- és háztulajdonosok, tőkepénzesek stb.), az állam, egyház és uradalmak értelmiségének pedig a nagyvállalatok, nagykereskedések és bankok szakembereinek szintén mintegy százezres rétege felelt meg. A nagypolgársághoz hasonlóan a középpolgárság és a magántisztviselők között is jelentős volt a német s különösen a zsidó elem. Az úgynevezett szabad pályás értelmiség (orvosok, ügyvédek, hírlapírók stb.) közel százezres tömege szintén a középosztályhoz tartozott. Ők származásuknak, ízlésüknek és politikai nézeteiknek megfelelően orientálódtak vagy a nemesi-történelmi, vagy az új, polgári rétegek és értékrendek felé. A középosztály politikai súlya – bár meg sem közelítette az uralkodó osztályokét – igen jelentős volt. A történelmi középosztály főleg vármegyei, a polgári középosztály inkább városi szinten politizált. Választójoggal szinte minden középosztálybeli felnőtt férfi rendelkezett, így a képviselőházban is komoly szavuk volt.

A középrétegek két alsó kategóriáját a birtokos parasztság és a városi kispolgárság alkotta. A birtokos parasztság a magyar társadalom legszármottevőbb eleme volt. Hétmillió táboruk az összlakosság 38%-át tette ki. Felső rétegük, a családonként többnyire 50 katasztrális hold földnél többet birtokló gazdag parasztság (a birtokos parasztság alig 2%-a) maga már általában nem kényszerült állandó és rendszeres fizikai munkára. Tevékenységük részben üzemszervező és értékesítő jellegű volt, s földjeiket – legalábbis részben – cselédekkel és részesekkel vagy napszámosokkal műveltették. A másik póluson elhelyezkedő törpebirtokosság (a birtokos parasztság több mint egyharmada) tagjainak viszont csak annyi (többnyire 5 katasztrális holdnál is kevesebb) földjük volt, amelyen kedvező időjárási viszonyok mellett is csak a legszükségesebbeket lehetett megtermelni. A törpebirtokosok ezért rendszeresen vagy alkalmanként maguk is bér munkásoknak álltak. A közbülső rétegeket alkotó középparasztok és kisparasztok családtagjaik segítségével maguk művelték földjeiket. A középparaszt, ha fogadott is napszámost, ezt inkább csak szezonmunkák idején tette, a kisparaszt, ha időnként a máséba állt is, erre többnyire csak az igaerő miatt volt szüksége. A középparaszti és kisparaszti birtokok jövedelméből felhalmozni általában nem lehetett, a tulajdonosok szolid

megélhetéséhez viszont többnyire elegendő volt. A kisbirtokos paraszt (és általában a paraszt) a nemesi-nemzeti és az új, polgári társadalmon egyaránt kívül állt. Különállása életformájában (lakóhely és munkahely egysége, nyáron tizenkét-tizennégy órás, télen öt-hat órás munka), viseletében (a sujtásos nadrággal és mentével, illetve a pantallóval, kabáttal és nyakkendővel szemben még sok helyt: gatyá, lajbi, dolmány) és kultúrájában egyaránt kifejeződött. Bár egyes képviselőik – mint bírók, esküdtek, gazdaköri és Hangya-szövetkezeti vezetők – a 20. század elejére már hatalom és tekintély szempontjából is a jegyző, pap és tanító mellé emelkedtek, az egész osztály egyelőre még mindig kevés figyelmet fordított az úgynevezett nagypolitika eseményeire. Oka volt ennek az is, hogy többségük nem rendelkezett választójoggal, de az is, hogy idejüket és energiájukat szinte teljesen a földdel való bajlódás kötötte le.

A családtagjaikkal együtt közel két és fél milliónyi (az összlakosság 12–13%-a) kispolgárság keresőinek kétharmadát az önálló s legfeljebb egy-két segédet és inast foglalkoztató kisiparosok és kiskereskedők tették ki, akik saját műhelyükben vagy üzletükben saját munkaeszközeikkel és saját munkaerejükkel vettek részt a termelés folyamatában. Egyharmadát pedig az államapparátus, közlekedés, hírközlés és termelés többségükben paraszti eredetű „altisztjei”, azaz a rendőrök, csendőrök, vasúti alkalmazottak, postások, házmesterek, művezetők, erdőkerülők stb. A kispolgárság jobban élő részének életnívója megközelítette a középosztályi életszínvonalat, a kevésbé szerencséseké és ügyeseké azonban a munkásságéhoz hasonlított. Előbbiek két-, esetleg háromszobás lakásban, utóbbiak egyszerű szobakonyhában, esetleg kamrában vagy falusi vályogházban laktak. A nagy- és középpolgársághoz képest a kispolgárok között jóval kevesebb volt a zsidó, s több az egyéb vallású és nemzetiségű. Kivétel a kiskereskedők rétege, amelyen belül a zsidóság aránya megközelítette az 50%-ot. Választójoggal csupán a kispolgárság felső rétegei rendelkeztek.

A birtokos parasztság alatt – s ez már a társadalmi piramis legalsó szintje – az agrárproletariátus, a kispolgárság alatt pedig a városi munkásság helyezkedett el. Előbbiek az össznépesség 24%-át, utóbbiak – a mezőgazdaságból érkező házicselédeket s a város és falu között ingázó „kétlaki” napszámosokat is ideszámítva – 18%-át tették ki. A birtokos parasztság és az agrárproletariátus, tehát a két nagy paraszti osztály közé a földhöz való más-más viszony húzott néhol éles, máshol elmosódó választóvonalat. A birtokos parasztok földtulajdonosok, az agrárproletárok földnélküliek

voltak. A birtokos parasztok nagyjából vagy kizárólag saját földjükből éltek, az agrárproletárok a nemesi uradalmak és gazdag paraszti birtokok cselédjeiként (a földnélküliek egynegyede) és napszámosaiként, illetve a nagy építkezések és csatornázások földmunkásaiként (a földnélküliek háromnegyede) keresték kenyerüket. A további különbségek többnyire ebből következtek. A birtokos parasztok lovakkal, tehenekkel s általában gazdasági épületekkel megtoldott két- vagy háromszobás házzal, az agrárproletárok inkább csak egy-két malaccal, néhány pár baromfival, s szoba-konyha-kamrás vályog- vagy vert falú házzal rendelkeztek. A legszolgáibb és legnyomorúságosabb körülmények között közülük is az uradalmi cselédek éltek. Míg a főnemesi kastélyok egy-egy lakójára több, olykor féltucatnyi szoba is jutott, a kastélyok tövében meghúzódó cselédépületekben örültek, ha egy szobában csak egy család lakott. Választójoggal nem rendelkeztek.

A városi proletariátus valamivel több mint felét kitevő ipari munkásság a századelő magyar társadalmának legfiatalabb, de egyúttal legdinamikusabb és legszervezettebb osztálya volt. A polgársággal együtt a dualizmus fél évszázada alatt született meg, illetve szerveződött számban is jelentős, külön társadalmi osztállyá. Felső rétegük, az összmunkásság kétharmadára becsülhető és részben külföldről Magyarországra telepedett szakmunkásság viszonylag elfogadható életszínvonalon élt. Egyszobás, szoba-konyha, esetleg kétszoba-konyha lakással rendelkeztek; ünneplőruhára és sörre valamennyiüknek tellett. A munkásság egyharmadát alkotó betanított és segéd munkások, továbbá a házicselédek azonban városi körülmények között járták azt a kálváriát, amit a mezőgazdasági cselédség a pusztán, a napszámosok pedig a falu szélén. E két munkásréteg gondolkodásmód és politikai szervezettség szempontjából is különbözött. A szociáldemokrácia elsősorban a szakmunkásság körében talált bázisra. Ez a munkásréteg főleg Budapesten, a főváros közvetlen környékén, a nagyvárosokban és az iparvidékeken élt. A házicselédeknek, valamint a betanított és segéd munkásoknak csak töredéke kötődött a szociáldemokrata mozgalomhoz. Politikai öntudatosodás szempontjából többségük az agrárproletariátus nagyobb részéhez hasonlóan fejletlen szinten állt. Választójoggal közülük senki sem, a szakmunkásságnak is csak elenyészően csekély százaléka rendelkezett.

A magyar állam határai között és a magyar, valamint a magyarra asszimilálódott nemesség uralma alatt a korai középkortól kezdve többféle népcsoport élt. Később, a magyar lakosság török hódítás alatti megfogyatkozása és a török kiűzése utáni betelepítések következtében az ország

soknemzetiségű jellege még inkább megerősödött. A 20. század elején az össznépesség 46%-át (Horvátország nélkül) nem magyar népek alkották. Az Erdélyben és a Bánát keleti részén honos románok száma közel 3 milliót, az Észak-Magyarországon élő szlovákoké, valamint a Délvidéken, Dunántúlon, Felvidéken és Erdélyben szétszóró németisége 2-2 milliót, a délvidéki szerbeké és horvátoké együttesen háromnegyed milliót, a Munkács környéki kárpát-ukránoké pedig majdnem félmilliót tett ki. Az ország nemzetiségi népei – kivétel csak a kifejlett társadalmi struktúrájú németiség – sem saját arisztokráciával, sem saját polgári uralkodó osztállyal nem rendelkeztek. A szlávság és románság döntően parasztokból, kisebb részben kispolgárokból és munkásokból állt. Modern polgári értelmiségük, amely ekkor már a nemzetiségi politikusok többségét adta, a 19. század utolsó negyedére alakult ki.

Ez a madártávlatból bemutatott század eleji magyar társadalom mély ellentétectől és ellentmondásoktól volt terhes. Ellentét feszült a magyar politikai vezetés és a nemzetiségi lakosság között, mert utóbbiak egyre kevésbé elégedtek meg a liberális szellemű, 1868-as nemzetiségi törvényben biztosított vallási, nyelvi és kulturális jogokkal. Kezdték kibontakozni egységmozgalmaik, s erősödtek a határon túli testvér- és rokon népekhez fűződő kulturális és politikai kapcsolataik. A magyar uralkodó körök ugyanakkor ragaszkodtak az „egységes politikai nemzet” – egyes több nemzetiségű országokban egyébként még ma is élő – fikciójához. A kollektív nemzeti jogok további bővítése elől elzárkóztak, sőt az 1868-as törvény maradéktalan végrehajtásáról, illetve betartásáról sem gondoskodtak. A parasztság szószólói és szerveződéiben levő pártjai olcsó hiteleket és alacsony adókat, földreformot és – a földnélküliek számára – kedvező munkaalkalmakat követeltek. A polgári középrétegek és a szervezett munkások a politikai szabadságjogok magasabb szintjéért, mindenekelőtt az általános és titkos választójog bevezetéséért harcoltak. Ellentét feszült az úri és polgári középosztály, valamint a keresztény és zsidó kispolgárság között is. A modern politikai antiszemitizmust elsősorban a lecsúszott dzsentrí és a felkapaszkodott „idegen”, illetve a keresztény boltos és a zsidó szatócs közötti egzisztenciális ellentétekre lehetett visszavezetni. De táplálták más tényezők, például a középrétegek e két nagy ága közötti vallási és kulturális különbségek, amiket az újabb és újabb bevándorlás csak megerősített, továbbá e ténylegesen meglevő ellentéteket és különbségeket a magyar társadalom legfőbb problémájává dagasztani igyekvő antiszemita

propaganda is. Diszharmonikus volt az uralkodó osztályok együttműködése is. A földbirtokok urai terményeik hatékonyabb védelmét és az olcsó külföldi iparcikkek szabadabb behozatalát követelték (agrárizmus). Az iparvállalatok urai éppen ellenkezőleg! Nekik az olcsóbb tengerentúli gabona behozatala és saját ipari termékeik erőteljes vámvédelme állt érdekében. A gazdasági érdekektől részben függetlenül, részben azokkal összefüggésben a politizáló magyar társadalom egyik része lazítani akart a Magyarország és Ausztria között 1867-ben újjáformált, ám végül is megerősített kapcsolatokon. A másik rész minden változtatást veszélyesnek és kalandorságnak ítélt, mert biztosra vette, hogy a dualista rendszer bolygatása – miként 1848–1849-ben – elkerülhetetlenül a magyarországi nemzetiségek önállósodásával jár együtt. Ettől pedig a történelmi Magyarország egységét féltették.

Mindezeket a feszültségeket és ellentéteket – mint valami katalizátor – az első világháború élezte ki és növelte katasztrofálissá. A lövészárkokban töltött hónapok viszontagságai a harcoló katonákat, a szociális különbségek fokozódása (egyfelől a vagyonosok változatlanul gondtalan élete és a hadseregszállítók jövedelmének gyors megsokszorozódása, másfelől a bérből élő munkás- és tisztviselő rétegek fizetésének rohamos elértéktelenedése, jegyrendszer, sorban állás stb.) a hátszói dolgozó osztályokat forradalmasították. A katonaság növekvő békevágját frontbarátkozások és szökések, a polgári lakosság elégedetlenkedését pedig mind hevesebb, tudatosabb és egyre több embert magukkal ragadó sztrájkok és tüntetések jelezték. A nemzetiségi lakosság szociális gondjait vélt és valós nemzeti sérelmek is tetézték. Vezetőiknek és közvéleményüknek a Monarchiával és Magyarországgal kapcsolatos álláspontja fokozatosan megváltozott. Korábban Magyarország, illetve a Monarchia határain belül követelték maguknak a kollektív nemzeti jogok tágabb körét, most e keretekkel is szembefordultak. A délvidéki szerbek lényegében a háború kitörése óta Szerbia felé gravitáltak, a horvát, valamint az erdélyi román és felvidéki szlovák politikusok pedig 1917-től, illetve 1918-tól kezdték elszakadási szándékukat nyíltan hangoztatni.

A háború előrehaladtával egyre súlyosbodó társadalmi és politikai válság kihívására a magyar szellemi és politikai élet – egyszerűsítve és alapvetően – kétféle választ adott. Az ipari munkásságot képviselő Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP), a Polgári Radikális Pártban és a *Huszadik Század* című radikális szociológiai folyóirat körül tömörülő

jórészt zsidó polgári értelmiség, valamint a gróf Károlyi Mihályt követő függetlenségi érzelmű, jelentős részben nemesi származású középbirtokosok és értelmiségiek tudomásul vették a válság tényét, s a problémákat az ország társadalmi és politikai berendezkedésének demokratizálásával (radikális földreform, általános és titkos választójog bevezetése, nemzetiségi jogok széles körű kiterjesztése, stb.) kívánták megoldani. Külpolitikájukban a magyar államélet önállóságának kivívására és a német szövetség felmondására törekedtek. Lazán kötődött a baloldalhoz két jelentősnek ígérkező, ám egyelőre még gyöngye szervezeti bázissal rendelkező politikai irányzat: a katolikus szervezkedésen belüli kereszténydemokrácia, s a függetlenségi és 48-as ellenzék uszályából kiszakadó, az agrárdemokrácia útjára lépő kisgazdamozgalom. Előbbi élén Giesswein Sándor kanonok állt, utóbbi vezérévé pedig egyre inkább Nagyatádi Szabó István dunántúli középparaszt vált. A magyar politikusok többsége s maga a nagybirtok és a nagytőke érdekeit kifejező kormányzati politika azonban az utolsó pillanatokban sem tudott szakítani immár láthatóan katasztrófába torkolló politikájával. Nemcsak a nemzetiségeknek adandó komoly engedmények, hanem az átfogó szociális reformok elől is elzárkóztak. A problémák megoldását a háború győzelmes befejezésétől várták, s ezért görcsösen ragaszkodtak a német szövetséghez. Formálódott egy harmadik válasz is, ez azonban 1917–1918-ban még igen halk és artikulálatlan volt. Annyit azonban már akkor világosan érteni lehetett, hogy a belső szociális reformok és hatalmi változások óhajához ebben a válaszban erős antiszemitizmus és nacionalizmus párosul. Megfogalmazói többnyire a „történelmi középosztály” fiatalabb nemzedékeiből kerültek ki, s mint némi túlzással maguk írták: „apáikkal”, tehát a szociális reformok elől elzárkózó konzervatív-liberális Tisza István-i Magyarország vezetőivel éppen úgy szemben álltak, mint az „idegenek Magyarországaival”, azaz a radikális reformokat sürgető munkás- és polgári politikusokkal. 1918 őszére eljutottak egy preventív ellenforradalom megszervezésének gondolatáig, s más politikusokkal összefogva október 29-én megalakították a Nemzetvédelmi Szövetséget.

Két nap múlva győzött a forradalom. A budapesti munkásság és a frontokról hazaözoñlő katonaság a kormányzati politika baloldali ellenzékét juttatta hatalomra.

Ellenforradalmak a forradalmakban

A Magyar Nemzeti Tanács s az október 31-én gróf Károlyi Mihály elnökletével megalakult kormány az első napokban szinte az egész ország lakosságának bizalmát élvezte. A munkások és a kispolgárok, valamint a parasztság alsó és középső rétegei a kormányra került koalíciós pártok (Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as Párt, Polgári Radikális Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt) által régóta hangoztatott szociális és politikai reformok megvalósítását várták. Az úri középosztály és az uralmuk összeomlását látva önbizalmukat jó időre elvesztő uralkodó osztályok pedig abban bíztak, hogy Károlyinak mint közismerten németellenes és antantorientációs politikusként sikeresnek fog a történelmi Magyarország integritását megőrizni.

A függetlenségiak szerint legfontosabb nemzeti feladat, az ország teljes önállóságának helyreállítása a Monarchia felbomlása következtében könnyen és gyorsan, szinte minden ellenállás nélkül oldódott meg. Jóval nehezebb feladatnak ígérkezett Magyarország területi épségének megővése, ami a kormány általános törekvése volt, s ezzel összefüggésben a nemzeti-ségi kérdés demokratikus rendezése. Horvátország október 29-i elszakadását az új magyar kormány természetesnek tartotta, egyébként azonban ragaszkodott az ország területi egységéhez. A nemzetiségek elszakadási szándékára a kormány Jászi Oszkár polgári radikális politikus régi „keleti Svájc” koncepciójával válaszolt. A szlovákoknak, kárpátukránoknak és az összefüggő területeken nagy számban élő németeknek teljes területi, politikai és nemzeti, az erdélyi románoknak az ott honos három nemzetiség (magyar, román és szász-német) egységén alapuló közös területi és politikai, a szétszórta élő németeknek pedig kulturális és községi autonómiát ajánlott. (A délvidéki szerbekkel nem bontakozhattak ki érdemi tárgyalások, mert a november 13-án aláírt belgrádi katonai egyezmény értelmében a Maros-Szeged-Baja-Pécs-Dráva-vonaltól délre eső területek azonnal francia és szerb katonai megszállás alá kerültek.) Valószínű, hogy ezeket a valóban messzemenően demokratikus ajánlatokat a nemzetiségi politikusok döntő többsége még a tízes évek elején is örömmel fogadta volna. 1918 őszén azonban már azok voltak többségben, akik szomszédos testvér- vagy rokon népeikkel akartak egyesülni. Abban, hogy ez így történt, jelentős része volt a győztes nagyhatalmak (Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Olaszország), továbbá a velük szövetséges Szerbia, Románia és a cseh politikusok

érdekeinek és törekvéseinek. A háborús győzelem elérésének diplomáciai eszközeként az antanthatalmak 1915. augusztus 18-i emlékirata Szerbiának ígérte Szlavóniát, Horvátországot, Fiumét, Boszniát, Hercegovinát és Dalmácia egy részét. Az 1916-os bukaresti szerződésben jogosnak ismerték el a Román Királyság Erdélyre, a Tiszántúl keleti szegélyére, valamint Bánátra és Bukovinára vonatkozó igényét. Az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács Észak-Magyarországot érintő területi követeléseinek támogatását 1918-ban ígérték meg. Az ígéretek mögött az antanthatalmaknak az az 1918-ra megszilárduló elgondolása húzódott meg, hogy a német veszély esetleges feléledésével és az oroszországi bolsevizmus nyugatra terjedésével szemben sokkal előnyösebb a nemzeti energiáktól duzzadó (s egyúttal befolyásolható) kis államok közép-európai láncolatának a megalkotása, mint a hatalmas Monarchia konzerválása. Ezekre az ígéretekre és szerződésekre, valamint a győztesek újabb jegyzékeire hivatkozva a cseh és a román hadsereg benyomult Magyarországra, s december folyamán elfoglalta a Felvidéket és Erdély nagyobb részét. Intervenciójuk számottevő katonai ellenállással nem találkozott, mert a polgári demokratikus Károlyi-kormány nem élt a fegyveres szembeszállás eszközével. A kormánypolitika ilyen alakulásában egyfelől az úgynevezett wilsoni elvekhez (népek önrendelkezési joga, „minden nép irányában” igazságos béke, stb.), s az ezek alapján megindulni remélt békétárgyalásokhoz fűzött illúziók, másfelől az ütőképes fegyveres erő hiánya játszottak fontos szerepet. Utóbbinak az volt az oka, hogy a magyar frontezredek zöme 1918 őszén felbomlott, s a régi tisztikar irányításával megszervezendő új hadsereg felállítását a munkáspártok, a munkásság felfegyverzését pedig a polgári pártok – ezek és azok is belpolitikai okokból – ellenezték. 1919 tavaszára – ha jogilag még nem is – Magyarország így régi területeinek mintegy kétharmadát és lakosságának közel felét veszítette el. Csupán a kárpátukránokkal és a nyugat-magyarországi németekkel folytatott tárgyalások vezettek eredményre. Ezek a sikerek azonban eltörpültek Erdély, a Felvidék és a Bácska elvesztése mellett, melyet a magyar közvélemény egyszerűen képtelen volt tudomásul venni. Ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált a Károlyi-kormány külpolitikai elszigeteltsége és nemzetiségi politikájának sikertelensége, s ahogy kezdtek napirendre kerülni a novemberben meghirdetett belpolitikai reformok, úgy foszlott szét a viszonylagos nemzeti egység őszirózsás illúziója, s adta át helyét a dualizmus utolsó évtizedeiben gyökeredző társadalmi-politikai ellentétek kifejlődésének, egyszersmind kiéleződésének.

A tervbe vett s részben már megvalósítás előtt álló reformok felfüggesztésének, s különösen a határok fegyveres védelmének első s mindvégig legharcosabb követelői a történelmi középosztály különböző csoportjai közül kerültek ki. A világháborúban organizátorok nélkül is megszerveződött ez a rendkívüli heterogenitása miatt addig megszervezhetetlennek hitt társadalmi réteg. Hadköteles és hadra fogható részük a háborúban találkozott először a mindenkre érvényes fegyvelemmel, s a lövészárkokban kezdtek el maguk és országuk sorsa fölött is intenzívebben töprengeni. Általános politikai felfogásuk, melyet legfrappánsabban Kozma Miklós huszárkapitány fogalmazott meg 1918 végi naplóbejegyzésében, nagymértékben hasonlított a Nemzetvédelmi Szövetségben részt vevő „harmadik Magyarország” reprezentánsainak szemléletéhez: „Nekünk a múltak politikája érthetetlen, majdnem gyermekesnek látszó játék. [...] Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. [...] Kétségtelen, hogy más szociális felfogással kerültünk haza, mint ahogy kivonultunk. [...] Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgó tőke javára...” Reformokat tehát, de nem a kormány tervei szerint! A politikai liberalizmus politikai demokratizmussá fejlesztése helyett erős, katonaságra támaszkodó, diktatórikus jellegű kormányhatalmat, a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbolygatása helyett a városi tőkések, mindenekelőtt a valóban gyorsan és óriási mértékben meggazdagodott hadseregszállítók vagyonának dézsmáját! Ami az aktuális teendőket illeti, november közepétől egyre hevesebben követelték a történelmi határok, majd a magyarlakta területek fegyveres védelmét. Legharcosabb csoportjaik részben a tényleges és tartalékos katonatisztek, részben a megszállt területekről menekült több tízezernyi közigazgatási tisztviselő, tanár és egyéb értelmiségi közül kerültek ki. A Monarchia felbomlása, valamint Magyarország nemzetiségi és vegyes etnikumú területeinek katonai megszállása számukra nem egyszerű érzelmi-pszichológiai sokk volt. Ők egyúttal korábbi egzisztenciájukat is elvesztették. Többféle szervezeti előzmény után a fenti csoportok képviselőiből alakult meg 1919 januárjában az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) és a Magyar Országos Véderő Egyeslet (MOVE). Utóbbi Gömbös Gyula vezérkari századost választotta vezetőjévé.

Gömbös Gyula 1886-ban született a Tolna megyei Murgán. Apja nemesi származású evangélikus tanító volt, anyja a falu egyik legtekintélyesebb sváb gazdag paraszti családjából származott. Különböző katonai iskolák elvégzése és többéves csapatszolgálat után a világháború előestéjén vezérkari tisztté nevezték ki. Pályája ettől kezdve tipikusnak mondható. A világháborúba mint katona ment, s onnan mint politikus tért vissza. 1918 derekától memorandumaival bombázza a különböző politikai és katonai irányító szerveket. Beadványaiban haladéktalan intézkedéseket sürget a pacifisták ellen, illetve a zsidóság „térfoglalásának” megállítása és visszaszorítása érdekében. Néhány, hozzá hasonlóan vezérkari feladatokat ellátó fiatal tisztára már ekkor hívévé szegődött, de a névtelenség homályából csak 1918 decemberében emelkedett ki azzal, hogy szembeszállt a Várban tüntető budapesti baloldali katonákkal, és a határvédelem fontosságára figyelmeztette őket. Bár némely kortársa szerint Gömbös nem született többre egy jó csapattisztnél, külső megjelenése, kisportolt alkata, energiát sugárzó markáns arcvonásai, valamint vitathatatlan szervezőképessége decemberi fellépésétől függetlenül is alkalmassá tették a külsőségeket és alakíságot igen nagyra értékelő tisztársai előtt a vezéri szerepre. A Katonatanács szervezte akcióval való nyílt szembeszállása természetesen csak növelte egyelőre még mindig szűk körökben meglevő nimbuszát, de már ez is elég volt ahhoz, hogy a hasonlóan gondolkodók januárban a MOVE elnökévé válasszák.

Gömbösék szervezőmunkája eredményeként 1919 februárjára a MOVE elég kiterjedt vidéki kapcsolatokkal rendelkezett. Beszervezték az ország keleti szegélyén állomásozó székely hadosztály tisztikarának jelentős részét, s voltak embereik a Duna-Tisza közti katonatisztek, közigazgatási tisztviselők és középbirtokosok között is. Dunántúli bázisuk Szombathely és Székesfehérvár lett. Elképzelésük az volt, hogy a vidék megszervezése után körülveszik Budapestet, s a kormányt ily módon kényszerítik a lemondásra. A tervek kidolgozásánál azonban nemigen jutottak tovább, mert a Katonatanács február 7-i ülésén a szociáldemokrata Pogány József leleplezte az összeesküvőket. Ezt követően a vezetők egy része illegalitásban vonult vagy külföldre távozott, másokat pedig a kormány tartóztatott le. A letartóztatás elől maga Gömbös is Bécsbe menekült.

Más jellegű társadalmi csoportosulás bontott zászlót 1919. február 18-án. A Nemzeti Egyesülés Pártjának alapító tagjai nem katonák, hanem szinte kizárólag régi politikusok, nem kispénzű vagy egzisztencia

nélküli értelmiségiek, hanem többnyire nagybirtokosok vagy vezető államhivatalnokok voltak. Bár forradalomellenességük és nacionalizmusuk összecsengett a katonatiszti-középbirtokosi-köztisztviselői ellenforradalmi középrétegek törekvéseivel, azzal mégsem volt azonos. A NEP alapítói például kevésbé hittek a határok fegyveres védelmének lehetőségében. Mint tapasztalt politikusok (egyébként a kormány diplomatáihoz hasonlóan) inkább a diplomáciai eszközökben bíztak, s az antanthatalmak képviselőihez igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni, hogy így mentse, ami menthető. Ami a csoport belpolitikai színpétét illeti, voltak közöttük a nagybirtok és a nagytóke dualizmus kori uralmának változatlan visszaállítását óhajtó munkapárti politikusok, s a Munkapárt konzervatív ellenzékéhez tartozó agráriusok egyaránt. A párt jellegét azonban nem annyira ők, mint inkább gróf Bethlen István és legszűkebb köre határozta meg.

Bethlen István 1874. október 8-án született a Maros-Torda vármegyei Gernyeszegen, ősi erdélyi protestáns családból. Alsó és középfokú iskoláit Bécsben, a magyar nemesség fiai számára alapított Theresianumban végezte. Egyetemre Budapesten és Angliában járt. 1901-ben választották először képviselővé, ám a század első évtizedében még sokkal többet foglalkozott birtokaival és Maros-Torda vármegye belső gondjaival, mint az ország ügyeivel. Kivétel talán csak a nemzetiségi kérdés, s ezen belül is az erdélyi magyarság helyzete volt, amellyel kapcsolatban már ekkor több nagy hatású parlamenti beszédet tartott és tanulmányt írt. Beszédeiben és írásaiban ismételten hangsúlyozta, hogy az erdélyi magyarság helyzetét célzatos földbirtok-politikával erősíteni, a románságét pedig határozottabb asszimilációs politikával gyöngíteni kellene. A szélesebb politikai közvélemény a háború utolsó szakaszában figyelt fel nevére, amikor Tisza István – eredménytelenül – kabinetjébe invitálta az Alkotmánypárthoz tartozó konzervatív és mérsékelt függetlenségi fiatal arisztokratát. Bár politikai ellenfelek voltak, Bethlen sokat tanult Tiszától: határozottságot, a kormányzás művészetét és az egyeduralomra való hajlandóságot. Ugyanakkor sokban különböztek: Tisza egyenes, merev és makacs volt, Bethlen ravasz, hajlékony és alkalmazkodó. Politikai nézetei a tízes években kristályosodtak ki. Az új polgári rétegekkel, vagy ahogy ő mondta: a „bevándorolt intelligenciával”, illetve ezek radikális politikai törekvéseivel mindvégig a legteljesebb határozottsággal szállt szembe. Ugyanakkor egyre világosabban látta, hogy mind a történelmi középosztály, mind a parasztság és a munkásság helyzetének bizonyos (konzervatív) mértékű

reformja elodázhatatlan. A nép, elsősorban a jómódú parasztság „nemzetbe emelését” szükségszerűségnek ismerte el, s szeme előtt „az alsóbb és felsőbb néprétegek közös harmóniába”, a „nemzeti érzés közös harmóniájába” olvasztása lebegett. E nemzeti egység élére a hagyományos uralkodó osztályokat képzelte mint vezető erőt. Konzervatív reformszellemben tartotta meg programadó beszédét a Nemzeti Egyesülés Pártja 1919. februári alakuló ülésén is. A kormány radikális reformprogramjával szemben a demokratizálódás és a hagyományok, a „múltból kristálytisztaságban áthozott nemzeti érzés” összeegyeztetésének szükségességét hangsúlyozta. Bethlen pártvezérré választása világosan jelezte, hogy felfogásával és nézeteivel nem áll egyedül, s hogy a régi politikusi gárda fiatal és mindeddig másodvonalbeli tagjainak jelentős része benne látja a háború és a forradalom utáni Magyarország hivatott politikai vezetőjét.

A kormánnyal szemben álló jobboldali szervezetek közül említhetők még a Magyar Polgári Párt, amelybe nagytőkések, iparosok és kereskedők léptek; az Országos Földműves Párt, amelyet földreformellenes és parasztfogó célzattal az agrárius nagy- és középbirtokosok hívtak életre, s végül a katolikus egyházra és a keresztény városi kis- és középpolgárság egy részére támaszkodó különféle keresztényszocialista irányzatok. A forradalom győzelme után a politikai katolicizmus jobboldali ágai rövid időre háttérbe szorultak, s a Giesswein vezette pacifista-kereszténydemokrata irányzat került előtérbe. Utóbbi – legalábbis a forradalom első heteiben – lényegében kormánytámogató volt. A reformok napirendre tűzése azonban ismét a vallási, sőt faji gyűlölködésre hajlamos jobboldali irányzatokat erősítette meg, különösen az egyház és állam szétválasztásának, valamint a kötelező vallásoktatás megszüntetésének konkrét felvetése után. 1919 elején a keresztényszocializmus egy-két ága már nyíltan ellenforradalminak vallotta magát, kapcsolatot tartott az ÉME-vel és a MOVE-vel, s vidéki ellenforradalmi megmozdulások szervezésétől sem riadt vissza.

A forradalommal való szembefordulást és a kormány politikai bázisának leszűkülését a Szociáldemokrata Párttal és a polgári radikálisokkal eleinte együttműködő Károlyi-párt januári felbomlása tette teljessé. A Függetlenségi és 48-as Párt együttműködése koalíciós partnereivel voltaképpen sohasem volt problémamentes. A párt belpolitikailag mérsékeltabb és külpolitikailag nacionalistább többségi szárnya mindig is idegenkedett attól a szoros partneri viszonytól, amelyet Károlyi és a párt öt követő kisebbsége szövetségeseivel kialakítani igyekezett. Hogy a szakadás

csak ekkor s nem előbb következett be, az részben Károlyi tekintélyével magyarázható, részben pedig azzal, hogy a függetlenségek reménykedtek partnereik irányíthatóságában. Fordítva történt. A kormányzati politika nem jobbra, hanem balra tolódott, s 1918 végén Károlyi már közelebb állt Jászi Oszkárhoz, mint saját pártjának alvezéreihez. Miután nyilvánvalóvá vált a készülő földreform radikalizmusa (az 500, sőt kivételesen a 200 katasztrális holdon fölül világi, s a 200 katasztrális holdon fölül egyházi közép- és nagybirtokokat akarták kisajátítani), s mivel a szociáldemokratáknak a kormányra és személy szerint Károlyira gyakorolt befolyása állandóan növekedett, a függetlenségi miniszterek december folyamán rendre lemondtak, majd januárban elvbarátaikkal együtt kiléptek a pártból. A kilépők Lovászy Márton, Batthyány Tivadar, P. Ábrahám Dezső és Balla Aladár vezetésével újjáalakították a Függetlenségi és 48-as Pártot, s kísérletet tettek a polgári és paraszti rétegek külön politikai szervezetben (Polgárszövetség) történő összefogására. Az új párt és a Polgárszövetség egy mérsékelt polgári demokrácia alapján álltak, s az ellenforradalmi pártokkal és szervezetekkel 1919 tavaszán még nem kerültek egy táborba. (Bethlen kinyújtott kezét is elhárították.) A jövő, a Tanácsköztársaság kikiáltása azonban ezt hozta magával.

A polgári demokratikus rendszerre 1918 végétől egyre fokozódó bel- és külpolitikai nyomás nehezedett. Az ellenforradalmi pártok és szervezetek jobbról, az 1918 végére önálló párttá szerveződő kommunisták és a baloldali szociáldemokraták pedig balról támadták. Utóbbiak minden erejükkel a belső átalakulás gyorsításáért, illetve a forradalom továbbfejlesztéséért harcoltak, s azt hangoztatták, hogy a szocialista tanácsköztársaságok európai méretű szövetsége a nemzeti-nemzetiségi problémákat is automatikusan meg fogja oldani. A súlyos nemzetközi körülményekről, amelyek 1918 őszétől 1920 elejéig lényegében az ország belpolitikai életének alakulására is közvetlen és döntő hatással voltak, már szóltunk. A teletöltött pohár 1919. március 20-án csordult ki azzal, hogy Vix alvezredes, a szövetségesek magyarországi katonai missziójának vezetője újabb jegyzéket nyújtott át Károlyinak. A memorandum a békekonferencia február 26-i döntését tartalmazta: a Tiszántúl és Erdély határán állomásozó magyar alakulatokat újabb 100 km-rel kellett volna – Románia javára – hátravonni. Károlyi és a kormány belátták, hogy antantbarát külpolitikai orientációjuk végképp csődbe jutott. „Menekülést egyedül az Internacionálé nyújthat. Ha a szocialisták egyedül veszik át a kormányt,

új külpolitikai orientációra nyílik lehetőség” – fejtette ki Károlyi a minisztertanács ülésén.

A kormány tagjai magukévá tették Károlyi érvelését, s lemondtak a szociáldemokraták javára. A munkásság jelentős s a szegényparasztság egy része azonban a kommunistákat támogatta, ezért az MSZDP egyedül nem merte a hatalmat átvenni, hanem egyesült a Kommunisták Magyarországi Pártjával (KMP). A kommunista vezetők elfogadták a baloldali szociáldemokraták egyesülési javaslatát, mivel az egyezség alapja a kommunista program elfogadása (tanácsköztársaság kikiáltása, proletárdiktatúra kiépítése, a főbb termelőeszközök államosítása s szövetség Szovjet-Oroszországgal) volt. Az egyezség eredményeként 1919. március 21-én Magyarországon békés úton győzött a szocialista forradalom. Új típusú államhatalom jött létre: a proletariátus diktatúrája. Megalakult az új kormány, a Forradalmi Kormányzótanács, amelynek elnöke a szociáldemokrata Garbai Sándor, külügyi népbiztosa s egyben a Tanácsköztársaság tényleges vezetője pedig a Szovjet-Oroszországból 1918 őszén hazatért kommunista Kun Béla lett. A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok gazdasági, szociális, politikai és kulturális intézkedései szinte napok alatt új, szocialista viszonyok alapjait teremtték meg Magyarországon. A viszonylag zavartalan belső átalakulás munkája azonban csak nagyon rövid ideig tarthatott. A nagyhatalmak hallgatólagos jóváhagyásával ugyanis a román királyi csapatok április közepén átlépték a demarkációs vonalat, s néhány nap múlva már a Tiszántúlon álltak.

1919. március 21. után az ellenforradalom Bécsbe, valamint a franciák által megszállt Aradra és Szegedre tette át székhelyét. Bécsben főleg a régi politikusi gárda gyülekezett. Az arisztokrácia képviselőiben ott volt gróf Zichy János, gróf Apponyi Albert, s – ha éppen nem Svájcban tartózkodott – gróf Andrássy Gyula; a fiatalabbak közül örgróf Pallavicini György, gróf Teleki Pál, gróf Sigray Antal és mások. A katolikus Néppárt vezetői közül Szmrecsányi György és Beniczky Ödön érkeztek elsőnek. Ott volt Bethlen István is, akinek vezetésével a Bécsben gyülekezők április 12-én közös szervezetben (Antibolsevista Comité – ABC) egyesültek.

Az Antibolsevista Comitén belül két politikai irányzat kristályosodott ki. Bethlen és a grófok egy része a Tanácsköztársasággal szintén szemben álló mérsékelt függetlenségekkel, polgári liberálisokkal és jobboldali szociáldemokratákkal kötendő politikai szövetségtől remélte a kibontakozást. A néppártiak és az Andrássy körül tömörülő arisztokraták, s különösen

a politikai szervezkedéshez kötődő katonák direkt fegyveres akcióval akarták a proletárdiktatúrát megdönteni. Mivel Bethlen tárgyalásai elhúzódtak, s egyelőre az antanthatalmak egyértelmű támogatását sem sikerült megszereznie, április végére az utóbbi irányzat ragadta magához a kezdeményezést. A tanácskormány ezekben a napokban 135 millió korona készpénzt küldött bécsi követségének árubevásárlásokra és a szocialista forradalom ausztriai előkészítésének céljaira. A követség ellenforradalmi érzelmű tisztviselőinek segítségével az ABC-hez tartozó katonatisztek ezt az összeget május 2-án elrabolták. A megszerzett pénz töredékének felhasználásával katonai különítményeket szerveztek, amelyek május 6-án, alig egy héttel a tiszántúli román sikerek és a front összeomlása után megpróbálták behatolni Tanács-Magyarország területére. Az akciót azonban szerfelett komolytalanul készítették elő. A támadást mindössze 50 katonatiszt és fiatal arisztokrata kezdte meg, akiket a riasztott Vörös Őrség könnyedén szétugrasztott. A két országot elválasztó Lajta magyar partját a bécsiek lába sem érintette.

Sokkal jelentéktlenebb emberekből alakult meg az első ellenforradalmi kormány május 5-én Aradon. A kabinetben radikális szabadkőművesek, függetlenségi párti politikusok és Tisza-párti földbirtokosok egyaránt helyet kaptak. A régi vezető rétegeket báró Bornemisza Gyula volt osztrák-magyar főkonzul, a zsidó polgárságot Pálmai Lajos közjegyző képviselte. Miniszterelnökké a szófukar és nyilvánosságot kerülő konzervatív, Arad vármegyei nagybirtokost és volt főispánt, gróf Károlyi Gyulát tették meg a francia katonai parancsnokok, akik az egész kormányalakítás kiagyalói voltak. Miután a francia hadsereg tervezett északi irányú támadása lekerült a napirendről, s a románok közelsége is zavarta a kormányt, Károlyiék áttették székhelyüket Szegedre. Ott többször újjáalakultak, míg végül – július közepén – P. Ábrahám Dezső, volt Károlyi-párti politikus lett a miniszterelnök. Az aradi, majd szegedi szervezkedés jelentőségét persze korántsem ezek a koalíciós jellegű, ám mindvégig erőtlén polgári kormányok, hanem a francia katonai vezetés jóváhagyásával szerveződni kezdő úgynevezett Nemzeti Hadsereg alakulatai adták meg. A Nemzeti Hadseregbe zömmel hivatásos katonatisztek és altisztek, a „történelmi középosztály” háborút járt fiatal értelmiségijeit, továbbá a Tanács-Magyarország területéről menekült csendőrök, közigazgatási tisztviselők és fiatal gazdaleányok léptek be. A Szegeden toborzott egyszerű emberek aránya viszonylag jelentéktelen volt. A nyár közepére Szegedre érkezett a naplóján keresztül már bemutatott

Kozma Miklós, az ekkor még ismeretlen Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc, Zsilinszky Endre és sokan mások a MOVE környezetéből. Bethlen képviseletében, mint Bécs és Szeged közötti összekötő, ott buzgólkodott Gömbös Gyula is. A mérsékelt demokrata Ábrahám Dezsőről és kormányáról ez a társaság alig leplezett megvetéssel beszélt és vélekedett. Kivételt csupán a kormány hadügyminiszterével, majd az ekkor még csak három és fél ezer főt számláló Nemzeti Hadsereg fővezérével, Horthy Miklóssal tettek.

Horthy Miklós 1868-ban született Kenderesen, apai és anyai ágon egyaránt köznemesi földbirtokos családból. Tengerésztisztnek tanult, s mint a Monarchia adriai flottájának sorhajóászlósa, sorhajóhadnagya, majd kapitánya hosszabb ideig tartózkodott külföldi vizeken és kikötőkben. Németül és angolul kiválóan, franciául, olaszul és horvátul jól beszélt. Kitüntetésnek érezte (a korfelfogás szerint teljes joggal), hogy 1909 és 1914 között Ferenc József szárnysegédje lehet a bécsi udvarban. Nevét az 1917. május 15-i otrantói tengeri ütközet tette ismertté, melynek következtében az angol tengernagyi hivatal átmenetileg valamivel délebbre kényszerült visszavonni a Földközi-tengerre vezető kijáratot elzáró hajókordonját, s egy időre az éjjeli portyázásokat is letiltotta. Fényképét „Horthy Miklós, a *Novara* hőse” aláírással közölték a pesti újságok. A flotta katonái rövidesen másik arcát is megismerték: *bár az 1918. február 1-jén kirobbant cattarói matrózlázadás leverésében a közhiedelemmel ellentétben Horthy nem vett részt, saját hajóján, a Prinz Eugen csatahajón kemény kézzel tartotta fenn a rendet és vette elejét a lázongásnak.** Sikeressége és erélyessége nem maradt elismerés nélkül. A Ferenc József örökébe lépő IV. Károly rövidesen ellentengernaggyá és a flotta főparancsnokává nevezte ki, ami azt jelentette, hogy Horthy rangban és életkorban idősebb tiszteknek is a parancsnoka lett. A háború végnapjaiban ismét lépett a ranglétrán: altengernagy lett. Ez a szárazföldi haderő altábornagyi rangjának felelt meg. Mindennek igen jelentős része volt abban, hogy a Szegedre érkező Horthyt a fiatal kapitányok és századosok, de még a középkorú őrnagyok és alezredek is a legtermészetesebb módon és szinte automatikusan fogadták el vezetőjüknek. A k. u. k. hadsereg szolgálati szabályzata értelmében ugyanis olyan helyzetekben, mint amilyen 1919-ben Magyarországon, illetve Szegeden is kialakult, automatikusan a rangban legidősebb tisztet illette meg

* Az írások első megjelenéséhez képest tartalmilag javított szöveghelyeket dőlt betűvel emeltük ki.

a főparancsnokság. Szegeden ez Horthy volt. Ehhez járult az admirális úri eleganciája, könnyed társasági modora s határozott érzéke a mélyebb tartalom nélküli, hazafias szólamok hangoztatására, amelyek a tisztek szemében mind-mind előnyös tulajdonságok voltak. Nemcsak hadügyminiszternek, majd fővezérnek fogadták el, hanem július 5-én saját szervezetük, a MOVE díszelnökévé is megválasztották. Hogy Horthy politikai képzettsége kívánnivalókat hagyott maga után, s hogy egyelőre a forradalmak leverése után követendő politikáról is csak általános elképzelésekkel rendelkezett, híveit a legkevésbé sem zavarta. A politikai tanácsadói szerepre ott volt Gömbös Gyula, a MOVE tényleges elnöke.

Miközben Bécsben és Szegeden az ellenforradalom bontogatta szárnyait, a Tanácsköztársaság élet-halál harcát vívta a nemzetiségi és vegyes etnikumú területek után immár az ország színmagyar területeire is mélyen behatoló román, majd csehszlovák haderővel szemben. Bár a szocialista forradalom győzelméhez távolról sem társult a nemzeti egység lehetőségének olyan illúziója, mint amilyen a november eleji napok kísérőjelensége volt (a földbirtokosok, nagytőkések s az egyházak pontosan tudták, hogy semmi jóra sem számíthatnak), az első napokban és hetekben a Tanácsköztársaság elég széles tömegbázissal rendelkezett. Az MSZDP és a KMP egyesülésével a diktatúra mögött egy többé-kevésbé egységes munkásság állt. Az összlakossághoz viszonyított számarányuk ugyan nem sokkal múlta fölül a 10%-ot, viszont nagy tömegben (például az ország szívében, Budapesten) éltek együtt, s igen aktívak és szervezettek voltak. Az ország lakosságának közel kétharmadát kitevő parasztság különböző rétegei a novemberi parasztmozgalmak elcsitulása és leverése után meglehetősen passzívitással figyelték az eseményeket. A vagyontalan mezővárosi földmunkások és az uradalmi cselédek közül ugyan sokan kerültek az MSZDP és a KMP vonzáskörébe, a gazdag parasztok egy része pedig az ellenforradalmi erők felé közeledett, ám a többség egyelőre nem csatlakozott sem ide, sem oda. A földreformban mindenesetre nagyon bíztak, s a Tanácsköztársaságtól is elsősorban ezt várták. Sajátos módon eleinte a külföldi intervencióval való szembeszállás is a forradalom belső bázisát erősítette. Március végén és április elején a polgári demokratikus rendszert támadó középrétegek elég jelentős csoportjai (menekültek, értelmiségiek, katonatisztek, kispolgárok) gondolkodtak úgy, hogy voltaképpen nem a lobogó színe az érdekes, ami alatt az ellenséget kiverik, hanem maga a tény. S bár a Forradalmi Kormányzótanács gazdaság- és társadalompolitikai intézkedései sértették

osztályérdekeiket, a proletárdiktatúrát az előbbi meggondolásból egyelőre nemcsak hogy nem támadták, hanem sokan még a Vörös Hadseregbe is jelentkeztek. Június közepére ez a viszonylag kedvező belpolitikai helyzet tragikusan megváltozott.

A Kormányzótanács a földbirtokviszonyokat a polgári demokratikus kormányzat által tervezettnél is radikálisabban változtatta meg (minden 75 katasztrális holdnál nagyobb birtokot kisajátítottak, s a volt tulajdonosok semmiféle kártalanítást nem kaptak), a parasztok földéhségének kielégítéséről azonban nem gondoskodott. A kisajátított földeken – mint ez közismert – szövetkezeteket és állami gazdaságokat hoztak létre, s az eleinte lelkesedő földmunkások és cselédek így máról holnapra arra ébredtek, hogy ismét egykori intézőik és ispánjaik az urak, akiket a legtöbb helyen a gazdaságok vezetésével bíztak meg. A kis- és középparasztságot nem annyira a földosztás elmaradása, mint inkább a kollektivizálástól való félelem s a hadsereg és a városi lakosság élelmezéséhez szükséges bevásárlások és rekvirálások nyugtalanították és kedvetlenítették el. Mindezek következtében az elesett szegényparasztság és a birtokos rétegek közötti politikai távolság az események előrehaladtával nemhogy nőtt volna, hanem márciushoz képest még csökkent is. A május végétől elszaporodó helyi jellegű paraszti ellenforradalmak során nemegyszer előfordult, hogy birtokos paraszt és napszámosa egymás oldalán harcoltak a forradalom híveivel és védőivel szemben. A legjelentősebb vidéki ellenforradalomról, a június közepi Duna melléki felkelésről pedig egyenesen azt jelentették a Tanácsköztársaság központi politikai megbízottjai, hogy a mozgalom derékhadát a „félrevezetett földmunkásság” alkotta. A parasztság törekvései természetesen korántsem voltak azonosak a külföldön szervezkedő ellenforradalmi irányzatokéival. Kialakuló forradalomellenességük, illetve lelkesedésük csökkenése és passzívitásuk erősödése azonban kétségkívül a Tanácsköztársaság helyzetét rontotta, s az ellenforradalom esélyeit növelte, amely – nem alaptalanul – a parasztságban potenciális tömegbázisát sejtette. S ez a tömegbázis, ha csak a birtokos rétegeket vesszük is, az ország lakosságának mintegy egyharmadával volt egyenlő. A városi középrétegeket részint a kereskedések zár alá vétele és a kisipari üzemek szocializálása, részint a június végi észak-magyarországi visszavonulás, sokakat az egyházpolitikai intézkedések (egyházi földbirtokok elkobzása, egyházi iskolák államosítása, törekvés a kötelező vallásoktatás megszüntetésére, stb.) vagy egyszerűen csak a diktatúra módszerei távolították el a forradalomtól, és tették annak nyílt vagy leplezett ellenségeivé.

Az olvasó Magyarországnak a konzervativizmus és a szélsőjobboldali radikalizmus irányába tett fordulatát nagyon jól tükrözi három könyvnek ezekre a hónapokra eső elkészülte, illetve ezek későbbi tömegsikere. Bangha Béla jezsuita páter 1920-ban két kiadást megért *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című politikai munkájáról, Szabó Dezső először 1919 májusában megjelent bestseller sikerű regényéről, *Az elsodort faluról* és Szekfű Gyula 1919-ben írt, s szintén több kiadást megért *Három nemzedék* című történeti munkájáról van szó. A maga sajátos eszközeivel egy politikus, egy író és egy történész ábrázolta ezekben a könyvekben a közelmúltat, és tekintette át a jövő feladatait. Bár az alsóbb néposztályok számára követelt bizonyos szociális reformokat, Bangha az egyház és az arisztokrácia elsőbbsége mellett szállt síkra. Szabó Dezső, aki a parasztságot a magyarsággal azonosította, a falu és a föld mindenekfölöttiségét hirdette, s az ellenforradalom győzelmétől a parasztság forradalmi mértékű felemelkedését várta. Szekfű Gyula a Széchenyi–Tisza-hagyományt liberalizmusától megfosztva emelte piedesztálra, s ezzel a társadalmi érdekellentéteket tompító konzervatív reformpolitika mellett tett hitet. A három mű eszméisége tehát jelentősen különbözött, ám érintkezési pontjaik is voltak. Mind a három antiliberalizmust, antidemokratizmust, s természetesen nacionalizmust és antikommunizmust hirdetett. A később hatalomra kerülő ellenforradalom úgynevezett keresztény-nemzeti ideológiáját, amelyben a keresztény jelző a természettudományos alapokon álló szabadgondolkodó hagyománnyal és a forradalmak ateizmusával, a nemzeti pedig a társadalmi fejlődés érdek- és osztályelvű magyarázatával, illetve a munkáspártok internacionalizmusával való szembenállásra utalt, így igen nagy mértékben e három mű alapozta meg.

E keresztény-nemzeti eszmevilághoz mind a három szerzőnél, mind későbbi olvasóiknál már ekkor, 1919 nyarán erős antiszemitizmus párosult, aminek dualizmus kori okai mellett a forradalmak korában gyökeredző külön okai is voltak. A magyar társadalomfejlődés sajátosságaiból következett, hogy a zsidó értelmiség az első forradalom vezérkarában jelentős, a másodikban döntő szerepet játszott. Ezt az ellenforradalmi propaganda kezdettől fogva úgy állította be, hogy a Tanácsköztársaság a zsidóság világuralmi törekvéseinek egyik megnyilvánulási formája. Azokat, akik ezt a teóriát gyártották, terjesztették vagy egyszerűen csak elhitték, természetesen nemigen zavarta, hogy a vidéki vezetők között a magyar és egyéb nemzetiségű munkások, értelmiségiek és szegényparasztok voltak többségben.

A forradalom vezetői és hívei számára a középrétegek és a parasztság elfordulásánál is fájóbb érzés lehetett látni az ipari munkásság növekvő fásultságát. Az átlagmunkás mindenekelőtt szociális helyzetének érdemi javítása reményében állt a kommunista párt mögé, s lényegében az új rendtől is ezt várta. Ilyen tendenciák kezdetben mutatkoztak is, a későbbiekben azonban nem tudtak kibontakozni. A háborús leromlás, a nyersanyagellőhelyek többségének elvesztése, az antanthatalmak mindvégig érvényben levő gazdasági blokádja s a készletekkel rendelkező birtokos parasztok piaci bojkottja következtében Budapesten és a nagyobb városokban júniusra súlyos élelmiszerhiány lépett fel. A felemelt béreket természetesen továbbra is kapták a munkások, de a piacokon nem volt áru, s ha volt is, a bérként kapott úgynevezett fehér pénz szinte semmiféle vásárlóértékkel nem rendelkezett. A Kormányzótanács érzékelte a munkásság és a városi lakosság gondjait, ám ennél sokkal többre nemigen futotta erejéből és lehetőségeiből.

A Tanácsköztársaság júliusra minden tekintetben válságos helyzetbe került. Bebizonyosodott, hogy az antanthatalmak a lehető legellenségesebben kezelik; a szegedi ellenforradalmi hadsereg engedélyre várt, hogy csatlakozhasson a környező országok intervenciójához; Szovjet-Oroszországnak nem állt módjában segíteni; a világforradalom győzelme, amely a korabeli forradalmi elméletek szinte bizonyításra sem váró alaptétele volt, egyre késett. A nehézségeket a sikertelen tiszántúli támadás, illetve a román hadsereg tiszai átkelése tragikussá fokozta.

AZ ELLENFORRADALOM HATALOMRA JUTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A Peidl-kormány hat napja

„A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság kormánya úgy látta, hogy ez idő szerint az antant hatalmaival szemben szívós ellenállás csak haszontalan vérontáshoz vezetne. Ezért letette megbízatását. Az ország ideiglenes kormányzását a Központi Munkástanács megbízásából átvette a fegyelmezett és fölfegyverzett magyarországi szakszervezetek vezetőiből alakult új kormány.” E három mondat annak a kiáltványnak a része, amelyből az ország lakossága először értesült hivatalos formában arról, hogy a proletárdiktatúra kormánya, a Forradalmi Kormányzótanács lemondott. A „Magyarország népéhez!” címet viselő proklamációt a *Népszava* augusztus 2-i száma közölte.

Az újabb kormányalakulás – s mint rövidesen bebizonyosodott: rendszerváltozás – előzményei 1919 júliusára nyúlnak vissza. Az úgynevezett jobboldali szociáldemokraták (Garami Ernő, Buchinger Manó, Peyer Károly, Peidl Gyula stb.) a két munkáspárt egyesülését hibának s a Tanácsköztársaságot kezdettől fogva elsietett kísérletnek tartották. Erre az időre már a kommunistákkal eleinte együttműködő centrista vezetőknek (Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos) is meggyőződésévé vált, hogy az adott nemzetközi s az ezzel szorosan összefüggő katonai és belső gazdasági helyzet mellett a proletárdiktatúra – legalábbis adott formájában – nem tartható fenn tovább, s hogy a munkáshatalom átmentése érdekében az exponált kommunistákat el kell távolítani az ország politikai vezetéséből. Mint új bécsi követ, Böhm Vilmos, a Vörös Hadsereg korábbi főparancsnoka – egyébként Kun Béla tudtával és beleegyezésével – július közepén tulajdonképpen azért érkezett Bécsbe, hogy elképzelésük megvalósításához megszerezze az osztrák fővárosban tartózkodó antantmegbízottak jóváhagyását és támogatását.

A tiszai offenzíva eseményeiről és várható kimeneteléről kevésbé tájékozott s a térségben vitathatatlan túlsúlyban levő franciákra is feltékeny angolok és olaszok nem zárkóztak el a tárgyalások elől, ám jóval többet követeltek annál, mint amit a magyar szociáldemokraták ajánlata eredetileg tartalmazott. Abban állapodtak meg Böhmrel, valamint a hónap végére Bécsbe érkező Peyerrel és Weltner Jakabbal, hogy az országot rendkívüli mértékben sújtó gazdasági blokádnak felszámolására s a román csapatok előnyomulásának megállítására csak akkor kerülhet sor, ha a Forradalmi Kormányzótanácsot eltávolítják, a proletárdiktatúrát megtagadják, s egy olyan átmeneti szociáldemokrata kormányt alakítanak, amely a későbbiekben polgári pártok bevonásával koalíciós kormányzattá alakul át, és kiírja a parlamenti választásokat. Bár a bécsi angol katonai misszió vezetője, Sir Thomas Cunningham ezredes hangsúlyozta, hogy tárgyalásaik nem bírnak hivatalos jelleggel, a magyar szociáldemokraták a békekonferenciával kötött megállapodásnak fogták föl az ezredessel és az olasz megbízottal, Borghese herceggel folytatott megbeszéléseiket.

A bécsi tárgyalásokra hivatkozva és azokban bízva alakult meg 1919. augusztus 1-jén a Peidl-kormány, miután július 31-én a szakszervezetek képviselőinek, majd 1-jén a Forradalmi Kormányzótanács és a Budapesti Munkás- és Katonatanács tagjainak többsége sem látott más kivezető utat. Az új kormány miniszterei többnyire jobboldali szociáldemokraták voltak, s még a bécsi megbeszéléseket magyar részről vezető centrista Böhm Vilmos sem kapott tárcát.

A kormány rendeletei és rendelettervezetei szintén a bécsi „megállapodások” jegyében születtek. Hivatalba lépésének másnapján, augusztus 2-án a Peidl-kormány elhatározta magát a proletárdiktatúrától, s az 1918. november 16-án elfogadott köztársasági államformát állította vissza. Rendeletet adott ki a forradalmi törvényszékek feloszlításáról, s szabadon bocsátotta a Tanácsköztársaság elleni szervezkedés miatt letartóztatott ellenforradalmárokat. 3-án a Vörös Őrség megszüntetéséről és a régi bírósági szervezet visszaállításáról intézkedett. 4-én hatálytalanította a bérházak köztulajdonba adását és a lakbérek leszállítását kimondó kormányzótanácsai rendeletet. 5-én csökkentette a közalkalmazottak március 21-e után felemelt fizetését. 6-án az ipari és kereskedelmi vállalatok államosítását érvénytelenítette, s elkészült a csendőrség visszaállításáról és a közép- és nagybirtokok magántulajdonba való visszaadásáról intézkedő rendelettervezet is.

Nem késlekedtek a koalíció megteremtésének előkészítésével sem. A miniszterelnök már 2-án táviratozott Nagyatádi Szabó Istvánnak, a Kisgazdapárt Somogyban tartózkodó vezetőjének, hogy a szociáldemokrata kormány kiszélesítésével kapcsolatos tárgyalások megkezdése céljából haladéktalanul utazzon a fővárosba. 3-án Huszár Károly lap-szerkesztőt, volt katolikus néppárti képviselőt kerestette a nyomdászból lett kormányfő, s miután Huszárt nem találták, Giesswein Sándor kanonokkal, a keresztényszocializmus másik s Huszárnál demokratikusabb hazai vezérével tárgyalt. Felvetődött a volt Károlyi-párton belüli ellenzék vezetőjének, Lovászy Mártonnak a bevonása a kormányba, s a koalíció megteremtésének szükségességéről nyilatkozott a külföldről vagy vidéki kastélyaikból lassan Budapestre érkező régi politikusi gárda több vezető egyénisége is.

A Károlyi- és Berinkey-kormányoknál akár mérsékeltebben polgári demokratikus koalíciós kormányzat megteremtésének belső és külső feltételei azonban 1919 augusztusában már egyaránt hiányoztak. Az uralkodó osztályok, a történelmi középosztály és az egyházak lényegében már az őszirózsás forradalom idején határozott tanújelét adták polgáridemokrácia-ellenességüknek, s a Tanácsköztársaság alatt ez a véleményük csak megerősödött. Befolyásos képviselőik (például Csernoch János hercegprímás) Peidl közeledési gesztusai ellenére sem ismerték el a kormányt. 1918 őszén a városi középrétegek és a parasztság jelentős csoportjai lelkesedtek Magyarország demokratikus megújulásáért. Az elmúlt egy évből azonban azt a tanulságot vonták le, hogy a demokrácia elkerülhetetlenül proletárdiktatúrába csap át, így hát az előbbtől is óvakodni és félni kell. A Peidl-kormány ráadásul semmiféle szélesebb értelemben vett társadalmi vagy politikai presztízzsel nem rendelkezett. A miniszterek mintegy fele (Dovcsák Antal, Knaller Győző, Knittelhoffer Ferenc, Szabó Imre, Takács József) tökéletesen ismeretlen volt az újságolvasó közvélemény előtt, s így a munkáshatalom likvidálása ellenére is sokan tartották a kormányt bolsevikgyanúsának, a rendszert pedig maszkírozott proletárdiktatúrának. A kormány befolyása csak a munkásságra és legfeljebb egy nagyon szűk városi értelmiségi rétegre terjedt ki. Az általa elképzelt polgári demokratikus politikai berendezkedés ezért csak úgy valósulhatott és szilárdulhatott volna meg, ha az ország sorsának alakításában az egész időszakban döntő szerepet játszó nagyhatalmak egyértelműen és határozottan kiálltak volna mellette. Ennek azonban az ellenkezője történt.

A közép-európai francia befolyást mérsékelni akaró angol és olasz, illetve az európai kérdések iránt ekkor már közömbös amerikai diplomácia talán még hajlott volna a bécsi megbeszélések komolyan vételére, s ennek alapján a Peidl-kormány képviselte polgári demokratikus jellegű kibontakozás támogatására. A Peidl-kormány mögött – nem alaptalanul – angol érdekeket sejtő s a térségben ráadásul katonai fölényrel rendelkező Franciaország azonban távolról sem volt erre kapható. S a nagyhatalmak augusztus 2-i tanácskozásán a francia miniszterelnök, Clemenceau álláspontja kerekedett felül: a Párizsban ülésező békekonferencia Ötös Tanácsa (Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Olaszország és Japán) elutasította a magyar kormány elismerését. A francia kormányfő táviratilag közölte az olasz katonai misszió Budapesten tartózkodó vezetőjével, Romanelli alezredessel, hogy „a Szövetséges Tanácsnak az a véleménye, hogy nem veheti figyelembe a bécsi szövetséges misszió két tagja által ajánlott javaslatot”, azaz a bécsi tárgyalások szellemének megfelelő kibontakozást. Ennek megfelelően az Ötös Tanács csupán „kérte”, s nem utasította a román kormányt, hogy „állítsa meg csapatait azokon a pontokon, amelyeket jelenleg elfoglalnak”.

A bolsevizmus elleni harc ürügyén saját nagyhatalmi törekvéseit realizálni akaró Romániától azonban mi sem állt távolabb, mint a Vörös Hadsereg felbomlása következtében harc nélkülinek ígérkező előnyomulás megállítása. Ellenkezőleg! Folytatták „hadműveleteiket”, s augusztus 3-ra elfoglalták a Duna–Tisza köze keleti részét, valamint a Tiszától északra fekvő területeket, így Hatvan, Eger és Miskolc környékét. A román előőrsök ugyanezen a napon behatoltak Budapest külvárosaiba, s másnap, 4-én az egész fővárost megszállták.

A városparancsnokká kinevezett Holban tábornok kijelentette: a katonaságot és a rendőrséget lefegyverzik, s a közigazgatást is ellenőrizni fogják. Jóllehet a kormány augusztus 1-ji táviratai értelmében vidéken a hatalom továbbra is a munkástanácsok kezében maradt, a román megszállás az október 31-e előtti közigazgatási apparátus hivatalba állásának kedvezett, ami az említett vidékeken gyorsan meg is történt.

A főváros román megszállásával egyidejűleg a balkáni francia haderő katonai vezetése lehetővé tette, hogy a Párizs által – Románia mellett – mintegy második aduként támogatott szegedi ellenforradalmi hadsereg alakulatai is megkezdjék előrenyomulásukat. Augusztus 4-én éjszaka egy csendőrszázad és a hírhedtté vált Prónay-különítmény kelt át a déli

demarkációs vonalon. A Nemzeti Hadsereg „rendcsináló” munkája ezzel kezdetét vette. „Útközben mindenütt rendet teremtve, a főkolomposokat statáriálisan végezzük ki. A forradalom előtti régi rendszer megbízható hivatalnokait védjük meg és állásukba helyezzük vissza” – emlékezett mintegy húsz év múlva Prónay Pál a kapott parancsra.

Ebben a helyzetben – az egész ország megszállását megakadályozandó – a Peidl-kormány fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett a román főparancsnoksággal. A román főhadiszállás fegyverszüneti feltételei azonban igen súlyosak voltak. A Tanácsköztársaság megdöntése és a megszállási költségek fejében az ország összes hadianyag- és fegyverkészletét, 300 ezer román katona teljes felszerelését, a magyar vasút 50%-át, a marhaállomány és a mezőgazdasági gépek 30%-át, a hajóállomány 50%-át követelték, s még 20 ezer vagon búzára, 10 ezer vagon kukoricára és 5 ezer vagon zabra is igényt tartottak.

A Peidl-kormánynak nem állt módjában a fegyverszüneti feltételeket elfogadni vagy elutasítani. Augusztus 6-án este ugyanis egy magát Fehér Háznak nevező ellenforradalmi csoport az Alcsútról Budapestre hozott Habsburg József főherceg jóváhagyásával, az olasz antantmegbízottak tudtával és a román katonaság asszisztálása mellett megszállta a miniszterelnökség épületét, s az éppen üléselő kormányt lemondatta. A puccs időpontja és végrehajtása esetlegesnek tekinthető. Maga a tény azonban semmiképpen.

Kormányok, pártok, politikusok és a Clerk-misszió

A Peidl-kormány eltávolításának „diplomáciai” előzményei voltak a Habsburg-ház Magyarországon tartózkodó tagjának, az 1918 őszen IV. Károly által homo regiusszá (királyi kiküldötté) kinevezett József főherceg egyes antantmegbízottakkal folytatott augusztus 6-i tárgyalásai. Ezekre hivatkozva jelentette be a magát kormányzóknak nyilvánító főherceg 7-én, hogy „a Magyar Miniszterelnökség ideiglenes vezetésével Friedrich István nyugalmazott hadügyi államtitkárt” bízta meg, aki Csilléry András fogorvossal, Bleyer Jakab egyetemi tanárral, Schnetzer Ferenc altábornaggyal, Pekár Gyula íróval és Rassay Károly igazságügyminisztériumi tisztviselővel együtt a szakszervezeti kormányt eltávolító összeesküvők irányítói közé tartozott.

A mérnöki és jogi diplomával rendelkező Friedrich (született 1883-ban a Pozsony vármegyei Malackán) egy kisebb mátyásföldi gépgyár tulajdonosa volt. Személyiségét egyfelől hatalmas becsvágy és túltengő tetterő, másfelől befolyásolhatóság és bizonytalan világkép jellemezte. Politikai pályája így sajátosan bővelkedett ellentmondásokban. A forradalmak előtt Csizmadia Sándor szocialista költővel liberális szellemű nélapot szerkesztett, szabadkőművesnek vallotta magát, s politikailag Károlyi Mihály pártjához tartozott. 1918 októberében a Katonatanács megalakításának egyik kezdeményezője és az október 28-i belvárosi tüntetés (ami az úgynevezett lánchídi csatával ért véget) szervezője volt. Néhány héttel később – mint hadügyi államtitkár – támogatja a határvédelmet követelő és forradalom-ellenes tiszteket. A Károlyi-párton belül Lovászy követője. A Tanácsköztársaság idején ismert ellenforradalmár, különböző keresztényszocialista csoportokkal és a budapesti ébredőkkel áll összeköttetésben. Ugyanakkor szabadkőműves-kapcsolatait sem szakítja meg, s a rövidesen elkövetkező munkás- és zsidóellenes terrorakciók idején több ízben informálja páholytársait az ellenük készülő támadások helyéről és idejéről. Ellentmondásos politikai nézeteit jól tükrözi az augusztus végén, szeptember elején Teleki Pállal együtt szervezett és irányított Keresztény Nemzeti Párt programja. A szükségesnek tartott demokratikus jellegű reformok (általános, egyenlő és titkos választójog, vagyonosok politikai előjogainak eltörlése, hitbizományok megszüntetése, mérsékelt földreform) felsorolása előtt félreértetlenül állt a pártprogram antiszemita fő elve: „Magyarország legyen a magyaroké! Követeljük és célunkul tűzzük ki a keresztény magyarság politikai, gazdasági és kulturális túlsúlyának és hegemoniájának visszaszerzését és helyreállítását.”

Az ellenforradalmi szervezkedés politikailag jelentéktelen alakjaiból és 1918 előtti államtitkárokból sebtében megalakított első Friedrich-kormány folytatta a Tanácsköztársaság intézkedéseinek hatálytalanítását. Augusztus 7-én a köztulajdonba vett közép- és nagybirtokok magántulajdonba való visszaadásáról bocsátottak ki rendeletet, a 8-i minisztertanácsi ülésen pedig a „törvényes közigazgatás felvételéről”, tehát az 1918. október 31-e előtti közigazgatási szervek hatalmának visszaállításáról intézkedtek. Utóbbinak inkább csak jogi jelentősége volt, hiszen a különböző helyi ellenforradalmi erők és a román csapatok ekkorra már a legtöbb településen eltávolították a munkástanácsokat. Rövidesen visszaállították a háborús sajtótörvényt (1914:XIV. tc.), amely a szerzői felelősség helyébe a szerkesztői és

kiadói felelősséget iktatta, s egyúttal a lapok előzetes cenzúráját is előírta. Megtiltották a „közrendet és közbiztonságot veszélyeztető kommunista, bolsevista, anarchista irányú sajtótermékek” forgalomba hozatalát. Egy másik rendelet „az úgynevezett tanácskormány visszaállítása mellett folyó agitációk” ellen lépett fel, egy harmadik pedig arra kötelezte a forradalmak alatt alakult egyesületeket, hogy működésükhöz haladéktalanul szerezzenek meg a Belügyminisztérium engedélyét. Ezek az intézkedések elsősorban a kommunisták ellen irányultak, de gyakorlatilag minden más kormányellenes ellenzéki erő ellen is felhasználhatók voltak. Bár kiadásukra csak később, az ősz kezdetén került sor, előkészítették a szociális segélyek megszüntetését, az ipari és mezőgazdasági munkabérek leszállítását kimondó rendeleteket, s hamarosan hozzáláttak a forradalmak, elsősorban a Tanácsköztársaság résztvevőinek „megbüntetéséhez” is.

Augusztus 19-én elrendelték a gyorsított bűnvádi eljárás bevezetését, amelynek perrendtartásában a szocializálások és a rekvirálások lopásnak és rablásnak, a forradalmi törvényszékek halálos ítéletei gyilkosságra való felbujtásnak, azok végrehajtása pedig gyilkosságnak minősült. A fogházak egy-két hét alatt zsúfolásig megteltek elfogott munkásokkal, szegényparasztokkal és értelmiségiekkel, akikre hosszabb-rövidebb börtönbüntetés várt. A vádlottak padjára kerültek azok is, akik csupán támogatták a forradalmakat, vagy egyszerűen csak szimpatizáltak törekvéseikkel. A fegyelmi bizottságok tanárok, tanítók, tisztviselők és alkalmazottak százait távolították el állásaikból. Súlyos vérvesztéséget szenvedett a szellemi elit. 1919 második felében és 1920-ban olyan, később világhírű nevet szerző alkotók hagyták el az országot és maradtak külföldön, mint a filozófus Lukács György, Mannheim Károly és Szilasi Vilmos, a közgazdász Varga Jenő, a gazdaságtörténész Polányi Károly, a szociológus Jászi Oszkár, a művészetszociológus Hauser Arnold, a költő Balázs Béla és Kassák Lajos, a képzőművész Ferenczy Béni, Uitz Béla és Moholy-Nagy László, a filmes Korda Sándor és Vajda László. Az itthon maradók közül Fülep Lajos belső emigrációba vonult, Kodály és Bartók ellen eljárás folyt, Babits Mihályt egyetemi katedrájától fosztották meg, Móricz Zsigmondot rövid időre le is tartóztatták. S a fehérterror elől külföldre menekült vagy itthon meghurcolt tudósok és művészek neveit még hosszan lehetne sorolni.

Forradalomellenességben és a forradalmárok gyűlöletében tehát a Friedrich-kabinet részéről sem volt hiány. A Peidl-kormány előtt tornyosuló, s helyzetét hallatlanul bizonytalanná tevő problémák azonban

továbbra is fennálltak, sőt újakkal szaporodtak, s ezek a puccsista kormány pozícióját is igen ingataggyá tették.

P. Ábrahám Dezső elnökletével változatlanul ülésezett a szegedi ellenforradalmi kormány. A Peidl-kormány hat napjához képest „csupán” annyi volt a változás, hogy az előőrsök után augusztus 9-én Horthy Miklós és hadseregének alakulatai is elhagyták Szegedet, s a Dunántúl románok által meg nem szállt déli és középső vidékeire indultak. Horthy közölte kormányával, hogy „a hadsereg-fővezérlet a hadügyminisztérium kötelekéből kiválik, és mint önálló parancsnokság megkezdi működését”. A fővezérség függetlenedése tovább rontotta a rivális kormány egyébként is minimális hatalmi esélyeit, mert ezzel egyetlen fegyveres támaszától is elesett. Ugyanakkor azonban József főherceg és Friedrich pozícióját sem erősítette, mert Horthy nekik sem rendelte alá magát és az Ausztriából a Nyugat-Dunántúlra vonuló báró Lehár Antal ezredes kétezer fős alakulatával megerősödött hadseregét.

Párizsban s a Monarchia szétesése után megszerveződött új államok fővárosaiban, Prágában és Belgrádban elsősorban az okozott riadalmat, hogy a budapesti kormányt egy Habsburg-főherceg nevezte ki. A Szerb-Horvát-Szlovén állam és Csehszlovákia vezetői, valamint a Párizsban ülésező nagyhatalmak ugyanis attól tartottak, hogy Magyarország kiindulópontja lehet egy esetleges Habsburg-restaurációnak, ami az előbbieket létét s az utóbbiak pillanatnyi kelet-európai politikáját veszélyeztette volna. Ezért az érdekelt győztesek közül mindenki tiltakozott.

Külön problémát jelentett a királyi Románia fegyveres erejének jelenléte. A békekonferencia augusztus 5-i döntése szerint Magyarországon az antantmisszió és az általa elfogadott kormány a hatalom birtokosa, s a román hadsereg köteles kivonulni az elfoglalt területekről. Csakhogy elfogadott magyar kormány nem létezett, Párizs messze volt, s Clemenceau – olykor nem is túlságosan leplezetten – éppen az ellenkezőjére biztatta Brătianu miniszterelnököt. Franciaország ugyanis ez idő szerint elsősorban a román megszállás időtartamának meghosszabbításával látta biztosítottnak a maga Duna-medencei vezető szerepét. Úgyhogy miközben Brătianu formális hűségnyilatkozatokat küldözgetett a békekonferenciának, a román csapatok egy percet sem vesztegetve megkezdték a szakszervezeti kormánynak átadott fegyverszüneti feltételekben követelt gépek és élelmiszerek kiszállítását. Maguknak követelték a közigazgatás ellenőrzésének jogát is. Debrecent és a Tiszántúlt a román katonai kormányzó hatáskörébe

utalták. A Duna–Tisza közti közigazgatási egységek határait katonai alakulataik körleteinek megfelelően megváltoztatták, s a vezető tisztviselők mellé egy-egy magyarul tudó román tisztet állítottak. Magát a kormányt is ellenőrzésük alatt tartották: a miniszterek telefonbeszélgetéseit lehallgatták, „felügyeltek” a postára és a sajtóra. A minisztériumok és a vidéki közigazgatási szervek úgyszólván alig érintkezhettek. A Tiszántúlt, a Duna–Tisza közét és Észak-Magyarországot lényegében a román királyi hadsereg katonái „pacifikálták”. Az elfogott direktóriumi vezetőket általában megkínózták, s nemritkán kivégezték, az egyszerű vöröskatonákat internálták, a vagyontárgyaiktól nem szívesen megváló birtokos parasztokat és városi polgárokat többnyire „csak” megbotozták.

Friedrich széles pártkoalíciós összefogás megteremtésétől remélte a nagyhatalmak elismerését, Horthy meghátrálását és a szegedi kormány lemondását. A minisztériumok ideiglenes vezetésével megbízott államtitkárok helyeire ezért augusztus közepén ismert politikusokat hívott meg. Tárcát kapott két parasztpolitikus, a dunántúli Nagyatádi Szabó István és a Heves megyei Mayer János. A keresztény középrétegek városi részét Huszár Károly és Haller István keresztényszocialista politikusok képviselték. Belügyminiszter a Bethlen Istvánhoz közel álló báró Perényi Zsigmond, külügyminiszter Lovászy Márton lett. A háború előtti magyar politikai élet nagyjai (többnyire arisztokraták) egyelőre a háttérben maradtak, s nem sikerült megszerezni Friedrichnek a szociáldemokraták és a polgári liberálisok támogatását sem. Az utóbbiak még mindig abban bíztak, hogy az antant támogatásával sikerül kormánytöbbségre jutniuk, s esetleg a miniszterelnököt is maguk közül jelölhetik ki. A kormányátalakítás egyetlen sovány eredménye csupán az immár minden hatalom nélküli szegedi kormány lemondása lett. Az antanthatalmak ezúttal is félreérthetetlenül leszögezték, hogy csak olyan magyar kormányt ismernek el, amelyben minden párt, tehát az MSZDP is részt vesz, s amely egyszer s mindenkorra lemond a történelmi Magyarország integritásának elvéről és a Monarchia visszaállításának tervéről. József főherceg, a jogfolytonosság jelképe – Párizs nyomására – rövidesen meg is vált a kormányzóságtól, Friedrich azonban, akinek irredenta érzelmei szintén elég közismertek voltak, sokkal makacsabbnak bizonyult. Miután a szociáldemokraták továbbra sem kívántak vele együttműködni, ismét átalakította kormányát, s ebbe Oláh Dániel keresztényszocialista vasunkást is meghívta. Ugyanakkor közölte Párizssal, hogy néhány héten

belül választásokat fog kiírni általános, egyenlő és titkos alapon, s kérte, hogy legalább a választások megtartásáig, ideiglenes jelleggel ismerjék el kormányát. Az antant azonban az ideiglenes elismerést is megtagadta, Franciaország hű szövetségese, Románia pedig a választások kiírását akadályozta meg.

Nem számíthatott sokkal nagyobb elismerésre Friedrich a Siófokon berendezkedő Horthynál sem. A Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén a román hadsereg, a Dunántúlon a „fővezér” és különítményesei akadályozták a kormány közigazgatási és politikai hatalmának érvényesülését. Ez számtalan kérdésben megmutatkozott. A budapesti kormány augusztus közepén megkezdte a kerületi kormánybiztosságok rendszerének kiépítését, majd felállította a dunántúli központi kormánybiztosságot. A nagybirtokos arisztokrácia soraiból kikerülő kormánybiztosok legfontosabb feladata az új államigazgatás kiépítése volt. Mit tett erre Horthy? A minisztertanács döntése ellenére megszervezte a fővezérség alá tartozó kerületi katonai parancsnokságok rendszerét. A katonai parancsnokok jelentéseket kértek a közigazgatási szervektől, beavatkoztak az igazságszolgáltatásba, s a gyakorlatban ellenőrizték és utasították a kormány polgári kormánybiztosait. Horthy a kormány tudta és a honvédelmi miniszter beleegyezése nélkül toborzást hirdetett. Lefoglalta a pénzügyintézetekben elhelyezett nagyobb összegeket, melyeken fegyvert és lőszert vásárolt Ausztriában. Nem értettek egyet a forradalmárok megbüntetésének módjait illetően sem. Noha a bíróságok gyorsított bűnvádi eljárásainak perrendtartása igen szigorú ítéleteket tett lehetővé, s az ítéletek ellen fellebbezni sem lehetett, ezek a perek – egyrészt – legalább a jogszerűség látszatával rendelkeztek, másrészt a többezernyi gyanúsított közül a bíróságok csak viszonylag keveset, mintegy száz embert ítéltek halálra, s még kevesebbet, mintegy hetven Lenin-fiút, vörösört, vádbiztost és egyéb kommunista funkcionáriust végeztettek ki ténylegesen. A Nemzeti Hadsereg némely alakulata ezzel szemben rövid úton végzett a keze közé kerülőkkel. Nemcsak a közismert forradalmárokat, hanem gyakran az egyszerű tanácstagokra és vöröskatonákra, s olykor a Tanácsköztársasággal semmiféle közösséget sem vállaló zsidó polgárokat is verés, kínzás s nemritkán halál várt. Friedrich és kormányainak belügyminiszterei több ízben tiltakoztak ártatlan emberek letartóztatása, illetve a letartóztatottakkal szemben alkalmazott embertelen bánásmód ellen, ám érdemi eredmény nem koronázta erőfeszítéseiket. A katonai hatalom Horthy, illetve a Nemzeti Hadsereg kezében volt, s így a kormány nem képviselt tényleges erőt.

A fővezérség önállósulása, Horthy és körének pontosan még körvonalazatlan, de nyilvánvaló hatalmi aspirációi, a dunántúli atrocitások és ezek nemzetközi visszhangja nemcsak a kormányt, hanem a lassan kikristályosodó politikai irányzatokat és csoportosulásokat is aggodalommal töltötték el. Szeptemberben több kezdeményezés indult egy liberálisabb színezetű kormány létrehozására, és sor került a fővezérség, a kormány s a háború előtti politikai élet nagyjainak siófoki egyezkedő tanácskozására is. Ezek a kezdeményezések azonban hamarosan elhaltak, mert október elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak közvetlenül óhajtják kezükbe venni a magyarkérdés rendezését, ami nélkül a békekonferencia munkáját nem lehetett lezárni. Erre a feladatra George Clerk prágai angol követet jelölték ki, aki korábban a brit külügyminisztérium kelet-európai osztályának a vezetője volt. Szeptember, október és november folyamán Clerk ingajáratban közlekedett Bukarest, Budapest, Párizs és London között. Budapesten elsősorban Friedrichhel, Horthyval, Lovászyval, Vázsonyi Vilmoossal, Garami Ernővel és Nagyatádival tárgyalt. Ezek a nevek Magyarország belpolitikai berendezkedésének más-más formáját szimbolizálták mind Clerk, mind a magyar közvélemény előtt.

Friedrich és Horthy nem szorulnak részletes bemutatásra. Az eddigiek alapján világos, hogy mindketten az uralkodó osztályok liberális, illetve konzervatív liberális részével és a hagyományos magyar baloldallal egyaránt szemben álló keresztény magyar középrétegeket képviselték, de annak különböző csoportjait. Friedrich elsősorban a városi kis- és középpolgárság keresztény és magyar részére, Horthy főleg a Nemzeti Hadsereg gerincét alkotó, jórészt dzsentriszármazású tényleges és tartalékos katonatisztekre támaszkodott. Ami az ellenforradalmi megtorlás formáit és a mindkettőjüket jellemző antiszemitizmust illeti, e tekintetben Friedrich és kispolgárai mérsékeltebb, Horthy és tisztjei durvább és erőszakosabb irányzatot képviseltek. Az utóbbi szavának az ország tényleges fegyveres ereje fölötti parancsnoklás adott súlyt, az előbbi a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjára (KNEP) támaszkodott. Ez a párt a volt katolikus Néppárt töredékeiből, a Keresztény Szociális Gazdasági Párt néven egyesült keresztényszocialista frakciókból, a Károlyi-pártból 1919 januárjában kivált képviselők Lovászy Mártonnal is szembeforduló jobbszárnyából, valamint a Bethlenhez közel álló gróf Teleki Pál elnöklete alatt működő Keresztény Nemzeti Pártból alakult meg október 24-én.

Vázsonyi Vilmos (született 1868-ban Sümegen) annak a magyar politikai közéletben szereplő zsidó értelmiségnek a jellegzetes képviselője volt, amely felezővonalon állt a 19. század közepi polgári átalakulás vezetőivel harmonikusan együtt haladó lojális s az úri Magyarországgal a legtöbb kérdésben radikálisan szemben álló, század eleji és 1918–1919-es generáció között. Falk Miksa, Kónyi Manó és Helfy Ignác generációjával szemben Vázsonyi világosan érezte nemzedéke gazdasági és szellemi súlyát, s érdekeik képviselőjére és védelmére már egyik régi történelmi pártot sem tartotta megfelelőnek. Ugyanakkor Jászi Oszkár és a *Husza-dik Század* modern polgári radikalizmusától és a szociáldemokráciától is távol tartotta magát, s jóval több megértést és alkalmazkodóképességet mutatott a nemesség hagyományrendszere és nacionalizmusa iránt, mint azok. Programja a gazdasági hatalom csúcsain levőknek sok, a polgári radikális és szociáldemokrata entellektüeleknek kevés volt. Pályája így a girondistákéhoz hasonlítható. Amikor a Demokrata Párt 1900-as zászlóbontásakor szokatlanul élesen támadta meg a magyar nemességet, és a hitbizományi rendszert lumpolási szabadságnak nevezte, a zsidóság beérkezett és megelégedett része az antiszemitizmus újabb fellángolását féltte. Amikor 1905–1906-ban részt vett az úgynevezett nemzeti ellenállásban, a darabontkormányt támogató radikálisok és szociáldemokraták tartották árulónak. Miután a háború vége felé határozottan szembefordult az orosz forradalommal, valamint Károlyi békepolitikájával és belpolitikai reformterveivel, a baloldal végképp leírta. Vázsonyi a köréje csoportosuló, zömmel fővárosi és szinte kizárólag zsidó kis- és középpolgársággal együtt – az ellenforradalom különféle irányzataihoz hasonlóan – maga is élesen antikommunista volt. A különítmények terrorját azonban bírálta, s érthető módon az antiszemita propaganda és közhangulat is erősen nyugtalanította. Vázsonyi legalább a polgári demokratikus módszerek minimumát szerette volna megvédeni, s ha rajta múlik, Magyarország visszatér a háború előtti gazdasági és politikai berendezkedéshez vagy annak egy liberálisabb formájához. Hasonló elveket képviselt két másik fővárosi jellegű pártcsoportosulás, a Bárczy István vezette Szabadelvű Polgári Párt és az Ugron Gábor irányította Nemzeti Szabadelvű Párt, amelyek október közepén be is olvadtak Vázsonyi Demokrata Pártjába.

Friedrich és Vázsonyi között helyezkedett el Lovászy Márton, aki a vidéki értelmiségi és dzsentirrétegek 1848 liberális hagyományaihoz, valamint 1918 mérsékelt demokratikus törekvéseihez ragaszkodó részére

támaszkodott. Lovászy (született 1864-ben Zentán) politikai karrierje a függetlenségi párti *Magyarország* című napilapnál indult, még a 19. század végén. 1901-ben függetlenségi programmal képviselővé választották, s ettől kezdve megszakítás nélkül tagja volt a parlamentnek. A háború alatt Károlyi Mihály csoportjához tartozott, s 1918 őszén a Nemzeti Tanács egyik vezető tagja, majd a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett. A forradalom és Károlyi radikalizálódása miatt 1919 elején ellenzékbe vonult, azonban a párt 1918. október 31-i demokratikus programját sohasem tagadta meg. Komoly politikai múltjának és sokrétű antantkapcsolatainak köszönhetően 1919 őszén Vázsonyi Vilmos mellett a liberális és demokratikus polgári ellenzék legtekintélyesebb alakjának számított, noha jelentős tömegbázissal ekkor már ő sem rendelkezett. Batthyány Tivadarral és P. Ábrahám Dezsővel együtt augusztus végén ugyan újjáélesztette a Függetlenségi és 48-as Pártot, azonban az egykori Károlyi-párt vidéki szervezetei erre az időre már jórészt felbomlottak, s a vezetők jelentős része nem a Vázsonyi-féle liberálisok, hanem inkább a Friedrich-féle keresztények felé közeledett. Balla Aladár vezetésével a párt 34 választmányi tagja szeptember végén csatlakozott is a Keresztény Nemzeti Párthoz.

Garami Ernő (született 1876-ban Budapesten) a szociáldemokrata munkásság képviselőjeként vett részt a tárgyalásokon. Miután kávéház-tulajdonos apja tönkrement, Garami abbahagyta középiskolai tanulmányait, és tanoncnak, elektrotechnikusnak állt. A szocializmus iskoláját Németországban járta ki (közelről ismerte Bebelt, Liebknechtet, Bernsteint és a szocializmus más nagyjait), ahonnan 1898-ban tért haza. Rövidesen a *Népszava* élére került, s mint ilyen, a pártvezetőségnek is tagja lett. Bár egyetemre – eltérően Kunfi Zsigmondtól, Szabó Ervintől, Vágó Bélától és a mozgalom több más vezetőjétől – sohasem járt, kétségkívül a szociáldemokrata vezérek legműveltebb és legeurópearebb tagjai közé tartozott. Megfontoltsága és felelősségérzete mellett ez is arra predesztinálta, hogy évtizedeken át a párt legfőbb és legbefolyásosabb vezetője legyen. Az őszirózsás forradalom alatt miniszteri tárcát kapott és vállalt, az MSZDP és a KMP március 21-i egyesülése és a proletárdiktatúra győzelme után azonban külföldre távozott, mert a magyarországi viszonyokat éretlennek tartotta szocialista átalakulásra. Augusztusban hazatért, s más jobboldali szociáldemokratákkal együtt a párt újjászervezéséhez fogott. A Szociáldemokrata Párt meglehetősen nehéz helyzetben volt ekkor. Korábbi vezetőinek jó része s tagságának szinte egésze nemcsak a polgári demokratikus,

hanem a szocialista forradalomban is tevékenyen részt vett. Az uralkodó osztályok, valamint a falusi és városi középrétegek szemében ez hallatlan mértékben kompromittálta a pártot. Szociáldemokrácia és bolsevizmus közé ezekben a hetekben sokan tettek egyenlőségelet. Ehhez járultak a különítményesek terrorakciói, a büntetőpercek és az internálások, melyek elsősorban szintén a szociáldemokrata munkásságot sújtották. Ebben a helyzetben a párt igyekezett magát tisztára mosni. Láttuk, hogy a szociáldemokrata Peidl-kormány elhatározta magát a proletárdiktatúrától, s a köztársasági államformát állította vissza. Az MSZDP újjáalakulását kimondó augusztus 24-i konferencia szintén elítélte a szocialista kísérletet, s az 1918 előtti szociáldemokrata politika változatlan folytatása mellett tört lándzsát, ami nem jelentett mást, mint az 1903-as reformista programhoz való visszatérést. A polgári demokratikus politikai berendezkedés legkövetkezetesebb követelői azonban így is a szociáldemokraták voltak, s az ellenforradalmi megtorlás szélsőséges kilengéseit is a *Népszava* bírálta legerélyesebben. S noha a kormánykörök részéről történtek kísérletek a munkásság keresztényszocialista szakszervezetek és pártok szervezésével való megbontására, ezeket az ismételt próbálkozásokat csak részleges és átmeneti siker koronázta. A Szociáldemokrata Párt lényegében és hosszabb távon megtartotta befolyását az ország kereső lakosságának 11-12%-át kitevő ipari munkásság és egyes agrárvidékek (például a Viharsarok) szegényparasztágának jelentős hányada fölött, s elnyerte a magántisztviselők egy részének támogatását is. A szakszervezeti tagok száma 1919 őszén 215 ezer körül mozgott.

A legnagyobb – noha sokkal kevésbé szervezett és mozgékony – tömeg azonban valószínűleg Nagyatádi Szabó István mögött állt. Szabó István 1863-ban született a Somogy megyei Erdőcsokonyán, kisparaszti szülőktől. Nagyon mélyről indult; ifjúkorában napszámosként, erdei famunkásként, aratóként, részes cséplősként dolgozott. Szorgalommal és szerencsével 16 hold földet szerzett, amelyet az apai örökség és feleségének hozománya közel 40 holdra egészített ki. Mint korának legtöbb eszes és vagyonosodó birtokos parasztja, először falusi méreteken politizált. Volt tűzoltóparancsnok, olvasóköri pénztáros, hitelszövetkezeti igazgatótag, majd községi előljáró és bíró. Képviselővé először 1908-ban választották, ugyanabban az évben, amikor a tiszántúli Áchim L. Andrást megfosztották mandátumától. Bár mindketten a parasztság érdekeinek szószólói voltak, Nagyatádi nem vette föl az előtte fekvő stafétabotot. Őt és

a békéscsabai parasztvezért – jellem és vérmérséklet szempontjából – egy egész világ választotta el. Áchim gögös és féktelen volt, az „urakat” lenézte, velük alkudni nem akart. Nagyatádi szerénységet és óvatosságot örökölt alaptulajdonságul, hangja inkább volt kérő, semmint követelő, az alkut a politikában természetesnek tartotta. Személyisége, eklektikus programja s a mögötte álló nehezen szervezhető és mozgósítható paraszti rétegek jobb- vagy baloldali irányvételét egyaránt lehetővé tettek, attól függően, hogy ki és mit ígért a parasztságot leginkább érdeklő kérdésben: a földreform ügyében. Így történt, hogy 1918. október 29-én Nagyatádi tárcát vállalt gróf Hadik János egynapos kormányában, majd két és fél hónap múlva a polgári demokratikus Berinkey-kormányban is. 1919 elején igen közel került a munkásmozgalom Garami-féle reformista szárnyához, azonban a baloldali szociáldemokraták – főleg éppen Somogyban kibontakozó – földfogláló mozgalma, amely földosztás helyett szövetkezetek alakítását célozta, nagyon gyorsan el is távolította onnan. Március közepére Nagyatádi elhagyta a forradalom szekerét, s a Tanácsköztársaság ismeretes agrárpolitikája tovább fokozta passzivitását és elfordulását 1919 eleji szövetségeseitől. Pártja, az Országos Kiszgazda és Földművespárt a tízes években még kizárólag dunántúli jelleggel működött, 1919 tavaszára azonban már az ország más vidékeit is behálózták szervezetei. 1919 őszén szinte csak aktivizálni kellett a volt Károlyi-párt sok értelmiségi és paraszt hívével megerősödött vidéki csoportokat. A Kiszgazdapárt elutasította a keresztény pártszövetség konzervativizmusát és egyes csoportjainak éles antiszemitizmusát. Nagyatádi és a párt vezetőinek többsége a parasztság társadalmi-politikai súlyának általános emelését tartották szükségesnek, s változatlanul gyors földreformot követeltek. Nem idegenkedtek bizonyos liberális jellegű reformoktól sem, a közigazgatás demokratizálásának pedig fő szószólói voltak. Ennyiben a liberálisok lehetséges szövetségeseiként jelentek meg. Földéhségük ugyanakkor összezsengett a szegediek kinél őszinte, kinél demagóg agrárprogramjával, s a forradalmak alatt megerősödött városellenességük is érintkezett a különítményesek antiszemitizmusban testet öltő nagytőkekritikájával. A liberálisok megpróbálták a maguk oldalára vonni Nagyatádit, ő azonban elhatárolta magát a túlságosan városinak és túlságosan „zsidó befolyás” alatt állónak tartott pártoktól, de nem azonosította magát a fővezérség atrocitásaival és diktatórikus törekvéseivel sem. Egyelőre szoros szövetségesek nélkül igyekezett osztályának érdekeit védelmezni.

A Budapestre érkező angol diplomatának két feladata volt: a román csapatok kivonásának megszervezése és az antant szemében tárgyalóképessé koalíciós kormány megalakítása. A szociáldemokraták és a liberálisok azt szerették volna, ha a kivonuló román csapatokat néhány ezer fős antanthaderő váltja fel, s a Nemzeti Hadsereget Párizs lefegyverezteti. Ezzel szemben Clerk több okból is Horthyt, az egyetlen létező magyar fegyveres erő parancsnokát támogatta. Az antanthatalmak ezekben a hónapokban harcban álltak az életéért küzdő fiatal Szovjet-Oroszországgal, s Közép-Európában nem akartak további erőket lekötöni. Tartani lehetett tőle, hogy az antantcsapatok bevonulását a lakosság egy része megszállásként értelmezi, s ebből újabb bonyodalmak, összeütközések és ellenállási törekvések keletkezhettek volna. Ebből szintén elégük volt a győzteseknek. Végül: Clerk és előtte más antantmegfigyelők sokkal kevésbé viselték szívükön az országban maradt forradalmárok sorsát, mint a hazai ellenzék. Horthyban nem a vérengző dúvadat, hanem az erélyes katonát és az angolul is jól beszélő, kellemes társasági embert látták, akire feltétlenül rá lehet bízni a polgári rend magyarországi fenntartásának katonai feladatait. A franciák, akik finom érzékkel Horthyban már ekkor a jövő nagy revansistáját sejtették, saját Duna-völgyi hegemoniájuk biztosítása érdekében ugyan hajlottak volna rá, hogy néhány hadosztályt Magyarországra küldjenek, ezúttal azonban kisebbségben maradtak a több szempontból is rivális olaszokkal és angolokkal szemben. Miután a nagyhatalmak Horthy személyében megegyeztek, s a november 5-i megbeszélésen Vázsonyi, Garami, Lovászy és Nagyatádi előtt a fővezér kijelentette, hogy „a nemzeti hadsereg alá fogja rendelni magát az új kormánynak”, a pártokat képviselő politikusok is hozzájárultak ahhoz, hogy a román csapatokat a Nemzeti Hadsereg alakulatai váltsák fel. Garaminak és a liberálisoknak persze nem voltak illúzióik Horthy s különösen az általa képviselt osztályerők célkitűzéseit illetően. Úgy vélték azonban, hogy a hangsúly a politikai hatalom jellegén, pillanatnyilag tehát az antant által elismert kormány összetételén van, amelynek a Horthy-féle katonai hatalom majd kénytelen-kelletlen engedelmessé kell válnia.

Bár Románia mindent megtett helyzeti előnyének meghosszabbításáért, Clerk és a békekonferencia többszörös és egyre erélyesebb felszólításának – legalább részben – engedelmessé válnia kellett. Alig tíz nappal a fenti megállapodás után megkezdték Észak-Dunántúl, a főváros és a Duna-Tisza köze kiürítését. A Tiszántúl egyelőre változatlanul román fennhatóság alatt maradt, Pécsét és az úgynevezett baranyai háromszögben pedig jugoszláv

csapatok állomásoztak. A hátráló román alakulatok helyét a Nemzeti Hadsereg osztagai foglalták el. Darutollas és Bocskai-sapkás hadserege élén Horthy november 16-án lovagolt be híressé vált fehér lován és tengerész-tiszti egyenruhájában Budapestre. Budapest polgármestere előtt elmondott Gellért téri beszédében megfenyegette a magyar fővárost, amely – mint mondta – „megtagadta ezeréves múltját”, „sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit, és vörös rongyokba öltözött”, s „a nemzet legjobbjait börtönbe vetette vagy kiűldözte hazájukból”. Kijelentette, hogy hadserege kész a „testvéri kézfogásra”, de „felkészült a büntető ökölcsapásra is”, attól függően, hogy a „bűnbe sodort város” hogyan fog viselkedni. S a főváros, az alig múlt forradalmak központja némán hevert lábai előtt. „A szervezetekben még pangott az élet. De az utca – a Váci út? Csatavesztett arcok, ha egy-egy ismerős fölmerült. Hol volt az a tündöklő pallos, mely itt, bár a nyomor szeme alatt kihúzásra várt?” – kérdezi a korra visszaemlékezve Illyés Gyula, miközben felidéz a börtönbe vetett tanárának kiszabadításán buzgólkodó tizenhét éves önmagát. S valóban: semmi zavaró mozzanat, a tiltakozás és a szembenállás semmi látható jele. Micsoda változáson mehetett és ment keresztül az elmúlt egy évben ez a város, ha még a polgári liberális *Pesti Hírlap* is ezt írta: „Ebben a hadseregben látjuk az örökké halhatatlan haza képét, benne századokra eltemetett eszményeink feltámadását. [...] Öregek, ifjak, férfiak, nők, hatalmasok és gyöngék fohászosan rebegik: íme, itt a magyar hadsereg és vele itt a magyar haza!” A Duna–Tisza közti kisvárosokban és falvakban ünneplések, bálók és vacsorák követték a magyar csapatok bevonulását. Nem tudtak volna a dunántúli megtorló akciókról? Néhányról nyilván tudtak, azonban nem tulajdonítottak nekik olyan jelentőséget, mint a kommunista és szociáldemokrata szegényparasztok és városi munkások, valamint a liberális vagy radikális polgárok és értelmiségiek, akiken az ostor végül is csattant. S ha akadtak is (mint ahogy akadtak) a terror áldozataival mélyen és őszintén együttérzők, kevés volt azoknak a száma, akik az 1919 őszt jellemző „lincshangulat” körülményei közepette az üldözöttek melletti nyílt és aktív kiállást is vállalni merték.

Horthy budapesti és hadseregének Duna–Tisza közti bevonulását a le-tartóztatások és megtorlások újabb hulláma követte. A *Népszava* szerint november 14-én és 15-én csupán Budapesten 350 embert fogtak el, köztük ismert szociáldemokratákat. Letartóztatták a külföldre menekülő Vázsonyi Vilmost is, s csak Clerk erélyes közbelépésére engedték tovább. November utolsó napjaira esett az ellenforradalom egyik leggyalázatosabb tette,

a Kecskemét környéki gyilkosságsorozat is. Héjjas Iván és társai több mint félszáz kommunistát, szociáldemokratát és zsidó polgárt végeztek ki vagy kínoztak halálra.

Horthy bevonulásával az MSZDP és a liberális tábor pozíciói lényegesen meggyöngültek. Mindamellett reménykedtek, hogy a megalakítandó koalíciós kormányban Clerk döntő szerepet biztosít nekik. A keresztény pártok (a KNEP és az ősz folyamán újjáalakult agrárius jellegű Keresztény Földműves Párt), továbbá Csernoch hercegprímás és mások ezzel szemben azt állították, hogy sem az MSZDP, sem a liberálisok mögött nem állnak tömegek, az ország közvéleményét ők képviselik, tehát nekik kell többséget kapniuk. Ami az antant álláspontját illeti, Clerket azzal küldték Budapestre, hogy a „nép akarátát kifejező” kormányt alakítson. Ezen belül jelentős szerepet szántak a szociáldemokratáknak és a liberálisoknak. Clerk maga is ilyen elképzelésekkel kezdett tárgyalni, s különösebben sem az egyik, sem a másik interveniálás nem befolyásolta. Hogy a tárgyalások előrehaladtával mégis megváltoztatta eredeti álláspontját, s közeledett a KNEP véleményéhez, abban az ország adott osztály- és párterőviszonyainak volt döntő szerepe. Így és ezért adta fel a demokratikus koalíció kierőszakolásának gondolatát, amely pedig hagyományosan angol álláspont volt, s járult hozzá a keresztényszocialista Huszár Károly kabinetalakításához. Huszárt, aki egy dunántúli kovácsmester fia, tanító, majd újságíró volt, hosszas huzavona után valamennyi ellenzéki és félellenzéki pártvezér elfogadta, s így november 24-én megalakulhatott az új kormány. A Huszár-kormány tizenkét minisztere közül öt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja különböző árnyalataihoz tartozott (Friedrich hadügyminiszter lett), három a Keresztény Földműves Párt tagja volt, a többi pártot mindössze négy miniszter képviselte. A liberálisokhoz közel álló nagytőkés Heinrich Ferenc kereskedelemügyi, a liberális Bárczy István igazságügyi, a kisgazda Nagyatádi pedig közlekedésügyi miniszter lett. Garami, aki a tárgyalások végeredményével mélységesen elégedetlen volt, nem vállalt tárcát, hanem ismét külföldre ment. Helyette Peyer Károly, mindaddig másodvonalbeli szociáldemokrata vezető ült a népjóléti és munkaügyi miniszteri székbe. 1919. november 25-én Clerk a békekonferencia nevében elismerte a Huszár-kormányt. Ezzel kapcsolatos jegyzékében leszögezte: „Ez az elismerés természetesen azokhoz a feltételekhez van kötve, hogy az ideiglenes kormány kötelezi magát arra, hogy a választásokat haladéktalanul megtartja, hogy a törvényt és rendet az országban fenntartja, nem követ el agresszív akciót,

tiszteltben tartja Magyarország ideiglenes határait, amíg a békekonferencián azokat véglegesen meg nem határozzák, hogy minden magyar részére biztosítja az összes polgárjogokat, beleértve a szabad sajtót, a gyülekezési, a politikai véleménynyilvánítás szabadságát és az általános választójogon nyugvó szabad, titkos, pártatlan és demokratikus választásokat.”

A demokrácia magyarországi jövőjét illetően igen optimista december 1-ji beszámolója alapján a békekonferencia eredményesnek ítélte Clerk munkáját. Clemenceau még aznap felszólította Huszár miniszterelnököt, hogy küldje el a magyar békedelegációt a Párizs melletti Neuillybe. A gyorsan változó magyar kormányok éppen tizenhárom hónapja vártak erre a meghívásra. E nélkül nemcsak a békekonferencia nem fejezhette be munkáját, hanem Magyarország sem illeszkedhetett be az új európai rendbe. A meghívás – jogilag – enyhített az ország bizonytalan külpolitikai helyzetén, s ugyanakkor kezdetét jelentette az 1919 végére kialakult hatalmi-politikai viszonyok törvényesítésének. E folyamat döntő és legfontosabb állomásai az 1920-as nemzetgyűlési választások és Horthy kormányzóvá választása voltak.

Az 1920-as nemzetgyűlési választások és Horthy kormányzóvá választása

A Huszár-kormány meghatározott időre és meghatározott feladatok elvégzésére alakult. A legfontosabb ezek közül a nemzetgyűlési választások megtartása volt, amelyeket november utolsó napjaiban még a Friedrich-kormány írt ki. Az úgynevezett Friedrich-féle választójogi rendelet teljes mértékben elűtött Magyarország dualizmus kori választójogi törvényétől. 1918-ig Magyarországon nyílt szavazással választottak. Nők nem szavazhattak, a férfiak választójoga vagyoni helyzetük és iskolai képzettségük függvénye volt. A választásra jogosultak száma 1 millió körül mozgott, ami az ország összlakosságának mintegy 6%-át tette ki. Ezzel szemben a Friedrich-féle választójogi rendelet, amely a háború utolsó éveiben született reformtervek egyikén alapult, széles körű, továbbá titkos, egyenlő, kötelező és nőkre is kiterjedő választói joggal ruházta fel az ország lakosságát. A férfiak választójogának a következő alapfeltételei voltak: a huszonnegyedik életév betöltése, hatéves magyar állampolgárság és féléves egy helyben lakás. Ennél fiatalabbak akkor szavazhattak, ha legalább három hónapig a harctéren teljesítettek katonai

szolgálatot. A nőkkel szemben az is követelmény volt, hogy „bármely hazai élőnyelven” írni és olvasni tudjanak. A választójoggal rendelkező férfiak és nők száma 3 millió 42 ezer főt tett ki, ami az egyelőre még ideiglenes új határok között élő huszonnégy éven felüli lakosság 74,6, az összlakosságnak pedig közel 40%-ával volt azonos. Ez a széles körű és Magyarországon szokatlanul demokratikus választójog részben a középrétegek általános politikai előretörésének, részben Clerk ismert óhajának tulajdonítható.

A politikai élet pártstruktúrája a választási előkészületek során egyetlen ponton módosult lényegesen: a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt és a Keresztény Földműves Párt november végén egyesült. A Keresztény Földműves Párt élén, amely az általános agrárérdekeken belül elsősorban a közép- és nagybirtokosság érdekeit védte, részben grófok, részben a mezőgazdasági érdekképviseleti szervek (Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Gazdaszövetség) értelmiségi vezetői (Rubinek Gyula, Meskó Zoltán stb.) álltak. A párt szervezői és irányítói Nagyatádi paraszt híveinek az átcsábítására törekedtek, ám ez a törekvésük nem járt elegendő sikerrel. Miután ezt belátták, egyesülést ajánlottak a Kisgazdapárt vezérének. Természetesen azzal a hátsó gondolattal, hogy Nagyatádinak és híveinek radikalizmusát majd mint párton belüli ellenzék fogják mérsékelni. Ezzel egy időben a liberálisok is ajánlatokat tettek Nagyatádinak. A Kisgazdapárt vezérét és szavazóinak várhatóan igen népes táborát ők is szerették volna a maguk oldalán tudni. A kisgazda vezetők egy része mindenféle egyesülést és szorosabb együttműködést ellenzett, mert attól a parasztság érdekeinek elsikkadását féltették. Nagyatádi és a többség viszont hajlott az „intelligencia” valamelyik csoportjával való szoros együttműködésre, mert úgy ítélték meg, hogy „ha mi kormányozni akarunk, szükségünk van azokra az emberekre, akik vezetni tudnak”. Mindaddig azonban, amíg Horthy bevonulásával és a Huszár-kormány megalakulásával a politikai kibontakozás alapvető iránya el nem dőlt, Nagyatádi ragaszkodott ahhoz, hogy a Kisgazdapárt blokkon kívül maradjon. Egyik októberi kijelentését – miszerint a kisgazdák sorsát nem köti „beteg számárhoz” – a keresztény- és a liberális oldal egyaránt nagy felzúdulással fogadta, mert nem lehetett tudni, hogy melyik tábor minősítette. Miután az antant Horthy helyzetét erősítette meg, és a maga részéről lemondott egy liberális és szociáldemokrata többségű kormány kieroszakolásáról, Nagyatádi is döntött. Döntésének első állomása a két agrárpárt egyesülése volt. Ezzel egyidejűleg Gömbös és néhány hozzá közel álló politikus is a Kisgazdapárthoz közeledett.

A Huszár-kormány a választási agitáció viszonylagos szabadságának biztosítására törekedett. A Nemzeti Hadsereg különítményesei s különösen az ekkorra már az egész országot behálózó „ébredő magyarok” (ÉME) szervezetei és más titkos vagy féltitkos egyesületek azonban erőteljesen keresztetkértek a kormánynak ezt a szándékát. December 1-jén a fővezérség arra utasította úgynevezett nemzetvédelmi tisztjeit, hogy azoknak a jelölteknek a megválasztását segítsék elő, akik Horthyt támogatják. December 7-én a KNEP egyik politikailag jelentéktelen irányzataként működő Antiszemita Párt emberei feldúlták a *Népszava*, a *Világ*, továbbá a liberális *Az Est* szerkesztőségeit és kiadóhivatalait. A terrorakciók több esetben a Kisgazdapárt és a liberális blokk jelöltjeinek a megfélemlítését is célozták, elsősorban mégis a Szociáldemokrata Párt ellen irányultak. Főleg az MSZDP választási esélyeit rontotta a kormány december 5-i internálási rendelete is. Ez az intézkedés elvileg az „állam és társadalom érdekeire”, valamint a közrendre és a közbiztonságra veszélyes személyek (a korfelfogás szerint tehát a kommunisták) internálását mondta ki. A végrehajtó szervek azonban nagyon tágra értelmezték ezt a fogalmat, s a gyakorlatban szociáldemokrata munkásokat és spekulációval vádolt zsidó kiskereskedőket is a hajmáskéri táborba toloncoltak. Mindezek miatt Peyer Károly és az egyetlen szociáldemokrata államtitkár, Miákits Ferenc január 15-én kiváltak a kormányból, s a párt bejelentette, hogy nem vesz részt a választásokon. A munkásmozgalom üldözése ettől függetlenül tovább folytatódott. A Huszár-kormány korábban engedélyezte a párt és a szakszervezetek működését. A szociáldemokraták elvileg szabadon tarthattak értekezleteket és gyűléseket. Most – megtorlásképpen – a kormány visszavonta ezeket a jogokat, s mindent megtett annak érdekében, hogy a szociáldemokrata szervezetekkel szemben a keresztényszocialista mozgalmat erősítse.

Ilyen előzmények után tartották meg a választásokat január 25-én és 26-án, amelyeken az egyesült Kisgazdapárt és a KNEP elsőprő győzelmet aratott. Előbbi 79, utóbbi 72 mandátumot szerzett. A román csapatok kivonulása után, 1920 júniusában megtartott tiszántúli választások eredményeként a Kisgazdapárt képviselőinek száma 91-re emelkedett. A KNEP képviselői ugyanakkor 59-re csökkent, mert időközben többen elhagyták a kor nagy gyűjtőpártját. A nemzetgyűlés 17 képviselője pártonkívülinek mondta magát. A további 51 mandátumon hat különféle párt osztozott. A liberális tábor jelöltjei közül mindössze hatan lettek képviselők. Ők Vázsonyival az élen valamennyien a Demokrata Párthoz tartoztak, mert

a Lovászy-féle függetlenségek közül egyetlenegy sem szerzett többséget. Budapesten, ahol a Kisgazdapárt nem állított jelölteket, a KNEP abszolút győztes lett. A választásra jogosultak 47,7%-a erre a pártra szavazott, s ez a leadott szavazatok 52%-ával volt egyenlő. A vele szemben álló Demokrata Párt mindössze a leadott szavazatok 16,5%-át, az egyéb liberális pártok pedig 12,3%-át szerezték meg. Az MSZDP bojkottfelhívásának engedelmeskedve 71 ezer fővárosi lakos (a szavazásra jogosultak 15%-a) áthúzott szavazólapot dobott az urnákba, 38 ezer pedig el sem ment szavazni.

Noha a munkásság képviselői az ismert körülmények következtében ezúttal sem kerültek be az ország házába, a széles körű és titkos választójog következtében a honatyák összetétele jelentős mértékben megváltozott. Az 1910-ben megválasztott képviselők 15,2%-a hatvanegy éven felüli volt. Ez az arány most a felére csökkent, s a negyven éven aluliak 28,1%-os aránya ugyanakkor 34,8%-ra emelkedett. Még jelentősebb volt a nemzetgyűlési tagok összetételének társadalmi helyzet és hovatartozás szerinti módosulása. A földtulajdonosok aránya 38,1%-ról 26,7%-ra csökkent, s döntő változás következett be ezen belül a birtokosok birtoknagyságuk szerinti megoszlása szempontjából is. A századelő magyar parlamentjében a földtulajdonos szinte kizárólag közép- vagy nagybirtokost jelentett. Egy Áchim András, Nagyatádi vagy Mayer János fehér holló volt a Duna-parti épületben. Most, ha nem is fordult meg teljesen, mindenesetre óriásit változott ez a helyzet. A nagy- és középbirtokosok kisebbségbe kerültek, a kis-, közép- és gazdag parasztok száma pedig elérte a harmincat. A nagy- és középbirtokosok, továbbá a szintén kisebb számban bekerült vármegyei tisztviselők és ügyvédek helyeit – a birtokos parasztok mellett – részben a városi középrétegek különböző csoportjainak képviselői (szolgálaton kívüli katonatisztek, írók, újságírók, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, kisiparosok), részben papok foglalták el. A politikai katolicizmus általános előretörésének következtében utóbbiak aránya 3,9%-ról 11%-ra emelkedett. A nemzetgyűlés tehát tagjainak társadalmi helyzete szempontjából – a képviselőház korábbi összetételéhez viszonyítva – jelentős mértékben megváltozott. Ezáltal a birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek kétarcú, a régi feudálkapitalista rendszerrel, de a forradalmi munkásmozgalommal is szemben álló, egyszerre reformista, fejlődést akaró és ugyanakkor antiszemita törekvéseinek a legfőbb hordozója lett.

A választások befejezése után a hatalom ígézetébe esett Friedrich úgy vélte, hogy a koalíciós kormánynak le kell mondania, s egy vezetése alatt

megalakuló keresztény nemzeti kabinetnek kell a helyébe lépni. Huszár és a mögötte álló keresztényszocialisták azonban kevés hajlandóságot mutatnak erre. A vitát – összhangban Clerk november 25-i jegyzékével – Horthy döntötte el. Január 30-i hadparancsában leszögezte, hogy az új kormányt a rövidesen összeülő nemzetgyűlés által megválasztott ideiglenes államfő lesz hivatott kinevezni.

Az államforma kérdésében a nemzetgyűlés mindegyik pártjának véleménye megegyezett. A köztársasági államformát, amely elválaszthatatlanul egybekapcsolódott az októberi forradalommal, s így az ezt követő proletárdiktatúrával is, valamennyi elvetette, s a királyság fenntartásának híve volt. Vitakérdések azonban ezen túlmenően is nagy számban merültek föl. Hogyan kell értelmezni IV. Károly 1918. november 13-i lemondó nyilatkozatát? Szabad-e egyáltalán a trón, vagy továbbra is IV. Károly az ország törvényes királya, aki csak a kényszerítő körülmények hatására adta ki nyilatkozatát? Ha szabad, ki legyen a nemzeti király? Ha nem szabad, milyen átmeneti megoldást válasszanak? Ki legyen az ideiglenes államfő IV. Károly visszatéréséig, s milyen jogok illessék meg? Az e kérdésekre adott válaszok alapján a magyar politikai élet 1920 elején két nagy táborra szakadt. Az úgynevezett legitimisták, akik a jogfolytonosság hívei voltak, ragaszkodtak IV. Károly személyéhez, s visszatéréséig valamelyik Habsburg-főherceget szerették volna nádorrá vagy kormányzóvá választani. Az úgynevezett szabad királyválasztók ezzel szemben úgy vélték, hogy a Monarchia felbomlásával és IV. Károly „lemondásával” a Habsburg-ház 1687-től, illetve 1723-tól (Pragmatica Sanctio) fennálló trónörökletességi joga automatikusan elvesztette érvényességét. Ők tehát nem ismerték el Károly jogát Magyarország trónjára, s az ideiglenes államfőt sem a Habsburgok közül akarták választani. A két közjogi álláspont mögött különböző társadalmi és politikai érdekek és nézetek húzódtak meg. Az arisztokrácia egy része hű volt királyához, s Károly visszatérésétől régi hatalmának csorbíthatlan visszaállítását várta. Mások, így például a katonatisztek és a keresztény középrétegek egy része a Monarchia és vele a történelmi Magyarország szemükben szinte magától értetődő újjászületését remélték a Habsburgok trónra ültetésétől. Bizonyos liberális körök legitimizmusa ezenfölül kifejezett Horthy-ellenességet s a háború előtti kormányzati módszerekhez való ragaszkodást takart. A legitimizmus fő erői a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában helyezkedtek el. A szabad királyválasztók részben az uralkodó osztályok külpolitikai realitásokkal inkább számoló szárnyának

képviselői, részben Horthy személyes hívei (például Gömbös és környezete), igen nagy számban pedig a '48-as időkig visszanyúlóan függetlenségi érzelmű kiscgazdák közül kerültek ki.

Miután az antanthatalmak és a környező országok IV. Károly esetleges visszatérését kifejezetten háborús oknak nyilvánították, s a Habsburg-főhercegek egyikének nádorrá választását is ellenezték, pillanatnyilag csak valamelyik „kiváló magyar” kormányzóvá választása jöhetett szóba. Az angol és a francia kormány képviselője egyaránt ezt tanácsolta. De ki legyen ez a „kiváló magyar”? Friedrich úgy vélte, hogy a Huszár-kormány lemondásával a hatalom majd reá száll vissza, hiszen őt József főherceg-nádor nevezte ki miniszterelnökké. A régi politikusok többsége legszívesebben Apponyi Albertet választotta volna államfővé. Ő azonban már elmúlt hetvenéves, s ami ennél is súlyosabban esett latba: nyílt legitimizmusa miatt a londoni Downing Streetről intézkedők sem támogatták. A realisan számba jöhető egyetlen jelölt Horthy Miklós volt. Horthy élvezte az antanthatalmak, mindenekelőtt Anglia bizalmát, rendelkezett az ország fegyveres ereje fölött, s a Nemzeti Hadsereg tisztjei presztízsének fokozása érdekében is eredményesen dolgoztak. Horthy nem akart király lenni. Református vallású volt, s azt is helyesen ismerte fel, hogy mint királyt, a zárt magyar arisztokrácia semmiféle támogatásban nem részesítené. IV. Károly trónra jogosultságát ezért elvileg elismerte, s megelégedett az ideiglenes államfői tisztséggel. Ezt mint pillanatnyi megoldást egy idő után a legitimisták többsége is elfogadta. Apponyi Albert, az egyetlen számba jöhető ellenjelölt nyílt levélben biztosította támogatásáról, s mellé állt a törvényhatóságok és keresztény pártok többsége, valamint a magyarországi zsidók országos szövetsége is. Horthy kormányzóvá választása február közepére így többé-kevésbé eldöntött tény volt.

1920. február 16-án ünnepélyes külsőségek közepette összeült a nemzetgyűlés. Az Ostenburg-különítmény néhány tisztje másnap elhurcolta és meggyilkolta Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a *Népszava* munkatársait, akik cikksorozatban tájékoztatták olvasóikat a különítményesek minden jogi alapot nélkülöző véres megtorlásairól.

Ilyen légkörben született meg az alkotmányosság helyreállításával és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezésével foglalkozó 1920. évi I. törvénycikk, amely minden tekintetben a legitimisták és a szabad királyválasztók között létrejött átmeneti kompromisszum jegyeit viselte magán. A trón betöltésének kérdését függőben hagyta a békekötéséig, s az

államfői teendők ellátását ideiglenesen a titkos szavazással megválasztandó kormányzóra bízta. *A törvény által megszabott kormányzói jogkör az akkoriban szokásos királyi hatalomnál jóval korlátozottabb volt.* Nemzetközi viszonylatban a kormányzó képviselte az országot. Szerződéseket köthetett, követeket küldhetett és fogadhatott – lényegében a nemzetgyűlés hozzájárulása nélkül. Ugyanakkor a nemzetgyűlés által alkotott törvények szentesítése nélkül léptek életbe. A törvényjavaslatokat mindössze egy ízben küldhette vissza megfontolás végett. Hadüzenethez, békekötéshez és a hadseregnek az ország határain túlra vezényléséhez a nemzetgyűlés hozzájárulása szükségeltetett. Nemességet nem adományozhatott, főkegyúri jogokat (főpapok kinevezése, egyházak felügyelete) nem gyakorolhatott, általános kegyelmet nem adhatott. Törvényszegés vagy az alkotmány megsértése esetén a nemzetgyűlés felelősségre vonhatta. Horthy ezeket a jogokat kevésnek, a megszorításokat pedig soknak érezte, ezért jelölését csak azzal a feltétellel fogadta el, hogy jogkörét a későbbiekben szélesíteni fogják. A nemzetgyűlés képviselői elfogadták feltételeit. 1920. március 1-jén a nemzetgyűlés nagybányai Horthy Miklóst 131 szavazattal (a leadott 141-ből) Magyarország kormányzójává választotta. A szavazás körülményeire jellemző, hogy a választás napján katonaság szállta meg a Parlament előtti teret, s a különítményes tisztek néhány képviselőt egyszerűen nem engedtek az épületbe. A szavazás után Prohászka Ottokár katolikus püspök vezetésével küldöttség indult Horthyért a Gellért Szállóba, ahol budapesti bevonulása óta vezérkarával együtt tartózkodott. Horthy útját és megérkezését Prónay Pál így örököltette meg naplójában: „A nevezett napon, március 1-én [...] a fővezér, Berzeviczy Béla vk. [vezérkari] főnöke és Magasházy szárnysegédje kíséretében a Gellértnél kocsiba szállott, és a Parlament felé hajtatott. Közvetlenül előtte én haladtam gépkocsimon néhány kipróbált tisztemmel, Takátsy Gyula szdssal [századossal], Scheftsik György fhggyal [főhadnaggal], Makay Imre szdssal, végig a Duna-parton, a Margit-hídon keresztül a Parlament elé. Ezt a vonalat azért választottuk, hozzá még utolsó pillanatban, mert egy merénylet esetén nem kellett házak között haladni, és kevésbé volt exponált, mintha a Belváros utcáit kell kereszteznünk. A fővezér kocsiját jobbra és balra motorkerékpáron Bibó Dénes, Lipthay Antal, Déván István és Iliás fhgyok kísérték. A Parlament épületét magát, valamint kijárait, azután az arra torkolló utakat az Ostenburg különítménye szállta meg. Az én zlóaljam [zászlóaljam] katonái pedig sorfalat képeztek a Gellértől kezdve végig azon az útvonalon, amelyen a fővezér

kocsija utánam haladt. Az elégedetlenkedő képviselők utólag nehezteltek ezért, és óvásokat emeltek, mivel én magam és a különítményem néhány tisztje Horthy után oldalfegyverrel mentünk az ülésterembe, és az ajtóban állva néztük végig a kormányzó eskütételét.”

1920 tavaszán a kormányzói hatalom tehát még messze volt későbbi stabilitásától és mindenekfölöttiségétől. A választás eredményére még a Parlament épületébe illetéktelenül behatolt katonatisztek vigyáztak, az arisztokrácia, nagytőke, főpapság és tábornoki kar még átmeneti megoldást látott a kormányzó személyében. Ám a katonatisztek és a középrétegek körében Horthy presztízse máris jelentős volt. Z. Nagy Ferenc, az 1945 utáni demokratikus és szocialista Magyarország egyik politikusa, akkor még fiatal dévaványai parasztleány írja visszaemlékezéseiben: „Horthy a mi akkori fogalmunk szerint »nagy lelkesedéssel megválasztott« kormányzó volt, és reméltük, hogy Kossuth Lajos nyomdokaiba lép.” „Azt, hogy Horthyt kormányzónak választották – írja Kádár Gyula, akkor még fiatal csapattiszt magáról és tisztársairól –, meglepéssel fogadtuk, és természetesnek tartottuk.” A *Népszava* március 2-i cikke, amelyben Vanczák János a munkásság „kérges kezét” nyújtotta a kormányzónak, természetesen kevésbé volt őszinte, de pontosan tükrözte a pártvezetésen belüli jobbratolódást. Horthy és a keresztény pártok politikai győzelmei következtében ugyanis Garami és követői, akik mindeddig egy liberális-szociáldemokrata kormány hatalomra kerülésében bíztak, és azt szorgalmazták, egyre inkább háttérbe szorultak. A Vanczák–Miákits-csoport pozíciói, akik ellenzéki koalíció szervezése helyett a keresztény-nemzeti pártokkal törekedtek megegyezésre, s ennek érdekében hajlandónak mutatkoztak az „osztályharc félretevésére” és a nemzeti alap elfogadására, ezzel párhuzamosan megerősödtek. Keresztülvitték, hogy hivatalos propagandájában a párt mellőzze az 1903-as program távlati, a szocialista államra vonatkozó célkitűzéseit, fokozza antikommunizmusát, hangsúlyozza hazafias jellegét, és azt, hogy az ellenforradalom fő politikai céljaival egyetért.

Horthy és a keresztény-nemzeti politikusok érzékelték az MSZDP vezetésén belüli erőviszony-eltolódást s a kompromisszumra mutató hajlandóságot, de egyelőre nem reagáltak érdemben. A Huszár-kormányt felváltó kabinetbe egyetlen szociáldemokratát sem hívtak meg, sőt még a liberálisok sem kaptak tárcát. Simonyi-Semadam Sándor keresztény nemzeti egyesülés párti ügyvéd, volt katolikus néppárti képviselő, aki nem utolsósorban azért lett miniszterelnök, mert a számba jöhető jelöltek (például a kabinetalakításra

fel is kért Bethlen István) közül senki sem akarta vállalni a küszöbönálló békeszerződés elfogadásának ódiumát, kizárólag a KNEP és a Kisgazdapárt emberei közül válogatta össze minisztereit és államtitkárait.

A trianoni békeszerződés

A békekonferencia 1919. decemberi meghívásának engedelmeskedve a magyar békedelegáció 1920. január 5-én reggel elindult Budapestről. A delegáció élén gróf Apponyi Albert (született 1846-ban, Bécsben), a magyar politikai élet már-már pártok fölötti tekintélynek örvendő nagy öregje állt, aki gyermekkorában még látta Széchenyi Istvánt, s aki gróf Andrássy Gyulának, a Monarchia első külügyminiszterének már vitapartnere volt. Politikai tekintélye, közismert szónoki képességei és széles körű nyelvismerete következtében megbízatását mindenki természetesen tartotta. Hogy a magyar delegáció mire számíthat, azt a párizsi pályaúdvári fogadtatás többé-kevésbé pontosan jelezte. A Gare de l'Est fogadócsarnokában a szövetséges hatalmak egyetlen diplomatája sem jelent meg; a magyar politikusokat katonatisztek várták. A győztesek – mint általában – nem tárgyalni, hanem diktálni akartak.

Miután a diplomáciai kapcsolatfelvétel formaságai lezajlottak, január 16-án a magyar delegáció megjelenhetett a konferencia legfelsőbb tanácsa előtt. Sok jót senki sem remélt, hiszen néhány korábbi antantjegyzékből tudni lehetett, hogy 1919 tavaszára a békekonferencia már megállapította Magyarország új határait. A tervezet pontjaiban foglaltak azonban a legpesszimistább várakozásokat is fölülmúlták. A tervezet – lényegében a háború alatti titkos szerződések és ígéretek szellemének megfelelően – Romániának ítélte egész Erdélyt, továbbá a Tiszántúl keleti szegélyét és a Bánát keleti felét. Az új délszláv állam Horvátország és Szlavónia mellett a Bánát nyugati felét és Bácska nagyobb részét, Csehszlovákia pedig Kárpátalját és egész Észak-Magyarországot megkapta. A békekonferencia tehát a nemzetiségi területek mellett elszakításra ítélt döntően magyarlakta területeket, s köztük olyanokat is, amelyek nemzetiségi szigetek közbeékelődése nélkül, közvetlenül érintkeztek az ország központi törzsével. Ilyen volt keleten Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad vidéke, délen Szabadka környéke, északon az egész Csallóköz és a Felvidék Kassa–Rimaszombat-vonaltól délre eső része. A szerződéstervezet legfájdalmasabb pontjai kétségkívül a határookra

vonatkoztak, de egyéb rendelkezései is súlyosak voltak. A katonai rész megállapította, hogy Magyarországon meg kell szüntetni az általános hadkötelezettséget, hogy az önkéntes alapon szervezett magyar hadsereg létszáma nem haladhatja meg a 35 ezer főt, hogy páncélos járműveket, tankokat és más hadigépeket Magyarország nem gyárthat és nem vásárolhat, s hogy a dunai flottilla hajóit ki kell szolgáltatni a szövetségeseknek. Egy másik fejezet azt tartalmazta, hogy Magyarországnak később megállapítandó összegben vállalnia kell minden úgynevezett háborús kár megtérítését, s ennek zálogául a Jóvátételi Bizottság a magyar állam összes vagyonát és bevételi forrásait leköti. A szokatlanul súlyos feltételeket a tervezet az etnikai elv érvényesítésével és Magyarország háborús felelősségével indokolta.

Magyarország álláspontját Apponyi ismertette a konferencia legfelsőbb tanácsa előtt. A háborús felelősséggel kapcsolatos passzusra azt felelte, hogy a Monarchia emlékezetes államtanácsában, ahol a háborúról döntöttek, az ott jelen levő osztrák, cseh és horvát államférfiakkal szemben egyedül a magyar Tisza István ellenezte a Szerbiának küldendő ultimátumot. (Ez igaz volt, csak hogy Apponyi „elfelejtette” hozzátenni, hogy Tisza nem általában ellenezte a háborút, hanem csak ott és akkor, mert a monarchiai diplomáciának mindaddig nem sikerült Romániát semlegesíteni.) Az etnikai elv érvényesítésére pedig azt hozta fel, hogy az új államoknak ítélt mintegy 11 millió ember több mint 30%-a magyar, 10%-a pedig német, s így azok lakosságának nemzetiségi megoszlása alig valamivel lesz jobb a történelmi Magyarország határai között élő népesség etnikai megoszlásánál. Végül kijelentette, hogy a békeszerződés feltételei, ha azokon lényeges módosítások nem történnek, Magyarország számára elfogadhatatlanok. Egyúttal javasolta, hogy a vitás területek hovatartozásának kérdésében népszavazással döntsének. Erdéllyel mint teljesen kevert etnikumú területtel kapcsolatban a magyar delegáció (a jegyzéket Bethlen István készítette) azt javasolta, hogy az olyan – független vagy Magyarországgal társult – állammá alakuljon, amelyen belül egy-egy autonóm területet kapjon a magyar, román és német lakosság, egy pedig vegyes etnikumú legyen.

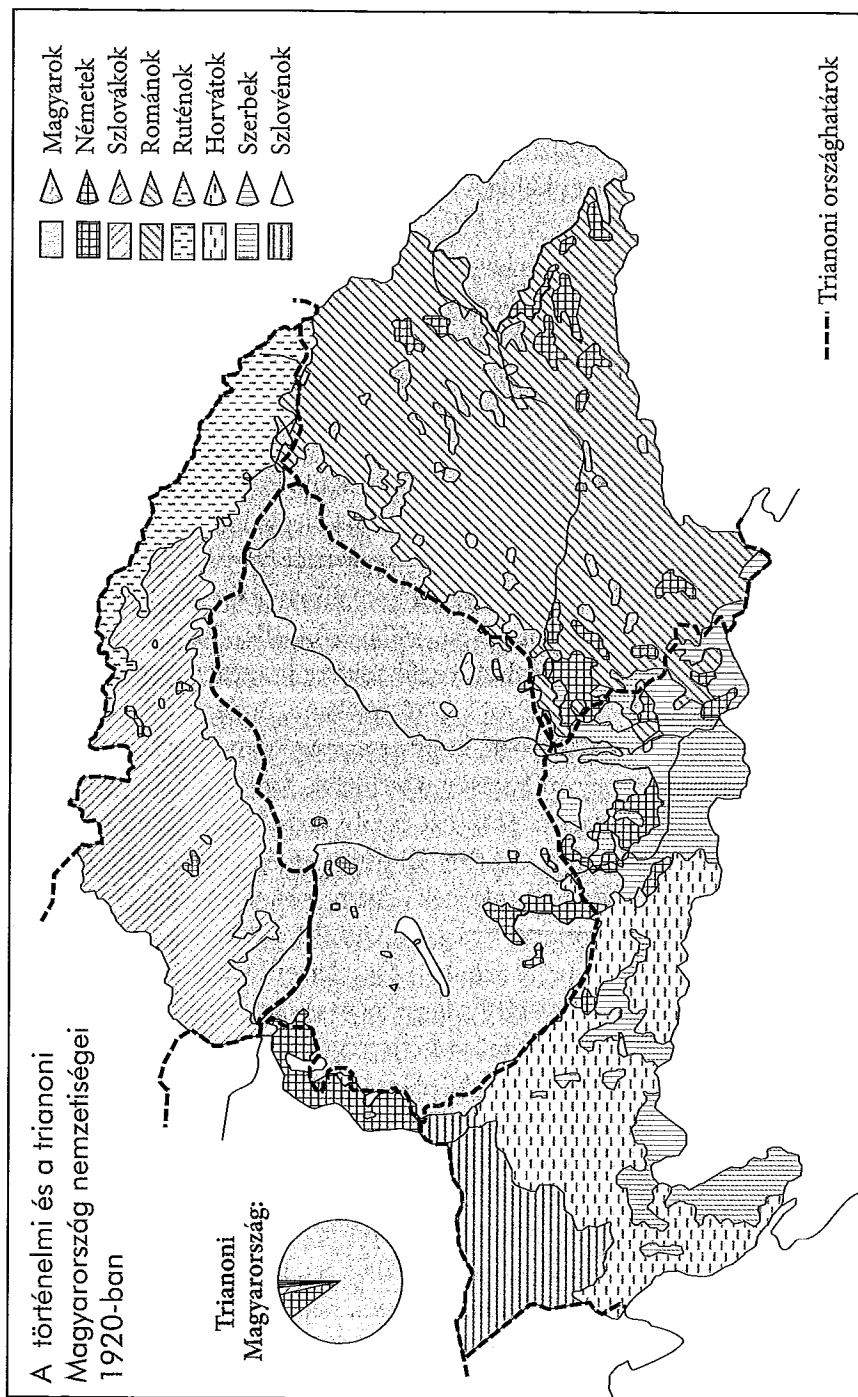
A magyar álláspont kifejtésére Románia, Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén állam képviselői azonnal közös ellenmemorandummal válaszoltak. Tiltakoztak a népszavazás ellen, és Magyarországgal szembeni mértéktelen követeléseiket stratégiai szempontokkal indokolták. Románia azzal érvelt, hogy a szovjetellenes „egészségügyi övezetnek” csak úgy lehet szilárd bástyája, ha nyugati határait jól védhető vonalakon húzzák meg.

Csehszlovákia azzal indokolta a Duna vonalát követő határra vonatkozó igényét, hogy e nélkül nem tud komoly erőt képviselni Németországgal szemben. Mohóságuknak kedvezett, hogy érdekeik nagymértékben egybeestek a győztes nagyhatalmak, s különösen a közép-európai kérdésekben első hegedűsi szerepet játszó Franciaország érdekeivel. A négy nagy ugyanis egyre inkább két fő feladatot látott maga előtt: megakadályozni Németország európai túlsúlyának ismételt kialakulását és izolálni Szovjet-Oroszországot. S ha Anglia időnként óvott is a Duna-medence háborús tűzfészekké formálásától, Róma pedig olykor-olykor rivalizálni próbált is Párizssal, Franciaország és a magyarellenes kelet-európai kis államok törekvéseinek érvényesülését nem tudták s teljesen nem is akarták megakadályozni.

Bár Apponyi a feltételeket elfogadhatatlannak minősítette, ő is, a delegáció is, s az otthoni realpolitikuskok is világosan látták, hogy azokat mégis el kell fogadni, mert Magyarország nem rendelkezik azokkal a gazdasági, katonai és diplomáciai eszközökkel, amelyekkel módosításukat kikényszeríthetné. A módosítás csak a szövetséges hatalmak közép-európai politikai koncepciójának változásától volt remélhető. A békedelegáció és a magyar külpolitikai vezetés minden tőle telhetőt elkövetett annak érdekében, hogy ez minél előbb bekövetkezzék.

Röviddel a békedelegáció elutazása után Horthy összeköttetést teremtett Hohler budapesti antant főmegbízottal. Megbeszéléseik során Horthy Anglia támogatását kérte a magyar érdekek védelmében. Ennek fejében hathatós szovjetellenes magyar fellépést ígért. Ha Anglia megtagadná támogatását – érvelt Horthy –, abban az esetben Magyarországnak nem lesz más választása, mint a német orientáció. Hohler, valamint az angol diplomáciai és katonai misszió tagjai készek voltak közbenjárni Londonban. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a szovjet hadsereg románellenes támadása rövidesen bekövetkezik, s ennek feltartóztatására – nemzetiségi viszonyai és Magyarország nem kétséges magatartása miatt – Románia nem lesz képes. Úgy látták, hogy a bolsevizmus elleni védőöv legszilárdabb bástyája Magyarország lehetne, feltéve persze, ha a békekonferencia módosítaná területi döntéseit. Az angol külügyi hivatal azonban nem hitt a szovjet hadsereg délkelet-európai irányú támadásában. Egyébként pedig változatlanul úgy vélte, hogy az egymással baráti viszonyban álló Románia, Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság a maga 40 millió állampolgárával feltétlenül biztosabb gát (keleti és nyugati irányban egyaránt), mint egy akármennyire megerősített Magyarország.

Az Angliára épített elképzelésekből egyelőre tehát semmi sem realizálódott. Ekkor azonban – teljesen váratlanul – az addig leghatározottabban magyarellenes francia kormány ébresztett reményeket a magyar politikusokban. A Clemenceau-t 1920 februárjában felváltó új miniszterelnök-ügyminiszter, Millerand és külügyi főtitkára, Paléologue több szempontból másként ítélték meg a közép- és kelet-európai kérdéseket, mint az addigi kormány és a katonai vezetés. Lényegében a budapesti angol megbízottak félelmeiben osztoztak. Ezért készen mutatkoztak arra, hogy a francia külpolitika magyarellenességét mérsékeljék, s dunai politikájuk egyik lányszemévé Budapestet tegyék. Millerand Magyarország iránti óvatos közeledési szándéka szimpátiákra talált egyes francia nagytőkés körökben. Nem önzetlenül persze! Ők Magyarország gazdasági életébe szerettek volna behatolni, hogy a francia ipari és banktőke kialakuló kelet-európai befolyását ezzel is fokozzák. A március végén meginduló tárgyalások során a francia kormány képviselői a következőkben összegezték kívánságaikat: a Magyar Államvasutakat és állami gépgyárakat bérlet formájában a kormány juttassa francia kézre, a legfontosabb iparvállalatokat ellenőrző Hitelbankban Franciaország kapjon részesedést, végül adjon a magyar kormány opciót a tervbe vett dunai kereskedelmi kikötő építésére, Budapesten. A magyar kormány megbízottai azt kérték, hogy az ország központi részével érintkező, többségükben magyar lakosságú területek, továbbá Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, valamint Bácska és Bánát északi része maradjanak Magyarországi, az erdélyi magyar és szász lakosság pedig kapjon autonómiát. A területi engedmények mellett kérték a magyar hadsereg felfegyverzését, az ország katonai megerősítését és a gazdasági élet újjászervezésének támogatását is. A francia kormány azonban összehasonlíthatatlanul kevesebb engedményre gondolt. Ha a tárgyalások nem is szakadtak meg rögtön, a francia fél elfogadhatatlannak minősítette a magyar kormány követeléseit. Rövidesen befutott az angol tiltakozás is, amely kategorikusan közölte: „a franciák nincsenek abban a helyzetben, hogy bármiféle [...] a határok dolgában tett ígéretet betarthassanak”. Anglia, amely néhány hónappal korábban még mérsékelni próbálta a békekonferencia magyarellenességét, ezúttal keresztezte Millerand Magyarországra is építeni akaró terveit. A Foreign Office energikus közbelépése világosan jelezte, hogy Anglia nem mondott le Magyarországról, s nem engedi, hogy az francia érdekszférába kerüljön. Mindezek hatására – ha lassan is – Magyarország távolodni kezdett Franciaországtól.

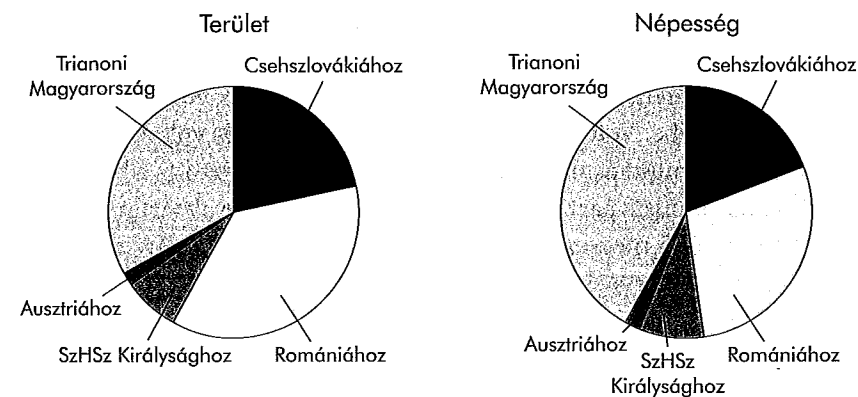
Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak részesedése a történelmi Magyarország területéből és népességéből*

Ország	Terület	Népesség	Ebből magyar (%)**
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	30,3
Románia	103 093	5 257 467	31,6
SzHSz Királyság	20 551	1 509 295	30,3
Ausztria	4 020	291 618	8,9
Olaszország	21	49 806	13
Lengyelország	589	23 662	1
Összes veszteség	189 907	10 649 416	30,2
Trianoni Magyarország	92 963	7 615 117	88,3
Történelmi Magyarország	282 870	18 264 533	54,4

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Budapest, 1940, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 22.

* Horvát-Szlavónország nélküli adatok.

** Az 1910-es népszámlálás anyanyelvi adatai alapján.

1920. május 6-án a békekonferencia legfelsőbb tanácsa a már ismert tervezetet minden változtatás nélkül, mint végleges békeszerződést nyújtotta át a magyar béke delegációnak. A küldöttség, illetve a magyar diplomácia 1920 eleji tevékenysége egyetlen konkrét (magyar részről egyébként meg lehetőségen túlértékelt) eredményének a békeszerződés szövegéhez csatolt *lettre d'envoi* (kísérőlevél) tekinthető, amely elismerte annak „lehetőségét”, hogy a „[...] megállapított határ esetleg nem felel meg mindenütt teljesen a néprajzi vagy gazdasági kívánalmaknak”, s halovány ígéretet tett arra,

hogy a határok konkrét kijelölése során mód lesz „minden igazságtalan határvonal kijavítására”. A kísérőlevelet Millerand írta alá, ám az újabb kutatások azt látszanak bizonyítani, hogy valójában Lloyd George és külügyminisztere, lord Curzon voltak a szerzői, de legalábbis a kezdeményezői. A békeszerződés átvételét követően a magyar delegáció hazautazott Budapestre, hogy jelentést tegyen a kormánynak. A békeszerződést Benárd Ágost népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd követ írták alá június 4-én Versailles-ban, a Nagy Trianon kastély nagytermében.

A trianoni békeszerződés következtében az ország területe 325 ezer km²-ről 93 ezer km²-re, a lakosság száma pedig 20,8 millióról 7,9 millióra csökkent. Ezzel Magyarország Közép-Európa egyik legkisebb állama lett. A nemzetiségi lakosság mellett az ország határain kívülre került 3,3 millió magyar is, akiknek mintegy fele összefüggő területeken az új határok mentén élt. Ilyen veszteség Magyarországot a 16. század óta nem érte. A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót. A revízió mértékének és formájának kérdésében a közvélemény és a politikai élet megoszlott. Sok híve volt a „mindent visszanak”, mások belenyugodtak volna az etnikai elv érvényesítésébe. Voltak fegyveres akciókra készek, és voltak tárgyalni akarók. Maga a munkásmozgalom is igazságtalannak tartotta a békeszerződést: a kommunista párt a trianoni szerződésnek egy proletárforradalom keretében történő megsemmisítését, a szociáldemokrata párt szintén a nemzeti sérelmek orvoslását követelte.

A KONSZOLIDÁCIÓ KEZDETEI

Teleki és belpolitikája

A Tiszántúl átvételével (1920. március) és a trianoni békeszerződés aláírásával az úgynevezett erős kormány megalakításának legfőbb akadályai elhárultak. A Simonyi-Semadam-kormány június 22-én megtartotta a tiszántúli kiegészítő nemzetgyűlési választásokat, s 26-án benyújtotta lemondását. Horthy Bethlen Istvánt bízta meg kormányalakítással, aki – a politizáló arisztokraták többségéhez hasonlóan – mindeddig nem vállalt képességeinek és befolyásának megfelelő kormánytiszságot. A háttérben annál aktívabb volt. 1919 őszén békítgetni próbálta Horthyt és Friedrichet, majd a kulisszák mögött Clerkkel tárgyalta. Mint a békedelegáció főmegbízottja fontos szerepet játszott a magyar–francia tárgyalásokon, s a magyar küldöttség érvrendszerének összeállításában és ismertetésében is méltó társa volt Apponyinak. Egyik nagy párt sem állt mögötte egészen, viszont mindkettőben voltak befolyásos hívei és barátai. Kifejezetten az úgynevezett disszidensek (jelentős részben grófok) támogatták, akik még áprilisban váltak ki a KNEP-ből (Teleki, gróf Sigray Antal, gróf Klebelsberg Kunó stb.) és a Kiszgazdapártból (örgróf Pallavicini György, Czettler Jenő stb.), s akiknek egyik legfőbb célja az egységes kormányzópárt létrehozása volt. Bethlen maga is erre törekedett, s néhány napos tárgyalás eredményeként létre is hozta a Kiszgazdapárt, a KNEP és a disszidensek szoros pártszövetségét. A kormány személyi összetétele körül azonban éles vita robbant ki. A pártok ragaszkodtak saját jelöltjeikhez, ezért Bethlen visszaadta megbízatását. Közeli barátját, Telekit javasolta miniszterelnöknek, akit Horthy fel is kért erre.

Gróf Teleki Pál Bethlen Istvánhoz hasonlóan nagy történelmi múltú erdélyi családból származott. 1879-ben született, ugyanabban az évben, mint Móricz Zsigmond és Szabó Dezső, vagy a két forradalom vezérkarának számos tagja, például a polgári radikális Szende Pál és a szociáldemokrata

Varga Jenő. Egyetemi tanulmányait a budapesti jogi karon végezte, de földrajzi, szociológiai, sőt agrárgazdasági előadásokat is hallgatott. 1905-ben, huszonhat éves korában képviselővé választották, ám a politikát nem találta vonzónak. Egyéniségének jobban megfelelt az elmélyült tudósi munka (földrajztudományi tanulmányaival már ekkor nemzetközi sikereket aratott), amelyből csak az első világháború lendítette ki. 1917–1918-tól kezdve tudatosan készült a békekötésre, s ott a magyar érdekek védelmére. Geográfusokat gyűjtött maga köré, akikkel hozzászólott Magyarország községenkénti nagy néprajzi térképének az elkészítéséhez. A szegedi kormány külügyminisztereként a Duna-medence vízügyi egységről állított össze memorandumot. Tagja a béke delegációnak, s egyidejűleg a Simonyi-Semadam-kormány külügyminisztere. A magyar külügyi apparátus kiépülése – 1918 előtt Magyarországnak sem önálló külügyminisztériuma, sem saját külképviselete nem volt – minisztersége alatt vett nagyobb lendületet. Politikai felfogása Bethlen Istvánéhoz állt legközelebb. 1919 februárjában alapító tagja a Nemzeti Egyesülés Pártjának, 1920 elején pedig a disszidensek egyik vezéralakja. Konzervativizmusa szembeállította a hagyományos baloldal egész táborával, de egyúttal a középrétegek szélsőjobboldali csoportjaival is. Teleki nem volt megáldva olyasfajta politikai vénával, mint például Bethlen. Bizonyos kérdésekben merevnek bizonyult, s a politizálás mindennapjaiban elengedhetetlen apró ravaszságok teljességgel idegenek voltak egyéniségétől. Ő a politikába is belevitt valami tudósit: meggyőzni soha nem érzelmi ráhatásokkal, mindig tárgyilagos érvekkel akart. Barátai és ismerősei szerették közvetlenségéért és nyájjasságáért, a szélesebb közvélemény előtt pedig a békeszerződés előkészítése során kifejtett működése alapozta meg tekintélyét. A proletárdiktatúra bukása óta az első olyan miniszterelnök volt, akinek nem pozíciója adott (ha adott) tekintélyt, de aki képes volt a miniszterelnöki állást személyes respektjével erősíteni.

Teleki előtt három alapvető belpolitikai feladat állt: az államhatalom újjászervezésének befejezése, egyben tekintélyének megszilárdítása; azoknak a paraszti, kispolgári, középosztályi és munkásérdekeket hordozó törekvéseknek a kielégítése valamilyen formában, amelyek már néhány évtizede érlelődtek, de igazán csak a forradalmak alatt és a forradalmak után fejlődtek ki; végül a háborúk, a forradalmak és a trianoni diktátumok által szétzilált gazdasági élet rekonstrukciója. Utóbbi nélkül a politikai élet tartós egyensúlyát sem lehetett megteremteni. Mit jelentettek ezek a feladatok a mindennapok, a törvények és a konkrét intézkedések nyelvére lefordítva?

Az államhatalom és a kormányzat tekintélyének megszilárdítása, Teleki alapvetően konzervatív értelmezése szerint, megkövetelte a polgári rend forradalmi megdöntését célzó kommunista törekvések minden eszközzel való elfojtását, de feltételezte a szélsőjobboldali szervezetek és különítmények politikai stabilitást veszélyeztető tevékenységének felszámolását, illetve korlátok közé szorítását is. A háború, illetve a forradalmak utáni társadalmi-politikai helyzetnek megfelelő politizálás elképzelhetetlen volt a parasztság földéhségének kielégítése vagy lecsillapítása nélkül, és meg kellett találni a *modus vivendi*-t a szociáldemokrata munkássággal is. Végül mindezek sikerességének feltételeként gondoskodni kellett az ország gazdasági életének újjászervezéséről, legelsősorban is az infláció megállításáról.

A nemzetgyűlés július 22-i ülésén elmondott programbeszédében Teleki Pál áttekintette ezeket a teendőket. A gazdaság szanálását a nagy vagyonok megadóztatásától, a pénzkibocsátás csökkentésétől és az általános takarékoság bevezetésétől remélte. A földbirtokreformmal kapcsolatban kijelentette, hogy „ezt a kérdést a lehető leggyorsabban szándékozunk megoldani”. Munkáspolitikáját részletezve utalt az internálási rendszer felfüggesztésével és a szakszervezetek működésének engedélyezésével kapcsolatos terveire. A kormány legsürgősebb belpolitikai feladatának azonban az államhatalom (vagy ahogy ő mondta: a „jogrend”) megszilárdítását tartotta. „A legelső, amire szükségünk van, az, hogy erőteljesen kormányozzunk, erősen vegyük kézbe a kormányzatot, a jogrendnek teljes helyreállítását és teljes biztosítását. Bármilyen irányban történék a jogrendnek megzavarása [...], mi azzal szembe szándékozunk nézni, és azonnal le fogjuk törni!” – mondotta a nemzetgyűlés általános helyeslésétől kísérve.

A szélsőjobboldali szervezetek és a különítmények terrorakciói ellen már Teleki elődjei is felléptek. A keresztényszocialista Huszár (még mint miniszterelnök) a nemzetgyűlés színe előtt bélyegezte meg Somogyi és Bacsó gyilkosait, s szállt szembe a szélsőjobboldali terrorakciókkal. Véleményét a szociáldemokratáktól a liberálisokon, kisgazdákon és a keresztényszocialisták többségén át az uralkodó osztályok konzervatív-liberális részéig a legtöbb politikai és társadalmi tényező osztotta. A háttérben azonban ott állt Horthy, aki ha ekkor már nem is bujtogatott, a hadseregéhez tartozó vétkeseket mindenestre még védelmezte. Amikor például a belügyi szervek rájöttek, hogy a *Népszava* munkatársait az Ostenburg-különítmény emberei hurcolták el, a fővezérség gyorsan átvette a nyomozást a polgári hatóságoktól, s az ügyet eltussolta. Kormányzóvá választása

után nyilvánvalóan Horthyt is kínosabban érintették tisztjeinek önkényeskedései, s mindenre kapható hű kiszolgálókra is kevésbé volt szüksége. Ezért a Simonyi-Semadam-kormány kedvezőbb feltételek mellett léphetett fel a szélsőjobboldal ellen. Horthy beleegyezésével véget vetett a katonai hatóságok polgári személyek utáni hivatalos jellegű nyomozási tevékenységének, ami 1919 augusztusa után alakult ki és vált általánossá. Ezzel egyidejűleg vizsgálatot rendelt el az ÉME ellen, amely a legtöbb éjszakai zsidóverést rendezte, s a Duna-Tisza közére, ahonnan a legtöbb panasz érkezett, vizsgálobizottságokat küldött. A vizsgálatok eredményeként mintegy félszáz rablással, fosztogatással és gyilkossággal gyanúsítható embert letartóztattak, de az értelmi irányítókhoz nem mertek nyúlni. Ők pedig ellentámadásba kezdtek. Tervük a gyengének és túlon túl demokratikusnak tartott nemzetgyűlés szétkergetése, katonai diktatúra bevezetése és a szomszédos országok megtámadása volt. A kormányzót, akit változatlanul vezérüknek tekintettek, e célból megpróbálták szembefordítani a nemzetgyűléssel. Horthy azonban realistább volt Héjjasnál, Prónaynál és más fiatal tisztelnél, akik továbbra is illuzórikus honmentő terveket szövögttek, s „mellesleg” az ország teljes zsidótlánítására törekedtek. Engedett a pártok követelésének, s hozzájárult a vidéki (Héjjas-, Madary-, Rác- stb.) különítmények felosztatásához, illetve csendőrségbe olvasztásukhoz. A budapesti alakulatokhoz (Prónay- és Ostenburg-féle vadászszázalaj) azonban továbbra sem engedett nyúlni, mert azokra még mindig mint a belpolitikai küzdelmekben felhasználható eszközeire tekintett.

A fehérterrorról érkező hírek hatására és az emigráns magyar forradalmárok ismételt kérésének engedve a II. Internacionálé Amszterdamban székelő szakszervezeti vezetői június közepén elhatározták Magyarország bojkottálását. Felszólították Európa összes szállítómunkását és postai alkalmazottját, hogy sem Magyarországra, sem Magyarországról semmiféle árut vagy postai küldeményt ne továbbítsanak. Az emigráció és a KMP minimálisra zsugorodott hazai tábora a rendszer bukásában, illetve a kormányzat liberalizálásának kikényszeríthetőségében bízott. A bojkott azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert az európai munkásság korántsem volt olyan erős és egységes, hogy egy ilyen változást önmagában kikényszeríthessen. A jugoszláv, román és cseh munkások például csak részben azonosultak a felhívással. Az osztrákok s különösen a bécsiek már inkább magukévá tették, ők azonban rövidesen kezdték érezni a bojkott hátrányait. A magyar kormány ugyanis elrendelte az Ausztriába

irányuló élelmiszerexport leállítását, s ennek következtében a gyümölcs- és zöldségfélék, továbbá a húskészítmények bécsi árai egyik napról a másikra felszöktek. A bojkott ellen lépett föl Európa legtöbb kormánya, s a Telekivel egyezkedni akaró hazai szociáldemokrata vezetőknek sem volt ínyére. Ily módon a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége augusztus 8-án bojkottfelhívását visszavonta, anélkül hogy a magyar kormánytól bármiféle konkrét engedményt sikerült volna kicsikarnia.

1920 nyárutóján ismét szélsőséges terrorakciókról számolt be a fővárosi sajtó. Július 27-én mintegy tucatnyi „ébredő” behatolt a Lipót körúti Club kávéházba, s az ott talált vendégeket megverték. Egy bankigazgatót agyonszúrtak, egy ügyvédet pedig megsebesítettek. Szeptemberben ismeretlen tettesek beverték Ugron Gábor liberális képviselő lakásának ablakait. Az ÉME tagjai októberben elfoglalták a Lipótvárosi Kaszinó, a Központi Demokrata Kör és más zsidó egyesületek székházait, s az épületekbe ingóságaiikkal együtt vagonokban lakó menekülteket telepítettek. Novemberben megölték egy rendőrt, aki az ölmosbotok elől menekülő járőrelők védelmére sietett.

A magyar társadalom fejlődési és szerkezeti sajátosságai, a szociális különbségek háború alatti kiéleződése, a Tanácsköztársaság legfelsőbb vezetésének összetétele, az ezekkel kapcsolatos propaganda felerősödése együttesen okozták, hogy 1919–1920-ra az antiszemitizmus a magyar politikai élet egyik súlyos problémájává vált. A szűnni nem akaró fővárosi zsidóellenes megmozdulásokat azonban a felduzzadt és jelentős részben állás nélküli köztisztviselő réteg, illetve ezen réteg életszínvonalának a békeévekhez viszonyított mintegy 80%-os életszínvonal-zuhanása is motiválta. Az állás nélküli diplomások és vagonlakók több százazres nagyságrendű tömegének nyomorán a kormány képtelen volt érdemben enyhíteni.

Teleki programjához híven ellenintézkedéseket foganatosított. Felfüggesztette az ekkor már több tízezer embert befolyásoló Ébredő Magyarok Egyesületének működését. Kinyomoztatta a Club kávéházi ügyet. A két főbűnös tizenkét-tizenhárom évi, társaik néhány éves börtönbüntetést kaptak. A rendőrgyilkosság után katonasággal vetette körül a Britannia Szállót, ahol a Prónay-zászlóalj tiszti különítménye tanyázott. Harminc embert tartóztattak le, köztük Soltra rendőr gyilkosait. Hasonló akciókat indítottak a többi különítményes-központ ellen is. A Mátyásföld melletti Ehman-telepen tanyázó Babarczy-különítmény ellen, amely fegyverrel védekezett, egész ezredet vonultatott fel a kormány. Az ÉME felfüggesztése

és a budapesti különítmények feloszlata termézetesen Horthy tudtával és jóváhagyásával történt. Mi magyarázza, hogy a kormányzó rövid fél év alatt megváltoztatta véleményét? A külföldi tiltakozások mellett egyfelől az, hogy a nemzetgyűlés időközben elfogadta a kormányzói jogkör kiszélesítésével kapcsolatos törvényjavaslatot, amely megadta Horthynak mind a hadsereggel való szabadabb rendelkezés, mind az általános kegyelmezés és a nemzetgyűlés elnapolásának jogát. Másfelől pedig az, hogy a Teleki-kormány fenti intézkedései korántsem jelentették és távolról sem eredményezték a szélsőjobboldal teljes és tényleges kiszorítását a politikai életből. „Állam az államban” helyzetüknek egyre inkább vége szakadt, de mint a honvédség, csendőrség és a kormányzói testőrgárda állományába sorolt tiszteknek, honvédelmi minisztériumi tisztviselőknek vagy egyszerűen csak mint politikusoknak és közéleti személyiségeknek továbbra is jelentős szerepük maradt, s ilyen minőségükben Horthy még jó ideig támaszkodhatott s támaszkodott is rájuk. Horthy hatalma tehát – ettől kezdve – a mindenre kész külön fegyveres alakulatok nélkül is teljes és szilárd volt.

Az antikommunizmusuk mellett egyúttal élesen antiszemita szélsőjobboldali erők tevékenységét a Teleki-kormánynak 1920 végére sikerült korlátok közé szorítani. A zsidóellenesség azonban továbbra is élt és hatott, s a zsidókérdés valamilyen „rendezését” nem szélsőjobboldali politikai erők és széles társadalmi rétegek is szükségesnek tartották. A diplomások képzésének általános korlátozását, amit az országterület csökkenése és az állás nélküli diplomások nagy száma tett szükségessé, s egyúttal ezen antiszemita hangulat leszerelését (egyben bizonyos fokú kielégítését) kívánta szolgálni a felsőoktatási intézményekre felvehető hallgatók számával és összetételével foglalkozó törvényjavaslat (az úgynevezett *numerus clausus*). Az 1920. évi XXV. törvénycikk kimondta, hogy az egyetemre felvehető hallgatók számát az illetékes karok javaslatai alapján a továbbiakban a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg. A megállapított létszámkereten belüli felvétel kritériumait a törvény így írta körül: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszama a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét.” A törvény csak a zsidó kis- és középpolgárság gyermekeinek felvételi esélyeit csökkentette (a magas taníttatási

költségek miatt a munkásság és a szegényparaszság fiai közül ezekben az években még kevesen jutottak el az egyetem kapujáig), s a magyar és német középrétegekből, kiváltképp pedig a „történelmi” középosztályból származó ifjúság felvételi esélyeit növelte.

A „jogrend” helyreállításának befejező aktusaként 1921 tavaszán a nemzetgyűlés elfogadta az „állami és társadalmi rend hatékonyabb védelméről” szóló törvényjavaslatot. Az 1921. évi III. törvénycikk kimondta, hogy „[...] az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felborgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló” mozgalmak és szervezkedések kezdeményezése vagy vezetése büntettnek minősül, és öt évig terjedhető fegyházzal büntethető. Ha a mozgalom fegyvereket is beszerezett, ebben az esetben a vezetők büntetése tíztől tizenöt évig terjedhető fegyház, a résztvevőké pedig öt évig terjedhető börtön volt. Bár a törvény került a kommunista megjelölést, mindenki tudta, hogy elsősorban az emigrációba és illegálisba szorult kommunisták ellen irányul, hiszen a kapitalizmus forradalmi megdöntése a magyar politikai pártok közül egyedül a KMP célkitűzései között szerepelt. Azzal, hogy a kommunista szervezkedést a törvény büntettnek, illetve vétségnek fogta föl, a kormány és a nemzetgyűlés a KMP-t gyakorlatilag illegálisba kényszerítette, s a párt tagjaival szemben szokatlanul szigorú ítéletekre adott lehetőséget. A törvény utolsó paragrafusai azt tartalmazták, hogy a hadsereg állományába tartozó tisztekre és katonákra adott esetben ugyanezek a büntetőjogi szankciók érvényesek. Az 1921. évi III. törvénycikk tehát a hadseregbe olvasztott különítmények féken tartásának törvényes eszköze is kívánt lenni.

A belpolitikai élet konszolidálása érdekében Teleki napirendre tűzte az MSZDP helyzetének rendezését is. 1920 második felében két kormányrendelet jelezte a kormány közeledési szándékát. Az egyik lehetővé tette, hogy a három nappal előbb bejelentett szociáldemokrata gyűlések a rendőri szervek jelenléte mellett megtarthatók legyenek. A másik arra szólította föl a hatóságokat, hogy „[...] a munkások gazdasági egyesülései által szorosan vett gazdasági kérdések megvitatása céljából egybehívott gyűlések bejelentésének tudomásulvételénél mindenkor a legmesszebbmenő méltánlással legyenek, és intézkedéseiknél a kellő ellenőrzés gyakorlása mellett a politikai üldözésnek látszatát is kerüljék”. Teleki terveibe illeszkedett Horthy kormányjavaslatra kibocsátott karácsonyi amnesztia-rendelete is. A kormányzói amnesztia az októberi forradalom alatt öt évnél rövidebb

időre elítéltek és az 1920. február 16-áig börtönbe került „ébredők” és különítményesek mellett azokra az elítélt vagy internált munkásokra és szegényparasztoakra is vonatkozott, akik – noha a tanácsszervek munkájában esetleg részt vettek – a „bolsevista eszmevilágtól” távol álltak. Számuk 1-2 ezer lehetett. Hazatérésükkel az internáltak száma 2 és fél, 3 ezerre csökkent, de ezek között kémek, tolvajok és árdrágítók is voltak.

Az MSZDP vezetői érthető örömmel fogadták ezeket az intézkedéseket, valamint a különítmények feloszlását és az ÉME működésének felfüggesztését. Ahhoz azonban, hogy a párt teljes erejével részt vegyen a „nemzeti rekonstrukció munkájában” és a „megcsonkított ország határainak helyreállításában”, további engedményeket kívántak. Maximális követeléseik tartalmazták a gyorsított bünvádi eljárás és az internálási rendszer megszüntetését, a „mérsékelt” szociáldemokrata emigránsok hazatérésének lehetőségét, valamint a szakszervezeti csoportok és a pártszervezetek szabad működési feltételeinek biztosítását. A lényeg ez utóbbin, tehát a párt politikai tényezőként való elismerésén volt. Teleki azonban éppen ezt nem akarta. Elképzelésének az volt a lényege, hogy a szakszervezeteknek mint gazdasági-jóléti érdekvédelmi szervezeteknek a működését engedélyezi, de a szociáldemokráciáról mint politikai irányzatról és pártról nem vesz tudomást. Ily módon az MSZDP és a kormány közötti tárgyalások 1921 elejére megfeneklettek. Az együttműködést szorgalmazó Vanczák-Miákits-szárny átmenetileg ismét háttérbe szorult, s újból az ellenzéki pártkoalíció összekovácsolására törekvő irányzat kerekedett fölül. Ilyen irányú politizálásra ösztönözték az MSZDP vezetőit az 1921 elejére kialakult pártviszonyok, mindenekelőtt a liberális ellenzék blokkalakítási tervei is. A kezdeményezés a függetlenségi pártból indult ki, amelynek élén – Lovászy 1920-as emigrációja óta – Batthyány Tivadar gróf és P. Ábrahám Dezső állt. Vázsonyi és híveinek egy része ugyan elhatárolta magát az októberi forradalomban vezető szerepet játszó volt Károlyi-pártiak indítványától, a Demokrata Párt Bárczy Istvánt követő másik része viszont támogatta azt. Csatlakozott az a hat kiskazda-képviselő is, akik Rassay Károly vezetésével 1921. február 15-én léptek ki a kormányzó kereszténynemzeti pártszövetségből.

Rassay egy Magyarországra települt német tisztviselőcsalád gyermekeként született 1886-ban Orsován. Jogot végzett, s 1914-től az igazságügyminisztérium tisztviselőjeként dolgozott. A forradalmak alatt Bethlen hívei közé tartozott, majd Friedrich oldalán részt vett

a Peidl-kormány eltávolításában. A Huszár-kormányban államtitkár volt. 1920-ban a KNEP jelöltjeként képviselővé választották, de még ugyanabban az évben átlépett a Kiskazdapártba. 1921 elején a kiskazdáktól is megvált. Híveivel megalakította a Független Kiskazda, Földműves és Polgári Pártot. Pártja a Demokrata Párthoz hasonlóan a kispolgári, polgári és szabadfoglalkozású értelmiségi rétegekre támaszkodott, hívei a paraszti vagy iparos rétegekből felemelkedettek és a lecsúszott dzsentrik közül kerültek ki. Mindezek a körülmények sajátos jegyekkel ruházták fel a liberális táboron belül elhelyezkedő pártot. A rendszer bírálatában Rassayék jóval mérsékeltőbbek voltak, mint Vázsonyiék. Lényegében elfogadták az ellenforradalmi rend kereteit. A kölcsönösen óhajtott demokratizálást ugyanakkor az új párt vezetői értelmezték szélesebben. A politikai szabadságjogok és a liberális államberendezkedés követelése mellett például mindvégig súlyuknak megfelelően tartották napirenden a parasztság problémáit, ezen belül a földkérdést. A függetlenségek felhívásához való csatlakozás a párt első komolyabb politikai lépése volt.

A szociáldemokrata pártválasztmányban nagy vita alakult ki a csatlakozásról. A pártvezetés kisebbséget alkotó baloldali ellenzéke úgy ítélte meg, hogy a liberális pártok tömegbázis és tekintély nélküli gyöngye szervezetek, amelyek számottevő eredmény felmutatására képtelenek. Ezért azt javasolták, hogy a párt ne csatlakozzon, hanem önmagában vívja harcát. A baloldali ellenzékhez tartozók száma azonban igen kevés, befolyásuk pedig viszonylag csekély volt, álláspontjukat nem tudták érvényre juttatni. 1921. február 17-én így az MSZDP részvételével alakult meg a Polgárok és Munkások Szövetsége. A szövetség követelte Magyarország politikai berendezkedésének reformját a szabadelvűség és a nyugati demokráciák szellemében; s legelőször is a politikai szabadságjogok teljes helyreállítását, azaz az egyesülési és gyülekezési jog szabad gyakorlásának biztosítását, továbbá a sajtócenzúra, az internálási rendszer és a különféle diszkriminációk megszüntetését. A szövetség „nemzeti alapon” állt, s célkitűzései között ennek megfelelően a trianoni békeszerződés békés revíziója is szerepelt.

A földreform

A győztes ellenforradalom egyik első dolga volt, hogy a Tanácsköztársaság előtti birtokviszonyokat visszaállítsa. Radikális földreformról, olyanról,

mint amelyet a Károlyi-kormány tervezett, többé természetesen szó sem lehetett. Ugyanakkor azzal is tisztában volt mindenki, hogy a földreform ügyét egészen szögre akasztani mégsem lehet. A Kisgazdapárt paraszti szárnya, s annak vezetője, Nagyatádi Szabó István elszánt képviselője volt a reformnak, s így a teljes elzárkózás politikája súlyos belpolitikai bonyolalmakkal járt volna. A politikai küzdelem inkább akörül folyt, hogy a reform milyen mértékben bolygassa meg az évszázados birtokrendszert, mennyiben nyirbálja meg a birtokos osztályok kiváltságos helyzetét, illetve hogy mely paraszti rétegek részesüljenek elsősorban a reform előnyeiből. A harc 1919 ősze óta folyt. Többnyire csendesesen, a kulisszák mögött, s elsősorban a Kisgazdapárt két vezető politikusa, Nagyatádi s a közép- és nagybirtok érdekeinek védelmezője, Rubinek Gyula között.

Nagyatádi elképzelése szerint a 100 holdon felüli birtokok területe az összes mezőgazdasági művelés alatt álló földterület 30%-ára csökkent volna (a fennálló 53,5%-ról). Ez pontosan annyi volt, mint amennyit a nagybirtokosok érdekvédelmi szerve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) az októberi forradalom első napjaiban a Károlyi-kormánynak felajánlott. Elképzeléseinek tengelyében a néhány holdas törpebirtokok kiegészítése állt olyan mértékben, hogy az megfeleljen a földhöz juttatott család munkaerejének, s egyben biztos és állandó megélhetést is nyújtson. A vagyontalan földmunkásokat nem helyben, hanem – telepítéssel – a legégségtelenebb birtokmegosztású vidékeken kívánta földhöz juttatni.

Ezzel szemben Rubinekék alapvető célja a közép- és nagybirtokok minél teljesebb megóvása volt. Arra hivatkoztak, hogy a nagybirtok termelékenyebb, mint a kisbirtok, s hogy egy radikális reform kihúzná a talajt a birtokos osztály lába alól, amely pedig a legfőbb nemzetfenntartó erő. A reformot nem közigazdasági, hanem szociális szükségszerűségnek tartották. Nem közigazdaságilag észszerű birtokviszonyok és életképes birtokkategóriák kialakítására, hanem – ha már feltétlenül engedni kell – minél több szegény ember szájának a betömésére törekedtek.

Nagyatádi kezdetben makacs elszántsággal védelmezte a maga álláspontját. 1920 nyarára azonban sikerült megtörni ellenállását. Attól tartott, hogy ha a vita sokáig elhúzódik, esetleg olyan politikai helyzet áll elő, amelyben a földreform teljesen elodázódik. A párt tagjai és szavazói is gyors eredmények felmutatását várták. Végül: Rubinek javaslata sok szempontból keretjavaslat volt, jellege erősen függött a végrehajtás milyenségétől. Mindezeket mérlegelve Nagyatádi belement abba, hogy

a törvényjavaslat Rubinek tervezete alapján kerüljön megvitatásra, s hogy azt a nemzetgyűlés törvényerőre emelje. Amikor 1920. augusztus 18-án mint földművelésügyi miniszter a törvényjavaslatot előterjesztette, azzal nyugtatta magát, hogy ha majd a helyzet engedi, a törvényt tovább lehet fejleszteni.

Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk megállapította a földhöz juttatás sorrendjét. Első helyen álltak a hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt hadiárva, akik, ha sem házuk, sem földjük nem volt, családonként legfeljebb 600 négyszögöl házhelyet, és amennyiben földművesek voltak vagy földműveléssel akartak foglalkozni, 3 katasztrális holdnál nem nagyobb törpebirtokot vásárolhattak. Ha volt némi földjük, birtokaikat akkor is csak 3 katasztrális holdra lehetett kiegészíteni. Ezután következtek a föld nélküli mezőgazdasági munkások, akik családonként legfeljebb ugyanennyit kaphattak. Harmadik helyen álltak a törpe- és kisbirtokosok, akik sajátjukkal együtt 15 katasztrális holdig terjedő úgynevezett kis családi birtokot szerezhettek. A föld nélküli közszolgálati alkalmazottak, kisiparosok és ipari munkások legfeljebb 1 katasztrális holdnyi, a nyugdíjas közalkalmazottak és katonák nyugdíjmegváltás fejében nyugdíjuknak megfelelő nagyságú törpebirtokot igényelhettek. A többtermelés és a mezőgazdasági kultúra fejlesztése érdekében a törvény lehetőséget adott nagyobb mintagazdaságok és középirtokok kialakítására. Ilyenre „érdemes” kisgazdák, okleveles gazdálkodók és képzett gazdatisztek formálhattak jogot. Nagyon szorgalmazta a törvény a házhelyek juttatását, s előmozdítani igyekezett a kishaszonbérletek alakítását is. A törvény kilenc pontban sorolta föl a kizárási okokat. Ezek között szerepelt az állami és társadalmi rendre veszélyes magatartás is. Ezzel a forradalmakban szerepet vállalt szegényparasztokat zárták ki a juttatásból.

A törvény nem állított fel a közép- és nagybirtokokra egyaránt érvényes birtokmaximumot. A szükséges ingatlanokat az állam vásárlással kívánta megszerezni. Előre látható volt azonban, hogy a szabad ingatlanpiacon és árveréseken nem lehet majd annyi földhöz jutni, amennyire minimálisan szükség lesz. Ezért a törvény kimondta a megváltásos (kártalanítással egybekötött) állami kisajátítás jogát. Elsősorban azoknak a birtokoknak egy részét lehetett kisajátítani, amelyek 1864 után cseréltek gazdát, s tulajdonosaik hivatásszerűen nem foglalkoztak földműveléssel. Az olyan (zömmel arisztokrata és dzsentrí-) birtokok kisajátítására, amelyek 1864 óta egyazon család tulajdonában voltak, a legkevésbé volt mód. A kiosztott

földek közel feléhez végül is azonban nem ezeken az utakon, hanem az 1921-es általános vagyonváltság útján jutott az állam. Az 1000 holdon fölüli birtokosokat ugyanis a kormány arra kötelezte, hogy rendkívüli adójuk mintegy 14–20%-át földben fizessék meg.

A földreform végrehajtása egy külön erre a célra alakított testület, az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) feladata volt. A bíróság elnökeit és negyven tagját a földművelésügyi miniszter előterjesztésére az államfő nevezte ki. A helyi közigazgatási vezetők mellett az OFB szervei döntötték el, hogy kinek a birtokából mekkora rész vehető igénybe, kinek mekkora földterület juttatható, s hogy az adott birtokért a földigénylő mekkora vételárat és milyen feltételek mellett köteles fizetni. Az OFB rendelkezett a reform céljaira létesített pénzügyi alappal is, amelyből családosok a vételár 50, a nőtlenek a vételár 30%-áig részesülhettek vásárlási segélyekben. A hadirokkantak és hadiözvegyek házhelyhez juttatását ennél nagyobb mértékben is támogatni lehetett.

Még a földreformtörvényt megelőzően alkotta meg Magyarország kormányzója a Vitézi Rendet, amelyet az 1920. évi XXXVI. törvénycikk is megerősített. Ennek mélyen politikai és propagandisztikus célját és rendeltetését Horthy a következőkben foglalta össze: „Azokból a földekből, amelyeket magánosok vagy községek felajánlanak, kisbirtokokat (vitézi telket) fogok majorátusként adományozni a haza védelmében kitűnt oly honfiaknak, akik vitézi és erkölcsi tekintetben, szóval jellemileg teljesen megbízhatók, és az utóbbi forradalmak alatt hazafias magatartásukban egy pillanatig sem tántorodtak meg. A vitézi telekkel a megadományozottra nézve megfelelő kötelezettségek (községek) lesznek egybekapcsolva, amelyek a birtokkal együtt apáról fiúra szállnak, és kihatásukban a vitézi telkek birtokosait a belső rend és nyugalom és egyúttal az ország védelmének megbízható támaszaivá fogják tenni. Ezzel két célt szolgálunk: lesz az országnak egy minden eshetőségre kész, teljesen megbízható szervezete, amelynek tagjai tekintélyükkel fogva a vidék lakosságára nevelő hatással lesznek, másrészt a falu népét különleges pozíciójuknál fogva példájuk követésére serkentik.” A vitézi telkeknek két kategóriája volt. A tisztí vitézi telek átlagos nagysága 50 katasztrális holdat, a legénységié pedig 12 katasztrális holdat tett ki. Ilyen juttatásban többnyire azok részesültek, akik az elsők között léptek a Nemzeti Hadseregbe, illetve akik lakóhelyükön álltak a helyi jellegű ellenforradalmak élére.

Az ország összesen 16,16 millió katasztrális holdnyi területéből a földreform végrehajtása során, amely gyakorlatilag az 1920-as évek végéig elhúzódott, 1 millió 120 ezer katasztrális holdat vettek igénybe. Ebből 171 és fél ezer katasztrális holdhoz vásárlás, 948 és fél ezer katasztrális holdhoz pedig vagyonváltság és megváltás útján jutott az állam. Utóbbi 67%-át a nagybirtokok szolgáltatták részben a vagyonváltság (432 ezer katasztrális hold) során, részben kártalanítás (210 ezer katasztrális hold) ellenében. A fennmaradó 23% részben az utóbbi években gazdát cserélt és ezért kisajátított birtokokból (jórészt háborús „zsidóvagyon”), részben egyéb földterületekből tevődött össze. Ha a kishaszonbérletbe adott 155 307 katasztrális holdat is beszámítjuk, a földreform mindösszesen 1 275 548 katasztrális hold földet érintett.

Az igénybe vett terület legnagyobb részét (közel 700 ezer katasztrális holdat) 411 516 igényjogosult között osztották ki, átlagosan 1,7 katasztrális holdnyi birtokok formájában. A földhözjuttatottak többsége (mintegy 300 ezer fő) mezőgazdasággal foglalkozó föld nélküli agrárproletár, illetve néhány hold földdel rendelkező törpebirtokos és kisparaszt volt. Földet kapott továbbá 60 ezer vitézségi éremmel kitüntetett frontharcos, hadirokkant, hadiözvegy és hadiárva, 41 ezer kisiparos és ipari munkás, végül 1-2 ezer közszolgálati alkalmazott és továbbszolgáló katona. Házhelyhez mintegy 260 ezer személy jutott. Erre közel 60 ezer katasztrális holdat fordítottak. Létesítettek továbbá 40, átlagosan 250 katasztrális hold nagyságú középbirtokot, valamint 249, átlagosan 60 katasztrális hold nagyságú mintagazdaságot és 15 katasztrális hold fölötti családi birtokot. A többi földből közlegelőket, lelkészi, tanítói, jegyzői és csendőrségi kerteket, illetve vitézi telkeket alakítottak ki. Utóbbiak száma 1938-ra elérte a 4400-at.

A földreform során igénybe vett ötnegyed millió hold az ország termőterületének 8,5, összes területének 8%-át tette ki. Ez a mennyiség jóval alatta maradt annak, amit ugyanezekben az években Romániában és Csehszlovákiában osztottak ki. Romániában a mezőgazdasági termőterület mintegy 27, Csehszlovákiában mintegy 16%-át vették igénybe. Igaz viszont, hogy a román és csehszlovák kormányzat radikalizmusa elsősorban a nemzetiségi, s döntően a magyar nagybirtokok rovására nyilvánult meg, s hogy a magyar szegényparasztok alig kaptak valamit a kiosztott földekből. A magyarországi reform méretei a lengyelországi reform méreteihez hasonlítottak. Ott a mezőgazdasági terület alig több mint 10%-át osztották ki.

A kiosztott földterület csekélységéből eleve következett, hogy a magyarországi birtokviszonyok legfőbb jellemzője továbbra is a közép- és nagybirtokok erős túlsúlya maradt. A 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokokra 1921-ben az összes terület 53,5%-a esett, 1935-ben 48%-a. Valójában azonban a földreform még annyira sem javította meg a magyar birtokviszonyokat, mint amennyire ezekből az arányokból következhetett volna. A végrehajtás ugyanis szinte teljesen mellőzte az életképes birtokok kialakításának elvét, s ehelyett minél több ember minél kevesebb földhöz juttatását szorgalmazta. Fél-, egy-, másfél és kétholdas birtokokból a magyar éghajlati és talajviszonyok közepette egy-egy parasztcsalád általában optimális feltételek mellett sem tudott megélni. Ráadásul az optimális feltételek is hiányoztak. A nagybirtokosok, hacsak tehették, legsilányabb földjeiket engedték át. A korábban földtelen napszámosok sok esetben nem rendelkeztek a szükséges szakismeretekkel, termelőeszközeik többnyire nem voltak, hitelhez – különösen a húszas évek első felében – nehezen lehetett jutni. Maradt a gazdag parasztság iga- és tőkeuzsora. Az új földtulajdonosok jelentős része előbb vagy utóbb tönkrement, amint erre együttérző novelláiban Móricz Zsigmond már a húszas évek közepén figyelmeztetett. Igazán életképeseknek többnyire csak a kis családi birtokok, vitézi telkek, mintagazdaságok és középbirtokok bizonyultak. Ily módon a földkérdés változatlanul a magyar társadalom egyik alapproblémája maradt.

1920–1921-ben azonban mindezt még nem lehetett pontosan előre látni. Kiváltképp nem tudhatták ezt maguk a parasztok. Ezért a földreform politikai célját súlyos közgazdasági hibái ellenére is elérte. Azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert (az össznépeség egynegyedét!) juttatott földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét, s ezzel döntő mértékben járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, elégedetlenkedésének ideiglenes lecsendesedéséhez, s így végső soron az ellenforradalmi rendszer belpolitikai megerősödéséhez.

A gazdasági helyzet

A modern háború igényeire felkészületlen Magyarország gazdasági életében az első világháború súlyos zavarokat okozott. A mezőgazdasági termelés a háború utolsó két esztendejére a békeévek 50–60%-ára süllyedt,

s csökkent a szén- és vastermelés is. A fogyasztási iparágak helyzete ennél is súlyosabb volt. 1918-ra nemcsak a hátország elégséges élelmezése és ruházása vált lehetetlenné, hanem a frontokon harcoló katonaságé sem érte el a kívánt szintet. A válság jelentős pénzromlással járt együtt. A korona 1918-ban 43, 1919 nyarán 15%-át érte 1914-es értékének. A világháború a győztes országok gazdaságát is megrendítette. Ők azonban elég gyorsan úrrá lettek a válságon. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok 1920-as termelési szintje már elérte vagy megközelítette az 1913-ast. Nem így a vereséget szenvedett államok, amelyek területeket veszítettek, és belső problémákkal küszködtek, s nem így Magyarország, amely számára a trianoni békeszerződés egészen új gazdasági körülményeket teremtett, és merőben más feltételeket szabott.

A háború előtti Magyarország a Lemberg-től Fiuméig és Prágától Panscováig terjedő hatalmas Osztrák–Magyar Monarchia részeként fejlődött. Gazdaságilag ennek kereteihez igazodott, s a birodalom piac- és nyersanyagviszonyaira épült. Egy közismert példa: miközben a magyar textilipar az ország szükségleteinek csak csekély hányadát fedezte, élelmiszeriparunk az egész Monarchia ellátására képes volt. A Monarchia, ez a csaknem önellátó nagy gazdasági egység, amelynek áruforgalma vámok és deviza nélkül, közös pénz- és árrendszer alapján szinte belkereskedelmi jelleggel zajlott, 1918-ban hat részre bomlott. Ez a körülmény önmagában több évre szóló feladatokat rótt az országra, hiszen az új feltételek közé került gazdaság nem élhetett kellő külkereskedelmi forgalom, önálló vámrendszer és saját pénz nélkül. Ehhez járult a történelmi Magyarország területi összezsugorodása, ami a Monarchia felbomlásából adódó nehézségeket még tovább fokozta. Súlyos aránytalanságok keletkeztek egyfelől az ország belső szükségletei és a nemzetgazdaság egyes ágazatainak teljesítőképessége, másfelől a nyersanyagkészletek nagysága és az egyes iparágak kapacitása között. A háború előtti magyar gépipar teljes mértékben fedezte az ország közlekedésszerszám-igényét. Exportra nem termeltünk, de behozatalra sem szorultunk. A vasúti közlekedési eszközök gyártásával foglalkozó iparvállalatok földrajzilag úgy helyezkedtek el, hogy szinte teljes egészében Magyarországon maradtak. Ezzel szemben vasúthálózatunknak csak 38%-a esett az új határok közé, s körülbelül hasonló arányban módosult mozdony- és vagonparkunk is. Malomiparunk 1920-ban 65 millió mázsa őrlőkapacitással rendelkezett, az új ország szántóterülete viszont a legjobb esetben sem biztosíthatott többet évi 20–28 millió mázsa

gabonánál. Vaskohóink 31%-a maradt meg, vasérctermelésünknek 11%-a. A nemzetgazdaság egyes ágazatai tehát nagyarányú behozatalra, mások nagyarányú kivitelre szorultak.

Mindezek a változások rendkívül nehéz helyzetet teremtettek, és elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokat okoztak. A háború végére bekövetkezett gazdasági válságból hosszú ideig lehetetlenség volt kilábalni. A mezőgazdasági termelés 1919-ben a háború előtti szint alig több mint egyharmada, 1920-ban 50–60%-a, a gyáripari termelés 1920-ban a háború előtti szint 35–40, 1921-ben 50%-a körül mozgott. Tovább romlott a korona is. 1919 augusztusában 100 magyar korona még 11,6 svájci frankot ért, 1920 júniusában már csak 3,1-et. A gazdaság bénultsága, az alacsony termelési szint és az infláció természetesen a bérből élő rétegek életszínvonalának erős csökkenésével járt együtt. A napszámosok életszínvonala 1919 decemberében mintegy 70, az ipari munkásoké 61–74, a katonatiszteké és tisztviselőké pedig 82–87%-kal volt alacsonyabb, mint 1913–1914-ben. 1919–1920-ban emberek tízezrei éltek irtózatos körülmények között: éhezve, fázva, lábbeli, ruházat és lakás nélkül. A kor politikai földcsuszamlásainak igen-igen nagy mértékben ez a szociális helyzet volt az okozója. A megoldást csak egy átfogó, az új feltételeket tudomásul vevő és azokhoz alkalmazkodó gazdaságpolitikától lehetett remélni, de attól sem egyik hónapról a másikra. 1919–1920-ban ez a gazdaságpolitika még nem alakult ki. A zavaros politikai helyzetben több irányzat igyekezett uralkodó gazdaságpolitikai koncepcióvá válni.

Az egyik legjelentősebbet a közép- és nagybirtokosság érdekeit kifejező századfordulós agrárizmus továbbélése jelentette. Ez az irányzat Magyarország gazdaságát a tőkés mezőgazdaság fejlődésére kívánta alapozni. Az ipart és a nemzetgazdaság egyéb ágazatait alárendelték volna a mezőgazdaság érdekeinek. A gyakorlatban ez a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termények feldolgozóiparának fokozottabb állami támogatásával s a belső nyersanyagbázis nélküli iparágak visszafejlesztésével lett volna azonos.

A Kisgazdapárt paraszti szárnya által képviselt gazdaságpolitikai elképzelés, amelynek egyik lényeges eleme szintén a bank- és ipari tőke korlátok közé szorítása volt, több ponton érintkezett az agrárius felfogással. A mezőgazdasági termények kedvező értékesítési lehetőségeinek biztosítását, az iparcikkek árainak csökkentését s a hitelező bankokkal szemben az adós gazdák védelmét követelték. Ugyanakkor a földreform radikálisabb végrehajtásáért, valamint a nagybirtok és a kisbirtok közötti egyenlőtlen

verseny feltételeinek kedvezőbbé tételéért is síkraszálltak. Ezeken a pontokon követeléseik ütköztek az agrárius koncepcióval.

A mezőgazdaság érdekeinek elsődlegességét hangsúlyozták a Gömbös Gyula körül tömörülő jobboldali radikálisok is. Programjuk középpontjában a zsidónak és nemzetietlennek bélyegzett ipari és banktőke megadóztatása és hatalmának erőteljes leépítése állt. A kizsákmányolásból eredő hasznot Gömbösék különböző keresztény érdekeltségek kezei között szertették volna látni.

Mindezen elképzelések 1919–1921-ben igen kedvező táptalajra találtak, hiszen a bankok és a nagyipar elleni kirohanások mintegy közgazdasági érvekkel támasztották alá a kor általános munkás- és zsidóellenességét. Ha nem lett volna nagyipar, nem lett volna szociáldemokrácia, s ha nem lett volna szociáldemokrácia, nem lett volna bolsevizmus – lehetett felállítani a tételt. Az ipar, kereskedelem és pénzvillág képviselői átmenetileg védekező állásba kényszerültek, ám érdekeikről egy percre sem feledkeztek meg. Az agrárius koncepció különösen az ipari tőke helyzetét veszélyeztette, amelynek nyersanyag-behozatalra s a mezőgazdasági kivitelnek kedvező szabad kereskedelem helyett erőteljes vámvédelemre lett volna szüksége az osztrák és cseh iparcikkekkel szemben.

A kialakulatlan politikai helyzetben egyik gazdaságpolitikai elgondolás sem vált uralkodóvá és végiggondolt kormánypolitikává. Ehelyett, amint ezt a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) lapja 1921 elején megállapította, a gazdaságirányítási hatalommal rendelkezők összeviszsa csinálták a „[...] fogyasztópolitikát, termelőpolitikát, külkereskedelmi politikát, belkereskedelmi politikát, s csinálták ezt anélkül, hogy az egyik tekintettel lenne a másikra [...]”. Nyilvánvaló, hogy a GYOSZ heves támadásait részben a tőkés érdekeken esett sérelmek motiválták. Tény azonban, hogy 1919–1920-ban csak a bajok tüneti kezelésére s elsősorban az infláció megállítására történtek kísérletek.

Az egyik első ilyen intézkedés az Osztrák–Magyar Bank által kibocsátott bankjegyek felülbélyegzése volt 1920 márciusában. Erre az önálló magyar pénzegység megteremtése érdekében volt szükség. A bankjegyek felülbélyegzését a Simonyi-Semadam-kormány megpróbálta felhasználni az infláció mérséklésére. A felülbélyegzett pénzmennyiség 50%-át nem adta vissza tulajdonosaiknak, hanem állami kiadások fedezésére tartotta vissza. A gazdaság alapvető bajainak hosszú távú orvoslását ettől az intézkedéstől természetesen nem lehetett remélni, hiszen a pénzelvonás

mit sem változtatott a meglevő árukészletek szűkösségén. De magát a lebélyegzést, illetve a pénzelvonást is igen következtlenül hajtották végre. A folyószámla- és takarékbetéteket ugyanis mentesítették az elvonás alól. A jól értesülteknek ez legális kibúvót biztosított. Nem kellett mást tenniük, mint készpénzkészleteiket bankokban elhelyezni. Nem is beszélve a nagy vagyonok tulajdonosairól, akik eleve nem fiókok és szalmazsákok mélyén tartották pénzüket. Úgyhogy a tervezett 7-8 milliárd koronának csak töredéke, mindössze néhány millió folyt be. Amíg ez tartott, az államnak nem kellett kiadásait újabb és újabb bankjegykibocsátásokkal fedezni. Ezalatt a bankóprés pihent, a korona értéke pedig javult. A zürichi tőzsdén 1 korona februárban 1,90 centime-ot, júliusban 3,37 centime-ot ért. A kényszerkölcsonból befolyt összegek azonban a Teleki-kormány megalakulásának idejére elfogytak. Az állam újabb pénzkibocsátásokra kényszerült, a bankóprés ismét dolgozni kezdett, s 1920 végén a korona már 1,15 centime-os árfolyamon állt.

Amikor egy gazdaság válságba kerül és pang, amikor a rendelkezésre álló árukészletek nem fedezik a szükségleteket, a spekuláció, árdragítás, lánckereskedelem, feketézés mindig fölűti fejét. Az 1920-as évek elején így volt ez Európa több országában, s így volt Magyarországon is. Egyik oldalon álltak a nélkülöző bérből élők, akiknek hónap elején kapott fizetése a hónap végén gyakran semmit sem ért. Másik oldalon a maximált árakat kijátszó piacozó birtokos parasztok, illetve a készleteket felvásárló és magas haszonnal továbbadó kereskedők, akik számára a leromlott gazdasági helyzet rendkívüli meggazdagodási lehetőségeket nyújtott. 1920 folyamán Pesten valóságos külön kasztot kezdtek képezni a spekuláns úrgazdagok, s a fővárosból elérhető falvakban is ekkor kezdtek először föltünedezni a tisztaszobába állított zongorák és bársonykanapék. Az ellenforradalmi kormányok Friedrich óta küzdöttek az árdragítás ellen. A Simonyi-Semadam- és a Teleki-kormány egyaránt egy-egy törvényjavaslatot terjesztett be a nélkülözők védelmében és a spekulánsok ellen. Ezekből lettek az 1920. évi XV. és XXVI. törvénycikkek, amelyek arról nevezetesen, hogy angol példára hivatkozva közel egy évszázados szünet után ismét lehetőséget adtak a botbüntetésre. Teleki, a kormány és a nemzetgyűlés józanabb tagjai természetesen tisztában voltak azzal, hogy közgazdasági bajokat büntetőjogi intézkedésekkel nem lehet orvosolni. Erre figyelmeztetett az 1918-ban bevezetett, hasonló jellegű angliai és németországi törvények teljes kudarca is. A két törvény inkább gesztus volt. Gesztus a közhangulatnak és gesztus

a nemzetgyűlés jobboldali radikálisainak. Különösen áll ez a botbüntetésre, amely az első törvényjavaslatban nem is szerepelt. Budaváry László, Slachta Margit, Haller József (valamennyien keresztényszocialisták) és mások követelésére a törvényekbe végül is bekerült, azonban csak azzal a megszorítással, hogy hatálya egy év elmúltával automatikusan megszűnik. Hogy így történt, az alapvetően a Teleki-kormányon múlt, miként az is, hogy *alkalmazása a megállapított egy éven belül is ritkaságszámba ment.*

A gazdaság fellendítésének első komolyabb koncepciója az 1920 decemberében megalakult második Teleki-kormány pénzügyminiszterének, Hegedüs Lórántnak a nevéhez fűződik. Bár átfogó gazdaságpolitikai tervvel ő sem rendelkezett, az infláció megállítása terén határozott elképzelései voltak. Első teendőnek a koronaérték javítását tartotta, hogy azután a magasabb szintre emelkedő pénzt stabilizálja. Ennek érdekében – mint elődje 1920 márciusában – ő is megszüntette a fedezetlen pénzkibocsátást. A bankóprés 1921 januárjától 1921 májusáig ismét állt. A külföldi pénzpiac bizalmának elnyerése érdekében ugyanakkor megkezdte a magyar államadósságok kamatainak fizetését. Ezek a lépései együttesen arra vezettek, hogy a magyar korona átmenetileg ismét javulni kezdett. A januári 1,16 centime-os zürichi árfolyam májusra 2,62 centime-ra emelkedett. Egy dollár 1920 decemberében 572,5 koronát ért, 1921 májusában már 240-et. Ám az elért eredményt csak az állami kiadások fedezetének megteremtésével lehetett tartósítani. Ennek elvileg két módja volt: külföldi kölcsönök felvétele vagy az állami bevételek fokozása. Nagyobb külföldi kölcsönökről azonban az adott helyzetben szó sem lehetett. A politikailag elszigetelt Magyarország, amelynek a később megállapítandó összegű jóvátételek fizetéséért saját állami bevételeivel kellett szavatolni, az antanthatalmak egyetlen nagyobb pénzügyi érdekeltiségének a támogatására sem számíthatott. Maradtak a belső erőforrások, amelyeknek kiaknázása terén Hegedüs figyelemre méltó találékonyságról tett tanúbizonyságot. Több új adónevet vezetett be, s a régieket felemelte. Ezek az intézkedései azonban még mindig csak nyitányát jelentették voltaképpen pénzügyi politikájának. Az államháztartás tartós egyensúlyának megteremtését egyszeri nagy vagyonszállástól remélte. A vagyonszállás lényegében rendkívüli adó volt, amit Hegedüs minden ingó és ingatlan vagyona ki akart vetni. Előterjesztésében az egyes vagyonszállást öt évi jövedelmének megfelelő vagyonszállás (a vagyonok 5–20%-ának megfelelő értékek) állami igénybevitelére tett javaslatot.

A vagyonváltság nemzetgyűlési vitája még javában tartott, amikor váratlan esemény zavarta meg a még egyébként sem eléggé letisztult magyar, sőt európai politikai életet. 1921. március 26-án IV. Károly Magyarországra érkezett.

Külpolitika és IV. Károly első visszatérési kísérlete

Magyarország külpolitikai helyzetének és feladatainak egyik első összefoglalása Horthy Miklós nevéhez fűződik. 1919 októberében keletkezett emlékiratában Magyarország fő külpolitikai célját Horthy a „románokkal való elszámolásban” jelölte meg. Ezt a következő „lépcsőkben” képzelte el. Magyarországnak mindenekelőtt nemzetközi tekintélyre kell szert tennie – írta –, ami a közép-európai rendfenntartói szerepkör betöltésétől várható. Ennek érdekében meg kell teremteni az ország belső stabilitását, azaz minden eszközzel el kell hárítani „egy újabb bolsevista kitörést”, és óvakodni kell „minden olyan cselekedettől, amely túlságos reakciós természeténél fogva belül zavart idézne elő”. A belsőleg stabil Magyarország határain kívül is felléphet majd mint a rend őre, s ezzel jó pontokat szerezhet a kommunistaellenességben egységes antanthatalmaknál. Erre Ausztriát ítélte a legalkalmasabb terepnek, ahol ekkor szociáldemokrata kabinet kormányzott, s ahol – megítélése szerint – a „vörös mozgalom” napról napra növekedett. Az osztrák akció után kerülhetne sor „a tótok visszacsatolására”, aminél számításba vette egyfelől a lengyel–csehszlovák ellentéteket (határviták a sziléziai Teschen hovatarozása fölött), másfelől a csehellenes szlovák autonomista mozgalmakat. Ezután (körülbelül 1921 tavaszán) lehetne Románia ellen fordulni, amellyel szemben Magyarországnak a legnagyobb követelései vannak. Románia diplomáciai bekerítése érdekében a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal Horthy békés viszony kialakítását javasolta.

Horthy terve nem maradt pusztán teória. Környezete (Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Prónay Pál stb.) elég hamar, már 1920 elején kapcsolatot talált a bajor, porosz és osztrák szélsőjobboldali katonatiszti körökkel, amelyek a versailles-i békerendszer németellenes határozatait (Elzász-Lotaringia Franciaországhoz, Nyugat-Poroszország, Poznań környéke és Pomeránia egy részének Lengyelországhoz csatolása; a Saar-vidék nemzeti felügyelet alá helyezése; a Rajna jobb partjának demilitarizálása, stb.)

szintén a fegyverek szavával akarták érvényteleníteni, s amelyek a „bolsevista kitöréstől” nem kevésbé irtóztak. A németországi szervezkedés élén álló Ludendorff tábornagy terve végtelenül egyszerű volt. Magyarország saját területén biztosítaná német és osztrák tiszti különítmények kiképzési feltételeit. Ezek – a felhasználható magyar erőkkkel karöltve – alkalmas időpontban jobboldali kormányt juttatnának hatalomra Ausztriában. Az ausztriai rendszerváltozás után megtámadják Csehszlovákiát. Onnan Poroszországba mennek, ahol Ludendorff katonai diktatúrát léptet életbe. A terv első része az ellenforradalom oroszországi hatalomra segítésével zárult. Európa átrendezésének második fázisa a terv szerint Ausztria és Németország egyesülésével kezdődne, s Németország, Magyarország és Oroszország szövetségre lépésével folytatódna. Az új szentszövetség hadat üzenne az antantnak, s azt – a német katonatiszti logika szerint magától értetődően – izzé-porrá zúzná. A boldog finálé a kontinens határainak újrajrészolásától állna. A nagyvonalúság tehát nem hiányzott a tervből, a politikai realitások számbavétele annál inkább. 1920 júniusában erélyes hangú angol, francia és olasz jegyzék utasította a magyar kormányt, hogy a német, osztrák és magyar tisztek magyarországi titkos találkozóinak haldéktalanul vessen véget, s Ludendorff képviselőit toloncolja ki az országból.

A katonatisztek fegyveres fellépést sürgető irányvonala mellett létezett egy másik külpolitikai elgondolás is. Ennek főleg arisztokrata politikusok, Teleki Pál, Bethlen István, Csáky Imre és mások voltak a képviselői. A kényszerítő körülmények hatására ők már 1920 elejére felismerték (Párizsban nem lehetett nem felismerni), hogy a „mindent vissza” hangzatos jelszó ugyan lehet, de a revízió pillanatnyilag reális alternatívája semmiképpen. Szemükben a határ menti színmagyar vagy többségében magyarok lakta területek visszacsatolása, s a távolabbi területeken nagy tömbökben élő magyarok sorsa és hovatarozása feletti megegyezés voltak azok a minimális feltételek, amelyek teljesítése nélkül a magyar külpolitika nem nyugodhat bele Európa új rendjébe. A revízió elvileg lehetséges eszközei közül nem a fegyvereket és a katonai akciókat, hanem a nemzetközi összeköttetések kiépítését és az európai közhangulat befolyásolását tartották célravezetőbbnek. Erre helyezte a hangsúlyt kormányalakításakor adott külpolitikai programjában Teleki is, amennyiben – az úgynevezett Millerand-féle kísérőlevélre utalva – a nagyhatalmak megértésére és be-látására apellált. „Én azt hiszem – mondotta –, hogy [...] a nagyhatalmak közvéleményében [...] bizonyos változást észlelhetünk. Azt hiszem,

a nagyhatalmakban most már lesz megértés az iránt, hogy változtatni kell azokon a békeszerződéseken, amelyek Európát ez után az óriás rengés után a nyugalom állapotába akarták hozni, ami azonban ezekkel a békeszerződésekkel természetesen nem sikerülhetett.”

A rendszer legális baloldali ellenzéke által képviselt külpolitikai elgondolás lényege a békés, megegyezésszerű revízió s a szomszédos országokkal való baráti együttműködés kiépítése volt. Ezt a gondolatot a liberális és szociáldemokrata politikusok közül többen az emigráns Károlyi Mihály által is javasolt és remélt dunai államok föderációjának tervével kapcsolták össze. Az illegális kényszerített Kommunisták Magyarországi Pártja a versailles-i békerendszer lenini értékeléséből kiindulva a trianoni békeszerződés népek jogait semmibe vevő, rabló és területszerző jellegét hangsúlyozta, s a nemzeti sérelmek orvoslását a Közép-Európában is megszilárduló polgári rend elleni proletárforradalmak győzelmétől remélte.

A hivatalos magyar külpolitikai vonalvezetés 1920–1921-ben lényegében az első két felfogást kombinálta. Területi engedmények fejében gazdasági kedvezményeket ígért Franciaországnak, de tudott a katonai vonal titkos tárgyalásairól is. Realisnak az előbbi utat gondolta, de esetleges európai feszültségekben bízva az utóbbival is számolt. 1920 nyarán váratlan lehetőség mutatkozott a kettő legális összekapcsolására és gyors revíziós sikerek elérésére.

1920 áprilisában Lengyelország megtámadta Szovjet-Oroszországot. Az indok az önálló Ukrajna kikiáltására készülő szovjetellenes atamán, Petljura megsegítése, a cél a vitás területek annektálása volt. Magyarország a kezdet kezdetétől élénk figyelemmel követte az események alakulását, s mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kialakult helyzetet saját céljainak elérésére használja fel. A külpolitika irányítói abban reménykedtek, hogy Lengyelország megsegítése fejében Magyarország visszakaphatja Kárpátalját és Kelet-Szlovákiát. A magyar segítségre rövidesen mutatkozott is kereslet, mert május 14-én a Vörös Hadsereg ellentámadásba lendült, s a nyár folyamán mélyen visszanyomta a támadó lengyel hadsereget. Lengyelországot az is aggasztotta, hogy a hátában egy olyan állam (Csehszlovákia) van, amely kritikus helyzetben egyoldalúan oldhatja meg a közöttük fennálló határvitákat. Megbízhatóbb hátvédet láttak a szintén Csehszlovákia-ellenes Magyarországon, amelyhez egyébként évszázados történelmi és baráti kapcsolatok is fűzték. A tárgyalások június 1-jén megindultak, s a hónap végére az egyezménykötés stádiumába

érték. A lengyel–magyar titkos katonai egyezmény kimondta, hogy a szerződő felek a bolsevizmus ellen kölcsönösen fegyverrel és hadianyaggal segítik egymást. E célból „Lengyelország hathatósan előmozdítja a magyar hadsereg szervezetének és felfegyverzésének kifejlesztését”, tehát a békeszerződés katonai rendelkezéseinek megváltoztatását. Lengyelország elleni csehszlovák támadás esetére Magyarország vállalta Csehszlovákia hátbatámadását. Az egyezmény 30 ezer fős magyar légió Lengyelországba küldését is előírta, feltéve, ha a lengyel kormány megszerzi ehhez az antanthatalmak hozzájárulását. Persze ha már egy 30 ezer fős magyar légió fegyverben áll, azzal sok mindent lehet kezdeni. Gömbös barátja, Kozma Miklós például így kombinált: „A lengyel vereség miatt 6–8 hét múlva [1920. július 7.] a legkomolyabb helyzet állhat elő. Addig Bécs és Ausztriát mellénk kell állítani [...] Ludendorff H. [Héjjas] által támogatva bemegy Bécsbe, ott rendet csinál [...] Pali [Prónay Pál] gondoskodik [a Bécsben tartózkodó] Kun Béláékról. A következő lépés Csehország, illetve Szlovénia kérdése. Mindez antibolsevista alapon, ha lehet, francia támogatással.”

A franciák, illetve az antanthatalmak azonban nem látták ilyen válságosnak a helyzetet. Jól tudták, hogy Szovjet-Oroszországnak nincsenek hódító szándékai, lélegzetvételre van szüksége, s ezért diplomáciai eszközökkel is rávehető az elfoglalt területek kiürítésére. Nem is beszélve a környező államokról, amelyek a magyar kormány külpolitikai aktivitását észelve élénken tiltakoztak a békeszerződés bármilyen módosítása ellen. Mindezek mérlegelése után az antanthatalmak budapesti képviselői azt közölték kormányaikkal, hogy a Teleki-kormány fegyverzet és felszerelés iránti kérését – „hacsak a helyzet nem súlyosbodik” – vissza kell utasítani. A helyzet pedig nem súlyosbodott. Ellenkezőleg. Augusztus közepén a lengyel hadsereg ellentámadásba ment át, s jelentősen visszavetette a már Varsót fenyegető, de utánpótlási nehézségekkel küzdő és szárnyain nem biztosított Vörös Hadsereget. A harcoló felek – angol közvetítéssel – október közepén fegyverszünetet kötöttek, és előzetes békeszerződést írtak alá. Ezzel egy időben Millerand és Paléologue távoztak a francia külügyek éléről, s utódaik nyíltan és egyértelműen elutasították a magyar kormány területi, fegyverkezési, sőt határkiigazítási igényeinek és kéréseinek kielégítését. A lengyel–magyar tárgyalások egyetlen konkrét „eredménye” ily módon az lett, hogy Magyarország 60 millió gyalogsági töltenyt szállított a lengyel hadseregnek.

A magyar külpolitika nyári lépéseire a környező országok államközi szerződések megkötésével válaszoltak. A Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között 1920. augusztus 14-én létrejött szövetségi szerződés kimondta, hogy ha a két ország egyikét Magyarország megtámadná, a másik fél a megtámadott ország segítségére siet. Ez az egyezmény volt az úgynevezett kisantantszerződések első darabja, amelyet 1921-ben a hasonló jellegű román–csehszlovák és román–jugoszláv megállapodások követtek. A revíziós magyar külpolitikai lehetőségek szempontjából kedvezőtlen fejlemény volt az olasz–jugoszláv határviták békés lezárulása is. Magyarország mint lehetséges szövetségesére tekintett Olaszországra, hiszen a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal szemben mindkettőjüknek voltak követelései. Noha Róma sokkal kevésbé volt rászorulva Budapestre, mint viszont, mindaddig az olasz fővárosban is hasonlóképpen vélekedtek. A határviták lezárulása után a külpolitikai kibontakozásnak ez az útja is eltorlaszolódott. A novemberben aláírt rapallói szerződésben Olaszország és Jugoszlávia kötelezték magukat, hogy az Ausztriával és Magyarországgal kötött békeszerződést betartják, ellenzik a Habsburg-restaurációt, s kölcsönösen értesítik egymást, ha biztonságukat e két állam részéről bármi is fenyegetné.

A nemzetközi események ilyen alakulása nyilvánvalóvá tette, hogy a békeszerződés megváltoztatására pillanatnyilag sem katonai eszközökkel, sem a nagyhatalmak belátására apellálva, sem a kettő kombinációjával nincs mód. A magyar kormány diplomáciai képviselői novemberben hazautaztak Párizsból, s a nemzetgyűlés kénytelen-kelletlen még ugyanebben a hónapban megszavazta a békeszerződés elfogadását. Bár a német–osztrák és a magyar jobboldali katonatiszti körök között szövődött kapcsolatok továbbra is megmaradtak, tervezgetéseik a húszas években többé sohasem kerültek olyan közel a valóságos lehetőségekhez, mint 1920 nyarán. Sőt inkább egyre távolodtak azoktól. Magyarországnak tudomásul kellett venni külpolitikai elszigeteltségét, s bele kellett nyugodnia a háborús vereség következményeibe. Bele is nyugodott, de csak ideiglenesen. A külpolitikai tétlenségre ítéltség éveit erőgyűjtésre igyekezett felhasználni. Ez nem jelentett mást, mint a békeszerződés katonai rendelkezéseinek kijátszását és a revíziós hangulat állandó ébren tartását. A magyar kormány és hadsereg e téren igen találékonynak bizonyult. A hadianyagokat, fegyvereket és egyéb katonai felszereléseket, melyeket a békeszerződés értelmében át kellett volna adni, hacsak tehették, elrejtették. A feleslegessé vált tisztikar egyik részét

különböző fedőszervekben (vámőrség, testnevelési felügyelői rendszer stb.) bújtatták, másik részét – tisztai fizetésük megtartásával – legénységi állományba helyezték. A katonai parancsnokságok kettős adminisztrációt vezettek. Egyik tartalmazta a valóságos létszámot és fegyverzetet, a másikat a békeszerződés betartására felügyelő antantbizottságoknak mutatták, ha azok informátoraik bejelentése alapján ellenőrzésre érkeztek. A magyar hadsereg kétségkívül nagyobb és erősebb volt annál, mint amekkorának és amilyennek a Párizsban diktálók és szövetségeseik látni szerették volna. A csehszlovák, román vagy jugoszláv hadsereg létszámát és felszereltségét azonban meg sem közelítette. A revízió és a katonai rendelkezések kijátszása jegyében születtek meg a Teleki-kormány testneveléssel és sporttal foglalkozó törvényjavaslatai is. A törvények bevallott célja ez volt: „sportemberekből könnyű jó katonákat csinálni”. Az ifjúság katonai szellemű nevelésével elsősorban az úgynevezett leventeintézmény foglalkozott, a revíziós hangulat ébren tartása pedig a Területvédő Liga feladata volt.

Nem lett volna más út? Elvileg nyilván volt. A Duna-völgyi országok együttműködése, a vitás kérdések békés rendezése, baráti és jószomszédi kapcsolatok kiépítése. Az, amit a magyar baloldal javasolt és szeretett volna. Ez azonban nem volt több elvi lehetőségnél. Abból kiindulva, hogy legkevésbé egy revizionista és külpolitikailag elszigetelt Magyarország veszélyeztetni előnyös új határait, Románia eleve távol tartotta magát minden ilyen tervtől. Hasonlóképpen a baranyai szénmedencét és Észak-Bácskát még mindig megszállva tartó Jugoszlávia. Egyedül Csehszlovákia államelnöke, Masaryk mutatott némi hajlandóságot kisebb határkorrekciókra, ám ennek hitelét meg az ügyeket ténylegesen intéző Beneš külügyminiszter manipulatív s a magyar emigrációt is sakkfiguraként mozgatni akaró politikája rontotta. A győztes államok gyakorlatilag szerzeményeik utolsó göröngyeihez is ragaszkodtak, s hogy a magyar kormány hivatalosan általában nem hangoztatta a teljes revíziót, abban valószínűleg jóval nagyobb része volt a kényszerítő körülményeknek, mint a tárgyszerű igazságosságnak. A nem hivatalos vagy félhivatalos propaganda ugyanis annál erősebben harsogta: „Csonka Magyarország nem ország, / Egész Magyarország mennyország.” Gátolta az együttműködés kialakulását az új államok nemzetiségi politikája is. A magyar kisebbségeket Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában ugyanis egyaránt ahhoz hasonló gazdasági, politikai és kulturális diszkriminációk sújtották, mint amilyenekben Magyarország nemzetiségeinek volt részük 1918 előtt. Az adott

kormányok és adott vezető rétegek szemében a megegyezések politikája nem mutatkozott járható útnak.

1920. december 2-án a Teleki-kormány lemondott, majd december 16-án újjáalakult. A kormányválság hátterében a szabad királyválasztók és a legitimisták közötti ellentétek kiújulása állt, ami viszont a trianoni békeszerződés ratifikálásának a következménye volt. A királykérdés végleges megoldását ugyanis az 1920. évi I. törvénycikk a békeszerződés elfogadása utáni időkre halasztotta. A ratifikálás novemberben megtörtént, a kérdést mindkét tábor a maga meggyőződése és felfogása szerint szerette volna lezárni. A szabad királyválasztók (elsősorban a Kiszegedapárt) trónfosztást követeltek, a legitimisták (elsősorban a KNEP) elérkezettnek látták az időt „koronás királyuk” visszahozatalára.

Az 1918-as forradalmi események elől IV. Károly Svájcba menekült. Az antanthatalmak – azzal a feltétellel, hogy a svájci hatóságok tudta nélkül lakóhelyét nem hagyja el, és politikával nem foglalkozik – egy tágas kastélyba telepítették. Mivel az Ausztriában kormányon levő szociáldemokraták hallani sem akartak volt uralkodójukról, Károly egyetlen reménysege Magyarország maradt, amelynek élén Horthy személyében királyhűnek mutakozó politikus állt. 1920 májusában Károly arra kérte Horthyt, hogy „bölcs belátásával jelölje meg azt a pillanatot, mely legalkalmasabb arra, hogy a trónra [...]” visszatérjen. Novemberben újabb levéllel fordult a kormányzóhoz, s ebben kijelentette, hogy „az uralkodói hatalmat Magyarországon újra gyakorolni fogom”. Károly maga mellett tudhatta a nagybirtokosok, katolikus főpapok és főtiszték többségét, továbbá a Vázsonyi-féle Demokrata Pártot, s bízott Horthy hűségében is. Visszatérését támogatta a pápa, a Habsburg-ház évszázados szövetségese. Franciaország – mint az elmúlt hónapokban oly gyakran – ismét félreérthetően viselkedett. A kormányzóválasztás idején, 1920 februárjában Franciaország a többi antantországgal együtt egyértelműen leszögezte, hogy a Habsburg-restaurációt „sem el nem ismerhetik, sem nem tűrhetik”. Hivatalosan továbbra is ehhez tartotta magát. Néhány royalista politikus azonban Károlyt is támogatásáról biztosította. Bizonyos források szerint maga Briand, a Millerand örökebe lépő miniszterelnök is tudott a készülődésről, s a Károly képviselőjében vele tárgyaló Szixtus párizsi hercegnek állítólag még azt is sejtetni engedte, hogy *fait accompli* esetén nem lenne kifogása a történendők ellen. A félreérthetőség, illetve a flörtölés Franciaország részleteiben kialakulatlan Duna-medencei politikájából következett. A fő

célokat – Szovjet-Oroszország elszigetelése, Németország sakkban tartása, gazdasági-politikai behatolás Kelet-Európába – mindenki világosan látta, azonban a fő célokhoz vezető utak kijelölésének kérdésében megoszlottak a vélemények. Azok, akik IV. Károllyal tárgyaltak, és terveiben támogatták, egyre inkább úgy vélték, hogy a Habsburg Birodalom feldarabolása nagy hiba volt. Nemcsak Magyarországból lett kitörésre kész tűzhányó, hanem határvitáik miatt a többi kis állam együttműködése is akadozott. Akkor már inkább a Habsburgok egy korszerűsített Duna-medencei birodalom élén – gondolták –, s csak arra kell vigyázni, hogy a bába és a dada szerepe ne másnak, hanem Franciaországnak jusson.

1921. március 26-án este fél tizenegy óra tájban IV. Károly gróf Mikes János püspök szombathelyi palotájába érkezett. Báró Lehár Antal ezredes, Nyugat-Magyarország katonai körzetparancsnoka, Károly feltétlen híve, továbbá Teleki miniszterelnök és Vass József kultuszminiszter, akik „véletlenül” gróf Sigray Antal legitimista politikus Szombathely melletti birtokán vadásztak, röviddel ezután tanácskozássra gyűltek össze a püspöki rezidencián. Károly tájékoztatta őket visszatérési szándékáról és külföldi támogatóiról.

Másnap a déli órákban IV. Károly a budai Várba érkezett. Kíséretében volt gróf Sigray és egy ezredes. Megjelenésük mindenkit meglepett, ugyanis a király előtt útnak induló Teleki és Vass, akik vállalták a király fogadásának előkészítését, még nem érkeztek meg a fővárosba. Késésüket utóbb azzal magyarázták, hogy gépkocsijuk defektet kapott. Károly parancsot adott az ezredesnek, hogy jelentse érkezését Horthynak. Biztosra vette, hogy tengernagya siet hozzá jelentést tenni. A kormányzó szárnysegédei azonban örültnek nézték az ezredest, s orvosért küldtek. Néhány perc múlva megjelent Sigray. Be kellett látni: a király látogatása valóság.

IV. Károly két és fél óráig tárgyalt Horthyval. Beszélgetésük részben négy szemközt és zárt ajtók mögött folyt, ezért minden részletében máig sem sikerült rekonstruálni. Mendemondák terjedtek arról, hogy lemondása fejében Horthy hercegi címet, hadsereg-főparancsnoki állást és több magas kitüntetést követelt, s hogy kérését Károly állítólag elutasította volna. Mások szerint Károly maga ajánlotta föl ezeket, Horthy azonban kitért az ajánlat elől. Történelmi tény, hogy ezek a kérdések felvetődtek. Valószínű azonban, hogy a hangsúly nem a címek és kitüntetések felajánlására, illetve követelésére, hanem a trónfoglalás kül- és belpolitikai érveire és ellenérveire helyeződött. Károly a pápa és a francia politikusok ígéreteire hivatkozott,

s azt bizonygatta, hogy visszatérését Nyugat-Európa tudomásul venné. Horthy az ellenkezőjéről volt meggyőződve. Hogy szavának nagyobb nyomatókat adjon, hívatta gróf Khuen-Héderváry Sándort, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét, aki kifejtette Károlynak, hogy trónra kerülése esetén Csehszlovákia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság negyvennyolc órán belül megtámadná Magyarországot, s ez az ország teljes feldarabolását vonná maga után. A tárgyalásba másokat is bevontak, s ők hasonló szellemben beszéltek. A két és fél óra végére IV. Károly „morálisan letört”. Megígérte, hogy elhagyja az országot, s Horthy gépkocsiján még aznap visszautazott Szombathelyre.

A Szombathelyen gyülekező legitimista politikusok azonban nyilván másféle érvekkel hozakodtak elő, mint a várbéli szabad királyválasztók, mert március 28-án Károly ismét lemondásra szólította föl Horthyt. Követelte, hogy a „[...] csapatokat azonnal eskesse fel a királyra, a parancsnokságot az összes magyar csapatok fölött azonnal adja át Lukachich altábornagynak, s maga azonnal vonuljon vissza”. Nem tudni, hogyan viselkedett volna Európa, ha a budapesti hatalomátvétel sikerrel jár. A huzavona azonban Horthy javára billentette a mérleget. Sorra futottak be a környező országok tiltakozásai. A délszláv állam, Románia és Csehszlovákia csapatösszevonásokat rendelt el. Az antanthatalmak 28–29-én még csak félhivatalos formában adtak hangot nemtetszésüknek, 30-ától kezdődően azonban hivatalosan és egyértelműen is. A francia miniszterelnök 30-i sajtónyilatkozatában tagadta, hogy kormányának bármilyen szerepe is lett volna a restaurációs kísérletekben. Április 1-jén az antanthatalmak nagykövetei közös jegyzéket szövegeztek, melyben a magyar kormány tudomására hozták, hogy országaik ragaszkodnak a Habsburg-restaurációt elítélő, 1920. február 4-i közös nyilatkozatukhoz. A budapesti francia főmegbízott április 2-án külön is megjelent a miniszterelnökségen, s határozottan közölte: Briand nem adta beleegyezését Károly visszatéréséhez; az ezzel ellentétes állítások minden alapot nélkülöznek. A belpolitikai erőviszonyok szintén Horthynak kedveztek. A legitimisták szervezetlenek és határozatlanok voltak, s azokat, akik cselekedni akartak, a kormányzáság emberei letartóztatták. Prónay zászlóalja ellenőrzése alatt tartotta a főváros stratégiai pontjait, Gömbös kétezer MOVE-tagot fegyverzett fel, a Magyar Távirati Iroda vezetője (Kozma Miklós) pedig 30-ig hírzárlatot rendelt el. Horthy mögött állt a Kisgazdapárt és Rassay pártja, amelyek a külpolitikai fejleményektől

függetlenül március 28-ától követelték Károly távozását, majd a kompromittálódott kormány átalakítását.

A tényeket a királyoknak is tudomásul kell venni. Április 5-én Károly elhagyta Magyarországot, s visszatért Svájcba. A magyar nemzethez intézett kiáltványában hangsúlyozta: „Visszajöttem, mert szentül meg vagyok győződve arról, hogy ezen súlyosan megpróbált ország csakis törvényes koronás király vezetése alatt tudja visszaszerezni teljes belső nyugalma s azon törvényes rendet, mely előfeltétele hazánk újbóli felvirágzásának [...] Minthogy azonban meggyőződtem arról, hogy apostoli királyi uralkodói jogköröm elfoglalása most nehéz és elviselhetetlen megpróbáltatásoknak tenné ki a nemzetet [...] ismét távozom [...]”.

IV. Károly trónfoglalási kísérlete tovább rontotta Magyarország külpolitikai helyzetét. Alig egy hónappal a húsvéti események után Románia és Csehszlovákia közös védelmi szövetségre lépett. A szerződés nemcsak kölcsönös segítségnyújtást írt elő magyar támadás esetére, hanem Magyarországgal kapcsolatos általános politikájuk összehangolására is kötelezte a szerződő feleket. Júniusban Románia és Jugoszlávia is félretette a Bánát hovatarozása fölötti vitáját, s ugyanilyen szövetséget kötött. A kör kezdett bezárulni. A békeszerződés teremtette helyzetet most már valóban nem lehetett nem tudomásul venni.

A királypuccs belpolitikailag is megrázta az országot. Az elhúzódo kormányválság a legalábbis félreérthető szerepet játszó Teleki bukásával végződött. 1921. április 14-én Horthy gróf Bethlen Istvánt bízta meg kormányalakítással.

A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ

Külpolitika és IV. Károly második visszatérési kísérlete

A Bethlen-kormány külpolitikai csődtömeget örökölt elődjétől. A királylátogatás fokozta Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia bizalmatlanságát. A megegyezés lehetőségei eddig is távoli reménysugarak voltak, ezután teljesen ködbe veszttek. Jól mutatja ezt a magyar–csehszlovák gazdasági tárgyalások sorsa: tavasszal indultak, a királypuccs idején megszakadtak, júniusban újrakezdődtek, s a nyár végére végleg megfeneklettek. Európa távolabbi tájain szintén nem volt az országnak komoly pártfogója. Nyugat-Európa úgy érezte, hogy a Duna-medence kis népeinek problémáit megoldotta, s egyébként is a saját bajaival küszködött. Olaszországban ezekben a hónapokban vívták döntő csatáikat Mussolini feketeingesei és a demokrácia hívei. Az angol parlament az ír forradalomra figyelt, amely Dublinban új lángra kapott. Párizsban merényletet követtek el Millerand ellen, Dél-Németországban francia és német katonák vére festette pirosra a versailles-i békét. Az Egyesült Államok egész Európától elfordult, a világnak ez a része hosszú időre kívül rekedt látókörén. Bethlen Telekinél is jobban megértette, hogy alkalmazkodni kell a győzők feltételeihez. „Magyarországnak bele kell illeszkedni abba a helyzetbe, amelyet a reánk kényszerített trianoni béke alkotott” – mondotta bemutatkozó parlamenti beszédében. E felismerés első lépéseként 1921. május 23-án Magyarország felvételét kérte a Népszövetségbe.

A Népszövetség (hivatalos nevén: Nemzetek Szövetsége) Wilson amerikai elnök személyes kezdeményezésére alakult meg 1919. április 28-án. Legfőbb feladatának a béke, azaz a világ Párizs környékén kialakított rendjének megóvását tartotta. Alapító tagjai a Németország és szövetségesei ellen hadat viselt államok voltak és lehettek. A szövetség alapokmánya kötelezte a belépő államokat a nemzetközi szerződések betartására, valamint a tagállamok területi épségének és politikai függetlenségének tiszteletben

tartására. A felvételi kérelem miatt a kormányt heves támadások érték azok részéről, akik az új határokba átmenetileg sem tudtak és akartak belenyugodni. Bethlent elvfeladással (a revízió elveinek feladásával) vádolták. A kormány viszont azzal érvelt, hogy Magyarország csak úgy tud külpolitikai elszigeteltségéből kitörni, s a határokon kívül rekedt magyarság érdekeit megfelelően képviselni, ha mint független és önálló állam részt vesz a Népszövetség munkájában, s ott tekintélyre és barátokra tesz szert. Emellett hivatkozott a szövetség alapokmányának 19. részére, amely kimondta, hogy „a Közgyűlés időnként felhívhatja a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztetné”. A revízió szempontjából ez persze csak nagyon halovány reményt kelthetett, de az adott helyzetben kétségkívül az egyetlen járható út volt. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia vezetői ugyanígy gondolkodtak. A felvételtől szomszédjuk külpolitikai elszigeteltségének enyhülését félték, s ezért élénken tiltakoztak. Késleltette a döntést a végleges jugoszláv–magyar és osztrák–magyar határ kijelölése is, amely szintén 1921 nyarán került napirendre.

Ahogy erre már utaltunk, az 1918. november 13-i belgrádi katonai egyezmény értelmében Franciaország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság csapatai Bánát és Bácska mellett Pécs, Mohács, Baja, Jánoshalma és Szeged vidékét is megszállták. A később született békeszerződés azonban Magyarországnak ítélte ezeket a területeket. Sopron, Moson, Vas és Zala vármegyék nyugati szegélyét, amely pedig magyar fennhatóság alatt állt, ugyanakkor – mint jelentős részben német ajkú vidéket – Ausztriának adta. E területek átadására, illetve átvételére a békeszerződés okmányainak kicserélése után kellett sort keríteni. A csere s ezáltal a békeszerződés kölcsönös szavatolása 1921. július 26-án megtörtént. Magyarország követelte az úgynevezett baranyai háromszöget, Ausztria pedig Burgenlandot. Hogy a helyzet ne legyen olyan egyszerű, Jugoszlávia ragaszkodott a baranyai háromszöghöz, a Bethlen-kormány pedig Nyugat-Magyarországot szerette volna megtartani.

Bethlen élénk diplomáciai tevékenységbe kezdett. Úgy próbálta Pécs–Baja környékét visszaszerezni, hogy közben Burgenland is az országé maradjon. A baranyai háromszög kiürítésére a nagyhatalmak augusztus harmadik hetét jelölték meg. A határozat nemcsak a délszláv állam, hanem az átadandó városokba menekült és ott-tartózkodó munkásmozgalmi

harcosok reményeit is szétzúzta. Utóbbiak ugyanis abban bizakodtak, hogy a terület hosszabb távon is a Horthy-Magyarország elleni harcuk bázisa lehet. Egy pillanatra úgy látszott, hogy Jugoszlávia és a forradalmi magyar baloldal érdekei megegyeznek. A délszláv állam vezetői okosan felismerték ezt, s támogatták az októbristák és szocialisták autonomista törekvéseit. Így következett be, hogy 1921. augusztus 14-én a pécsi Széchenyi téren kiáltották a Baranya–Bajai–Szerb–Magyar Köztársaságot. A „köztársaság” Jugoszlávia „védnöksége” alá helyezte magát, s kérte a terület kiürítésének elhalasztását. A nagyhatalmak azonban ezúttal is ragaszkodtak döntésükhöz. A magyar hadsereg néhány nap alatt birtokba vette a Gyékényestől Újszegedig húzódó új határvonaltól északra fekvő területeket. A megtorlástól tartó munkásmozgalmi vezetőknek és bányászoknak (mintegy 4500 személynek) a jugoszláv kormány politikai menedékjogot biztosított, és letelepedési engedélyt adott.

A délszláv csapatok dél-magyarországi kivonulásával egyidejűleg a magyar katonaság – Sopron és környéke kivételével – elhagyta Nyugat-Magyarországot. Sopron vidékének megtartását a Bethlen-kormány azzal indokolta, hogy Ausztria semmiféle biztosítékot nem adott a korábban magyar tulajdonban volt földbirtokok és iparvállalatok kártalanítására. A tényleges átadás azonban másutt sem történt meg. A reguláris magyar csapatok kivonulásával egy időben ugyanis Prónay, Héjjas, Friedrich és más szélsőjobboldali katonák és politikusok civil ruhás emberei (Rongyos Gárda) lepték el a vidéket, s az átvételre készülő osztrák csendőrséget fel tartóztatták. Pinkafőnél, Ágfalván és Királyhidán fegyveres összecsapásokra is sor került. A kormány természetesen tudott a „felkelők” akciójáról. Célja az volt, hogy a Párizsból intézkedőkre ezzel is nyomást gyakoroljon. A szeptember a nézetek ismertetésével és a vélemények kicserélésével telt el. A magyar kormány elsősorban Ausztria „megbízhatatlanságának”, továbbá Németországgal való egyesülése (*Anschluss*) lehetőségének kidomborításával igyekezett a nagyhatalmakat döntésük megváltoztatására bírni. Az antanthatalmak – enyhítendő a békeszerződés igazságtalanságait – hajlottak is volna arra, hogy Sopron és környéke Magyarországhé maradjon. A térség nagyobb részének átadásához azonban ragaszkodtak. Az osztrák csendőrség október 3-án ismét megkísérelte a terület átvételét, ám a „felkelők” – ezúttal már a kormány akarata ellenére – megint útjukat állták. Prónay odáig ment, hogy Felsőőrött „alkotmányozó gyűlést” rendezett, s Nyugat-Magyarországot Lajta-bánság néven önálló tartománnyá kiáltotta

ki. Bethlen az érdekeltek közös konferenciájának összehívását javasolta. Ausztria és Magyarország képviselői – Olaszország részvétele mellett – október 11-én Velencében össze is ültek. A háromnapos eszmecsere az osztrák és a magyar fél megegyezésével zárult. Magyarország vállalta, hogy immár önállósodott, irreguláris fegyveres alakulatait haladéktalanul visszahívja, s Sopron és környéke kivételével a területet átadja. Ennek fejében Ausztria beleegyezett, hogy Sopron és környékének hovatarozásáról népszavazás döntsön. A velencei tárgyalásokat több szempontból sikerként könyvelhette el a magyar diplomácia. A győztesek hozzájárultak a népszavazás alkalmazásához, amit Magyarország a békeszerződés aláírása előtt is kért, de amelyet még Millerand kísérelve is elutasított. Sikernek számított az is, hogy Olaszország vállalta a közvetítő szerepét, s ezáltal szolgáltatokat tett Magyarországnak. Róma magatartása sejtetni engedte, hogy a későbbiekben a jugoszláv–olasz egyezmény ellenére is mód nyílhat a két ország közötti kapcsolatok elmélyítésére. Következett volna maga a népszavazás, ám ekkor újabb bonyodalom keletkezett. IV. Károly ismét Magyarországra érkezett.

Hogy IV. Károly és a legitimista tábor nem nyugszanak bele véglegesen vereségükbe, azt többé-kevésbé sejteni lehetett. Abban, hogy az újabb restaurációs kísérlet kezdetül éppen október 20-át szemelték ki, a zürzaváros nyugat-magyarországi helyzet játszott döntő szerepet. A térségben tartózkodó fegyveresek között ugyanis sok volt a legitimista. Sopron élén például mint katonai parancsnok a feltétlen királyhű Ostenburg-Moravék Gyula állt. Okulva a húsvéti kudarcból, Károly gyorsan akart cselekedni. Terve az volt, hogy a királyhű nyugat-magyarországi csapatok élén egy nap alatt Budapestre vonul, s Horthyt – ha másként nem megy, erőszakkal – eltávolítja. Arra számított, hogy ilyen rövid idő alatt a kisantant nem tud mozgósítani, s mire felocsúdik, már nem támadhat, mert a nagyhatalmak majd megtiltják ezt. Franciaország, sőt Anglia royalista köréi ugyanis változatlanul Károly visszatérésétől remélték a Duna-medencei stabilitást, s ezért (legalábbis a király és hívei szerint) ismét támogatásukról biztosították.

A terv első része kifogástalanul sikerült. A király bérelt Junkers gépe október 20-án délután sikeresen földet ért egy tarlón, öt kilométerre gróf Cziráky József legitimista politikus dénesfai kastélyától. Népes tábor várta: gróf Mikes püspök, gróf Andrássy Gyula, a Monarchia utolsó külügyminisztere, báró Lehár Antal ezredes és mások. A következő színtér Sopron

volt, ahová 22-én hajnalban érkeztek. Károly kormányt alakított, amelynek Andrássy, Lehár és Apponyi Albert is tagjai lettek. Károly indult volna tovább, ám Ostenburgnak még nem sikerült kellő számban vagonokat találni. Kísérete erre nagy parádét rendezett. Ünnepléses helyőrségi eskütétel, nagy előléptetések és kitüntetések, köszöntők, virágok, népviseletbe öltöztetett soproni leányok... Az események kései krónikásában óhatatlanul felmerül: miért jött Károly? Hódolatokat fogadni vagy trónt foglalni?

Az egynapos kérés tovább rontotta Károly esélyeit. 23-ára, amikor csapataival együtt Biatorbágyra érkezett, a voltaképpeni csata már eldőlt. A kisantant követői ugyanis már 22-én megjelentek a Külügyminisztérium épületében, és kijelentették: ha a magyar kormány nem lenne abban a helyzetben, hogy a közép-európai status quót fenntartsa, úgy kormányaik fognak arról gondoskodni. Csehszlovákia és Jugoszlávia 23-án ismét mozgósított. Magyarország déli és északi határain bevetésre kész csapatok álltak.

A burgenlandi ügy miatt a külpolitikai légkör egyébként is feszült volt, s ezt még csak fokozta IV. Károly visszatérése. A külső beavatkozás veszélye nagyobb volt, mint márciusban. Ezért a minisztertanács gyorsan, már 22-én úgy határozott, hogy Károly most sem veheti át az uralkodói jogok gyakorlását, s az országot ismét el kell hagynia. A király azonban igen magabiztos volt. A Sopron és Budapest közötti helyőrségek rendre fölesküdték rá, s ennek alapján a győzelmet biztosra vette. Környezete még inkább. Horthy, Bethlen és a kormány üzenetére Rakovszky István, a royalista kormány miniszterelnöke visszatelefonálta: ha nem akadályozzák meg „Öfelsége” csapatainak bevonulását, enyhe elbírálásban lesz részük. Ellenkező esetben a csapatok szabad kezét kapnak.

A budaörsi csata 23-án délelőtt kezdődött. Ostenburg csapatai percek alatt szétszórta a Gömbös által riasztott egyetemi zászlóalj. Ostenburg jól kiképzett kétezer emberével, továbbá három zászlóaljjal és három üteggel szemben a kormány mindössze öt gyalogoszázadot, egy üteget és egy géppuskás századot tudott felvonultatni. Károly csapatai könnyedén nyomulhattak előre, Budaörsöt, továbbá a Kelenföldi pályaudvartól nyugatra eső területeket szinte harc nélkül foglalták el. Károlynak, ha pillanatnyi erőfölényét ki akarja használni, kétségkívül folytatnia kellett volna a támadást. Ehelyett gyónni kívánt és misét hallgatott. Ezalatt egyre-másra érkeztek a vidékről felrendelt kormánycsapatok, úgyhogy délutánra megfordult a helyzet. A király csapatai visszavonultak. A szemben álló

erők parancsnokai estére tűzszünetet rendeltek el, s megállapodtak, hogy a döntést a politikusoknak engedik át. A kormány és Károly képviselői 24-én reggel találkoztak is, ám érdemi tárgyalásokra ekkor már nem volt szükség. A 23-án estére döntő erőfölénybe kerülő kormánycsapatok ugyanis az éjszaka folyamán Ostenburgék hátába kerültek, s Károly alakulatait lefegyverezték. Ezt annál is inkább megtehették, mert Hegedűs altábornagy, Károly főparancsnoka elárulta csapatainak helyzetét és tűzerejét. Mit volt mit tenni, a Károly képviselőiben tárgyalni érkező Lehár és társa kénytelen-kelletlen aláírták a feltétel nélküli fegyverletételről és a király önkéntes lemondásáról szóló okmányt. Az előnyomuló kormánycsapatok elől Károly Tatára menekült, ahonnan a kormány Tihanyba vitette.

A fegyveres puccskísérlet meghiúsulása után a nagyhatalmak és a kisantant államai erőyes hangú jegyzékekben követelték a Habsburg-ház trónfosztásának kimondását. Beneš egyenesen ultimátummal fenyegetőzött. A magyar kormány azt szerette volna, hogy Károly önként mondjon le. Károly azonban megmakacsolta magát, s így a detronizáció elkerülhetlenné vált. A minisztertanács november 1-jén, a nemzetgyűlés november 3-án fogadta el a trónfosztást kimondó törvényjavaslatot. Ugyanezekben a napokban a királyi pár a Glowworm nevű angol monitoron elhagyta Magyarországot. Tartózkodási helyéül a szövetséges hatalmak Madeira szigetét jelölték ki. Fél év múlva, 1922. április 1-jén IV. Károly meghalt. Magyarországon töltött utolsó perceiről Jules Sauerwein francia külpolitikai újságíró riportkönyvében így tudósított: „[...] mielőtt felszálltam volna a vasúti kocsiba, amint egy pillantást vettem a folyóra, olyan kép tárult elém, amin egy filozofikus hajlandóságú ember sokáig elgondolkozhatna. Habsburg Károly elhagyta kabinját, és feljött a hajó parancsnoki hídjára, olyan ember arc kifejezésével, aki utoljára még szívélyesen búcsút akar venni azoktól, akik elkísérték. Ezzel szemben semmi mást nem látott, mint bal felől néhány siető házat, amely a vonat felé igyekezett [!], míg lenn a folyó partján már csak három emberi lény tartózkodott: a helyi csendőrség őrszeme, a titkosrendőrség egyik detektívje, és egy majdnem százévestendős öreg juhász, akinek az előbb semmi erővel nem tudtuk megmagyarázni, hogy az, aki a monitorra száll, nem Ferenc József. Néhány kurta angol parancsszó hallatszott. A csendőr sisakjához emelte a kezét, a detektív levette keménykalapját, és az öreg juhász, úgy rázva feje fölött összekulcsolt kezeit, mint az udvarias kínaiak szokták, így szinte egyedül kívánt jó utat a szerencsétlen uralkodónak.”

A Bethlen-kormány megszilárdulva került ki a királypuccs kavarta viharból. IV. Károly visszatérését megakadályozta, a trónfosztást kimondta. Mindezek valamelyest külpolitikai helyzetén is javítottak. Antant-bizottságok felügyelete mellett decemberben megtartották a népszavazást. A lakosság mintegy kétharmada az Ausztriához való tartozás ellen szavazott, s így Sopron és környéke továbbra is Magyarország része maradt. Ausztria belenyugodott az eredménybe, s igazán komolyan a magyar revíziós célok között sem szerepelt Burgenland visszaszerzése. A trianoni határok legbiztosabb szakasza az új osztrák–magyar határ lett. A soproni népszavazás így túlmutatott helyi jelentőségén. Arra volt kései példa (a békekonferencia számára), hogy hogyan lehetett és kellett volna egyebütt is eljárni.

A nyugat-magyarországi kérdés rendeződése után a Bethlen-kormány ismét napirendre tűzte az ország népszövetségi felvételét. Ennek szükségességét csak aláhúzta, hogy a soproni népszavazással szinte egyidejűleg Ausztria és Csehszlovákia olyan öt évre szóló egyezményt kötöttek, amelyben kölcsönösen szavatolták egymás területi épségét. Bár Magyarország elleni fegyveres akcióra Ausztria nem vállalt kötelezettséget, a szerződés így is beleillett a kisantant szövetségi rendszerébe. A gyűrű – legalábbis öt évre – bezárult.

A Népszövetség 1922 szeptemberében tárgyalta Magyarország felvételi kérelmét. A tagállamok – a lengyel delegátus indítványára – közfelkiáltással fogadták el a kérelmet. A felvétellel Magyarország mintegy szalonképes európai állammá vált. Elvileg minden más állam egyenjogú és egyenrangú partnere lett. Gyakorlatilag szélesebb lehetőségek nyíltak meg előtte a külkapcsolatok kiépítése és az információszerzés terén. A magyar politika irányítói bíztak abban, hogy a Népszövetség segítségével enyhíteni lehet a békeszerződésben vállalt kötelezettségeken, s abban, hogy a távolabbi jövőben talán még a határok kiigazítására is sor kerülhet.

A belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése

Az ellenforradalom viszonyát a szociáldemokrata munkásmozgalommal Bethlen elődjének nem sikerült normalizálni. Nyilvánvaló volt pedig, hogy mindaddig, amíg a szociáldemokrácia élesen ellenzéki álláspontot képvisel, a rendszer megszilárdulása nem lehet teljes. A társadalmi harmónia és az

osztályok fölötti nemzeti összefogás a kor s személy szerint Bethlen régebb óta hangoztatott politikai ideáljai voltak. Hogyan lehetett volna erről beszélni addig, amíg a munkásság képviselői a parlament sáncain kívül vannak, amíg gyűléseiket nem engedélyezik, s szervezeteik működését akadályozzák? Nagyon egyszerű és kényelmes megoldás lett volna, ha a keresztényszocialista szakszervezeteknek sikerül a munkásság többségét befolyásuk alá vonni. Ez azonban nem következett be. Átmeneti fellendülés után ugyanis a keresztényszocialista mozgalom visszahanyatlott. A háború előtt is szervezett munkásság 1921-ben szilárd tömbként az MSZDP mögött állt. A kormány külpolitikai irányvétele ugyancsak a megegyezés mellett szólt. A munkáspártok ezekben az években Európa legtöbb országában komoly parlamenti, sőt kormányzati tényezők voltak. Hogyan illeszkedhetett volna be ebbe az Európába egy olyan Magyarország, amely a munkásságot kirekeszti a politikai életből? Az MSZDP – ráadásul – kamatoztathatónak mutakozó nemzetközi összeköttetésekkel rendelkezett. Bethlen sokkal okosabb és gyakorlatiasabb politikus volt annál, semhogy ezeket a körülményeket figyelmen kívül hagyja. Programbeszédében, nyilvánvalóan Teleki eredménytelen munkáspolitikájára is utalva, kijelentette: „Teljesen tudatában vagyunk annak, hogy sokmindenféle intézkedés áll fenn, amely a munkásosztállyal szemben ma már méltánytalan. A kormány minden tekintetben enyhíteni fog ezeken, és el van tökéltve arra, hogy a munkásosztállyal az érintkezést felvéve, vele ezeket a dolgokat megbeszélje, és lehetőleg olyan rendezést teremtsen, amely a munkásosztályt is megnyugtatja.”

A Szociáldemokrata Pártban szintén megvolt a készség a kompromisszumra. A Polgárok és Munkások Szövetsége közel egyéves fennállása alatt semmilyen néven nevezhető engedményt nem tudott kicsikarni. Bethlen ígéretei és gesztusai ezért ismét a pártvezetés megegyezésre hajló szárnyát állították előtérbe. „Általában most rend van, és úgy látszik, Bethlen komolyan akar rendet teremteni” – értékelte a helyzetet 1921 nyarán Peyer Károly. Peyer mindössze öt évvel volt fiatalabb Garaminál (1881-ben született a Veszprém megyei Városlődön), s indulása is hasonlított az övéhez (négy középiskola elvégzése után géplakatos tanoncnak állt), ám a pártvezetőségbe 1917-ig nem sikerült bekerülnie. 1918–1919-ben, amikor a polgári demokratikus forradalom alatt Garami, Kunfi és a többi élvonalbeli pártvezér miniszter és államtitkár lett, Peyernek csupán egy kormánybiztosság jutott. Igazán előtérbe a kommunistákkal együttműködő, továbbá az 1918 előtti programhoz maradéktalanul ragaszkodó szociáldemokraták

emigrációja után, 1919 őszén került, amikor az országban jóformán csak másod- és harmadvonalbeli munkásvezetők maradtak. A Peidl-kormányban belügyminiszter volt, a Huszár-kormányban pedig népjóléti és munkaügyi miniszter. 1921-re a pártvezetés egyik legbefolyásosabb emberévé nőtte ki magát, így helyzetértékelése több volt, mint személyes vélemény.

1921 nyarán és őszén a Szociáldemokrata Párt peyerista vezetősége Bethlen és a kormány minden válságos pillanatát felhasználta arra, hogy lojalitásának (egyúttal értékének) kézzelfogható jelét adja. 1921 augusztusában a pártvezetés nyíltan elítélte a baranyai háromszög visszakerülését keresztező autonomista kísérletet. A magyar csapatok bevonulása után a budapesti és pécsi vezetők kötelezettséget vállaltak a termelés folyamatoságának biztosítására, lemondtak „minden sztrájkról és amerikázásról”, s megígérték az újabb fehérterrortól szóló hírek cáfolását. Október 23-án, amikor a budaörsi csata zajlott, a *Népszava* nyíltan fellépett IV. Károly visszatérése ellen. A lap arra hívta fel a párttagságot, hogy a vezetőség utasítása nélkül „[...] ne álljon szóba senkivel”. Decemberben, a soproni népszavazás idején a pártválasztmány határozatban rögzítette, hogy a párt a III. Internacionálé 1919-es kongresszusa által javasolt népszavazás elve alapján áll. Ezt az elvet a nagyhatalmak sorozatosan megsértették, a velencei egyezmény és a soproni népszavazás „[...] csak jelentéktelen reparációs kísérlet” – tartalmazta a határozat. A Sopronban és környékén élő munkásokat mindenestre felszólították, hogy a Magyarországhoz való tartozás mellett szavazzanak.

A Szociáldemokrata Párt nyári és őszi lépéseinek igen jelentős részük volt abban, hogy a kormány és a munkásság képviselői közötti tárgyalások 1921 végére az egyezménykötés stádiumához értek. A köztudatba Bethlen-Peyer-paktum néven bekerült megállapodásban az MSZDP vállalta, hogy „a nemzet összességét érintő vitás külpolitikai kérdésekben kifejezetten a magyar álláspontot teszi magáévá”, hogy nemzetközi kapcsolatait felhasználva igyekezni fog külföldön Magyarország belviszonyait „tárgyilagosan” ismertetni, hogy – előbbi részeként – „a Magyarországról terjesztett terrorhíreket megcáfolja”, s hogy ezekben a kérdésekben a Külügyminisztériummal együttműködik. Belpolitikai téren: nem propagálja a köztársasági államformát, szakít a liberális polgári ellenzékkel, lemond a közalkalmazottak, vasutasok és postások szervezéséről, a mezőgazdasági munkásság körében új szervezeteket nem hoz létre, politikai sztrájkot nem kezdeményez, s a polgári osztályokkal gazdasági kérdésekben együttműködik.

Ennek fejében a kormány kötelezte magát, hogy az MSZDP pártnapjait és zártkörű gyűléseit engedélyezni fogja, hogy a pártlapok terjesztését elősegíti, hogy a szakszervezetek zárolt pénzeit, továbbá elrekvirált helyiségeit és bútorait visszaadja, hogy a Friedrich-féle gyorsított bünvádi eljárást és a háborús évek során bevezetett úgynevezett kivételes intézkedéseket „fokozatosan” megszünteti, hogy a munkásbiztosítás korábban autonóm jellegét teljesen nem számolja fel, s hogy törvényjavaslatokat terjeszt be az öregek, özvegyek, árvák, rokkantak és mezőgazdasági munkások biztosításáról. Az MSZDP eredetileg az internálások teljes megszüntetését is követelte, ebbe azonban Bethlen semmiképpen sem akart beleegyezni. A megállapodásba ezzel kapcsolatban így az került be, hogy „az internálás intézményét [...] fönn kell tartani”. Az MSZDP hozzájárult „az állami és társadalmi rend szempontjából veszedelmes kommunista agitátorok”, „terroristák” és „más közveszélyes egyének” további internálásához, a kormány pedig megígérte, hogy azokkal szemben, akikért a párt felelősséget vállal, az internálási eljárást megszünteti. Megegyeztek a karácsonyi kormányzói amnesztia szövegében is. Ennek alapján közkegyelemben részesültek azok, akiket a két forradalom alatti magatartásuk miatt öt évnél rövidebb börtönbüntetésre ítélték, továbbá azok, akiknek felmentését a párt külön névjegyzék alapján kérte.

Az MSZDP és a kormány megegyezése a kölcsönös ígéretek és kölcsönös engedmények valóságos rendszerére épült. Bethlen elismerte a pártot mint politikai tényezőt, földadta a párt és a munkásjóléti intézmények teljes szétválasztásának tervét, s lemondott az osztályharc feladását bejelentő nyilatkozat kiadásának követeléséről. Ennek fejében „kapott” egy olyan munkáspártot, amely a lojális ellenzék szerepéhez közelítő feladatokat vállalva a rendszer alapjait és alapelveit komolyan nem veszélyeztette. Többet kétségkívül Bethlen nyert, és az MSZDP veszített. Abban, hogy ez így történt, bizonyára része volt egyfelől Bethlen rutinjának és ravaszságának, másfelől a szociáldemokrata vezetők tapasztalatlanságának és gyöngeségének. Gondoljunk azonban a paktum általános hátterére, az 1919 és 1921 közötti időszak egészére is! A politikai üldözések kora után Bethlen viszonylag szabad működési feltételeket és – ha erről konkrétan nem is esett szó – komoly parlamenti képviseletet ígért a pártnak. Hatott Peyerékre a nyugat-európai szociáldemokrata pártok, mindenekelett a németországi szociáldemokraták új irányvétele is, melynek lényege szintén a politikai életbe való aktív bekapcsolódás volt. Később talán kisebb

engedmények árán is el lehetett volna érni ugyanezt. Ám nem biztos, hogy azok, akiknek a bőrére ment volna a várakozás, az internáltak, börtönbe zártak s ezek hozzátartozói (gyakorlatilag tehát a párttagok ezrei) még néhány évig együtt tarthatók lettek volna. Vezetőtől az aszkézis mindig elvárható, egy egész osztálytól hosszabb távon sohasem.

A rendszer belpolitikai megszilárdulásának másik fő akadály a kormánytámogató stabil parlamenti többség hiánya volt. 1920 nyarán Bethlen ugyan létrehozta a KNEP és a Kisgazdapárt szövetségét, azonban a két párt közötti ellentétek miatt ez a szövetség nagyon rövid életűnek bizonyult. Kormányzásának második felében Teleki állandóan küszködött ezzel a problémával. De bármilyen más kormány is számolhatott volna azzal, hogy bizonyos kérdésekben a nemzetgyűlés leszavazza. Látszólag alakulhatott volna tiszta kisgazdakormány, hiszen a nemzetgyűlési mandátumok közel 50%-a a kezükben volt. Csakhogy a kisgazdapárt nem volt egységes. A 91 kisgazda-képviselő közül csak mintegy 50 követte Nagyatádit. A másik 40 részben az agrárius Rubinek Gyula (körülbelül 10 képviselő), részben a Rubinekhez közel álló, ám a királykérdésben a legitimistákkal együttműködő Schandl Károly és Örfly Imre (mintegy 20 képviselő), részben pedig a fajvédő Gömbös Gyula (hozzávetőleg 8-9 képviselő) híve volt. A párt liberális csoportját – Rassayék kiválása óta – egy-két képviselő alkotta. Ha kisgazdakabinet alakul, éppen döntő kérdésekben, például a földreform vagy a közigazgatási reform ügyében történhetett volna meg, hogy a Schandl-Örfly-szárny és a Rubinek-csoport a nagybirtokos disszidensekkel és a keresztény párttal szavaz. S az adott nemzetgyűlési erőviszonyok mellett ez már a kisgazdakormány leszavazását jelentette volna. Nem is beszélve Gömbösről, Horthyról s a körülöttük csoportosuló katonatisztek-ről és befolyásos politikusokról, akiknek egy kisgazdakabinethez nyilván szintén lett volna egy-két szavuk.

Bethlen végső belpolitikai célja az adott osztályerőviszonyokon alapuló hatalmi-politikai egyensúly megteremtése volt. A feladat feltételezte, hogy a középrétegek kisebb, a régi uralkodó osztályok pedig nagyobb politikai szerepet kapjanak és játsszanak annál, mint amit az 1919 és 1921 közötti időszakban betöltöttek. Az uralkodó osztályok több képviselőjével szemben Bethlen már a forradalmak alatt felismerte, hogy a háború előtti hatalmi-politikai viszonyok többé nem állíthatók vissza. Kész volt a középrétegek követeléseinek bizonyos fokú kielégítésére, ám nem olyan mértékben, ahogy azt akár a birtokos parasztok, akár a városi kispolgárok

és dzsentirrétegek szerették volna. Tervének megvalósításához mindenképp olyan szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormányzó pártra volt szüksége, amelynek különböző érdekeket képviselő frakciói a legfontosabb kérdésekben nem szavazzák le egymást. Bethlen ezért kormányra kerülésétől kezdve törekedett arra, hogy a meglevő pártstruktúrát felbomlassza, s egy terveinek szolgálatába állítható egységes kormányzó pártot kovácsoljon össze. (1875-ben Tisza Kálmán hasonló módszerrel konszolidálta a dualizmus rendszerét.) Eredeti elképzelése az volt, hogy az új párt magjává a legitimista keresztény pártot és a nagybirtokos disszidencsoportot teszi, s ebbe olvasztja be a Kisgazdapártot. Ez mintegy 170 nemzetgyűlési szavazatot jelentett volna a meglevő 207-ből. 1921 nyarán úgy látszott, hogy Bethlen terve megvalósulás előtt áll. A KNEP vezetői és a disszidensek készen mutatkoztak a fúzióra. Az egyedüli akadályt a Kisgazdapárt jelentette, amelynek két – egyéb kérdésekben egymást is támadó – szabad királyválasztó vezetője, Nagyatádi és Rubinek egyként idegenkedett a legitimista színezetű kormányzó párttól. Bethlen elhatározta, hogy a Kisgazdapártot kényszeríteni fogja a behódolásra. Kiváló eszköznek ígérkezett erre az úgynevezett Eskütt-ügy.

Eskütt Lajos Nagyatádi fiatal, agilis és igen ambiciózus személyi titkára volt – előbb a pártban, később a földművelésügyi minisztériumban. Még a Teleki-kormány idején pattant ki, hogy a minisztérium néhány tisztviselője – köztük Eskütt – olykor-olykor pénzért árulta a közéleti cikkek exportját lehetővé tevő miniszteri engedélyeket. Az ügy minden részletét pontosan sohasem sikerült felderíteni, ám a Kisgazdapárt megfélemlítésére és Nagyatádi erkölcsi lejáratására ettől függetlenül is nagyon alkalmasnak látszott. Néhány hónappal kormányra kerülése után Bethlen szokatlanul szigorú eljárást indított az ügyben. A Kisgazdapárt Nagyatádit követő kis- és középparaszti szárnyának több tagját megfosztották képviselői mandátumától. Az 1918-as Nemzetvédelmi Szövetség egyik vezetője, később a bécsi ellenforradalmi szervezkedés vezéralakja, Pallavicini Örgyőf ugyanakkor Nagyatádi októbriista múltját kezdte szellőztetni. Bethlen magatartására igen jellemző, hogy amikor a miniszterelnökségi sajtófőnök tanácsért futott hozzá Nagyatádi felelősségének és személyének beállítással kapcsolatban, s megkérdezte: „Mossam fehérre?”, a miniszterelnök ezt az utasítást adta: „Mosd szürkére!” Körülbelül ez is történt. A formailag még többségi párt néhány hét alatt teljesen defenzívába szorult. A párt Nagyatádit követő többsége már az ellenzékbe vonulás gondolatával

foglalkozott, s kezdte felújítani szinte teljesen feledésbe merült liberális kapcsolatait.

Bethlen számításait IV. Károly második visszatérési kísérlete húzta keresztül. A detronizációs törvényjavaslat betérjesztése után a keresztény párti legitimisták többé hallani sem akartak Bethlent támogató egységes pártból. A szabad királyválasztó Kisgazdapárt ugyanakkor megerősödött. A trónfosztással egyik régi és fontos követelésük teljesült. Bethlen gyakran emlegette jelmondataként, hogy az elveket mindig a realitásokhoz kell igazítani. 1921 őszén, a királypuccs után ehhez mérten viselkedett. A legitimista tábor valóssággal szétverte, korábbi tárgyalópartnerei közül többeket letartóztatott. A Kisgazdapárttal szemben folytatott politikáját ugyanakkor egyik napról a másikra megváltoztatta. A továbbiakban nem megtörni, nem térdre kényszeríteni, hanem – legalábbis látszólag – megnyerni s maga mellé állítani akarta a pártot. A Kisgazdapárt Rubinek-szárnya Bethlen újabb tervét már szinte fenntartás nélkül támogatta. Nagyatádiék azonban továbbra is bizalmatlanok voltak. A pártprogram demokratikus jellegének elvesztésétől féltek. Bethlen új párt alakításával és új program elkészítésével kapcsolatos elgondolását ezért elvetették. Mindössze ahhoz járultak hozzá, hogy programjának változatlan fenntartása mellett a Kisgazdapárt felvegye nevébe a „polgári” jelzőt, s hogy a pártba beléphessenek azok a képviselők, akik a „párt elveit magukévá teszik”. Bethlen előbbre látott, mint Nagyatádi, s úgy tett, mintha elfogadná a kisgazdák feltételeit. 1922. február 2-án mintegy 20 másik képviselővel (főleg disszidensekkel) együtt belépett a Kisgazdapártba, amely ezzel a kormánypárttá válás útjára lépett, s még ugyanezen a napon felvette a Keresztény-, Földműves-, Kisgazda- és Polgári Párt nevet. A kibővült Kisgazdapárt „vezére” Bethlen, elnöke Nagyatádi, ügyvezető alelnöke Gömbös Gyula lett.

A Kisgazdapárt látszólag sokat nyert és szinte semmit sem veszített. Remélhette, hogy meggyorsul a földreform igen-igen vontatott és egyre-másra akadozó végrehajtása, hogy végre megvalósul a közigazgatás demokratisálása, s hogy mint a végrehajtó hatalom minden eszközével rendelkező kormánypárt a közelgő választásokból megerősödve fog kikerülni. S ha a kormányfő és egyben új pártvezér nem tartja be ígéreteit, s a pártprogram ellen akarja politizálni, a kis- és középparaszti szárny még mindig megakadályozhatja ezt, hiszen a „bethlenisták”, valamint a legitimisták és liberálisok hatalmi harcában szavazataik így is döntő jelentőséggel bírtak. Igaz, hogy a nemzetgyűlés kétéves mandátuma hovatovább lejárt, s az új

választások előtt a parasztságnak alig lehetett valami eredményt felmutatni. Mégis, az érvényben levő általános és titkos választójog mintegy biztosíték volt arra, hogy Nagyatádi híveit újra fogják választani. Ám a Bethlenek családi címeréhez sem hiába tartozott ez a jelmondat: „Légy okos, mint a kígyó!” Bethlen nemcsak azt tudta, hogy a kibővült Kisgazdapárt még nem az a párt, amelyre neki szüksége van, hanem azt is, hogy hogyan lehet azzá formálni. A mód, amelyet választott, nem volt éppen tisztességes, sőt alkotmányos sem, de kétségkívül célra vezetett.

A nemzetgyűlés mandátuma 1922. február 16-án járt le. Bethlen belpolitikai programja azon állt vagy bukott, hogy milyen lesz az új nemzetgyűlés, s benne a kormánypárttá bővülő Kisgazdapárt képviselőinek összetétele. Ha a paraszti és kispolgári szárny ugyanolyan erős lesz, mint az elsőben volt, akkor – gondolta Bethlen – követeléseiket sem lehet majd olyan mértékben leépíteni, amilyen mértékben az kívánatos lenne. Márpedig ez látszott valószínűnek, mivel a Friedrich-féle választójogi rendeletet az 1920. évi I. törvénycikk törvényerőre emelte, s a törvény szerint így az új választásokat is általános és titkos jelleggel kellett lebonyolítani. Titkos szavazás esetén pedig a végrehajtó hatalomnak vajmi kevés lehetősége van a választók közvetlen befolyásolására. Bethlen nem csinált titkot belőle, hogy az új választásokat új választójogi törvény alapján akarja lebonyolítani. A nemzetgyűlés – egyéb kérdésekben egymással is szemben álló – kisgazda, keresztényszocialista és liberális többsége azonban ragaszkodott a demokratikus választójoghoz. A kérdés az volt, hogy a nemzetgyűlés többségének akaratával szemben Bethlen hogyan valósítja meg szándékát. Nagyon egyszerű megoldást választott. Rávette Horthyt, hogy azon a napon, amelyiken mandátuma lejár, egyszerűen „rekessze be” a választójogi törvénytervezetről vitázó nemzetgyűlést. Ez nem volt nehéz, mivel a trónfosztás és a legitimisták szétverése óta Bethlen teljes mértékben élvezte a kormányzó bizalmát, s Horthy Bethlen konszolidációs koncepcióját is egyre inkább magáévá tette. A továbbiakat maga Bethlen intézte. A nemzetgyűlés feloszlata után jogászokból, politikusokból és egyházi méltóságokból „szaktanácskozmányt” hívatott össze. Törvényt (a Friedrich-féle rendelet már az volt) rendelettel (a kormány csak ezt hozhatott) felváltani mindig alkotmányellenes cselekedet. A testület feladata az volt, hogy ennek ellenkezőjét bizonyítsa. Megtette. A grófokból, püspökökből és Bethlen reformkonzervativizmusával egyetértő tudósokból álló úgynevezett alkotmányjogi értekezlet szemrebbenés nélkül kimondta, hogy a Friedrich-féle

választójogi rendelet kötelező érvénye az első nemzetgyűlés feloszlásával megszűnt, s hogy az új választójog megalkotása terén a kormánynak szabad keze van. Jogalapként az 1920. évi I. törvénycikk 10. §-ára hivatkoztak, amely valóban lehetőséget adott nem alapvető változtatásokra. Itt azonban nem erről volt szó. A sajtó felhördült és tiltakozott, de nemzetgyűlés, amely a kormányt lemondásra kényszeríthette volna, már nem volt.

Bethlen választójogi rendelete több szempontból szűkítette a választásra jogosultak körét. 1920-ban az írni és olvasni tudó, huszonnégy éven felüli nők rendelkeztek szavazati joggal, most az elemi népiskola 6. osztályát elvégzett harminc éven felüliek. Friedrich rendelete szerint a fél éve egy helyben lakó és hatéves magyar állampolgársággal rendelkező, huszonnégy éven felüli férfiaknak volt választójoga, Bethlen rendelete alapján a két éve egy helyben lakó, tízéves magyar állampolgársággal rendelkező s az elemi népiskola első négy osztályát elvégzett huszonnégy éven felülieknek. Ezek a szűkítések mintegy háromnegyed millióval csökkentették a szavazópolgárok számát, amely így 3 millióról 2 és egynegyed millióra olvadt. 1920-ban a huszonnégy éven felüli lakosság 74,6 és az összlakosság körülbelül 40%-ának volt választójoga, 1922-ben a huszonnégy éven felüli lakosság 58,4 s az összlakosság 28,4%-ának. A háromnegyed millió, választójogától megfosztott állampolgár többsége (körülbelül 550 ezer fő) az iskolázatlan nők közé tartozott. Ezzel a legitimisták és a keresztényszocialisták szavazótáborára mért csapást Bethlen. Az iskolázatlan és vallásos nők ugyanis általában a papság befolyása alatt álltak. Az iskolázatlan férfiak kizárásával részben a kispapok, részben a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták lehetséges szavazóinak száma csökkent. Ezek a szűkítések azonban végül is nem voltak olyan jelentősek, hogy a Bethlen céljait kiszolgáló nemzetgyűlést automatikusan biztosíthatták volna. A felnőtt lakosság közel 60%-a ugyanis még mindig szavazhatott. Nyilvánvaló volt, hogy titkos szavazás esetén többségük nem az uralkodó osztályok embereire adja voksát. Bethlen erre is gondolt. A titkos szavazást csak Budapesten, a főváros körüli falvakban, továbbá a törvényhatósági jogú városokban (Debrecen, Miskolc, Hódmezővásárhely, Szeged, Baja, Kecskemét, Pécs, Győr, Sopron, Székesfehérvár) hagyta meg. Egyébként pedig visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást. Ez azt jelentette, hogy a továbbiakban a választóknak csak alig valamivel több mint 20%-a szavazhatott titkosan. Bár a szervezett munkásság többsége Budapesten, a főváros környékén, valamint a nagyobb városokban élt, ez a változtatás

nyilvánvalóan befolyásolta a Szociáldemokrata Párt nemzetgyűlési helyeit, hiszen a párt potenciális szavazói közül sokan, például egyes bánya- és iparvidékek munkásai vagy a Viharsarok szociáldemokrata érzelmű szegényparasztjai nyílt szavazásos körzetekben laktak. Legkellemetlenebbül azonban a Kispapdapártot érintette, amely mint alapvetően falusi bázisú párt a nyílt szavazás bevezetésével gyakorlatilag ki lett szolgáltatva a helyi végrehajtó szervek kénye-kedvének. A végrehajtó szerveket pedig a kormány, illetve Bethlen mozgatta.

A Kispapdapárt csatavesztése így és ekkor vált teljessé és véglegessé. Nyilvánvaló volt, hogy kormánytámogatás nélkül vidéken igen nehéz lesz mandátumot szerezni. Kormánytámogatásra pedig csak az számíthatott, aki elfogadta Bethlen politikáját. A nemzetgyűlés feloszlása előtt a Kispapdapárt diktált, és Bethlen alkalmazkodott. Február 16-a után a viszony megfordult. Bethlen diktált, és a Kispapdapárt alkalmazkodott. Ettől kezdve a miniszterelnök félreérthetetlenül érzékeltette, hogy a Kispapdapárt kibővített formájában sem az ő tervezett kormányzó pártja, s hogy annak megalakulására csak most fog sor kerülni. 17-én, egy nappal a nemzetgyűlés feloszlása után máris csatlakozásra felszólító levelet intézett az uralkodó osztályok nemzetgyűlési képvisellel mindaddig nem vagy alig rendelkező töredékpártjaihoz. Bethlen február eleji lépései a volt munkapártiakat, alkotmánypártiakat, továbbá a régi függetlenségi párt jobboldalát is megtévesztették. Ezért akkor nem siettek a belépéssel. A választójogi rendelet azonban megnyerte tetszésüket, s így a hónap második felében sorra jelentették be csatlakozásukat a Kispapdapárthoz. A kormánypárt, amelyet ettől kezdve nem is Kispapdapártnak, hanem Egységes Pártnak hívtak, ezzel gyűjtőhelye lett az ellenforradalom különböző irányzatainak. Idetartoztak a dualizmus kori liberális, félliberális vagy konzervatív nagytőkések és nagybirtokosok, a Gömbös vezette szabad királyválasztó jobboldali radikálisok, továbbá a régi Kispapdapárt különféle paraszti és középbirtokosi irányzatai egyaránt.

A Kispapdapárt kormánypárttá bővülése, majd az Egységes Párt megalakulása a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját is felbomlasztotta. Néhányan beléptek az Egységes Pártba, a maradék pedig három külön pártot alakított. A királypuccsokban kompromittálódott szélső legitimisták egyesültek az antiszemita jellegű Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párttal, s fölvtették a Keresztény Földműves és Polgári Párt nevet. A párt elnöke Andrássy Gyula lett, programjának középpontjában a legitimizmus és az

általános, egyenlő és titkos választójog követelése állt. A párt katolikus néppárti és keresztényszocialista eredetű magja is kettéhasadt. A kisebbség hevesen bírálta a kormány választójogi rendeletét, s mintegy 8 képviselő Haller István volt katolikus néppárti újságíró vezetésével ellenzékbe ment. A többség (mintegy 23 képviselő) kormánytámogató maradt, s felvette a Keresztény Nemzeti Egység Pártja nevet. A párt vezetője Huszár Károly volt miniszterelnök lett.

A választásokat május utolsó és június első napjaiban tartották meg. Amint az várható volt, az Egységes Párt elsőpró győzelmet aratott. A 245 mandátumból 143-at szerzett meg. Ezzel abszolút parlamenti többségre tett szert. A párt képviselőinek társadalmi hovatartozás és politikai felfogás szerinti összetétele jelentős mértékben módosult. A régi Kisgazdapárt Nagyatádit követő szárnya erősen meggyöngült. Az úgynevezett csizmás, azaz paraszt képviselők száma 31-ről 16-ra csökkent. Kevesebb lett a mindenkor kormányzattól kevésbé függő szabad pályás értelmiségiek (írók, szerkesztők, orvosok, magántisztviselők stb.) száma is. A közép- és nagybirtokosok száma ezzel szemben 36-ra, az állami és vármegyei tisztviselők száma pedig 35-re emelkedett. A párt gerincét a továbbiakban ők alkották.

A három keresztény párt mandátumainak száma együttesen is csak 35-öt tett ki. A Huszár-féle kormánytámogató mérsékelt keresztényszocialisták 15, az Andrássy-Friedrich-féle legitimisták 12, a Haller vezette radikális keresztényszocialisták pedig 8 mandátumhoz jutottak. A vereségekben része volt a kormányzati és közigazgatási szerveknek, de magának a hercegprímásnak is. A katolikus egyház, élén az egyszerű sorból felemelkedett Csernoch Jánossal ugyanis 1922 tavaszára teljes mértékben magáévá tette Bethlen politikáját. A katolikusok feladatát ezentúl nem a politikai szervezkedésben, hanem a társadalmi jótevénytudásban jelölte meg. Az 1919 és 1922 közötti igen erőteljes katolikus politikai aktivitás után ez visszaterést jelentett a háború előtti viszonyokhoz. A katolikus egyház Bethlenben ugyanúgy megbízott (és megbízhatott), mint Tisza Istvánban és dualizmus kori elődjeiben. Az egyház elsősorban természetesen a kisemberek és a középrétegek érdekeinek és véleményeinek radikálisan hangot adó demokratikus, illetve antiszemita beállítottságú régi képviselők újraválasztását akadályozta meg. Ha pap volt az illető (például a Hallerhez tartozó Griger Miklós vagy Krizs Árpád), egyszerűen nem engedélyezték indulását. Ha világi, egyéb eszközökkel akadályozták jelölését vagy megválasztását. A legélesebben antiszemita képviselők (Taszler Béla, Zákány

Gyula, Waigandt Antal stb.) közül alig valaki jutott mandátumhoz. Nem sikerült bejutnia sok szélső legitimista politikusnak, például a királypucscsokban kompromittálódott Beniczky Ödönnek és Szmrecsányi Györgynek (korábban az ÉME vezetője) sem.

Kissé megerősödött a liberális polgári ellenzék. Rassay pártja 6 mandátumot szerzett. A szerény eredmény értékét növelte, hogy a párt jelöltjei többnyire vidéken, nyílt szavazásos körzetekben futottak be. A korábban egyetlen mandátummal sem rendelkező Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt jelöltjei közül egyet, a kiskunfélegyházi Horváth Zoltánt választották meg. A Vázsonyi-féle Demokrata Párt megtartotta 4 képviselői helyét. Néhány pártunkívülivel és az Egységes Pártból kivált egy-két liberális kisgazda politikussal együtt a liberális polgári ellenzék mintegy 20 képviselőből állt.

Sokkal nagyobb jelentőséggel bírt ennél az MSZDP vitathatatlan választási sikere. A szűkre szabott dualizmus kori választójog következtében a háború előtt egyetlen szociáldemokrata politikusnak sem sikerült a parlamentbe jutni. 1920-ban a párt visszalépett a választásoktól, így a munkásság képviselői először 1922-ben lettek és lehettek tagjai az ország házában. A budapesti és főváros környéki titkosan szavazó választókerületekben a leadott szavazatok 45%-át szerezték meg, ami igen jelentős eredménynek számított. Az MSZDP mindjárt 25 képviselővel vonult be a parlamentbe.

A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, a Kisgazdapárt önállóságának felszámolásával, az első nemzetgyűlés berekesztésével s az új választójogi rendelettel Bethlen célja az volt, hogy tartalmilag konzervatív, módszereiben pedig autokratikus színezetű politikájának alkotmányos eszközét megeremtsse. 1922 nyarára ezt lényegében elérte. A választások eredményeképpen olyan nemzetgyűlés ült össze, amelyből mindazok hiányoztak, vagy jelentéktelen párttá, illetve pártfrakcióvá zsugorodtak, akik politikájának érvényesülését komolyan akadályozhatták volna. A beilleszkedésre törekvő külpolitikát veszélyeztető szélső legitimisták, a kül- és belpolitikai konszolidáció szempontjából egyaránt teherrel vált szélsőséges antiszemiták, a nagybirtokrendszert és a nagybirtokosságot fenyegető demokrata kisgazdák, s a nagytőkeellenes keresztényszocialisták. Az új nemzetgyűlésből a régi képviselőknek összesen 60%-a maradt ki. A régiek helyére a hatalom újraelosztásának bethleni koncepcióját elfogadó politikusok (jelentős számban főnemesek) kerültek. Igen jellemző, hogy az első Bethlen-kormányban s a nemzetgyűlési választások

után megalakult harmadik Bethlen-kormányban egyaránt 3 arisztokrata foglalt helyet. Ugyanannyi, mint ahány főnemes a Friedrich-, Huszár- és Simonyi-Semadam-kormányok együttvéve 45 minisztere között összesen akadt. Igaz, az új képviselők közül 25 szociáldemokrata politikus volt. Ám az MSZDP kezét a Bethlen–Peyer-paktum kötötte. Az ország sorsát alakító törvények a nemzetgyűléstől, a nemzetgyűlés az Egységes Párttól, az Egységes Párt a kormánytól, a kormány miniszterelnökétől függött. Ezt az irányítási szisztémát lehetett támadni, de parlamentáris eszközökkel megváltoztatni alig. 1922 nyarától az addig negyedévenként újra és újra kiújuló kormányváltások megszűntek. Törvényjavaslatokat többé nem szavaztak le, és lényeges pontokon nem módosítottak. Az országban lényegében az történt, amit a kormány és Bethlen akartak. Akaratuknak egyetlen szabályozója maga a nagy nehezen összekovácsolt kormánypárt volt. Nem lehetett olyan politikát folytatni, amely az Egységes Pártban egyesült különböző társadalmi rétegek és politikai irányzatok érdekeinek szögesen ellentmondott. Nem lehetett például a földreformot nem végrehajtani, de radikálisan végrehajtani sem. Első esetben a kisgazdák, második esetben a közép- és nagybirtokosok bomlasztották volna fel a kompromisszumos egységet. Ezek a korlátok viszont nagyjából-egészében azt az utat szegélyezték, amelyen Bethlen egyébként is járni akart.

A gazdasági élet újjászervezése és fellendülése

Hegedüs Lóránt belső erőforrásokra támaszkodó szanálási kísérlete sikeresen indult, ám 1921 nyarára kudarcba fulladt. A kudarcnak több oka volt. A legfontosabb, hogy a nagy vagyonok urai vonakodtak a köz javára adakozni. A vagyonváltás, ami Hegedüs tervének alfája és ómegája volt, túl hirtelen jött, és túl nagymérvű volt ahhoz, hogy az érintettek azonosuljanak vele. Hegedüs törvényjavaslatát a nemzetgyűlés megszavazta, a végrehajtás azonban már akadozott. A nagybirtok a nagytőkére, a nagytőke a nagybirtokra akarta hárítani a terhek nagyobb részét. Hegedüs terve hosszabb távon kétségkívül az uralkodó osztályok érdekeit is szolgálta volna, rövid távon azonban sértette azokat. A nagy vagyonok urai annál is inkább elleneztek és akadályozták a törvény végrehajtását, mert időközben rájöttek, hogy az infláció voltaképpen előnyös számukra. Amíg ugyanis az állami pénzkibocsátás tartott, könnyen lehetett a beruházásokhoz

szükséges összegeket előteremteni és a termelési költségeket leszorítani. Hegedüs stabilizációs eredményei idején ezzel szemben pénz- és hitelhiány keletkezett, s a reálbérek emelkedtek. Ez kedvezőtlen volt számukra. A vagyonváltás így módon nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A korona zürichi árfolyama júniustól ismét süllyedni kezdett, s szeptemberre minden korábbinál mélyebbre zuhant. Ennek következtében még a vagyonváltásból ténylegesen befolyt javak sem érték azt, amit egyébként érthettek volna, hiszen a papírkorona gyorsan értékét veszítette. Értékállóbb vagyont képviseltek a közép- és nagybirtokosok által leadott földek, ám ezeket a földreform céljaira kellett fordítani. Az állam ismét költségvetési deficitel küszködött, úgyhogy nem maradt más hátra, mint a bankóprás ismételt megindítása. Az önerőre alapozott szanálási terv szeptemberre összeomlott, Hegedüs még ugyanebben a hónapban lemondott.

Kállay Tibor, az új pénzügyminiszter s maga Bethlen elfogadta a gazdasági élet hatalmasságainak érvelését, s a válságból való kilábalás másik útjának vágott neki. Ennek lényege az volt, hogy a háborús leromlásból és összeomlásból, valamint a békegazdálkodásra való áttérés szükségéből adódó terheket a bérből élő rétegekre hárították. Az új gazdaságpolitikai terv két lényeges elemből állt: az ország megváltozott gazdasági helyzetének megfelelő határozott vámpolitika életbeléptetéséből és az infláció tudatos fokozásából. Mit jelentett az egyik, s mit a másik?

Európa országai 1920–1921-ben egymás után léptek a nemzeti piacok fokozottabb védelmének útjára. Franciaország, Anglia, Svájc, Spanyolország, sőt a kelet-európai államok is egyre magasabb vámtételeket vezettek be. Magyarországnak – ha nem akarta fejletlenebb iparát teljesen elsorvasztani – hasonló intézkedéseket kellett volna foganatosítania már 1919-ben vagy 1920-ban. Az ipari tőke urai érzékelték ezt, azonban 1921 nyaráig képtelenek voltak az érdekeiknek megfelelő elzárkózási politikát kormánypolitikává tenni. A kormánypolitikát – ezekben a hónapokban – inkább a különböző agrárérdekeltségek, elsősorban a közép- és nagybirtokosok befolyásolták. Nekik pedig a szabad kereskedelmet megközelítő szintű gyenge vámvédelem is megfelelt, hiszen a külföldi iparcikkek beáramlása exportlehetőségeiket a legkevésbé sem befolyásolta. Az egymást követő kormányok közül a Bethlen-kormány volt az, amely először vállalta nyíltan a határozott ipartámogatást, s a kialakult helyzetre először válaszolt Európa többi országáéhoz hasonló vámpolitikával. 1921 őszén és 1922 elején széles körű és igen szigorú behozatali tilalmakat vezetett be, amelyek az

osztrák és cseh iparcikkek importját nagymértékben visszavetették. Ezáltal a magyar ipar viszonylag kedvezőbb feltételek közé került.

Az infláció konjunktúráteremtő hatását emlegetni ma már közgazdaságtudományi közhely. A húszas évek elején még nem volt az, ám a tőkés pénzügyi körök elmélet nélkül, a közvetlen gyakorlat alapján is nagyon gyorsan felismerték az inflációs gazdálkodás előnyeit. A nagybirtokosoknak elsősorban azért volt kedvező, mert háború előtti adósságaikat úgyszólván értéktelen papírpénzzel fizethették ki. A banki és ipari érdekeltségeknek pedig főleg azért, mert az államtól valorizálatlan hiteleket kaptak. A valorizálatlan hitel azt jelentette, hogy a papírpénzben kapott állami kölcsönök aranyban vagy természetben számított valóságos értékét nem határozták meg, s a visszafizetés névértékben történt. Ily módon szinte ingyen lehetett nagyobb beruházásokat eszközölni, gépeket és nyersanyagokat vásárolni. Az állandó papírpénz-kibocsátás tehát a gazdaság fő finanszírozási forrása lett. Ehhez járultak az inflációs ár- és bérviszonyok, melyeknek az volt a lényegük, hogy az árak gyorsabb ütemben és nagyobb mértékben emelkedtek, mint a bérek. Ez szintén a tőkések profitnövekedését segítette elő. Csak egyetlen lényeges adat ennek illusztrálására: miközben az árak 1914 és 1924 között 8-ezerszeresükre emelkedtek, a bérek csak 3,5-ezerszeresükre. Bethlen szabad utat biztosított a tőkés pénzügyi körök elképzelésének. 1921 közepéig az infláció spontán és viszonylag lassan előrehaladó jelenség volt, ettől kezdve tudatos pénzügyi politikává vált, és irtózatos méreteket öltött. 1921 augusztusában még csak 17 milliárd korona volt forgalomban, egy év múlva 46 milliárd, két év múlva 399 milliárd, 1924 tavaszán, az infláció csúcspontján pedig 2486 milliárd. Ennek megfelelően haladt a korona értékromlása is. 100 magyar korona 1921 júniusában 2,34, egy év múlva 0,56, két év múlva 0,08, három év múlva 0,0065 svájci frankot ért.

A tudatos infláció és a behozatali tilalmak segítségével 1921–1922-ben a termelés kimozdult mélypontjáról. Úgynevezett inflációs prosperitás bontakozott ki, amelynek során lassan a magyar gazdaság is átállt a béketermelésre. A korábban hiányzó iparágak (elsősorban a textilipar) gyors fejlődésnek indultak, az új helyzetben túlméretezettek pedig a piaci adottságokhoz idomultak. 1920 és 1924 között az ipari termelés szinte megduplázódott, a mezőgazdasági termelés pedig mintegy 20%-kal nőtt, s így 1924-re mindkét ágazat termelése megközelítette vagy elérte a háború előtti szint 70%-át. Fellendült az importtevékenység, s ezzel egyidejűleg belső árukészletek halmozódtak fel.

Ezek után érthetetlennek tűnhet, hogy 1923 elejétől a bethleni gazdaságpolitika az infláció leküzdésének módjait kezdte fürkészni. Pedig a fordulat nagyon is érthető és természetes volt. A tudatos infláció egy-két évig a gazdaság talpra állításának hatékony eszköze lehet, hosszabb távú alkalmazása esetén azonban önmaga eredményeit semmisítheti meg. 1922 végén, 1923 elején már egyre szaporodtak az olyan jelek, amelyek az infláció megszüntetése és a stabilizáció végrehajtása mellett szóltak. Bár a bankóprés éjjel-nappal dolgozott, a pénzkibocsátás üteme egyszerűen képtelen volt lépést tartani az áremelkedések ütemével. Pénzszűke lépett fel, a termelés ismét akadozni kezdett. Hovatovább mindenféle gazdasági tervezés és számítás lehetetlenné vált, a legcsekélyebb tőkeügylethez is invenció, rizikóvállalás, sőt hazard elhatározás kellett. A konjunktúra egyre inkább a spekuláció síkjára csúszott át, a helyzet legfőbb haszonélvezőivé a spekulánsok, tőzsdelovagok és vakmerő *va banque*-játékosok kezdtek válni. Mindezeknél fontosabb volt, hogy a fix fizetésű rétegek nyomorának mesterséges tartósítása komoly politikai veszélyeket is rejtett magában. 1922 és 1923 folyamán több ízben is hatalmas sztrájkhullámok söpörtek végig az ország ipari vidékein. A munkások béremelést, illetve az árak alakulását azonnal követő mozgó bérszála bevezetését követelték. A munkásság sztrájkmozgalmaival a különböző értelmiségi rétegek egyre elégedetlenebb hangú kérvényeinek valóságos özöne párosult. Mindezek miatt az infláció megállítása 1923–1924-re halaszthatatlan feladattá vált. Ennek termelési feltételei (béketermelésre való átállás, árukészletek felhalmozása) az inflációs prosperitás alatt kialakultak, de ismét hiányoztak a pénzügyi feltételek. Ha a bankóprés leáll, megszűnik a gazdaság finanszírozásának legfőbb forrása, s egyben az államháztartás egyensúlya is felborul. Hege-düs Lóránt önerőre alapozott sikertelen kísérlete után az uralkodó körök általános véleménye volt, hogy nemcsak a stabilizációt, hanem az államháztartás szanálását is külföldi kölcsön megszerzésével kell végrehajtani. Ausztria már 1922 őszén erre az útra lépett, s a későbbiekben Románia, Lengyelország és Bulgária is nagy összegű külföldi hitelekért folyamodott.

A Bethlen-kormány először nagy magánbankháztól próbálta a szükséges milliókat megszerezni. A nyugat-európai és amerikai magánbankházak azonban továbbra sem óhajtottak olyan országgal közvetlen kölcsönügyletbe bonyolódni, amelynek állami bevételeit a jóvátételi adósságok fizetésének biztosítékaként zárolták. Magatartásuk világossá tette a kormány előtt, hogy a külföldi kölcsön és a jóvátétel kérdése

elválaszthatatlanok egymástól. A helyzet kulcsa ismét a Népszövetséget irányító nagyhatalmak kezében volt. A Bethlen-kormány 1923 tavaszán jelentette be igényét 6–700 millió aranykorona (az infláció és az állandóan ingadozó értékek és értékarányok közepette egy viszonylag stabil számolási egység) összegű népszövetségi kölcsönre. A kölcsön fedezetül felajánlotta a magyar állam bevételi forrásait, s ezért egyúttal a zálogjog felfüggesztését is kérte. A kérés diplomáciai alátámasztására Bethlen és Kállay európai körútra indultak. Londonban és Rómában előzékenyen fogadták őket, Párizs és a kisantant országai azonban elzárkóztak kérésük teljesítése elől. Hosszú hónapok diplomáciai munkájába tellett, amíg véleményüket megváltoztatták. Ennek során Bethlen újra bejárta Európa fővárosait, s a magyar kormány nevében ismételten kötelezettséget vállalt a békeszerződés betartására és a pontosan még mindig ismeretlen jóvátételi terhek fizetésére. Ennél is súlyosabban esett latba, hogy egyes olasz és főleg angol, valamint amerikai politikai és pénzügyi körök határozottan kiálltak a magyar kérés teljesítése mellett, s kormányaik útján erős nyomást gyakoroltak Franciaországra és Franciaország kelet-európai szövetségeseire. A Jóvátételi Bizottság 1923 októberében Magyarországra nézve kedvező döntést hozott. A jóvátétel összegét viszonylag alacsonyan, 200 millió aranykoronában állapították meg. Ezt az összeget húsz év alatt kellett kifizetni évről évre növekvő tételekben. Határozat született az állami bevételek zálogjogának feloldásáról is. Ezzel egy időben népszövetségi delegáció érkezett Budapestre, hogy az ország gazdasági helyzetét a helyszínen tanulmányozza. A kölcsön terve a küldöttség benyomásai alapján Londonban született meg. A Népszövetség végül is a kért összegnek csak mintegy felét szavazta meg. A 307 millió aranykorona kölcsön felét Anglia, másik felét további hat ország, elsősorban az Egyesült Államok, Olaszország és Svájc biztosította. A feltételek a szokásosnál jóval kedvezőtlenebbek voltak. A kölcsönt évi 7,5%-os kamattal terhelték meg, s jelentős volt a kölcsönösszeg névértéke, illetve kibocsátási és átvételi árfolyama közötti különbség is. Úgyhogy a ténylegesen kapott 250 millió aranykorona-kölcsön fejében húsz év alatt több mint 600 milliót kellett visszafizetni.

1924 tavasza az infláció utolsó szakasza volt. A valorizálatlan hitelnyújtásnak vége szakadt, a kormány megszüntette kiadásainak papírpénz-kibocsátással történő fedezését. Felállították a Magyar Nemzeti Bankot, amely a továbbiakban a bankjegykibocsátás kizárólagos jogával rendelkezett.

Formailag teljesen független volt az államtól, 30 milliós alaptőkéjét magáncégek jegyezték. Zárolt számlákon itt kezelték a magyar államnak azokat a bevételeit, amelyek a kölcsön visszafizetésének fedezetei voltak. E bevételekkel a kormány csak a Magyarországon tartózkodó mindenkori népszövetségi főbiztos hozzájárulásával rendelkezhetett. 1924. június 26-án megkezdődött a népszövetségi kölcsön kibocsátása, s ezzel a pénzügyi stabilizáció kezdete. A korona egyelőre még forgalomban maradt, az új pénznemet, a pengőt csak 1927-ben vezették be.

Az államháztartás stabilitása a vártnál jóval korábban, már 1924 őszére helyreállt. A költségvetési deficit megszüntetésére elegendő volt a felvett kölcsönnek alig egynegyede. A másik háromnegyed részt részben régi tartozások törlesztésére, részben iskolák, kórházak, középületek stb. építésére fordították. Ezek után feltehető a kérdés: miért kért és fogadott el a magyar kormány ilyen súlyos feltételek mellett ekkora kölcsönt, ha a stabilizációhoz kevesebb is elég lett volna? Részben azért, mert az uralkodó osztályok – a vagyonváltság sikertelensége egyértelművé tette ezt – még ekkora áldozatot sem óhajtottak hozni. Részben pedig azért, mert a kölcsönnek politikai és a stabilizáción túlmutató pénzügyi céljai is voltak. Külpolitikai szempontból: a kölcsön ténye fokozta a rendszer nemzetközi szalonképességét, hozzájárult az ország teljesebb befogadásához a háború utáni Európába, s határozott angol orientációra utalt. Ez egyben belpolitikailag is erősítette a kormányt. Pénzügyi szempontból: a kölcsönügylet alkalmas volt monetáris tartalékok képzésére, bizalmat keltett nyugati pénzügyi körökben, s a további hitelek egész sora előtt nyitott utat. 1931-ig 1,3 milliárd pengő hosszú, valamint 1,7 milliárd pengő közép- és rövid lejáratú kölcsön áramlott az országba. Ezek jelentős részét az állam vette fel. S mire fordította a felvett összegeket a kormány? Részben a háború előtti adósságok törlesztésére, részben az életszínvonal direkt emelésére, végül társadalmilag hasznos, ám improduktív kommunális és infrastrukturális jellegű beruházásokra. Az utóbbiak – legalábbis a kölcsönök visszafizetésének időpontjáig – szintén a rendszer belpolitikai megszilárdulását segítették elő. Igaz, történtek produktív, termelő beruházások is, ám ezek a belső piac felvevőképességének alacsony szintje és a külső piacok elzárkózása miatt nem válhattak nagyobb arányúvá. Ezért aztán, amikor – a húszas és harmincas évek fordulóján – a külföld kezdte visszahívni kölcsöneit, törvényszerű volt, hogy a magyar gazdaság az úgynevezett nagy gazdasági világválságtól függetlenül is nehézségekkel nézzen szembe.

A pénzügyi stabilizációval közel egy időben került sor az önálló vámrendszer kidolgozására és életbeléptetésére. Az 1921-ben bevezetett tilalmi rendszer az inflációs gazdálkodáshoz hasonlóan néhány évig előnyös volt, hosszabb távon azonban nem szolgálta a gazdaság érdekeit. Nemcsak az iparcikkek beáramlását akadályozta ugyanis, hanem a nyersanyagforgalmat is. Mindaddig, amíg a magyar gazdaság stagnált, ez nem volt különösebben hátrányos, mert nyersanyagigényei korlátozottak voltak. Az inflációs évek végére azonban egyre inkább fékező hatást kezdett kiváltani, mert a gazdaság fellendülésével a nyersanyagok iránti importszükségletek is megnöttek. Az 1925 januárjában életbe léptetett vámtarifarendszer lényege a tilalmi rendelkezésekhez hasonlóan az iparvédelem és -fejlesztés volt. A monarchiai vámtételek annak idején az árak értékének 10 és 20%-a között mozogtak. Most átlagosan mintegy 30%-os vámvédelmet alakítottak ki. Leginkább a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendelkező könnyűipari ágazatokat, így például a textilipart védtek. Az ilyen jellegű importárakra 50%-os vámtételeket is kivetettek. A némely ágazatában túlméretezett nehézipar átlagosan 20%-os vámvédelmet élvezett. A nyersanyagok többségének és egyes mezőgazdasági felszereléseknek a behozatalát egyáltalán nem akadályozták. A vámtarifarendszer az 1921-es tilalmi rendelkezésekhez hasonlóan elsősorban az ipar érdekeit szolgálta. Pillanatnyilag azonban az agráriusok sem tiltakoztak, mert időközben Ausztria és Csehszlovákia egyaránt a mezőgazdasági elzárkózás útjára lépett. A hazai ipari elzárkózásra ezért mint fegyverre tekintettek, amellyel – gondolták – a mezőgazdasági kivitel majd biztosítható lesz. Feltételezték ugyanis, hogy az ipari behozatalt sújtó vámtételek enyhítése fejében a szomszédos országok majd kevesebb akadályt gördítenek a magyar élelmiszer-, termény- és állatkivitel útjába. Ezzel az úgynevezett agrár-merkantil ellentét, amely hosszú évek óta az uralkodó osztályok ellentéteinek egyik fő csomópontja volt, átmenetileg veszített jelentőségéből. Amikor egy-két év múlva kiderült, hogy számításuk téves, az agrár-merkantil ellentét ismét kiéleződött.

1924–1925-re a gazdasági élet újjászervezése befejeződött. Ezt követően a magyar gazdasági élet néhány esztendőn át a fellendülés korszakát élte. A bethleni gazdaságpolitikából logikusan következett, hogy ez a fellendülés elsősorban az ipar területén mutatkozott meg. Az ipari termelés 1924 és 1929 között több mint 70%-kal emelkedett, s az 1929–1931-es gazdasági világválság előestéjén mintegy 12%-kal múlta fölül a háború előtti szintet.

Az általános fellendülésen belül az egyes iparágak helyzete igen eltérő képet mutatott. A korábban fejletlen textilipar termelése megháromszorozódott, a túlméretezett élelmiszeriparé viszont csökkent. A könnyűipari termelés tehát az ország belső szükségleteihez idomult. Hasonló átrendeződés ment végbe a nehéziparban is. A gépiparon belül például a hagyományos ágazatok, a mezőgazdasági gépgyártás és a járműgyártás piacok nélkül szinte csak tengődtek. Néhány új ágazat, illetve terméktípus viszont előretört. Ilyen volt például az elektrotechnika. Az Egyesült Izzó izzólámpái a világpiacra is állták a versenyt. A Ganz 220 lóerős Diesel-motorvonatai szintén külföldön, a Csepel típusú motorkerékpárok inkább belföldön vívtak ki maguknak megérdemelt népszerűséget.

A mezőgazdasági termelés fejlődését főleg új kultúrák meghonosodása és a gazdálkodás technikai korszerűsödése jelezte. A zöldségfélék vetésterülete növekedett, s a földművelésügyi kormányzat kitartó propagandájának eredményeként ezekben az években vált nagyobb arányúvá a gyümölcsfaültetés. A Budapest környéki őszibarack, a Kecskemét környéki kajszibarack és a szabolcsi alma külföldön és belföldön egyaránt keresett termények voltak. A mezőgazdasági munkafolyamatok gépesítése a századfordulón indult, ám elég lassan haladt előre. A húszas évek második felében érezhetően felgyorsult ez a folyamat. A traktorok száma például 1925 és 1929 között 1189-ről 6800-ra nőtt, azaz csaknem meghatszorozódott. A legfontosabb termények (búza, kukorica, árpa stb.) hozamai azonban alig emelkedtek. Úgyhogy a növénytermesztés szintje 1929-ben is csak 1–2%-kal haladta meg a háború előtti éveket.

Az állattenyésztés fejlődése az állatállomány minőségi javulásában mutatkozott meg. A nagy munkabírású alföldi magyar marhákat ezekben az években szorították ki a jobban tejelő szimentáli és pirostarka fajták. A sertésállomány minőségi javulását az angol hússertések, a lóállományét az angol félvér lovak terjedése jelezte.

A gazdaság egyéb területei közül a különböző infrastrukturális ágazatokban történt nagyobb előrehaladás. Új gőzmozdonyok üzembe helyezésével, továbbá a Budapest–Hegyeshalom-vasútvonal villamosításával és a Kandó-féle villamos mozdonyok bevezetésével korszerűsödött a vasúti közlekedés. A személyvonatok, amelyeknek menetdíjai 15%-kal csökkentek, a legfontosabb közlekedési eszközökké váltak. A gépkocsi- és autóbuszforgalom a húszas években még éppen csak hogy megkezdődött. A hírközlés eredményei közül a rádiózás megindulása (1925) és

a budapesti távbeszélő-hálózat automatizálása emelkedik ki. A 40 ezer készüléket kiszolgáló kézi kezelésű központokat 70 ezer készülék kiszolgálására képes automata központok váltották fel. Jelentősen előrehaladt az ország villamosítása. A villamos energiával ellátott községek száma mintegy megháromszorozódott; az 1913-as 300-ról 900 fölé emelkedett. Bővült a belkereskedelmi üzlethálózat. Bár a vidéket továbbra is a kis és szakosítatlan boltok jellemezték, a legéletképesebb fővárosi üzletek ezekben az években léptek a nagyáruházzá válás útjára. 1925 például a Corvin Áruház megnyitásának éve.

A gazdasági fellendüléssel párhuzamosan emelkedett a lakosság s ezen belül az infláció által korábban leginkább sújtott, bérből élő rétegek élet-színvonala. Az értelmiség és a tisztviselők reálkeresete 1925-től 1929-ig, tehát a nagy gazdasági válság kezdetéig lassan, de évről évre növekedett. Egyes rétegeik elérték vagy megközelítették, mások (például az állami tisztviselők bizonyos kategóriái) túl is szárnyalták háború előtti életszínvonalukat. Az ipari munkásság reálbérszintje 1927 és 1929 között 10–20%-kal maradt alatta az 1912–1913-asnak. Az inflációs évekhez képest azonban ez is 30–40%-os emelkedést jelentett. A gazdaság fellendülése és az életszínvonal emelkedése nagymértékben visszahatottak a politikai életre. A politikai konszolidáció befejezésének és a kiegyensúlyozott kormányzásnak mintegy alapjait és feltételeit teremtették meg.

Az utolsó belpolitikai viharok

Az alighogy létrehozott Egységes Párt 1922 végén és 1923 elején heves belső küzdelmek színterévé vált. Az ok: Bethlen szanálási programja (tudatos infláció, majd népszövetségi kölcsön), a belharcok kirobbantója: Gömbös Gyula volt. 1919 augusztusa és 1922 vége között Gömbös ritkán került a politikai élet reflektorfényébe. Miniszteri székbe egyetlenegyszer sem ülhetett, s még államtitkári megbízatást sem kapott. A Kisgazdapárton belül elhelyezkedő jobboldali antiszemita képviselő elvbarátainak száma alig érte el a tízet. Látványos szerepet egyetlenegyszer, a második királypuccs idején játszott, amikor az egyetemi zászlóalj és a MOVE mozgósításával közvetlenül is jelentős részt vállalt IV. Károly visszatérésének megakadályozásában. Kapcsolatai és összeköttetései révén azonban ezekben az években is az egyik legbefolyásosabb magyar politikus volt. Gömbös és társai

eleinte úgy tekintettek Bethlenre, mint a maguk emberére. S bár Bethlen nem sietett őket kiábrándítani, e nélkül is hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az általa elképzelt konszolidáció a fajvédők bel-, kül- és gazdaságpolitikai törekvéseinek érvényesülését egyaránt akadályozza. A fajvédők kormányzati ideálja erősen katonai és diktatórikus jellegű volt. Bethlen ezzel szemben már 1921–1922-ben a polgárjogok szélesebb körét és magasabb szintjét biztosította a korábbiaknál. Gömbösék legbelül valószínűleg sohasem hittek a békés revízió lehetőségében, s a Nyugat-Európa meggyőzésére irányuló külpolitikát hiábavalónak tartották. Ők a gyors revánsra törekvő német katonatiszti csoportokkal kerestek és tartottak összeköttetést. Bethlen ugyanakkor Magyarország felvételét kérte a Népszövetségbe, s külföldi útjai során kormánya nevében több ízben kijelentette, hogy a trianoni határokat elismeri. A gazdasági élet újjászervezését a fajvédők az agrárizmus és az antiszemitizmus jegyében szerették volna végrehajtani, és ellenezték a nyugati kapcsolatok keresését és az ipartámogatást. Gömbös egy ízben kijelentette: „[...] a nem nemzeti kapitalizmust [...] agyon kell bunkózní”. Bethlen ezekben a kérdésekben is a realitásokhoz alkalmazkodott. Tudomásul vette, hogy a gazdaságirányítást azokra kell bízni, akik ahhoz értenek, s távol állt tőle, hogy az iparvállalatok élére olyanokat állítson, akik a könyvelési technika legelemibb fogásait sem ismerték. Ennek megfelelően – legalábbis a gazdaságpolitikában – véget vetett a kormánypolitika szintjére emelkedett antiszemitizmusnak, s messzemenően a fináncióke érdekeit tartotta szem előtt.

Ahogy a konszolidáció bethleni útja és formája kibontakozott, az Egységes Párt fajvédő szárnya, a MOVE, az ÉME s a különböző titkos és féltitkos jobboldali szervezetek – ezeket Teleki háttérbe szorította, ám teljesen nem számolta fel! – ellentámadásba lendültek. 1923 tavaszán, amikor Bethlen első külföldi útjára indult, ismét kiújultak a szélsőjobboldali zavargások. Sikertelen bombamerényletet követtek el Rassay Károly ellen, egyetemi hallgatók „keresztényibb politikát” követelve a liberális ellenzék lapjai ellen tüntettek, zavargások voltak az Operettszínházban, megint megtámadták a lipótvárosi Club kávéházat. Ezzel egyidejűleg Gömbös megkísérelte egy Bethlen-ellenes kormányképes ellenzéki szövetség létrehozását. A földreform végrehajtásának vontatottsága miatt elégedetlenkedő egységes párti kisgazdákat, a „keresztény gazdaságpolitika” jelszavait felújító Haller-féle keresztényszocialistákat, s a Friedrich-párti jobboldali legitimistákat éppúgy számításba vette, mint egykori vezérüket, Horthy Miklóst. Terveiből

azonban kevés valósult meg. A fajvédők lényegében csak Haller 8 mandátumot jelentő pártjával tudtak együttműködni. Horthy, akit pedig annak idején ők tettek meg fővezérnek, s kormányzóvá választásának is hangos belföldi kortesei voltak, erre az időre politikailag már jelentős mértékben eltávolodott szegedi híveitől. Lényegében magáévá tette Bethlen politikai felfogását, őt támogatta. A „szegediekkel” folytatott egyik megbeszélésen például kijelentette, hogy „Bethlennel együtt egy nagy külpolitikai koncepciója van, amelynek érdekében belül egy posszibilis politikát kell csinálni, azt, amelyet Bethlen csinál”. A nagy külpolitikai koncepció nyilvánvalóan az új háborúra spekuláló kalandor külpolitikával való szakítást, a posszibilis belpolitika pedig az antanthatalmak politikai berendezkedéséhez hasonló liberálisabb kormányzati forma elfogadását jelentette.

A kisgazdák és a fajvédők szövetségre lépését Bethlen a földreform végrehajtásának módosításával és meggyorsításával akadályozta meg. A földreformtörvény súlyos szervi hibái ugyanis a végrehajtás során nemhogy kiküszöbölődtek volna, hanem még fokozódtak is. 1923 májusáig mindössze 136 ezer holdat osztottak ki, ami a 100 holdon fölüli birtokok csak mintegy 2%-ával s az 1929-ig igénybe vett terület alig több mint 10%-ával volt egyenlő. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság és a földművelésügyi miniszter (1922 júniusa óta ismét Nagyatádi) ugyanakkor nem rendelkeztek olyan hatáskörrel és eszközökkel, amelyekkel a végrehajtást gyorsíthatták volna. Gondot okozott az igénybe vett és kiosztott birtokokról elbocsátott cselédek sanyarú sorsa, s még néhány egyéb körülmény is. Nagyatádi és párthívei pontosan érzékelték a végrehajtás hibáit és nehézségeit, s már 1921 óta szorgalmazták az alaptörvény módosítását, illetve kiegészítését. A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülésekor Bethlen meg is ígérte ezt, ám a nemzetgyűlési választások után már nem tartotta olyan sürgősnek, hogy ígéretét be is váltsa. Gömbösék fellépése azonban halaszthatatlanná tette a kérdés rendezését, s 1923 májusában Bethlen hozzájárulásával Nagyatádi a nemzetgyűlés elé is terjesztette a földbirtokreform módosításával és kiegészítésével kapcsolatos törvénytervezetét. A tervezet azonban még így, Bethlennel a háta mögött is súlyos felzúdulást váltott ki. A nagybirtokosság sokkal nyíltabban és dühöttebben védte érdekeit, mint 1920-ban. (Tehette, hiszen azóta az ő pozíciói erősödtek.) Magát Nagyatádit is ekkor érték a legkeményebb támadások. A nagybirtokos érdekeket szolgáló lapok kalandornak, felforgatónak és zsidóbarátnak egyaránt nevezték. A nemzetgyűlés nagybirtokos érdekeket védő tagjai több ponton mérsékeltek

a kisgazdavezér eredetileg radikálisabb javaslatát, megszavazását megakadályozni azonban nem tudták, mert az Egységes Párt képviselőinek többsége Bethlen vezényszavára ügyelt. Neki pedig ezúttal is megfelelt az érdekek kompromisszuma. Az úgynevezett földreformnovella végül is ennek jegyében került a törvénytárba. Hogy milyen eredménnyel járt, azt az alaptörvény bemutatásakor már ismertettük. Kérdés: hogyan hajtotta volna végre az 1920. évi XXXVI. törvénycikket a Bethlen-kormányzat akkor, ha a politikai helyzet nem így alakul, s a „novella” kibocsátására nem kerül sor?

Bethlen mindenesetre ismét elérte célját. Kölcsönszerző külföldi útjáról hazatérve a „párthűség megsértésének” nyilvánította Gömbösék tevékenységét. Felszólította őket, hogy vagy tartsák be a pártfegyelmet, vagy hagyják el a pártot. Gömbös előbb ügyvezető alelnöki tisztéről köszönt le, majd augusztus 2-án hat társával együtt kilépett az Egységes Pártból, és megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot. A pártalakulás és a pártvezérválasztás az ÉME Sörház utcai helyiségében zajlott. Ennek önmagában is jellemző lefolyásáról Bajcsy-Zsilinszky Endre egyik bizalmasa így emlékezik vissza: „Felber Pál háznagy (az ÉME háznagya) úgy okoskodván, hogy a szakadároknak egyelőre választott vezetőjük nincs, a zöld posztós, hosszú asztal két oldalán helyeztette el a karosszékeket. Négyet a jobb, hármat a bal oldalon. Legnagyobb meglepetésére az óra még csak kerülgette a hatot, amikor Gömbös már betoppant. Meg akart győződni, úgymond, hogy rendben van-e minden. Menten talált kifogásolnivalót. Azzal a felkiáltással, hogy egy tanácskozáson asztalfőnek is kell lennie, egy öblösebb fotójt kerestetett, s azt az asztalnak a falhoz eső végére helyeztette. »Látod, Pali, így szimmetrikusabb!« – tárta ki karját elégedetten, s nehogy valami hiba essék, rögvest le is telepedett a főszékre. Kackiásan kihúzott derékkal várta társait. Hét óra után aztán kezdtek szállingózni a többiek. Gömbös otthonosan és elegánsan kínálhatta nekik az oldalsó helyeket. Eckhardtnak is, akit, ha már minden választást megelőzve, asztalfőt létesítettek, a vendéglátó házigazda jussán (Eckhardt ekkor az ÉME elnöke volt) elsősorban illetett volna meg az elnöklés joga. Miután mind a hét botcsinálta lázadó együtt volt, Gömbös a magához ragadott kezdeményezés jegyében megnyitotta az értekezletet. Nyomban indítványt tett, hogy válasszanak hivatalosan elnököt. A felhívás az önkényes székfoglalás után legalábbis komikusan hatott. Tanácstalanul villantak össze a szemek. Zsiray inkább Zsilinszky, Ulain Eckhardt felé húzott, míg Kiss Menyhért és Hir György a két leginkább koncepciózusnak elismert egyéniség között ingadozott.

A kinos tanácsstalanságnak Zsilinszky vetett véget. »Azt hiszem, fölösleges minden választás« – mondta enyhén gunyoros hangsúllyal. – »Legyél te a vezér, Gyula, hisz már úgyis beleültél abba a székbe.« A többiek elnéző bólintással helybenhagyták az indítványt.”

A „szegediek” egykor népes tábora tehát 1923 nyarára ugyancsak megfogyatkozott. Olyan ismert és „neves” fajvédők, mint például Kozma Miklós, Endre Zsigmond vagy Viczián István is Bethlen oldalán maradtak. Kormányellenes támadásait a Gömbös-csoport (ettől kezdve közkeletű néven Fajvédő Párt) mindazonáltal nemcsak hogy nem hagyta abba, hanem az ősz folyamán még fokozta is. Felújították kapcsolataikat Ludendorff híveivel, akik a Ruhr-vidék francia megszállását (a jóvátételi fizetések akadozása miatt került rá sor) felhasználva november elején katonai puccsot robbantottak ki. A puccs előestéjén Ulain Ferenc Münchenbe indult, hogy a remélt németországi győzelmet követő Csehszlovákia-ellenes német fellépésről tárgyaljon. A kormány erélyes ellenintézkedéseket fogantatott. Ulaint a határon feltartóztatták, s kormányellenes felkelés szervezésének vádjával mentelmi jogára való tekintet nélkül letartóztatták. Bethlen ugyanakkor feloszlatta a Fasiszták Magyarországi Tábora nevű szélsőjobboldali szervezetet, s a köztisztviselőknek megtiltotta, hogy az ÉME tagjai legyenek. Horthy teljes hatalmával és tekintélyével Bethlent támogatta. Ekkor jelentette ki Kozma Miklósnak, hogy a jobboldali „rendetlenkedőkbe” éppúgy bele fog lövetni, mint a baloldaliakba; „számomra a különbség csak annyi – tette hozzá –, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelővetni, míg egy esetleg balról jövő rendetlenségbe passzívoál”.

A kisgazda-képviselőknek tett engedményekkel, a fajvédő puccstervek felfújásával, rendőri intézkedésekkel s végül Horthy személyes súlyának felhasználásával 1923 végére Bethlennek sikerült Gömbösöket elszigetelni és mozgalmukat a konszolidációra nézve veszélytelen mederbe szorítani. Az Egységes Párt nem bomlott föl, sőt inkább megszilárdult. A hét mandátum nem volt komoly veszteség, a nemzetgyűlési szavazatok abszolút többségével változatlanul a kormány rendelkezett. A fajvédők elszigetelése és a szanálási program nemzetgyűlési elfogadtatása után keletkezett politikai szélcsendet Bethlen arra akarta felhasználni, hogy hatalmi rendszerébe a stabilitás újabb biztosítékait építse be. Első lépésként – 1924 októberében – a nemzetgyűlés elé vitte a házszabályok revíziójának tervét. Tervezetének lényege az volt, hogy az általános politikai kérdések fölötti parlamenti viták lehetőségét csökkentse, illetve időkorlátok közé szorítsa. Célja pedig az,

hogy a mindenkori ellenzék kezéből a végeláthatatlan szócsaták (obstrukció) fegyverét is kicsavarja. A javaslat újabb belpolitikai vihar elindítója lett. Ezúttal Bethlen és a baloldali ellenzék mérte össze erejét.

Ha a fajvédők „abcugolták”, a liberálisok és a szociáldemokraták kifejezetten „éljenezték” Bethlen kölcsönszerző terveit. Azt remélték ugyanis, hogy a nyugati hatalmak és a kisantant államai majd politikai feltételekhez kötik a pénzügyi támogatás megadását. Tisztán baloldali kormány lehetőségében már régen nem hittek, azt azonban szinte biztosra vették, hogy Bethlen komoly belpolitikai engedményekre kényszerül, s néhányan még azt is feltételezték, hogy a baloldal képviselői a kormányba is bejuthatnak. Ám a nagyhatalmak nem óhajtották a rendszer gyökeres átforgatását, bizonytalan sikerű terhet magukra vállalni. Többre értékelték a stabilitást, amelyet szemükben Horthy és Bethlen személye jelentett. Még Beneš is, akiben a baloldal korábban leginkább bízott, megelégedett azokkal a belpolitikai lépésekkel, amelyeket a szélsőjobboldal háttérbe szorítása és a politikai szabadságjogok biztosítása terén a magyar kormány 1923 végéig magától megtett. A kölcsönügy lebonyolítása a kormány győzelme és a baloldal veresége volt.

Ilyen helyzetben vette elő a házszabályok módosításának ügyét Bethlen, amire az ellenzék a háború előtti magyar parlamenti életre emlékeztető heves obstrukcióval válaszolt. A hatékonyabb fellépés érdekében a liberálisok többsége és a szociáldemokraták – felrúgva ezzel a Bethlen-Peyer-paktumban vállalt kötelezettségek egyikét – közös szervezetben (Országos Demokratikus Szövetség) egyesültek. A még mindig húzóó Eskütt-per törvényszéki tárgyalását felhasználva rámutattak arra a kétértelmű és félreérthető szerepre, amelyet Bethlen az egész ügyben játszott. A visszaélés-sorozat egyes részleteit fedő homályt fokozta, hogy Nagyatádi – éppen ezekben a napokban – lemondott miniszterségéről, s alighogy lemondott, meghalt. A lemondás indokolható volt azzal (Nagyatádi is ezzel indokolta), hogy a pénzügyi kormányzat továbbra is akadályozta a földreform végrehajtását, hirtelen halála azonban találgatásokra adott alkalmat. Bár orvosa semmiféle gyanús körülményt nem észlelt, nemcsak falujában és a parasztok között tartotta magát a hit, miszerint az „urak megmérgezték”, hanem – teljesen alaptalanul – néhány politikus is kétkedett a haláleset természetességében. Nagyatádi ugyanis – így a kétkedők – még nem tett vallomást, s ki tudja, kiről és mit mondott volna a törvényszék előtt.

Az Eskütt-üggyel kapcsolatos parlamenti szócsaták során 1924. november 28-án Györki Imre szociáldemokrata képviselő odáig ment, hogy hamis eskütétellel vádolta Bethlent. A házelnök erre megvonta tőle a szót. Az ellenzék tiltakozott, s Györkit beszédének folytatására biztatta. Nagy botrány kerekedett (bár a bútorokat – miként 1904-ben – ezúttal nem törték össze), ami azzal végződött, hogy a parlamenti őrseg 14 szociáldemokrata képviselőt kivezettetett a tereméből. Az ellenzék erre bejelentette, hogy passzivitásba vonul. 44 szociáldemokrata és liberális képviselő elhagyta a parlamentet, s mintegy fél évig bojkottálták az üléseket. Bizonyos engedmények fejében az ellenzék kész lett volna a visszatérésre. Ám Bethlen nem egyezkedett. Baloldali ellenzékének távollétét arra használta fel, hogy a házszabályok módosításával kapcsolatos javaslatát a nemzetgyűléssel jogerőre emeltesse. A demokratikus blokk politikai gyűléseken próbálta népszerűsíteni álláspontját, a kormány azonban betiltotta rendezvényeiket. A szövetség forradalomra készül – hangzott az indoklás. A Szociáldemokrata Pártot ezenkívül azzal sújtotta, hogy megvonta a *Népszava* utcai árusításának jogát. Végül pedig megjelentette a teljes szövegében addig ismeretlen Bethlen–Peyer-paktumot. Bethlen feltételezte, hogy ezzel mind a liberálisok, mind a munkásság előtt sikerül lejártnia a pártvezetőséget. A szövetség azzal vágott vissza, hogy 1925 februárjától közölni kezdte újságjaiban a Huszár-kormány belügyminiszterének (Beniczky Ödön) cikkei Somogyi Béla és Bacsó Béla 1920 eleji meggyilkolásának körülményeiről. A különítményesek és Horthy környezete szennyesének kitergetése kétségkívül kellemetlen és zavaró momentum volt, ám politikai erejét tekintve alig több egy bolhacípésnél. A cikkek sem Horthy, sem Bethlen helyzetét nem rendítették meg. Az ő tarsolyukban ugyanakkor sokkal hatásosabb fegyverek lapultak. Májusra a kormány fővárosi törvényhatósági választásokat írt ki, s új választójogi törvényjavaslatot terjesztett a nemzetgyűlés elé. Nyilvánvaló volt, hogy az ellenzék sem a választásokon való részvételtől nem fog tartózkodni (a főváros irányítása függött ettől), sem a választójogi törvényjavaslat vitájától nem tarthatja magát távol. A Demokratikus Szövetség pártjai a passzivitás feladása mellett döntöttek. A fővárosi választásokon szép eredményt is értek el (a választással betöltendő törvényhatósági bizottsági helyek több mint felét szerezték meg), a választójogi törvényjavaslat elfogadását azonban nem tudták megakadályozni. Az 1925. évi XXVI. törvénycikk lényegében az 1922-es miniszterelnöki rendeletet

törvényesítette. A választói jog alapfeltételei ugyanazok voltak, mint 1922-ben. Az ellenzék mindössze annyit ért el, hogy a titkosan választó körzetek számát – tekintettel arra, hogy „az ipari munkások minden alkalommal hangsúlyozzák a titkos szavazás fontosságát” – a törvény öttel növelte. Ezzel a túlnyomórészt munkások lakta iparvidékek is a titkosan szavazó körzetek közé kerültek.

1925 őszére a magyar belpolitika ege ismét kitisztult. Viharfelhő közel s távol nem mutatkozott. Bethlen uralmi rendszere megingathatatlanul és kikezdehetetlenül látszott. Ezért mint derült égből a villámcsapás, úgy ért mindenkit a frankhamisítási botrány kipattanása karácsony körül. A lapok először csak annyit közöltek, hogy a holland hatóságok Hágában letartóztattak egy Jankovich Arisztid nevű magyar alezredest, aki egy ottani bankházban hamis francia ezerfrankosokat próbált holland valutára váltani. Később azonban kiderült, hogy a hamis ezerfrankosokat Jankovich hivatalos magyar személyiségektől kapta, s hogy őt az egész ügyhöz semmiféle magánérdek nem fűzi. Jankovich vallomástétele után a holland rendőrség érintkezésbe lépett a francia hatóságokkal. A francia kormány magyarországi követe útján az azonnali nyomozás elrendelését követelte. A két ünnep között Budapestre érkezett André Benoist, párizsi rendőr főfelügyelő, s a párizsi prefektúra több tisztviselője és nyomozója.

A francia és a magyar hatóságok nyomozása a következőkre derített fényt. A frankhamisítás eredetileg a szélsőjobboldali német katonatisztek ötlete volt. Ludendorff hívei hamis ezerfrankosokkal akarták elárasztani Franciaországot. 1923 őszére technikailag már úgyszólván teljesen felkészültek az akcióra. Az ekkor még demokratikus berendezkedésű és Franciaországgal békés kapcsolatok kialakítására törekvő Németország (Weimari Köztársaság) azonban alkalmatlan terep volt tervük megvalósítására. Miután november eleji fegyveres puccsuk kudarcba fulladt, jobbnak látták tervüket végképp elejteni, s már meglevő gépeiken is túladni. Az ötletet tehát megsúgták magyar elvbarátaiknak. Gömbös környezete s az egész ügy legfőbb magyarországi irányítója, Windischgrätz Lajos herceg pedig kapva kaptak az alkalmon. Elképzelésük az volt, hogy a hamisítványok ezreivel pénzromlást idéznek elő Franciaországban, s ezzel „titkos bosszút” állnak azon az országon, amelyet a trianoni békeszerződés miatt a legnagyobb felelősség terhelt. Ezzel ugyanakkor jelentékeny összegre tesznek szert, amelyet irredenta célokra lehet felhasználni. Terveik között szerepelt a csehszlovákiai választások befolyásolása, a szlovák autonomisták

támogatása, s végül alkalmas pillanatban mozgósítható és bevethető szabadcsapat szervezése.

A titkos pénzhamisító „üzemet” az Állami Térképészeti Intézet egyik alagsori helyiségében állították föl – az intézet vezetőjének, gróf Teleki Pálnak a tudtával és beleegyezésével. A frankhamisítás műszaki irányítására Budapestre érkezett egy német mérnök, aki az intézet szakembereinek segítségével elkészítette a pénznyomáshoz szükséges kliséket. A különleges minőségű papírt Windischgrätz titkára vásárolta Kölnben, szintén német tiszték közvetítésével. 1924 első felében az „üzem” működni kezdett, s 1925 őszére mintegy 30–35 ezer darab hamis ezerfrankos készült el. Hátra volt a pénz külföldi értékesítése. Ebben Nádosy Imre országos rendőrfőkapitány sietett a pénzhamisítók segítségére. A Külgyminisztériumtól hivatalos futárútlevelet szerzett Jankovichnak, s a hamis frankokat tartalmazó csomagot mint határon felbonthatatlan diplomáciai küldeményt pecsételtette le. Jankovich lebukásának történetét már ismerjük.

Az ügy – önmagában véve – nem volt rendkívüli. Pénzt korábban is hamisítottak – Magyarországon is, másutt is. Rendkívülivé és politikailag is kínossá az tette, hogy az egész ügy irányítója (Windischgrätz) egy volt miniszter, a hamisításnak helyet adó intézet vezetője (Teleki) egy volt miniszterelnök, Jankovich útnak indítója (Nádosy) pedig az ország hivatalban levő rendőrfőkapitánya volt. Dokumentumok kerültek elő továbbá arról, hogy egy egész sereg előkelő közéleti személyiség, köztük maga a miniszterelnök is tudott a dologról. A kormány éppen az ügy kipattanása idején kérte az ország pénzügyi ellenőrzésének feloldását. Félni lehetett tőle, hogy a Népszövetség szóba sem áll egy olyan kormánnyal, amely egy ilyen akcióról tudomással bírt, s azt nem akadályozta meg.

A liberális és szociáldemokrata ellenzék megint úgy érezte, hogy itt a kormányra kerülés pillanata. A Friedrich–Andrássy-féle legitimista ellenzékkel összefogva ismét megpróbálták Bethlent megbuktatni. A kormány felelősségét kutató parlamenti vizsgálóbizottság jelentését, mely szerint sem a kormányt, sem Bethlent nem terheli felelősség, elutasították. Az egységes párti, fajvédő és mérsékelt liberális (Rassay-párt) többségi javaslattal szemben kijelentették, hogy „az a kormány, amely alatt ez megtörténhetett, nem maradhat a helyén”. A kisebbségi bizalmatlansági jelentést Vázsonyi Vilmos készítette. A nyugati világ, de legalábbis annak kormányai azonban ismét Bethlen mellé álltak. A *Times* az egész frankügyet jelentéktelen esetnek nevezte, s megállapította, hogy kár körülötte ekkora „lármát” csapni.

A párizsi magyar követ jelentette, hogy Briand miniszterelnök „Szíves és jóindulatot mutat: Ügyet magát nem veszi túl komolyan...” Nyugat-Európa vezető körei a frankhamisítás ellenére is idegenkedtek az ellenforradalmi rendszer megdöntésétől, Bethlen menesztését pedig kifejezetten ellenezték. Élénken emlékeztek az 1919-es proletárdiktatúrára, s a polgári demokratikus kormányra, amely „átadta” a hatalmat a kommunistáknak. Nem is beszélve arról, hogy a baloldali ellenzék ezúttal azok oldalán állt, akik nyíltan a Habsburg-monarchia visszaállítására törekedtek. Úgyhogy Anglia még arra is rávette a Népszövetséget, hogy a magyar kérdés ügyében kedvező döntést hozzon. 1926 nyarán az ország szigorú pénzügyi ellenőrzését feloldották.

Bethlen tehát ebből a küzdelemből is megerősödve, a baloldal pedig ebből is meggyöngyülve került ki. 1926 folyamán Vázsonyi pártja egyszerűen felbomlott. Miután Vázsonyi hangot adott az ellenzék különvéleményének, volt különítményesek fényes nappal felpofozták. A frankhamisítók várható bosszúja elől a liberális pártvezér ismét külföldre távozott. Néhány hét múlva – miként két évvel korábban Nagyatádi – váratlanul ő is meghalt. A vezér halálát pártjának csendes kimúlása követte. Olyan régi liberálisok, mint Bárczy István, Sándor Pál vagy Ugron Gábor, Bethlen táborába mentek át. A többség a Vázsonyinnál mérsékeltbb irányt képviselő Rassay Károly pártjával egyesült. Az MSZDP és a polgári ellenzék kapcsolatai e folyamattal párhuzamosan meglazultak. A demokratikus blokkhoz hasonló szövetség létrehozására a húszas években többé nem került sor.

1926 őszére a frankügy lezárult. Windischgrätzet négy-, Nádosyt három és fél, a mellékszereplőket egy-két évi elzárásra ítélték. Valójában azonban még ezt sem kellett leülniük, mert 1928 elején valamennyien kormányzói amnesztiában részesültek. Lehetséges, hogy mégis a hivatalos parlamenti vizsgálóbizottság tévedett, s az ellenzéknek volt igaza?

Felsőház felállítása és az 1926-os választások

A jobb- és baloldali ellenzék sorainak szétzilálása és a frankügy kavarta politikai vihar elülte után Bethlen néhány hét alatt beépítette 1921–1922-ben megalapozott, 1924–1925-ben pedig továbbfejlesztett uralmi és kormányzati rendszerébe az utolsó stabilitási tényezőt. A képviselőház mellé felsőházat szervezett.

Az 1920–1922-es és az 1922–1926-os képviselőházak ideiglenes jellegű nemzetgyűlésként működtek. Az országgyűlés másik kamaráját, az 1918-ban feloszlott főrendiházat mindeddig nem hívták össze. A „késedelem” oka igen egyszerű volt. A dualizmus kori főrendiház szinte kizárólag legitimista egyházi főméltóságokból és arisztokratákból állt. Ez sem a középrétegek uralta első nemzetgyűlésnek, sem a szabad királyválasztók heterogénebb táborának nem felelt meg. A főrendiház felsőházzá szervezésével Bethlen alapvető célja az volt, hogy a törvényhozás menetébe még egy biztonsági féket építsen be. A képviselők többségét immár a törvény szerint sem titkosan, hanem nyílt szavazással s a kormány kezében levő közigazgatás felügyelete mellett választották. A mindenkori ellenzékkel szemben ott voltak már az új házszabályok. Mégis, a képviselőház összetétele ilyen formában és keretek között is nagyban függött a közvéleménytől. A kormányzót ugyanakkor nem illette meg a törvényszentesítés joga. A nemzetgyűlés által elfogadott törvényeket – újabb megfontolás végett – mindössze egyszer küldhette vissza. Hosszabb távon el lehetett képzelni egy olyan válsághelyzetet, amelyben ismét az 1920–1922-es nemzetgyűléshez hasonló vagy annál is radikálisabb összetételű képviselőházat választanak. A felsőház szerepe tehát az volt, hogy a mindenkori közhangulatot úgy-ahogy tükröző képviselőházzal szemben (ha ez szükséges) a törvényhozás konzervativizmusának folyamatosságát és állandóságát biztosítsa. A legitimisták szétforgácsolódása következtében elképzelhető, hogy ezt a szerepkört a régi főrendiház is tökéletesen ellátta volna. Ez azonban szögesen ellentmondott volna egyfelől az arisztokrácia általános politikai háttérbe szorulásának, másfelől a fináncburzsoázia és a középrétegek, s ezen belül is az úri középosztály megnövekedett társadalmi súlyának és politikai hatalmának. Az 1926. évi XXII. törvénycikk ezért csökkentette az egyházi főméltóságok és az arisztokraták felsőházi pozícióit, s egyúttal helyet biztosított a nagytőke és a középrétegek képviselőinek.

A felsőházba örökös jogon, méltóság vagy hivatal alapján, végül választás vagy kinevezés útján kerülhettek a tagok. Örökös jogon tagjai voltak a felsőháznak a Habsburg–Lotaringiai-családnak állandóan az ország területén lakó, huszonnégy éven felüli férfitagjai. Méltóság vagy hivatal alapján 31 egyházi vezető (a különböző felekezetek érsekei és püspökei, illetve református főgondnokai és zsidó főrabbijai) és 16 világi személy (koronaörök, a legfőbb bíróságok vezetői, a honvédség vezérkari főnöke, a Magyar Nemzeti Bank elnöke stb.) kapott felsőházi helyet. 40 tagot a

kormányzó nevezett ki, a további 152 helyet pedig választással töltötték be. A főrendi családok 40, a vármegyei és városi törvényhatóságok 76, a különböző társadalmi szervezetek és intézmények (mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi érdekképviselések, mérnöki és ügyvédi kamarák, egyetemek, Tudományos Akadémia, Vitézi Szék, tőzsde) pedig 36 tagot delegálhattak. A felsőházat a képviselőházhoz hasonlóan megillette a törvénykezdeményezés joga. Ha a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatot nem találta megfelelőnek, két ízben is a két ház megfelelő bizottságai együttes ülésének az összehívását kezdeményezhette új javaslat elkészítése céljából.

Négy nappal a felsőházzal szülő törvény elfogadása után Horthy feloszlatta a második nemzetgyűlést, s az 1925-ben elfogadott választójogi törvény alapján képviselőházi választásokat írt ki. A kormány táborát az Egységes Párt, a Huszár-féle mérsékelt keresztényszocialistákból és régi néppárti politikusokból álló úgynevezett Kereszténypárt, továbbá néhány pártonkívüli alkotta. A jobboldali ellenzék a Fajvédő Pártból és a feloszlott Friedrich-féle legitimista párt néhány pártonkívüli jelöltként induló politikusából állt. A baloldalt Rassay Nemzeti Demokrata Pártja, a Függetlenségi és 48-as Párt, az MSZDP, továbbá egy új munkáspárt, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt képviselte.

Az MSZMP-t a Szociáldemokrata Párton belüli baloldali ellenzékiek és az illegalitásban működő kommunisták alakították meg 1925 áprilisában. A párt vezetője Vági István lett. Vági István nagykorúsi születésű (1883) ácsmunkás, régi szakszervezeti aktivista volt, aki 1919-ben egy zászlóalj politikai biztosaként részt vett a Tanácsköztársaság fegyveres harcaiban. Más baloldaliakkal együtt Vági lényegében 1922 óta bírálta a pártvezetést. Kifogásolta, hogy a pártvezetők a politikai akciókat kizárólag a parlamentre korlátozzák, és nem szerveznek tömegmegmozdulásokat, továbbá hogy csak a polgári ellenzékkel működnek együtt, s az agrárproletariátus szervezésével és a kisparasztság megnyerésével nem törődnek; lényegében tehát mindazt, amiről a pártvezetés a Bethlennel kötött meg egyezésben lemondott. Az MSZMP-t szoros szálak fűzték az illegalitásba és emigrációba kényszerített Kommunisták Magyarországi Pártjához, amely mindeddig inkább volt külföldön kitűzött zászló, mintsem komoly hazai bázissal rendelkező szervezet. A KMP 1925-ben tartotta meg újjáalakuló kongresszusát Bécsben. A kongresszus – teljes összhangban a Kommunista Internacionálé határozataival – a párt legfőbb feladatát a proletárdiktatúra ismételt létrehozásában jelölte meg. Ez a határozat a hazai viszonyok

és lehetőségek nem ismeréséről, illetve teljes félreismeréséről árulkodott. A párt úgynevezett minimális programja azonban több realisabb követelést is tartalmazott. Az MSZMP programja lényegében ez utóbbiakon alapult. A Vági-párt követelte a háború előtti reálbérek biztosítását, a nyolcórás munkanap betartását, munkanélküli-segélyt, progresszív adórendszert, titkos választójogot, s hitet tett a köztársasági államforma mellett is. Agrárprogramjának tengelyében a 100 holdon fölülű nagybirtokok állami kisajátítása és ingyenes szétosztása, továbbá a földreform során már kiosztott földek megváltási árai mérséklésének a szorgalmazása állt. Az MSZMP agrárprogramja a magyar munkásmozgalom első részletes agrárprogramja volt! Nem csoda hát, hogy a pártnak nemcsak Budapesten és az iparvidékeken, hanem a mezővárosokban és a falvakban is alakultak szervezetei.

A kormány természetesen tudott arról, hogy Vágiék között kommunisták is vannak, s hogy szoros kapcsolatot tartanak fenn a KMP-vel. Ezért kettős taktikát alkalmazott velük szemben. Engedélyezte, hogy pártot alakítsanak, mert gyöngíteni akarta a liberálisokkal karöltve 1924 és 1926 között kormányellenes akciókat kezdeményező MSZDP-t. Egyébként azonban korlátozta működési lehetőségeiket. A párt csak rendszertelenül megjelenő lapokat és broszúrákat adhatott ki; nyilvános politikai gyűléseket nem, csak szűk körű pártnapokat tarthatott. 1925 nyarán és őszén (miután tehát a Demokratikus Szövetség feladta passzivitását, és visszatért a parlamentbe), majd 1926 nyarán (tehát a frankügy lezárulása idején) a rendőrség a KMP és az MSZMP számos vezetőségi tagját letartóztatta. A kommunistákat (például Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt) sokéves, Vágiékat néhány hónapos elzárásra ítélte a bíróság.

Ilyen előzmények után került sor a választásokra. Az MSZMP nyolc városban, illetve községben állított jelölteket, de mint erős szervezeti bázis nélküli fiatal párt csak az egyik budapesti kerületben számíthatott sikerre. Itt viszont a választási hatóságok mesterkedései akadályozták meg, hogy a kerület lakossága a párt jelöltjére is szavazhasson. Nem járt sokkal jobban a többi ellenzéki párt sem. A fajvédők 7 képviselőházi helye 4-re, a szociáldemokraták 24 mandátuma 14-re, a Kossuth-párté 2-ről 1-re, Rassay és Vázsonyi pártjára együttesen 10-ről 9-re csökkent. Amint az várható volt, a kormánytámogató erők még annál is nagyobb túlsúlyra tettek szert, mint 1922-ben. Az Egységes Párt egyedül megszerezte a mandátumok közel 70%-át, a vele szövetséges Kereszténypárt jelöltjei közül pedig 35-öt választottak meg. A baloldal vereségének és a kormányzati erők győzelmének

egyik fontos oka a jól ismert választási rendszer volt, amely 1922 óta nemcsak hogy nem változott, hanem még „finomodott” is. De nem csak, s nem elsősorban az! Bethlen 1921 és 1926 közötti politikai sikerei, valamint az életszínvonal kezdődő emelkedése egyértelműen növelték a kormánypárt presztízsét, s csökkentették az ellenzék tömegbefolyását. A választások eredményének alapvető oka ebben keresendő. Jól mutatja ezt a titkosan szavazó körzetekben leadott voksok 1922-es és 1926-os megoszlása. 1922-ben a titkosan szavazó kerületekben az MSZDP 208 ezer szavazatot kapott, 1926-ban csak 105 ezret. Nem ilyen óriási arányban, de csökkent a liberálisokra leadott szavazatok száma is.

Az 1926-os választásokkal a Bethlen-kormány elérte, hogy parlamenti ellenzéke jelentéktelen méretűvé zsugorodott. A liberális *Újság* című lap teljes joggal állapította meg, hogy „ahol ekkora kormánypárt van, ott a kormány mozgási lehetősége akkora, mintha parlament nem volna”. Ráadásul ez a kormánypárt sokkal szilárdabb és egységesebb volt, mint a korábbi években. Hiányoztak a fajvédők, s szinte már csak mutatóba maradtak kisgazdák is. Helyüket Bethlen megbízható emberei, főleg állami tisztviselők foglalták el. S ha mindezen biztosítékok ellenére mégis valami zavar támadt volna, ott volt a felsőház és ott volt a kormányzó. Előbbi kétszer, utóbbi egyszer küldhette vissza a képviselőházban már elfogadott törvényeket további „megfontolás” végett. A Horthy-rendszer tehát 1926 végére teljesen megszilárdult. Politikai alapja szélesebb és biztosabb volt, mint a korábbi években bármikor.

* * *

Az újságírók, akik 1919–1920-ban kabátjuk szárnyánál fogva csípték el az államférfiakat, 1921. április 15-én türelmetlenül várták az új kormányelnököket a miniszterelnöki palota előtt. Egyesek (amint ez régtől fogva szokásos volt) vizsgáztatni akarták, mások (ahogy ez újabban kialakult) készek voltak arra, hogy átsegítsék a lámpalázon. A miniszterelnök megérkezett, fogadta a köszöntéseket, s bizonyára fogadta volna a kérdéseket is – ha lettek volna. De nem voltak! A sajtó sorfalat álló képviselői között egyetlenegy sem akadt, aki megszólítani merte volna. Egyikük szomszédjához hajolt, és fülébe súgta: „Magyarországon most kezdődik el a tekintély és a konszolidáció kora.” Az eset hitelessége több mint kérdéses. Forrása a kor egyik jó tollú publicistájának 1927-ben megjelent Bethlen-életrajza.

Érdekességét azonban nem is az adja, hogy 1921-ben megtörtént-e, vagy sem, hanem az, hogy 1927-ből visszatekintve megtörténtnek tűnhetett.

Ha gondolatban visszapörgetjük az 1919 augusztusa és 1921 áprilisa közötti hónapok történetét, páratlanul eseménydús, izgalmakban és fordulatokban rendkívül gazdag időszak jelenik meg szemeink előtt. A munkáshatalom elbukik, az ország egyik felét a román hadsereg tartja megszállva, másik felén a Nemzeti Hadsereg az úr. A győztes hatalmak közvetlenül veszik kezükbe a zűrzavaros helyzet rendezését, ám a hatalmi harcok ennek ellenére folytatódnak. Melyik párt szerzi meg a nemzetgyűlési helyek többségét, milyen államformát választ az ország, ki lesz az államfő? – ezek azok a talányok, amelyek 1920 első felét uralják. Júliusban jön Teleki. Konzolidációt ígér, de csak az első lépésekig jut el. A szélsőjobboldal szájára lakatot tesz, a különítményesek kezét lefogja, ám a munkássággal nem tud megegyezni. A Kiszegdapárt és a KNEP közötti harc állandósul, a gazdasági helyzet érdemben nem javul. Majd IV. Károly visszatérési kísérlete.

Bethlen kormányra kerülése új fejezetet nyitott a háború és a forradalmak utáni Magyarország történetében. „Legyen vége a forradalomnak!” – jelentette ki parlamenti programbeszédében, s ez úgy hangzott, hogy legitimista, kiszegda, fajvédő, kereszténypárti, liberális, sőt még szociáldemokrata körökben is reményeket kelthetett és keltett. Valamennyien abban a hiszemben csatlakoztak hozzá, támogatták vagy kötöttek vele egyezséget, hogy az ő hatalmuk és kormányzati befolyásuk fog növekedni. Fordítva történt. Bethlen hatalma növekedett. A húszas évek második felére belpolitikai szempontból Magyarország Dél- és Kelet-Európa egyik viszonylag stabil országává vált. Az államhatalom szilárdabb, a kormány és a kormányfő tekintélye megingathatatlanabb volt, mint a háború előtt. A legendát tehát a történelem hitelesítette. A mérleghez azonban az is hozzátartozik, hogy ez a stabilitás – politikai szempontból – nem demokratikus államrenden, hanem olyan zárt és merev politikai struktúrán nyugodott, amely a különböző társadalmi-politikai erők szabad mozgását nagymértékben akadályozta. Németh László és Szekfű Gyula neobarokknak keresztelték el ezt a világot, mert alapkategóriája és -elve éppúgy a tekintély volt, mint a barokk időknek és világszemléletnek. Terjedt a cím- és rangkórság, élő emberekről utcákat és középületeket neveztek el, s a tisztelet és hódolat suttogásával szemben az igazmondás és őszinteség bátor szava hovatovább illetlenségnek számított. A konzolidáció – úgy mond – túl jól sikerült...

A nyugati hatalmak bizalmára, a belpolitikai stabilitásra és az ország megnövekedett anyagi lehetőségeire támaszkodva miniszterelnökségének második, 1927-től 1931-ig tartó időszakát Bethlen arra használta föl, hogy megvesse egy igényes kultúrpolitika alapjait, a külpolitikai aktivitás útjára lépjen, s néhány további belpolitikai reformot valósítson meg.

A KONZERVATÍV REFORMPOLITIKA ÉS A REVÍZIÓ MEGALAPOZÁSÁNAK ÚTJÁN

Kultúrpolitika és szellemi élet

A két világháború közötti magyar kultúrpolitika első évtizede elválaszthatatlan Klebelsberg Kunó személyétől, aki 1922-től 1931-ig, a Bethlen-kormány bukásáig állt a kultusztárca élén. Miniszterelnökénél mindössze egy évvel volt fiatalabb (1875-ben született), s apja révén, aki osztrák főnemesi családból származott, ugyanúgy gróf volt, mint az. Pályakezdése mégis élesen elvált Bethlen s általában a magyar főnemesi ifjak indulásától. Vezető magyar kormánypolitikusok többnyire vezető pártpolitikusokból lettek. Bethlen is, arisztokrata társai is a képviselőházból kerültek a kormányba. Egy hagyományos magyar politikusnak illett jól szónokolni s némi jártassággal rendelkezni a jogi paragrafusok útvesztőiben. A miniszteri tárca megkívánta szakismeretek és az államigazgatásban szerzett gyakorlat kisebb súllyal estek latba. Klebelsberg az ellenkező utat járta, s ezzel egyike lett azoknak, akik nem annyira születésük, vagyonuk vagy politikai pártállásuk, mint inkább szakmai ismereteik és gyakorlatuk alapján érdemelték ki a vezető beosztást. Budapesti jogi és történeti, majd berlini nemzetgazdasági és tudománypolitikai tanulmányainak befejezése után Klebelsberg segédfogalmazói állást vállalt a miniszterelnökségen. Később bíróként dolgozott. 1914-ben visszakerült az államigazgatásba, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium adminisztratív államtitkára lett. Közeli és bizalmas kapcsolatba került Tisza Istvánnal, aki igen nagyra becsülte az akkor negyvenéves gróf tehetségét és alaposságát, s 1917-ben maga mellé is vette miniszterelnökségi államtitkárnak. (Bethlent – eredménytelenül – ugyanekkor invitálta kormányába.) Klebelsberg egyike volt azoknak, akik már a forradalmak alatt Bethlenben látták az új Magyarország hivatott

vezetőjét. 1919 februárjában alapító tagja a Nemzeti Egység Pártjának, később a Kisgazdapárt és a KNEP egyesülését szorgalmazó ügynevezett disszidensek vezéralakja. A második királypuccs után belügyminiszter lett, fél év múlva pedig átvette a kultusztárcát.

A művelődésügy szinte minden ágát érintő klebelsbergi kultúrpolitika, amelynek egyik fontos célja az volt, hogy a maga sajátos eszközeivel elősegítse a rendszer megszilárdulását, illetve hozzájáruljon stabilitásának fenntartásához, tulajdonképpen már 1922-ben készen állt. Gyakorlattá azonban viszonylag későn, lényegében csak az ország gazdasági helyzetének rendezése után, 1924–1925-től kezdődően válhatott. A húszas évek első felének szűkös anyagi lehetőségei inkább csak szervezeti reformokat tettek lehetővé. Ennek megfelelően miniszterségének első felében főleg az ügynevezett magaskultúrával, második felében pedig inkább a népoktatással és a népműveléssel foglalkozott és foglalkozhatott.

Első jelentősebb tudománypolitikai törvényjavaslatát Klebelsberg 1922 nyarán vitte a nemzetgyűlés elé. Javaslatából lett az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet felállító 1922. évi XIX. törvénycikk. Az önkormányzattal rendelkező új intézmény egyesítette magában az Országos Levéltárat, a Magyar Nemzeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot, a Szépművészeti Múzeumot és a budapesti Egyetemi Könyvtárat. A Gyűjteményegyetem célja az volt, hogy a korábban egymástól elszigetelt intézményeket egyetlen egységgé tömörítse, s így hatékonyságukat megsokszorozza. A szervezeti reformmal egyidejűleg több intézmény új épületet kapott.

Második említésre méltó tudománypolitikai lépése a Magyar Tudományos Akadémia gazdasági ügyintézésének új alapokra helyezése volt. A korábban teljesen „önellátó” Akadémia hatalmas vagyonát a háború alatt hadikölcsönkötvényekbe fektette, melyek az infláció következtében szinte teljesen elvesztették értéküket. A bevételek az intézmény személyi és épületeinek karbantartási kiadásait is alig fedezték, tudományos célokra szinte semmi sem jutott. Az Akadémia anyagi gondjainak enyhítésére 1922-ben Klebelsberg 6 millió korona rendkívüli államsegélyt utaltatott ki, majd 1923-tól évi 12 millió korona rendszeres államsegélyt folyósított. Az állandó alkalmazottakat ugyanakkor felvetette a Gyűjteményegyetem személyzeti összlétszámába, s így ezek fizetését is az állam vállalta magára. Az Akadémia gondjai ezzel természetesen nem szűntek meg, de mindenesetre enyhültek.

Az egyetemeket – oktatói feladatuk megtartása mellett – Klebelsberg kutatóhelyekké, tudományos műhelyekké akarta formálni. Ennek

érdekében nemcsak a pesti és a háború alatt alapított debreceni egyetemet fejlesztette, hanem a kolozsvári és a pozsonyi egyetem magyarországi elhelyezése és támogatása is messzemenően szívügye volt. A pozsonyi egyetem jogi és bölcsészeti kara 1923 végén kezdhett munkához Pécsen. Az orvoskar 1924 nyarán, az új intézetek és klinikák elkészülte után költözött Budapestre új székhelyére. A kolozsvári egyetem Szegeden kezdett berendezkedni 1920 végétől. Az új egyetemi épületek, a hatalmas Tisza-parti klinikák, a modern természettudományi intézetek és a Dóm tér azonban csak a szanálás után, a húszas évek közepén és második felében épülhettek föl. A debreceni egyetem klinikái, majd az egyetemi központ és a bölcsészeti kar épülete ugyanezekben az években, 1923–1924-től kezdődően készültek.

Ami magukat az egyetemeken és más tudományos intézetekben dolgozó magyar társadalomtudósokat illeti, ők az 1920-as években nagyjából egészében három eszmei-politikai és egyúttal módszertani irányzathoz tartoztak. A régi konzervatív eszmekörből táplálkozó és módszertanilag többnyire egy leegyszerűsített értelmezett pozitívizmus alapján álló társadalomkutatók közül említhető az irodalomtörténész Császár Elemér és Pintér Jenő, a magasabb szakmai színvonalat képviselő filozófus Pauler Ákos, a művészettörténész Hekler Antal és a statisztikus Thirring Gusztáv.

A fiatalabb és szellemileg igényesebb tudósnemzedék nagyobb része alapvetően szintén a konzervatív eszmék erőteljes befolyása alatt állt, de nem kizárólagos érvennyel. Hatott rá a szellemtörténet, sőt a polgári liberalizmus is. Ennek a modernebb arcú, polgáris konzervatívizmusnak nevezhető szellemiségnek a jegyében alkotott többek között a történész Szekfű Gyula, az irodalomtörténész Horváth János (*Aranytól Adyig* című, 1921-ben megjelent munkája az irodalomtörténet-írás oldaláról végezte el azt a feladatot és töltötte be azt a funkciót, amit Szekfű *Három nemzedéke* a történetírásban), a romanista Eckhardt Sándor és a művészettörténész Gerevich Tibor. A Bethlen István személyes védnöksége alatt 1927-ben megindult *Magyar Szemle* című „kulturális világnézeti” folyóirat, amelynek többnyire reformkonzervatív és nacionalista irányú tanulmányai a társadalmi élet szinte minden területét felölelték, elsősorban rájuk támaszkodott. A folyóiratot előbb Szekfű Gyula, később Eckhardt Sándor szerkesztette.

A századforduló körül született legfiatalabb tudósnemzedék színe-java a szellemtörténet zászlaja alatt s az 1922-től megjelenő *Minerva* című folyóirat körül csoportosult. Ez a gárda elutasította a hivatalos tudományosságon

belül erősen érvényesülő ókonzervatívizmust, hungarocentrizmust és szintetizálásra képtelen pozitívizmust vagy primitív faktológiát. Mindezekkel a koncepcióteremtés, tipologizálás, kísérletezés és életszerűség elvét állította szembe. Néhányan, így például a germanista Thienemann Tivadar, a nyelvész Zolnai Béla vagy a klasszika-filológus Kerényi Károly beépültek a hivatalos tudományos életbe, s előbb vagy utóbb egyetemi katedrát is kaptak. Mások, például az irodalomtörténész és -kritikus Szerb Antal vagy Halász Gábor mindvégig a „céhes tudományosság” keretein kívül dolgoztak.

A negyedikként számba vehető világnézeti áramlat a marxizmus volt, amely a szellemi életben jelentős szerepet vitt, azonban alig gyakorolt hatást a hazai tudományos életre. Fő képviselői, például a filozófus Lukács György és Révai József, a közgazdász Varga Jenő vagy a filmesztétika felé forduló Balázs Béla az irányzat vezető politikusaihoz hasonlóan mindvégig emigrációban éltek.

A természettudományi kutatások fellendülésének első állomása az 1926-ban megrendezett természettudományi kongresszus volt. Itt tisztázták a kutatási programok alapvonalait, és itt határozták el az Országos Természettudományi Tanács és a Széchenyi Társaság életre hívását. Míg az előbbi állami pénzekből tartotta fenn magát, s feladata a kutatás tervezése, szervezése és ellenőrzése, valamint elméleti kutatások folytatása volt, az utóbbi társadalmi jellegű egyesületként szerveződött. Állami támogatásban nem részesült, a gazdasági érdekeltségektől kapott összegeket olyan kutatásokra fordította, amelyek gyorsan kamatozó gyakorlati eredményekre vezethettek. Ilyen volt például a barnaszénkészleteink teljesebb kihasználásával foglalkozó kutatási program. A természettudományi kutatást segítő nem egyetemi létesítmények közül az 1923 és 1926 között felállított sváb-hegyi csillagvizsgáló, valamint az 1926–1927-ben épült Tihanyi Biológiai Intézet emelkedik ki. Az első az új határokon kívül (Ógyallán) maradt második magyar „csillagdát” pótolta (az első az osztrák önkényuralom bontotta le 1852-ben, hogy helyére építhesse a főváros megfélemlítésére szánt Citadellát), a második pedig a balatoni állat- és növényvilág kutatására rendezkedett be.

Klebsberg tudománypolitikájának igen fontos részét képezte a tudományos ösztöndíjak rendszere. A leendő magyar értelmiség nyelvi kultúrájának emelése és általános látókörének szélesítése érdekében a kutatók mellett minél több magyar diákot is szeretett volna hosszabb-rövidebb külföldi tanulmányútra küldeni. (A dualizmus korában intézményesen alig

volt mód ilyesmire, inkább csak az arisztokrácia és a nagypolgárság fiai – akik ezt megtehették – töltöttek hosszabb időt idegen egyetemeken.) Ezt a célt akarta szolgálni a magyar intézetek egész Közép- és Nyugat-Európát behálózó rendszere. A tervből a bécsi és berlini Collegium Hungaricum, valamint a római Accademia Reale d'Ungheria valósult meg. Bécsbe elsősorban leendő történészek, levéltárosok, orvosok és zenészek, Berlinbe főleg leendő közgazdászok, kémikusok, fizikusok és biológusok, Rómába pedig katolikus kispapok, művészpálánták, jogáshallgatók és olasz szakos tanárjelöltek pályázhattak és mehettek. A többi magyar intézetből nem lett semmi, de cserekapcsolatok kiépítésével és más utakon-módokon a húszas évek közepétől Európa legtöbb országába eljutottak a magyar ösztöndíjasok.

Az ideológiai szempontból legérzékenyebb és legmozgékonyabb szellemi terület, az irodalom irányzatai közül a bethleni-klebelsbergi kultúrpolitika a konzervatív irányzatot tette meg hivatalos irodalmának. A konzervatív irodalom maga is két ágból, egy „békebeli” liberális-konzervatív irodalomból s egy művészi eszközeit tekintve modernebb, politikailag azonban antiliberalis újkonzervatív irodalomból állt. Az előbbit a régi múltra visszatekintő *Új Idők* és örökös szerkesztőjének, Herczeg Ferencnek a neve fémjelezte, az utóbbit a Klebelsberg személyes kezdeményezésére 1923-ban megindult *Napkelet*. A *Napkeletnek az íróként kevésbé jelentős Tormay Cecil volt a felelős szerkesztője, de Szekfű Gyula, Horváth János, Németh László és más rangos alkotók is írtak a folyóiratba*.

Kezdetben a lap szerzői közé tartozott a kor talán legnagyobb hatású írója, Szabó Dezső is. Hangos antiszemitizmusa és szociális érzékenysége miatt a konszolidálódó s ennek során saját jobboldalát is elnémító rendszernek később terhekké vált, s maga Szabó is felismerte, hogy a radikális reformok sorra elsikkadnak vagy konzervatív jellegűvé lényegülnek. Szabó Dezső az ellenforradalom első hívői, sőt ideológiai megalapozói közé tartozott, de a konszolidációval szembeforduló eretnekek között is élen járt. 1923-ban (a fajvédők és Bethlen kenyértörésének éve) Szabó Dezső már *Segítség!* című regényén dolgozott, amely talán gyilkosabb rajza lett a neo-barokk társadalomnak és politikai nagyságainak, mint volt *Az elsodort falu* a két forradalmat előkészítő eszméknek és embereknek. A rendszer Szabó Dezső-i kritikája, amely azután a húszas évek utolsó harmadában induló legtöbb új típusú ellenzéki irányzatnak fő eszmei kútfője lett, lényegében a középrétegek és a parasztság 1919–1920-as törekvéseit foglalta össze és

kérte számon. A földreformot, a keresztény kispolgárság helyzetének javítását, a zsidó nagytőke „megrendszabályozását”, stb. A húszas évek közepén Szabó Dezső már elszigetelődött alakja volt a magyar szellemi életnek. A konzervatív ellenforradalmi irodalom ugyanakkor a legtöbb irodalmi fórumot (az egyetemek irodalmi tanszékeitől az irodalmi társaságokon át a folyóiratokig és a kiadókig) megszállva tartotta.

Szabó Dezső és a konzervatívok mellett tovább élt az egész Nyugat-generáció, s tovább élt folyóiratuk, a *Nyugat* is, a századelő szellemi erjedésének egyik központi orgánuma. Esztétikailag és színvonal szempontjából továbbra is a legigényesebb irodalom műhelye maradt, de eszmei-politikai arculata – noha az évtized első harmadában még harcosan kiállt a régi eszményekért – fokozatosan megváltozott, mintegy az új helyzethez és körülményekhez idomult. Egykori radikalizmusa – hűen tükrözve a hagyományos polgári baloldal térvészését – óvatos liberalizmussá, olykor konzervativizmussá szelídült, európaisága a nemzeti gondolat fokozottabb képviselésével színeződött. 1929-ig Osvát Ernő szerkesztette a lapot, s mint főszerkesztő Ignótus jegyezte. Osvát halála után Babits és Móricz vállalták a szerkesztés munkáját.

A negyediként számba vehető irodalmi irányzat, az avantgardizmus a politikai baloldal forradalmi szárnyához kapcsolódott. Legsínvonalasabb képviselője, Kassák Lajos 1926-ig Bécsben élt, s ott szerkesztette a *Mát*. 1926-ban hazatért, s megindította a *Munkát*. Hatása igen-igen szűk körre terjedt ki. Komját Aladár költészete Bécsben és Berlinben ért művészetté, Barta Sándor 1925-től a Szovjetunióban írta egyre inkább realista verseit, regényeit és novelláit. A magyar irodalmi folyóiratok közül a húszas évek végén a KMP által irányított 100% közölte írásait.

Bár a többi művészeti ág ideológiaközvetítő szerepe sokkal áttételesebb, és ezért jóval nehezebben megfogható, az irodalmi élet főbb irányzatainak megfelelő eszmei törekvések ezekben is megfigyelhetők. A hivatalos képzőművészeti irányzat kezdetben az akadémizmus, illetve az eklektika volt. A húszas évek végétől az eszközeiben modern, tartalmilag viszont többnyire vallásos úgynevezett római iskolát (legjelentősebb művésze Aba-Novák Vilmos volt) támogatta a klebelsbergi kultúrpolitika. A nagybányai iskolából kiindulók (Thorma János, Iványi Grünwald Béla, Csók István stb.) s különösen a nagybányai hagyományokat megújító Gresham-csoport tagjai (Szőnyi István, Bernáth Aurél, Egry József, s többek között a szobrász Pátzay Pál) a *Nyugathoz* álltak legközelebb. A paraszti ihletésű alföldi

iskola festőinek (Kosztai József, Tornyai János, Nagy István, Holló László), a szobrász Medgyessy Ferencnek s a naiv festőknek (Benedek Péter, Győri Elek stb.) a művészete a húszas években bontakozó népi irodalommal mutatott rokonságot. A nagyrészt emigrációba szorult avantgárd vagy avantgárd törekvésekkel rokonszenvező képzőművészek (Moholy-Nagy László, Uitz Béla, Bortnyik Sándor, Kernstok Károly, Nemes Lampérth József és mások) Kassához és társaihoz hasonlóan a munkásmozgalomhoz kötődtek. 1923 és 1926 között külföldön élt a magyarországi expresszionizmus talán legnagyobb alakja, Derkovits Gyula is.

Zenében Hubay Jenőt tekintették a konzervatív nemzeti irányzat kifejezőjének, s mellette Dohnányi Ernőt támogatták. Bartók és Kodály, akik a magyar zeneművészetet a népzeneből kiindulva újították meg s emelték a legmagasabb csúcsokig, a húszas évek második felében sem tartoztak a neobarokk társadalom kedveltjei közé.

A klebelsbergi kultúrpolitika saját időszámításán belül 1924 a középiskolai reform éve volt. A középiskolának Magyarországon két típusa alakult ki: a természettudományos műveltséget adó reáliskola, amelyből automatikusan csak a Műegyetemre és a gazdasági főiskolákra lehetett bejutni, s a minden felsőoktatási karra automatikus bejutást biztosító gimnázium, amely a klasszikus nyelvekre és a humán tudományokra helyezte a hangsúlyt. A klasszikus műveltségismény hívei védtek a meglévő gyakorlatot, a „reformátorok” pedig már régebb óta az egységes középiskola jelszavát írták zászlajukra. Az egységes középiskola bevezetésének szorgalmazói lemondtak volna a görögről, erősen csökkenteni akarták a latinra fordított órák számát, s a tananyag törzsét természettudományos ismeretekből és a modern nyelvekből kívánták összeállítani. Klebelsberg a kettő közötti utat választotta. A reáliskolát megtartotta olyannak, mint amilyen korábban is volt, a gimnáziumot pedig két további típusra bontotta. A humángimnázium erős görög és latin tanulmányokkal széles körű történeti ismeretanyagot és mély történeti kultúrát kívánt adni, a reálgimnáziumi oktatás középpontjába pedig a latinra alapozott modernebb humán ismeretanyagok (például a modern nyelvek) kerültek. A reform lényeges újítása volt, hogy mindhárom típusból bármelyik egyetemre lehetett jelentkezni. Hosszú kultuszminisztersége alatt Klebelsbergnek alig sikerült olyan tervekkel és intézkedésekkel előállni, amelyek valamilyen oldalról ne váltottak volna ki heves támadásokat. Legtöbb alapja ezek közül kétségkívül a középiskolai reformot ért vádaknak volt. Alig száradt meg a nyomdafesték az új

tanterveken, a gyakorlat követelményei, melyeket a reform kidolgozói helytelenül mértek fel (vagy amelyekről a konzervatív érzékenységre is ügyelő Klebelsberg egyelőre nem akart tudomást venni), máris módosították. A latin s különösen a görög szerepe az évek folyamán egyre csökkent, s a modern nyelveké ezzel párhuzamosan folyamatosan nőtt.

A nyolcosztályos iskola 1945 utáni általánossá és kötelezővé tételével az úgynevezett polgári iskola automatikusan kiiktatózott oktatási rendszerünkben. 1867 és 1945 között azonban elég fontos iskolatípus volt. Az 1868. évi közoktatásügyi törvény azért honosította meg, hogy a kispolgárság és a birtokos parasztság kevésbé tehetős és szerényebb kulturális igényű gyermekei a gyakorlati műveltség magasabb szintjére emelkedhessenek. A polgári az elvileg hat-, gyakorlatilag azonban csak négyosztályos elemi iskolára épült. Papíron maga is hat-, a valóságban viszont szintén csak négyosztályos iskolatípus volt. A polgárban latint nem oktattak, a polgáristákból többnyire bolti eladók, gépiprónők, kishivatalnokok, bank- és biztosítóintézeti alkalmazottak lettek. A polgárban Klebelsberg a kötelező nyolcosztályos elemi iskolai képzésre való fokozatos áttérés lehetőségét is látta, ezért az ország polgári iskolai hálózatát fejlesztette. Az 1927. évi XII. törvénycikk ezzel kapcsolatban előírta, hogy a következő évek folyamán minden 5000 lelken fölüli település köteles lesz polgári iskolát építeni.

Az 1926-os népiskolai törvény Klebelsberg kultúrpolitikájának s egyben a Bethlen-kormány egész tevékenységének egyik legnagyobb eredménye. Az általános tankötelezettséget a magyar országgyűlés 1868-ban törvénybe iktatta, ennek gyakorlati megvalósítására azonban sem a kormány szervei, sem a népiskolák többségét fenntartó egyházak nem ügyeltek eléggé. 1920-ban (a magyarnál általában iskolázatlanabb szláv és román lakosság leválása ellenére) a hat éven felüli analfabéták száma még mindig megközelítette a 15%-ot. A hat és tizenegy év közötti tankötelesek közül minden hatodik továbbra sem járt iskolába! Ennek egyik, a magyar irodalomból jól ismert oka az volt, hogy a gyerekeket ősszel és tavasszal szülei „befogták” dolgozni, télen pedig nem tellett cipőre és meleg ruházatra. De elég férőhely sem volt. Heves megyében a tankötelesek 32,9%-ának, a hatalmas tanyavilágú Kecskeméten pedig 46,7%-ának egyszerűen nem jutott hely az iskolákban. Kevés volt a tanterem, és kevés volt a tanító. Egy tanítóra országos átlagban 60 kis nebuló jutott. Néhol 100, 150 vagy még ennél is több gyerek szorongott egyetlen teremben. Az áldatlan helyzet érdemi javítására a népszövetségi kölcsön felvétele és a szanálás befejezése után nyílt

lehetőség. A népiskolai törvény 1930-ig 3400–3500 új tanterem és mintegy félmillió tanítói lakás építését irányozta elő. Az építési sorrendet így jelölte ki: iskola nélküli tanyai körzetek, iskola nélküli falvak, túlszűfolt osztályok szétbontása. Kevés törvény valósult meg olyan mértékben, mint ez. 1930-ra mind az 5 ezer népiskolai tanterem, illetve tanítói lakás fölépült. A 64 millió pengős költségből az állam 48 milliót vállalt magára, a többit a községek és az egyházak fizették. Ez több volt, mint amennyit a történelmi Magyarország fél évszázad alatt, 1868-tól 1918-ig fordított állami költségvetéséből népiskolák építésére és fejlesztésére (46 milliót a 48 millióval szemben)!

A népiskolák építésével együtt haladt az iskolán kívüli népoktatás fejlesztése, amely főleg az analfabetizmus megszüntetését célozta. Nyári kurzusokon úgynevezett népnevelési referenseket képeztek ki, akik (első-sorban télen) ismeretterjesztő előadásokat és analfabéta-tanfolyamokat tartottak a falvakban és a városi peremkerületekben. 1927-ben 1500 népkönyvtár hagyta el a minisztérium épületét, s indult a falvakba, összesen 220 ezer kötettel. (A dualizmus kori népkönyvtárak anyagának csupán ez az egyszeri mennyiség 22%-át tette ki!) A húszas években kezdték építeni az első kultur- vagy művelődési házakat is, csak akkor népház volt a nevük. 1928-ig 95 ilyen épült.

Ez a nagymérvű kulturális fejlesztés és beruházási politika természetesen az állami költségvetés szokatlanul nagy hányadát emésztette fel. Az egyharmadára csökkent ország kulturális célokra fordított kiadásai a szanálás után megközelítették a dualizmus kori kiadások összegét. Árányaiban pedig dupláját tették ki. Az állami költségvetésből a kultusztárcának 1896 és 1900 között évi átlagban 2,7, 1900 és 1905 között 3,1, 1906 és 1910 között 4,7, 1913-ban 6,1% jutott. 1924–1925-ben ezzel szemben 8,7, 1925–1926-ban 9,6, 1926–1927-ben 9,3, 1927–1928-ban 9,7, 1928–1929-ben 10,5%. Bethlennek, aki teljes mértékben támogatta miniszterének terveit, e valóban páráját ritkítóan gyors kulturális fejlesztés miatt támadások özönét kellett kiállnia. Ezek szerint Klebelsberg nagyzási mániába esett, a külföld kegyeit kereste, majmolta a nagy és erős országok kultúrpolitikáját, szaporította az állástalan diplomások számát, stb. A „csíborpatkolda”, azaz a Tihanyi Biológiai Intézet körülbelül olyan botrányköve volt és maradt tevékenységének, mint a rendszer egészének a Lillafüredi Nagyszálló. A támadások több irányból jöttek, Klebelsberg elsősorban mégis a jobboldal szemében volt szálla. Gömbösék szívesebben vették volna, ha a katonai tárca költségvetése emelkedik olyan ütemben, mint a kultusztárcáé.

Bethlen nyilvánvalóan nem személyes szimpátiából védte meg minden esetben miniszterét, és támogatta szinte feltétel nélkül nagyvonalú elgondolásait. Klebelsberg kultúrpolitikája, amelynek ideológiai háttere a sokat emlegetett „kultúrfölény” gondolatában és jelszámban összegeződött, szerves kiegészítője volt a politikai és gazdasági konszolidációnak, valamint a revízió eszméjének. A „kultúrfölény” gondolata és jelszava azt jelentette és azt hirdette, hogy a magyarság csak akkor és úgy lesz képes komoly történelmi erő kifejtésre, s az elszakított magyarságot és a régi nemzetiségi lakosságot is csak akkor és úgy tudja tartósan magához láncolni, ha az európai kultúra eredményeit magába szívja az egész emberiség előtt dokumentálja, hogy Magyarországon nemcsak az állami rend, a gazdasági élet és a szociális helyzet, hanem a szellemi élet is magasabb színvonalon áll, mint szomszédjainál. A „kultúrfölény” jelszava abban a magyar társadalomban született meg, vált és válhatott szállóigévé, amely a „mindent vissza”-ból engedni képtelen harcos irredentizmust óvatos revizionizmussá szelídítette, s a jobboldali „fehér” radikalizmust konzervatív reformpolitikává fejlesztette vissza. A hatalmas eszközöknek – mint mindig és mindenhol – emellett közvetlen indoktrinációs szerepük is volt. Az új népiskolákban, amelyek alapvető célja a számolás, írás és olvasás elsajátíttatása volt, a tanítás a *Magyar Hiszekeggyel* („Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában, Ámen”) kezdődött és végződött. A népkönyvtárak nem csupán kultúrát és szórakozást vittek a falvakba és a tanyavilágba, hanem konzervatív, vallásos és revizionista eszmekört is. Az ösztöndíjasok tanulni mentek külföldre, de a magyar sérelmek hirdetése és befolyásos pártfogók szerzése is feladatuk volt.

Nem Bethlennek és nem Klebelsbergnek múlt, de az összképhez ennek ellenére hozzátartozik, hogy az eszközök többnyire végül is túléltek magát a célt. A népiskolák, amelyekben 1945 után is tanyai parasztyerek tízezrei tanulták a betűvetést és a számtani alpműveleteket, napjainkra a múlt rekvizitumaivá váltak. Ám a klinikák még ma is a gyógyítás szolgálatában állnak, s a három vidéki egyetemen és a külföldi intézetekben még ma is a jövő magyar értelmisége formálódik.

Az aktív külpolitika kezdetei

A magyar külpolitika fonalát 1922–1923-ban ejtettük el azzal a két diplomáciai eseménnyel, hogy az országot felvették a Népszövetségbe, s Bethlen megszerezte a külföldi pénzügyi kölcsönt. Hogy mostanáig nem emeltük fel – nem írói önkény jele, hanem a magyar külpolitika viszonylagos eseménytelenségének a következménye. A Népszövetségbe való felvétel és a kölcsön megszerzése eredmény, siker volt, de egyúttal meg is kötötte a kormány kezét. Az ország – nem is beszélve a vállalt kötelezettségekről – a Népszövetség pénzügyi és katonai ellenőrzése alatt állt. A külpolitikai mozgásképesítések ily módon igen-igen szűk korlátok közé szorultak, s Franciaország kelet-európai szövetségi hálózatának teljessé válása csak nehezítette a kibontakozást. Duna-medencei hegemon helyzetének megteremtését és megtartását Franciaország egyes politikai irányzatai a húszas évek elején különböző formában és más-más eszközök igénybevételével látták elérhetőnek. A Magyarországra is építő dunai konföderációs, illetve birodalmi restaurációs tervek az évtized közepére végképp a Quai d'Orsay irattárába kerültek, s a francia külpolitikai vonalvezetés egyedüli irányító elvévé a kizárólag az újonnan megalakult kis államokra támaszkodni akaró koncepció vált. Franciaország 1924 és 1927 között Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Romániával és Jugoszláviával egyaránt szövetségi és barátsági szerződéseket kötött. Ezek a szerződések kölcsönösen garantálták a békeszerződések teremtette helyzetet.

Ilyen körülmények között természetesnek tűnhetett volna, hogy a szövetségest kereső Magyarország majd Ausztria felé nyújtja kezét, hiszen a két országot évszázados kapcsolatok kötötték össze, s az osztrák állam kívül maradt a kisantant szövetségi hálózatán is. Ilyen kezdeményezések történtek is, de ezek sohasem jutottak el a megvalósulásig. Ausztriában szociáldemokrata és keresztényszocialista koalíció kormányzott, amely belpolitikai, gazdasági, de egyszerű nyelvi okok miatt is járhatóbb útnak és előnyösebb megoldásnak tartotta az akkor még demokratikus Németországgal való együttműködést, mint a konzervatív keleti szomszédjával való szövetséget. A magyar kormány szemében Burgenland és a két forradalom emigránsainak viszonylag szabad bécsi működése voltak azok a tüskék, amelyek akadályozták a szorosabb kapcsolatok kiépítését.

A külpolitikai elszigeteltségből való kitörés komolyabban számba vett lehetőségei közé tartozott a magyar–szovjet viszony rendezése.

A Szovjetunió túl volt már a háború és a forradalmak nagy megrázkód-tatásain, a kapitalista világ már régen nem indított ellene intervenciós hadseregeket. A nemzetközi politikai életben ugyan még alig hallatta szavát, de a fejlődés útja ilyen irányba mutatott. 1924–1925-re Európa összes nagyhatalma s egy sor kisebb állama diplomáciai kapcsolatot létesített vele. A magyar–szovjet közeledést – magyar szempontból – két körülmény motiválta. A Szovjetunió volt az egyetlen európai hatalom, amely a Párizs környéki békéket nem fogadta el. Romániával (Besszarábia miatt) nem is nagyon titkolt határvitái voltak. A kisantant államai éppen ezért nem ismerték el a Szovjetuniót, s nem is létesítettek vele diplomáciai kapcsolatokat. A kapcsolatok felvétele és valamiféle együttműködés kialakítása tehát politikailag erősíthette volna Magyarország helyzetét a kisantanttal szemben. A másik körülményre, a szovjet piac hatalmas felvevőképességére a magyar gyáripár (elsősorban gép- és malomipar) képviselői figyeltek föl – már 1922-ben. A két ország belpolitikai berendezkedése között persze óriási különbségek voltak, s ez komoly akadályt jelentett. Ám Bethlen ebben a kérdésben sem az elvekre, hanem a realitásokra függesztette tekintetét. Ezért magáévá tette a kölcsönös előnyökön nyugvó normalizálás gondolatát, s külügyi apparátusával együtt lényegében ezen munkálkodott.

Gróf Bánffy Miklós magyar külügyminiszter és Csicserin szovjet külügyi népbiztos között 1922-ben került sor az első titkos megbeszélésekre. A diplomáciai kapcsolatok felvételével megnyíló gazdasági lehetőségek előnyei mindenki számára világosak voltak. Mégis sokan tartottak attól, hogy Magyarország ezzel mintegy aláaknázza kommunistaellenes propagandájának erkölcsi és politikai hitelét. Maga Horthy is félt ettől, s a Szovjetunióval való kapcsolatok felvételét éppen ezért ellenezte. A két állam közötti hivatalos tárgyalások 1924-ben ennek ellenére megindultak, s az év végére az egyezménykötés küszöbéhez érkeztek. A diplomáciai egyezményt 1924. szeptember 5-én, a kereskedelmi szerződést pedig 1924. szeptember 12-én írták alá azzal, hogy három hónapon belül kölcsönösen ratifikálják és nyilvánosságra hozzák. Ez utóbbiakra azonban sohasem került sor. Egy váratlan külpolitikai fordulat ugyanis a kapcsolatok felvételének ellenzőit látszott igazolni.

1924 októberében Angliában megbukott az a munkáspárti kormány, amely a Szovjetunióval a magyar–szovjet egyezményekhez hasonló szerződéseket kötött. A hivatalba lépő konzervatív kabinet egyik első dolga volt, hogy az alig néhány hete kötött kereskedelmi egyezményt felmondja.

Horthy, Bethlen és a magyar külpolitikusok, akik az 1920-as francia–magyar tárgyalások eredménytelen lezárulása óta fél szemükkel mindig Angliára figyeltek, igen érzékenyen reagáltak a brit lépésre. Az egyezmények ratifikációját hónapról hónapra halogatták, majd végleg levették a napirendről. A szovjet kormány ezek után kijelentette, hogy a tárgyalásokat befejezettnek, az egyezményeket pedig nem létezőknek tekinti. A Szovjetunióval való kapcsolatok felvételére csak jóval később és egészen más nemzetközi helyzetben, 1934-ben került sor.

A szovjet–magyar tárgyalások zátonyra futását követően váratlan helyről, Belgrádból kapott ajánlatot a magyar kormány. Jugoszlávia a kisantant többi államához hasonlóan Franciaország szövetségese volt, s a status quo őrzőjének szerepét játszotta. Helyzete azonban ennek ellenére sem volt valami szilárd. Bulgáriával (Macedónia miatt), Görögországgal (Szaloniki miatt) és Magyarországgal (a Délvidék miatt) nyílt és nyilvánvaló ellentétei voltak. A Romániához és Olaszországhoz fűződő jó kapcsolatai pedig a Bánát hovatartozása, illetve az adriai uralom kérdése miatt romolhattak meg bármikor. Jugoszlávia tehát északi határát szerette volna biztosítani egy másik szomszédjával támadható konfliktus esetére. A magyar kormány a kisantant fellazításának lehetőségét látta a jugoszláv közeledésben, és sérelmeit félretéve tárgyalóasztalhoz ült. Hamarosan kiderült azonban, hogy mindkét fél részéről hiányzik a szorosabb együttműködés kialakításához szükséges engedékenység. Jugoszlávia olyan meg nem támadási egyezményt szeretett volna aláírni, amely nem érintette volna fennálló kötelezettségeit, azaz a magyarellenes kisantantszerződéseket. Magyarország ugyanakkor Jugoszlávia semlegességét kívánta megszerezni egy harmadik állammal kirobbanó konfliktusa esetére, anélkül azonban, hogy a jugoszláv–magyar határt garantálta volna. A diplomáciai kötékhúzás még alig kezdődött el, amikor 1926 őszén a magyar felet a jugoszlávnál sokkal többet ígérő ajánlat csábította el Genfből, ahol a tárgyalások folytak. A csábítót Mussolininek hívták, az ígéret pedig így szólt: Olaszország kész olyan „messzemenő politikai szerződést” kötni, amely „Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés”. Mi állt ezen ajánlat háttérben? Miért volt olasz érdek a magyar–jugoszláv közeledés megakadályozása?

Az olasz külpolitika egyik legfőbb célja a háború befejezése óta az volt, hogy Dél- és Kelet-Európát befolyási övezetévé tegye. Ezt a célt szolgálta az 1920-as rapallói egyezmény, amely 1924-ben barátsági és szívélyes

együttműködési szerződéssel egészült ki. S ezt célozta a szintén 1924-es olasz–csehszlovák szerződés, amelyben a két fél „kölcsonös támogatásra és szívélyes együttműködésre” vállalt kötelezettséget. Olaszország ugyanakkor Magyarországgal is számolt, s különböző nemzetközi fórumokon – Angliához hasonlóan – több ízben tompítani igyekezett Franciaország és kelet-európai szövetségeseinek magyarellenességét. Franciaország Romániával, Jugoszláviával, Csehszlovákiával és Lengyelországgal kötött 1924 utáni szerződése azonban keresztülhúzták az olasz számításokat. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kisantant mint szövetségi rendszerre Olaszország nem támaszkodhat, sőt inkább annak megbontására kell törekednie. Olaszország mindenekelőtt Jugoszlávia körülzárását szerette volna elérni, mert délkelet-európai terjeszkedésének útjában elsősorban ez az ország állt. Felhasználva a Bánát miatti román–jugoszláv ellentéteket, 1926-ban olyan szerződést kötött Romániával, amelynek titkos záradéka kimondta, hogy amennyiben a szerződő felek egyike háborúba keveredne egy harmadik állammal, a másik fél megőrzi semlegességét. Ugyanebben az évben Olaszország Albániával is szövetkezett. Az olasz–albán szerződés garantálta Albánia határait. Nyilvánvaló volt, hogy mindkét szerződés Jugoszlávia ellen irányul. Ezeket az olasz tervek látszott keresztetni a jugoszláv–magyar közeledés, s ezért lépett közbe Mussolini.

Az egységes és a fasizmus lendületében megerősödött Olaszország szövetségi értéke összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a féltucatnyi nemzetből alig fél évtizede megteremtett délszláv államé. Olaszország a magyar mezőgazdasági termékek fogadása szempontjából is előnyösebb partnernek ígérkezett, mint a Magyarországhoz hasonlóan agrár-ipari jellegű jugoszláv királyság. Végül: Olaszországnak ugyanúgy érdekében állt a franciabarát kisantant megbontása, mint Magyarországnak. A magyar–jugoszláv közeledés így átadta helyét a magyar–olasz közeledésnek.

Az olasz orientáció kialakulása egybeesett a revíziós célokat szolgáló aktív külpolitika feltételeinek a megteremtődésével. Mint erre a frankügy kapcsán már utaltunk, 1926 nyarán a Népszövetség megszüntette Magyarország szigorú pénzügyi ellenőrzését. Ehhez járult az állandó katonai ellenőrzés megszüntetése 1927 márciusában.

Hóry András római követ és Klebelsberg Kunó előkészítő tárgyalásai után Bethlen István 1927. április 4-én az olasz fővárosba érkezett. A tárgyalások befejeztével aláírt olasz–magyar szerződés kimondta, hogy a két állam között „állandó béke és örökös barátság fog fennállani”, s hogy az

esetleg felmerülő vitás kérdéseket diplomáciai úton, illetve választott bíróság segítségével oldják meg. A szerződést tíz évre kötötték azzal, hogy ha a tíz év elteltével egyik fél sem mondja föl, akkor újabb tíz évre érvényes marad. Amint ez a diplomáciában lenni szokott, a lényegét nem annyira a nyilvánosságra hozott szerződés, mint inkább a két kormányfő szóbeli megállapodása és az erre utaló titkos záradék tartalmazta. Mussolinivel történt első találkozásán (rögtön a megérkezés után) Bethlen kijelentette, hogy a pénzügyi és a katonai ellenőrzés megszűnése következtében „Magyarország szabadabban mozoghat, és aktívabb külpolitikába kezdhet”. Az aktívabb külpolitika célja – folytatta – Közép-Európa „újja rendezése”. Ennek előfeltétele a fennálló helyzet felborítása, azaz a francia befolyás mérséklése és a kisantant felbomlasztása. Mussolini egyetértett ezzel, de hozzátette: a francia szövetségi hálózat jugoszláv–magyar közeledéssel egybekötött gyöngítése ellenkezik Olaszország érdekeivel. Javasolta, hogy sorrendben a „cseh kérdés elintézése” legyen az első. Ennek érdekében megígérte, hogy csehszlovákellenes magyar akció esetére igyekszik biztosítani Románia semlegességét. Egyúttal fölvetette, hogy – hasonló célból – a magyar kormány kezdjen tárgyalásokat Lengyelországgal. Két nap múlva, egy újabb találkozón Bethlen arra kérte Mussolinit, hogy a háború végén Itáliában maradt osztrák–magyar fegyvereket Olaszország adja át Magyarországnak. Megállapodtak, hogy a tekintélyes mennyiségű fegyverkészletet az olasz kormány Lengyelország számára adja föl, Magyarország azonban csak egy-két vagonot küld tovább.

Az olasz–magyar együttműködés első konkrét eredménye az úgynevezett Rothermere-akció volt. *Herceg Franz Hohenlohe felesége, a bécsi születésű Stephanie Richter kezdeményezésére* a konzervatív angol lord vállalta, hogy *Daily Mail* című lapjában sajtókampányt indít a trianoni békeszerződés revíziója érdekében. Első cikke *Magyarország helye a nap alatt* címmel jelent meg 1927 nyarán. Ebben Rothermere leszögezte, hogy Közép-Európa biztonságát csak a trianoni határok megváltoztatása teremtheti meg. Rendező szempontnak az etnikai elvet javasolta. A gyakorlatban ezt úgy képzelte el, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia mintegy kétmillió, döntően magyar lakosú határ menti területeit visszaadja Magyarországnak. Rothermere kezdeményezésére alakult meg a Magyar Revíziós Liga is. A szervezet célja az volt, hogy társadalmi összeköttetések kiépítésével és a legkülönbözőbb propagandakiadványokkal meggyőzze az európai közvéleményt a trianoni békeszerződés által teremtett helyzet

igazságtalanságáról és tarthatatlanságáról, s így közvetve a nagyhatalmak külügyminisztériumaira is hasson. Bár Franciaország és Anglia hivatalos külpolitikája egyelőre a régi maradt, a kisantant magyarellenes együttműködése pedig kifejezetten erősödött, a revíziós propaganda mégis járt némi eredménnyel. A nemzetközi közvélemény magyar szimpátiái erősödtek; Angliában és Franciaországban magyarbarát képviselőcsoport alakult; a párizsi „négy nagy” egyike, Lloyd George pedig sajtónyilatkozatban ismerte el, hogy Magyarországgal igazságtalanul bántak.

Az olasz–magyar együttműködés keretében 1928. január 1-jén Szentgotthárdra érkezett öt vagon gépfegyver és gépfegyveralkatrész, mezőgazdasági gépalkatrészeknek álcázva. Az osztrák vámtisztek azonban rájöttek a turpisságra, s az ügy nemzetközi botránnyá dagadt. A kisantant erélyes vizsgálatot és szigorú elmarasztalást követelt, ám a Népszövetség – ismét csak angol nyomásra – megelégedett egy enyhe dorgálással.

1928 elejére Bethlen elérkezettnek látta az időt, hogy a gazdaságilag megerősödött, belpolitikailag megszilárdult, s Olaszországban külső támaszra lelt Magyarország egyértelműen szakítson korábbi külpolitikai vonalvezetésével, melynek lényege a kialakult helyzet kényszerű tudomásulvétele volt, s nyíltan vállalja mindvégig legfőbb külpolitikai célját: a revíziót. Debreceni beszédében félreérthetetlenül leszögezte: „Mi nem tartományokat veszítettünk el. Bennünket földaraboltak. [...] mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. Ezt igazságnak elfogadni nem tudjuk [...] Ha valaki a mellényét rosszul gombolta be, öltözkédést csak úgy hozhatja rendbe, ha kigombolja, és azután jól gombolja be. Ezekre a határookra egy végleges békét felépíteni nem lehet. Ezekre a határookra fel lehet építeni egy börtönt, amelyben mi vagyunk az őrzöttek, és a győzők az őrzők. [...] nekünk más határookra van szükségünk.” Bethlen beszédét követően mozgásba lendült a kultuskormányzat apparátusa, amely a revíziós célkitűzéseket ideológiailag támasztotta alá. A kultúrfölény jelszava mellé Klebelsberg kidolgozta a neonacionalizmus vagy „pozitív nacionalizmus” fogalmát. Ez – szemben a 19. századi „védekező”, tehát „negatív” nacionalizmussal – abban jelölte meg a magyarság feladatát, hogy a belső ellentéteket félretéve egységesen támogassa a rendszert a revízióért folytatott harcában. Mussolini Rómából kontrázott. „Magyarország megbízhat Olaszország barátságában. Elmondhatni, hogy a trianoni szerződés területi intézkedései túlságosan mélyen vágtak a húsába, és hozzáfűzhetjük ehhez, hogy Magyarország ezer éven át nagy fontosságú történelmi missziót

teljesített a Duna völgyében. A magyar nemzet lángoló hazaszeretetével, céltudatos munkájával, melyet hatalmas tudatában a béke idején folytatott, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is helyes lesz, ha Magyarország kedvezőbb sorsa megvalósul” – nyilatkozta 1928 nyarán.

Azt persze jól tudta Bethlen, hogy az olasz szövetség önmagában kevés a revíziós tervek megvalósításához. Ezért az olasz–magyar szerződés aláírását követően megkísérelte a német–magyar kapcsolatok kiépítését. Végül célként egy olasz–német–magyar szövetség létrehozása lebegett szemei előtt. Ez a terve azonban egyelőre még nem valósulhatott meg. Németország fő külpolitikai célja ugyanis ezekben a hónapokban az volt, hogy véget vessen a Rajna-vidék francia megszállásának, s elérje jóvátételi kötelezettségeinek csökkentését. Az olasz–német közeledés pedig feltétlenül maga után vonta volna a francia–német viszony további romlását, hiszen Olaszország és Franciaország ekkor már a Balkánon és a Duna-medencében egyaránt nyílt vetélytársak voltak. A német kormány ezért 1928-ban még elzárkózott az olasz orientáció elől, s így a magyar–német kapcsolatok elmélyítésének sem szentelt különösebb figyelmet.

Több eredménnyel járt a Bethlen-kormány Lengyelország iránti közeledése. Ennek szintén az volt a célja, hogy az olasz–magyar barátságnak nagyobb súlyt adjon, s egyúttal a revíziós tervek is közelebb vigye egy lépéssel a megvalósuláshoz. A francia–lengyel szerződés révén Lengyelország ugyan Franciaország szövetségi rendszeréhez tartozott, de a kisantant államai közül csak Romániához fűzte szerződéses viszony. Csehszlovákiával Franciaország minden erőfeszítése ellenére sem volt hajlandó szövetségre lépni, mert Teschen déli részére is jogot formált. (Csehszlovákia pedig az északira is.) A tárgyalások során Piłsudski marsall, lengyel államfő felajánlotta, hogy közvetíteni fog Románia és Magyarország között. Kifejezte reményét, hogy a lengyel–magyar baráti jó viszony az évek során tovább fog fejlődni. Bár a békeszerződés döntéseinek erőszakos, fegyveres megváltoztatására pillanatnyilag semmi lehetőséget nem látott, a revízió szükségességének napirenden tartását és a békeszerződés későbbi időpontban történő módosításának tervét támogatta. Az egyetértést 1928 végén egy lengyel–magyar döntőbíróági szerződés pecsételte meg.

A megelégnült magyar diplomáciai tevékenység Törökországot arra ösztönözte, hogy kezdeményező lépéseket tegyen a magyar–török kapcsolatok szorosabbá tételére. Mi állt ennek a háttérében? Mi magyarázza, hogy

egy kisázsiai hatalom egy közép-európaihoz közeledett? A legközvetlenebb előzmények a versailles-i békerendszerig nyúlnak vissza. Törökország esetében ugyanis az angol külpolitika bizonyult olyan mohónak, mint Németország esetében a francia, Magyarország esetében pedig a jugoszláv, román és csehszlovák. Az egykor hatalmas birodalomra olyan békét akart kényszeríteni, amely nemcsak a mai arab területeken (Tigris és Eufrátesz vidéke, a Földközi-tenger keleti és a Vörös-tenger északkeleti partszegélye) szüntette volna meg a török fennhatóságot, hanem kifejezetten török területeket (így Dél-Anatóliát, Szmírnát és vidékét, sőt Konstantinápolyt és a Dardanellákat) is a maga, illetve szövetségese, Görögország uralma alá akart vonni. A Kemal pasa vezetése alatt megújult Törökország azonban közel hároméves harc árán kiverte a hódítókat a török területekről, s az antanttól független önálló diplomáciai tevékenységbe kezdett. A régi nagy birodalom feltámasztásának illúziójával az új Törökország egyszer s mindenkorra leszámolt, ám a Balkánt érintő kérdésekben legalábbis a másodhegedűsi szerepkörhöz ragaszkodott. Mivel törekvéseinek támogatására Franciaország s különösen Anglia semmiféle hajlandóságot nem mutatott, a török kormány Olaszország felé kívánt közeledni, s úgy vélte, hogy Rómába Budapesten keresztül vezet az út. Törökország antant- és kisantantellenes álláspontja ugyanakkor Magyarország külpolitikai érdekeivel is összecsengett, ezért a török kezdeményezésnek nemcsak az olasz–török közeledés lett az eredménye, hanem egy magyar–török semlegességi egyezmény is. Az 1929 elején aláírt szerződésben Törökország és Magyarország megfogadták, hogy minden olyan szövetségtől távol tartják magukat, amelyik a másik fél ellen irányul. Ugyanebben a szerződésben semlegességet vállaltak arra az esetre, ha egyiküket nem provokált támadás érné.

A közép-európai olasz befolyás és a magyar revíziós tervek szempontjából egyaránt elsőrendű fontosságú feladat volt Ausztria eltávolítása a francia–csehszlovák orientációtól. Ennek – mint erre már többször utaltunk – főleg belpolitikai akadályai voltak. Mussolini és Bethlen 1928 áprilisában ezért megállapodtak egy ausztriai belpolitikai fordulat előkészítésében, illetve elősegítésében. Tervük az volt, hogy a baloldali kormányt jobboldalival váltják fel, s ennek érdekében anyagilag és fegyverekkel támogatják a jobboldali úgynevezett Heimwehr-mozgalmat. Mussolini úgy számított, hogy egy jobboldali kormány szükségszerűen eltávolodik a demokratikus Németországtól, lemond az Anschlusról, s Olaszországhoz közeledik. Ez egyben Magyarország céljait is szolgálni fogja, hiszen az Olaszországra

támaszkodó jobboldali Ausztria természetes szövetségese nem a polgári demokratikus Csehszlovákia, hanem nyilvánvalóan Magyarország. A számításba vett egymillió olasz líra első részletei Budapesten keresztül meg is érkeztek Bécsbe, ám a katonai puccs végül is szükségtelenné vált. Az osztrák belpolitika ugyanis 1929 őszére enélkül is jobbra tolódott. A kormány átalakult, s az új kancellár, aki egyébként korábban a Heimwehr embere volt, készen mutatkozott az osztrák külpolitikai irányvétel módosítására. 1930 februárjában Olaszországgal, 1931 januárjában pedig Magyarországgal kötött Ausztria barátsági és együttműködési szerződést. A magyar-osztrák szerződéshez csatolt titkos jegyzőkönyv kimondta, hogy Ausztria és Magyarország „[...] minden politikai kérdésben [...] különösen azokban, amelyek a közös szomszédokra vonatkoznak, követeik útján állandó érintkezést fognak fenntartani”.

A Bethlen-kormány aktív külpolitikájának eredményeként a húszas évek végére megszűnt az ország külpolitikai elszigeteltsége. Bár Franciaország s különösen Anglia még hosszú évekre a magyar külpolitika figyelmének középpontjában maradt, az új szövetségi kapcsolatok a revíziós törekvéseket, illetve a későbbi tényleges revíziót alapozták meg. A „bethleni mű” ezzel teljessé vált. A belső politikai, gazdasági és kulturális konszolidációhoz külpolitikai konszolidáció társult.

Belpolitikai reformok

A hagyományos baloldali ellenzék (szociáldemokraták, demokraták, liberálisok) háttérbe szorulásával és térvesztésével párhuzamosan a húszas évek utolsó harmadában új ellenzéki irányzatok születtek. Az 1919 előtti magyar baloldali irányzatok elsősorban a városi (és jórészt zsidó) polgárságra, valamint a szintén városi ipari munkásságra támaszkodtak. Ideológiájukat vagy osztályharcos internacionalizmus, vagy a világ, de legalábbis Európa polgárságához tartozás tudata hatotta át. Ezzel szemben a húszas évek végén zászlót bontó útkereső irányzatok a keresztény magyar értelmiség fiatalabb évfjaraival és főleg a parasztságot tekintették társadalmi bázisuknak. Eszmeileg pedig a demokrácia, sőt a szocializmus értékrendje felé fordulva is megmaradtak nemzeti vagy nacionalista alapon.

Az egyik ilyen ellenzéki irányzat az új kisgazdamozgalom volt, amely maga is két pártot, illetve áramlatot egyesített. Gaál Gaszton Agrárpártját,

amelyet még 1926-ban alapítottak az ipartámogató bethleni gazdaságpolitikával elégedetlen középbirtokosok, s az 1928–1929-ben még éppen csak bontakozó tulajdonképpeni kisgazdamozgalmat, amely azt célozta, hogy ismét a húszas évek elején meglevőhöz fogható politikai befolyást szerezzen a közép- és gazdag parasztságnak. A kisgazdamozgalom élén Szijj Bálint (kisparaszt, felsőházi tag, régebben Nagyatádi közvetlen munkatársa), Nagy Ferenc (Baranya megyei középparaszt, 1946–1947-ben miniszterelnök) és Tildy Zoltán (református pap, 1946–1948-ban köztársasági elnök) álltak.

Az 1926-os választások után kettévált a Fajvédő Párt. Azok (például Gömbös), akik a mélyreható társadalmi reformokat nem annyira megingathatatlan meggyőződésből, mint inkább a bázisteremtés szükségéből hangoztatták, Bethlen oldalára álltak. Az őszinte kisebbség ugyanakkor kezdte megszabadítani magát az antiszemitizmus nyűgétől, s a parasztság és a munkásság gondjaival való azonosulás útjára lépett. A klasszikus példa Bajcsy-Zsilinszky Endre balratolódása. A kormánytámogatás helyett 1928-ban *Előrs* címmel ellenzéki lapot indított, amely olyan, pályájuk elején álló íróknak biztosított fórumot, mint Féja Géza, Szabó Pál, Veres Péter, Tamási Áron, Erdélyi József, Sinka István és mások. Utóbbiak, a népi írók egyébként maguk is a húszas évek utolsó harmadában születő új típusú ellenzékiiség egyik ágát jelentették. Erdélyi József versei (*Ibolyalevél*, 1922; *Világ végén*, 1924), Kodolányi János ormánsági novellái (*Sötétség*, 1922; *Szegények halála*, 1924; *Kántor József megdicsőülése*, 1925), Tamási Áron írásai (*Lélekindulás*, 1925) és Illyés Gyula költeményei (*Nehéz föld*, 1928) a parasztság s ezen belül a legszegényebb paraszti rétegek helyzetéről tudósítottak. Negyedikként néhány egyetemi ifjúsági szervezet említhető. A budapesti Bartha Miklós Társaságban (1925-ben alakult) Fábíán Dániel, Kodolányi János és József Attila fürkésztek a magyar jövő lehetséges útjait, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában (előzményei 1928-ig nyúlnak vissza) Erdei Ferenc, Tolnai Gábor, Bibó István és Ortutay Gyula bontogatták szárnyaikat, a felvidéki Sarló-mozgalom élén pedig Balogh Edgár állt.

Ezek a mozgalmak utóbb egytől egyig jelentős helyet vívtak ki maguknak a magyar szellemi vagy politikai életben, s szinte valamennyi az 1945 utáni népi demokratikus fejlődés tekintélyes irányzata lett. Egyelőre azonban a politikai élet jelentéktelen tényezői voltak. A Független Kisgazdapárt csak 1930-ra alakult meg, Bajcsy-Zsilinszky csaknem magányos Don Quijoteként állt pásthoz, a népi írók a magyar szellemi élet ígéretei, s nem

befutott és befolyásos tekintélyei voltak, a baloldali egyetemisták és a kormánypolitikához közel álló szervezetekhez (Turul, Hungária, Emericana stb.) tartozó diákok száma pedig körülbelül úgy aránylott egymáshoz, mint egy a százhoz. A húszas évek utolsó harmadát éppen az jellemezte, hogy a Szociáldemokrata Párt pillanatnyilag nem, a liberális ellenzék már nem, a bal felé gravitáló új útkereső ellenzéki irányzatok pedig még nem képviseltek komoly politikai erőt. A látványos belpolitikai viharoknak így 1926–1927-től ezért is vége szakadt.

A nyugalmi helyzetet Bethlen belpolitikai szempontból arra használta fel, hogy néhány régebb óta vajdó reformot tető alá hozzon. A húszas évek utolsó harmadának törvényeit mélyen áthatotta az a konzervatív reformszellem, amely Bethlen egész beállítottságát és politikáját is jellemezte. A jogkiterjesztés és a központi kormányhatalom irányító és ellenőrző szerepének a fokozása ugyan szintén részét alkották e törvényalkotásnak, ám sohasem olyan mértékben, hogy az újabb politikai eszmék és intézmények teljesen kiszorították vagy akárcsak gyökeresen megváltoztatták volna a régiakat. Gondoljunk csak például a felsőházzal foglalkozó 1926-os törvényre, amely a bethleni belpolitika fordulatokban gazdag első szakaszát lezárta, s a nyugalmi másodikat megnyitotta. A származási arisztokrácia szinte kizárólagos befolyását Bethlen jelentős mértékben korlátozta, de teljesen nem szüntette meg. Helyet biztosított a középrétegeknek, de oly módon, hogy képviselőik egyik részét a kormányzó nevezte ki, másik részét pedig a kormányzattól legalábbis részben függő törvényhatóságok választották. Fontolva haladás – mondhatnánk, ha ez a kifejezés nem kötődne annyira a magyar reformkorhoz.

A reformok sorát a társadalombiztosítás újjászervezése nyitotta meg. A kötelező betegségi és baleseti biztosítás a háború előtt gyakorlatilag csak az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókra terjedt ki. 1919 őszén a Friedrich-kormány kiterjesztette ezt a háztartási alkalmazottakra. Az 1927. évi XXI. törvénycikk megerősítette Friedrich fenti rendeletét, s szerény mértékben tovább bővítette a biztosításra kötelezettek körét. Bevonta a közjegyzői és ügyvédi irodák, valamint az orvosi rendelők és szerkesztőségek dolgozóit is. A kötelező jelleggel biztosítottak száma ezzel megközelítette, illetve bizonyos ingadozással elérte az 1 milliót. A húszas évek végétől tehát a városi munkásságnak mintegy 80–90%-a részesült ebben az alapvető szociális védelemben. A biztosítottak szociális kedvezményei jelentős mértékben nőttek. A megbetegedett dolgozó a háború előtt 20 héten keresztül

részesülhetett ingyenes gyógykezelésben, s ugyancsak 20 hétig kaphatott táppénzt. Az igényjogosultság időtartama most 1 évre, a táppénz összege pedig a fizetések 50%-áról 60–75%-ára nőtt. A baleseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén régen a bér 60%-át, 1927-től 66,6%-át tette ki. A szolgáltatásokat fedező úgynevezett baleseti biztosítási járulékok összege ezzel arányosan 2–4%-ról 6–7%-ra emelkedett. A járulék 50%-át továbbra is a munkaadók, 50%-át pedig a munkavállalók fizették. A reform a biztosítás szervezetét is érintette. Úgy állította vissza a munkásbiztosítás önkormányzatát, hogy annak hatáskörét jelentős mértékben csökkentette. A dualizmus időszakában a munkásbiztosítás önkormányzati szervei elvileg felerészben a munkaadók, felerészben a munkavállalók embereiből álltak. A gyakorlatban azonban a munkavállalók befolyása érvényesült. A munkásbiztosító pénztárak tisztviselőinek döntő többsége ugyanis a Szociáldemokrata Párt tagja volt. Az új törvény ezzel szemben az állam befolyását növelte. Az alkalmazottakat korábban az önkormányzat választotta és fizette, ezentúl pedig a népjóléti és munkaügyi miniszter. Az önkormányzat feladatköre az állami tisztviselők működésének irányítására és ellenőrzésére szűkült. Az önkormányzat összetétele is módosult. A gyárosok és munkások 50–50%-os képvisellete ugyan megmaradt, de a testület elnökét ezentúl a kormány nevezte ki.

Egy évvel később, 1928-ban a Bethlen-kormány bevezette a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítást, amely a munkásmozgalom régi követelései közé tartozott. Öregségi járadékra az a biztosított tarthatott igényt, aki betöltötte hatvanötödik életévét, és munkáltatója legalább hét és fél éven át fizette utána a napibérének legfeljebb 3,5%-áig terjedhető járulékot. A rokkantsági, özvegyeségi és árvasági járadék folyósításának közel négyéves biztosítás volt a feltétele. A kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítás nagyjából-egészében ugyanazokban a foglalkozási kategóriákban dolgozókra, illetve azok családtagjaira terjedt ki, mint a kötelező betegségi és baleseti biztosítás. Nem vonatkozott tehát a mezőgazdasági munkásságra, amelynek kötelező biztosítását csak 1938-ban vezették be. A fentiek szerint átszervezett és kiterjesztett társadalombiztosítás irányítására 1928-ban létrehozták az Országos Társadalombiztosító Intézetet, közkeletű nevén az OTI-t.

Teleki Pál miniszterelnökségének egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy véget vetett a különítményesek dühöngő és véreskező antiszemitizmusának. Ugyanakkor az egyetemi felvételi rendszer reformjával

foglalkozó törvény alapelvét maga is a vallási, illetve faji szempontot tette. Ez a törvény ellentmondásban volt a konszolidáció bethleni formájával, amely gazdaságilag a jórészt zsidó nagytőkére támaszkodott, s politikailag sem vallási, sem faji üldözést nem tűrt. Sérelmezte a Népszövetség is. Bethlen 1927-re került olyan helyzetbe, hogy kultuszminiszterével a kudarc legkisebb lehetősége nélkül terjeszthette be a numerus clausus módosításával foglalkozó törvényjavaslatot. A javaslat változatlanul szociálpolitikai szükségszerűségnek tekintette a felvehető hallgatók számának meghatározását. Változtatni csupán a válogatás szempontrendszerén akart. Azt tartalmazta, hogy az eredeti törvényből iktassák ki a „népfajhoz”, illetve nemzetiséghez tartozást mint felvételi szempontot, s helyette – egyéb szempontok mellett – a szülők foglalkozása legyen mérvado.

A kormány törvényjavaslatát jobbról is, balról is heves támadások érték. Gömbös és a jobboldal minden változtatást fölöslegesnek tartott. Nekik az eredeti jobban megfelelt. Az MSZDP és a liberálisok maradéka ugyanakkor a teljes tanszabadsághoz való visszatérést követelte. Mozgolódás támadt az Egységes Párt soraiban is: ki jobb, ki bal felé húzott. A törvényt módosítás körüli politikai jégzajlás persze meg sem közelítette a korábbi nagy oladásokat. Az antiszemita tüntetőket Bethlen megkardlapoztatta, pártjára és a kormánytámogató Kereszténypártra pedig egyszerűen ráparancsolt, hogy a javaslatot tessék megszavazni. A képviselőházi szavazáson jelen levő 171 honatya közül így 147 a javaslat mellett szavazott. A liberálisok, szociáldemokraták, fajvédők és rakoncátlankodó kereszténypártiak ellenállása együttesen is csak 34 ellenszavazatot eredményezett. Az 1920. évi XXV. törvénycikket módosító 1928. évi XIV. törvénycikk kimondta, hogy az egyetemi felvételeknél „[...] a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítettek és közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra, és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel”.

A „gettó intézményét”, ahogyan az emigráns Károlyi Mihály nevezte az egyetemi felvételi rendszert szabályozó 1920-as törvényt, a Bethlen-kormány tehát kiiktatta a magyar törvénykönyvből. A felvételek gyakorlatában

azonban – kimondatlanul – továbbra is szerepet játszott a vallási, illetve faji szempont, s a köz- és társasági életben is tág tere maradt az antiszemitizmusnak. A beteg csíra tehát megmaradt, csupán a szárbá szökés és virágzás klimatikus feltételei hiányoztak. Amint ezek – körülbelül egy évtized múlva – megteremtődtek, az antiszemitizmus ismét felerősödött, s újból a kormányzati politika szintjére emelkedett.

A Bethlen-kormány majdnem utolsó éveire, 1929-re és 1930-ra maradt a közigazgatás régebb óta esedékes reformja. Az állami célok gyakorlati megvalósításának feladatát, tehát a voltaképpeni közigazgatást Magyarországon az állami közigazgatási szervek (pénzügy-igazgatóságok, tanfelügyelőségek, ügyészségek stb.) és az úgynevezett helyi önkormányzatok végezték és látták el. A helyi önkormányzati szerveknek – középfokon – két pillére volt: a vármegye és a törvényhatósági jogú város. (Alsóbb szinten a rendezett tanácsú város és a község.) A vármegyei és városi törvényhatóságok élén a kormány által kinevezett és az állami érdekeket képviselő főispánok álltak. A főispánok igen széles jogkörrel rendelkeztek. Ellenükre és beleegyezésük nélkül gyakorlatilag nem lehetett lényeges intézkedéseket hozni. A törvényhatóságok fontos belügyeiben elsősorban mégis a választott testületek döntöttek. Legfontosabb volt ezek közül a törvényhatósági bizottság, amelynek hatáskörébe tartozott például a költségvetés megvitatása és a tisztségviselők (fontossági sorrendben: alispán – városban: polgármester –, főjegyző, jegyzők, tiszti főügyész, levéltárnok stb.) megválasztása. A törvényhatósági bizottságok tagjainak fele automatikusan a legnagyobb adót fizetők, tehát a leggazdagabb emberek közül került ki (*virilizmus*), a másik felét pedig az országgyűlési választásoknál érvényesnél is szűkebb választójog alapján a lakosság választotta. A székesfőváros önkormányzati élete ehhez hasonlóan alakult. Lényeges különbség volt, hogy a főispánnak megfelelő főpolgármestert a kormánynak, illetve a királynak a törvényhatósági bizottság három jelöltje közül kellett kinevezni.

A századelőn s különösen a forradalmak után két szempontból vetődött fel a közigazgatási szervezet reformjának kérdése. A baloldal, mindekelőtt a Kisgazdapárt a közigazgatás demokratizálásáért, a virilizmus eltörléséért és a választói jog kiterjesztéséért harcolt. Az államigazgatás szakemberei ugyanakkor az autonómiák nehézkességét és szakszerűtlenségét nehezményezték. Tevékenységi körüket a szakemberek javára szertették volna korlátozni. A számtalan tervből és javaslatból közvetlenül a forradalmak után azonban végül is csak egyetlen törvény született meg,

s ez kizárólag a fővárosi közigazgatással foglalkozott. (Az 1920-as fővárosi törvény eltörölte a virilizmus korszerűtlen intézményét, ám ugyanakkor növelte a kormány befolyását az önkormányzat ügyeire.) Mivel Bethlen ragaszkodott hozzá, hogy az úgynevezett alkotmányjogi reformok (a választójogi törvény megalkotása és a főrendiház újjászervezése) előzzék meg a közigazgatás általános reformját, az önkormányzatok ügye csak 1929-ben került elő ismét.

A vármegyei és városi autonómiákkal foglalkozó 1929. évi XXX. törvénycikkben a központosító-szakszerűsítő vonások domináltak. Bár a virilisták arányát a törvény 50%-ról 40%-ra szállította le, ez nem volt tényleges jogkiterjesztés, mert a választható tagok száma ugyanilyen arányban csökkent, s a törvényhatósági bizottsági tagok 20%-a a továbbiakban részben kinevezett örökös tagokból, részben pedig az ügyvédi, mérnöki stb. kamarák, vallásfelekezetek és állami hivatalok képviselőiből, valamint törvényhatósági tisztviselőkből tevődött össze. A szakszerűséget, s egyúttal a kormány befolyásának növelését elsősorban ez utóbbiak jelenléte biztosította. Másodszorban pedig egy új szervnek, a kisgyűlésnek a felállítása, amelyben az állami és vármegyei szakemberek még nagyobb, a választott tagok pedig még kisebb arányban voltak jelen, mint a törvényhatósági bizottságban.

Hasonló szellemben született meg az 1930. évi XVIII. törvénycikk is, amely a főváros önkormányzati szervezetét alakította át. Bár a virilizmust nem állította vissza, egy-két ponton még „szigorúbb” is volt, mint a vármegyei és városi törvényhatóságok reformja. A főpolgármestert például ezentúl nem a kormány nevezte ki a törvényhatósági bizottság három jelöltje közül, hanem a törvényhatósági bizottság választotta a kormányzó által kijelölt három személy közül. Budapest főpolgármestere korábban az önkormányzat bizalmi embere volt, ezután – miként a főispánok régtől fogva – a kormányé lett. Az állami centralizáció erősödését jelezte a székesfővárosi törvényhatósági bizottság összetételének újabb módosítása is. A választott tagok arányát a törvény 80%-ról 63%-ra csökkentette, a kinevezett tagokét pedig 20%-ról 37%-ra emelte.

A belpolitikai reformok sorát az 1929 őszén kezdődő nagy gazdasági világválság hazai jelentkezése szakította félbe. A mezőgazdasági munkásság kötelező biztosításának bevezetése, a hitbizományi rendszer felülvizsgálata, a mezőgazdasági napszámberék országos rendezése, egy bank- és

hiteltörvény elkészítése, amelyek Bethlen soron következő fontosabb reformjai lettek volna, átmenetileg lekerültek a napirendről. Vége szakadt a húszas évek utolsó harmadára jellemző nagyarányú kulturális fejlesztésnek is. A válság új helyzetet teremtett, s az új helyzet új feladatokat adott.

AZ ÉVTIZED TÁRSADALMI VÁLTOZÁSAI

Bár a bethleni konszolidáció egyik lényegi tulajdonsága a nagy változásoktól és változtatásoktól való félelem és óvakodás, s alaptörékvése a konzervatív (rövid időszakon belül jelentősnek tűnő, ám nagyobb perspektívából nézve alig észrevehető) előrehaladás volt, a húszas évek végének magyar társadalmát mégis sok szempontból különböztette a századelő magyar társadalmától. A legnagyobb változás kétségkívül az ország lakosságának egyharmadára csökkenése, s ezzel összefüggésben a soknemzetiségű társadalmi összetétel megszűnése volt. 1918 előtt Magyarország népességének közel felét nemzetiségi lakosság alkotta, az új országterület 1920-ban 7,98 millió főnyi népességének ezzel szemben mindössze 7–8%-át tették ki német, szlovák, román, horvát és szerb anyanyelvűek. Nemzetiségi szempontból tehát az ország szinte teljesen homogénné vált, ezzel a nemzetiségi kérdés is kiiktatódott a magyar társadalom állandó belső problémáinak sorából, s külpolitikai síkra tevődött át.

Az új határok a lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyaira is hatással voltak. Mintegy „felgyorsították” a társadalomszerkezet normális, egyébként a gazdasági fejlődéstől függő és azt követő módosulását. A mezőgazdaságból élők aránya 64,5%-ról 55,7%-ra csökkent, az iparból és forgalomból (kereskedelem, hitel és közlekedés) élőké pedig 23,6%-ról 30,1%-ra emelkedett (1910-es, illetve 1920-as adatok). A gazdaság lassú szerkezeti modernizálásának társadalmi vetületeként 1920 és 1930 között tovább folytatódott ez az átrendeződési folyamat. Az agrárlakosság száma lényegében stagnált, s így az össznépességhez viszonyított aránya lecsökkent 51,8%-ra. Az iparból és forgalomból élőké ugyanakkor 32,3%-ra emelkedett. Hasonló arányban nőtt az értelmiségi lakosság is. Gazdasági fejlettsége és foglalkozásszerkezeti viszonyai alapján a húszas évek Magyarországát a közepesen fejlett agráripari országok, Portugália, Spanyolország, Olaszország és Lengyelország közé tartozott.

A társadalmi piramis alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai alapvetően nem változtak. A fő választóvonal továbbra is „urak” és „kendek” között húzódott; a szakadék két oldala változatlanul két külön világ volt. Azok a módosulások, amelyek az egyes rétegek helyzetében, életviszonyaiban, belső összetételükben és egymáshoz való viszonyulásukban az új határok, a háború és a forradalmak, a gazdaság szerkezeti átalakulása és modernizálódása, valamint a rendszer első tíz évének reformjai következtében a húszas években mégiscsak bekövetkeztek, többnyire megmaradtak „táboron belüli” változásoknak, s a szakadék két oldala közötti távolságot alig csökkentették.

A háború alatti eladósodás s különösen a trianoni határok következtében erősen megcsappant a nagybirtokosok, tehát az 1000 holdon fölüli birtokkal rendelkező földtulajdonosok száma. A századelőn még több mint 2000 nagybirtokost és nagybérlőt, s ezen belül 800 arisztokratát mutattak ki a statisztikák. 1930-ban már csak 745-öt, illetve mintegy 350-et. Régi, megszokott életvitelüket, melynek a hosszú külföldi utazások, az ismétlődő bécsi tartózkodások, az észszerűtlenül nagy személyzet, a pazar bálók és estélyek szinte elengedhetetlen tartozékai voltak, egyre kevesebben tudták fenntartani. Többen bezárták, mások örökre el is adták várbeli vagy múzeumnegyedbeli palotáikat, s vidéki kastélyaikba húzódtak. A gazdasági hanyatláshoz politikai tévesztés párosult. A korábbi évtizedekhez képest viszonylag kevesen jelöltették magukat képviselővé, s a központi kormányhivatalok és a megyék élén is csökkent szerepük. Különösen áll ez a habsburgianus aulikus arisztokráciára, amely a királypuccsok kudarainak következtében lényegében már a húszas évek elejére elszigetelődött. Vezető kormánypolitikus többé nem került ki közülük. Azok az arisztokrata politikusok, akik a konszolidáció munkájában részt vettek, többnyire „ősibb” és „magyarabb” főnemesi családokból származtak. Ezt az is példázza, hogy az évtized két reprezentáns miniszterelnöke, Teleki és Bethlen egyaránt erdélyi gróf volt. A nemesi és főnemesi nagybirtokosok gazdasági ereje és politikai hatalma tehát csökkent. Történeti hagyományaik, változatlanul nagy társadalmi presztízsük s a változások ellenére is óriási gazdasági hatalmuk folytán (a félezer nagybirtokos 1930-ban ugyanúgy kezében tartotta az ország földterületeinek közel egyharmadát, mint a kétezzer a századelőn) azonban még így is a magyar politika fő meghatározó tényezői közé tartoztak. Csupán az uralkodó osztályokon belül is privilegiált helyzetük, amely még a 19. század második felét is jellemezte, szűnt

meg végérvényesen. Sikeresebben őrizte régi hatalmát a katolikus egyház. Noha birtokállománya 2 millió 300 ezer holdról 1 millió hold alá csökkent, s a felsőházban is kevesebb hely illette meg, mint a régi főrendiházban, mindez nem jelentette tényleges befolyásának csökkenését. A rendszernek szüksége volt a széles szervezeti bázissal és hagyományosan erős befolyással rendelkező katolikus egyház támogatására, s ennek fejében nemcsak régi jogait biztosította, hanem jelentős anyagi támogatásban is részesítette.

Bár az antiszemitizmus a konszolidáció időszakában is az uralkodó keresztény-nemzeti ideológia része maradt, a nagytőke pozícióit ez a legkevésbé sem érintette. Sőt. Miközben az arisztokrácia gazdasági ereje és politikai befolyása csökkent, a nagypolgárság – összefüggésben a gyáripár megerősödésével és a bankok függetlenedésével (a külföldi tőkétől) – növekedett. A nagyvonalú művészpártolás, amely régebben az arisztokráciát jellemezte, a húszas években a nagypolgárság sajátjává vált, s ha valamelyik galéria az utóbbi évek képzőművészeti terméséből rendezett kiállítást, az anyag többségét nem – mint régen – arisztokrata kastélyokból, hanem lipótvárosi szalonokból és városligeti palotákból kellett összeszednie. A közvetlen politikai irányító szerep a nagytőkés osztályt ugyan továbbra sem jellemezte úgy és annyira, mint az arisztokráciát, de befolyása a kormányzati politikára erősödött. Voltaképpen megszűnt „csendestársnak” lenni, s a nagybirtokosság egyenrangú partnerévé vált. Ahol a nagypolgárság továbbra is hátrányban érezte magát, s hátrányt is szenvedett, az a társadalmi élet területe volt, noha a föld és a pénz arisztokráciája közötti távolság a húszas években ilyen vonatkozásban is csökkent. A néhány száz fős nagypolgárság vezető magját hagyományosan alig ötven tőkés família alkotta, akik közé ezekben az években emelkedett föl a Vida és a Perényi család.

Erőteljes átalakuláson ment keresztül a régi középosztály is, amelybe 1930-ban mintegy 360 ezer kereső, az eltartottakkal együtt pedig 780 ezer fő, tehát a kereső és az össznépeségnek egyaránt mintegy 9%-a tartozott. A középosztály mint társadalmi megnevezés már a századelőn parttalan fogalom volt, s egymástól sok szempontból igen messze álló társadalmi rétegeket és csoportokat foglalt magába. A húszas években tovább nőttek ezek a távolságok. A századelő történelmi középosztályának egyes legfelső csoportjai, így például az úri középirtokosok jelentős része, továbbá az államapparátus vezető tisztviselői, lényegében a nagybirtokosság és a nagypolgárság mellé emelkedtek, s a húszas évek elejétől az uralkodó osztály

harmadik rétegét alkották. A hadsereg, a csendőrség és a közigazgatás több kulcspozícióját Bethlen miniszterelnöksége alatt is kezükben tartották, s a legfőbb állami hatalom birtokosa, Horthy Miklós is közülük került ki. Mindez életszínvonalukon is meglátszott. A vezető államhivatalnokok reálkeresete a húszas évek utolsó harmadában magasabb volt, mint a háború előtt. Társadalmi és politikai értelemben nemigen emelkedett, de továbbra is gondtalanul és jó módban élt a városi középpolgárság (jómódú kereskedők, középüzemek és bérházak tulajdonosai stb.). Ezek a rétegek azonban csak töredékét tették ki az úgynevezett középosztálynak. A túlnyomó többség beosztott tisztviselő, magánalkalmazott vagy értelmiségi foglalkozású volt, akik közül csak viszonylag kevésnek hozott az évtized magasabb jövedelmet és társadalmi emelkedést. A többség életnívója csökkent, sokuké pedig kispolgári szinten mozgott. A háború előtt háromszobás lakásnál lejjebb „igazi” középosztálybeli család nemigen adhatta. A húszas években megnőtt az érdeklődés a kétszobás lakások iránt, s a négyszobásokra alig mutatkozott kereslet. Legrosszabb helyzetben közülük is a menekült értelmiségiek (43 ezer kereső, s mintegy kétannyi családtag) voltak, akik vagon- és barakklakásaikból többnyire csak a húszas évek közepén költözhettek a Rákos homokján vagy a vidéki városok külső kerületeiben fölépült új házaikba.

A nem mezőgazdasági kispolgárság keresőinek száma 1930-ban valamivel meghaladta a félmilliót. A kereső népeség 12–13%-át tették ki. A családtagokkal együtt mintegy 1 millió 300 ezer ember, tehát az összlakosság 15%-a élt ebben az átmeneti állapotban. Túlnyomó többségük továbbra is önálló, de legfeljebb csak egy-két tanulóval vagy segéddel dolgozó kisiparos és kiskereskedő volt, s a különböző „altisztek”, a vasúti kalauzok, postások, ház mesterek, rendőrök és csendőrök a kispolgárságnak csak alig egyötödét tették ki. A keresztény kispolgárság a forradalmakra való viselkedésként politikailag aktivizálódott. Radikalizmusra való hajlama – a középosztály jelentős részéhez hasonlóan – a húszas évek második felében is megmaradt, ennek azonban kevés jelét adta. Inkább belesimult a konzervatív konszolidációba. Hogy hogyan éltek, javultak vagy romlottak-e életviszonyaik, s hogy milyen mértékben, ezt hozzávetőleges pontossággal sem lehet megállapítani, mert a kispolgárság erősen rétegzett volt, alsó csoportjait az állandó lesüllyedés veszélye, a felsőket a fölemelkedés lehetősége jellemezte, s így életviszonyaik alakulásával kapcsolatban a kortárs szociográfiának sem sikerült általánosan érvényes megállapításokat tennie.

Mindenesetre sokatmondó az a tény, hogy 1928-ban a budapesti önálló kisiparosok közel fele s a kiskereskedők egyharmada egyszobás lakásban lakott. Bizonyos, hogy a kispolgári létben maradáshoz – valószínűleg még inkább, mint a háború előtt – állandó és szívós munka szükségeltetett, de az is tény, hogy a kis műhely és az apró üzlet, illetve az állandó fizetés és a nyugdíj valamiféle viszonylagos létbiztonságot mégiscsak nyújtott.

A városi középrétegeken s különösen az értelmiségen belüli egyik választóvonal továbbra is a zsidókérdés mentén húzódott. Bár a húszas évek második felében a felszínen „kibékülés” következett be, a mélyben tovább feszültek az ellentétek. Ezen a megosztottságon alapvetően nem változtatott az sem, hogy az általános modernizálódás szükségszerű velejárójaként a húszas évek végére a középosztályon belül kialakult egy olyan elég jelentős számú magasabban kvalifikált szakértelmiségi réteg is, amelynek értékrendjében és viselkedésében a dzsentroid úri értékeket és magatartásjegyeket a polgári értékek és magatartásjegyek (szaktudás, szorgalom, munkaszeretet, demokratikus gondolkodásmód stb.) váltották vagy kezdték felváltani. A jelenség mégis fontos változás előhírnöke volt. A középosztály egyes viszonylag elszegényedettebb alsóbb rétegei mellett ezen új szakértelmiség egyik ága lett az, amely a későbbiekben a parasztságból jövő népi írók mellé állt, s a hagyományos felfelé orientálódás helyett a nép felé fordult.

Lassan, de változtak a falvak lakóinak, a parasztnak az életkörülményei és -viszonyai is. A mezővárosok mellett néhány nagyobb faluba is eljutott a villany, s vidéken is megjelent a mozi. A népviselet és a házi készítésű ruhadarabok egyeduralkodója a legtöbb helyen már megszűnt, s a városokhoz közel eső, vasút menti és piacra termelő falvakban vasárnap délelőtti istentiszteletre gyülekezőkön egyre gyakrabban lehetett félmagas sarkú cipőt és könnyű városi ruhát, illetve kék vagy fekete szövetből készült kabátot, pantallót vagy „sonka-nadrágot” (bricsesz) látni. Modernizálódott a parasztság viselkedése és gondolkodásmódja is. A falu népe nem eléggé úrtisztelő, nem fogadja el feltétel nélkül a háború előtti tekintélyeket, s véleményformálásában önállóságra törekszik – mondogatták a téma ismerői. Ez igaz volt annyiban, hogy az urak és parasztnak közötti patriarchális viszony korábban kezdődő felbomlása a húszas években valóban előrehaladt. Azt, hogy Móricz „boldog emberét” a falu jegyzője kiadós pofonokkal tanította a századelőn „tisztességre”, Magosliget lakói észre sem vették, s Joó György is beletörődött a világ akkor még öröknek tűnő rendjébe.

A húszas évek háborút és forradalmakat megélt fiatal parasztgenerációi hasonló eseteken legalábbis felháborodtak.

Az életkörülmények és a gondolkodásmód modernizálódása természetesen nem egyforma mértékben jellemezte valamennyi paraszti réteget. Mind anyagi, mind társadalmi és politikai értelemben elsősorban a birtokos parasztság s ezen belül is a középső- és gazdag parasztság emelkedett. (Az 5 és 20 katasztrális hold közötti kis- és középparaszti családok száma 1920-ban 255 ezer, 1930-ban – jórészt a földreform eredményeként – 290 ezer, a 20 és 100 katasztrális hold közötti középső- és gazdag paraszti családoké pedig mindkét időpontban 67–68 ezer volt.) Ez a paraszti réteg a húszas évek első felében anyagilag megerősödött, s elért életszínvonalát többé-kevésbé a konszolidáció alatt is tartani tudta. Legfelső csoportjaik gimnáziumba és gazdasági főiskolákra küldték fiaikat, a parasztság alsóbb rétegeitől többnyire elfordultak, s társadalmilag a falusi intelligencia partnereivé váltak. Berobbanásuk a politikai életbe – csakúgy, mint a kispolgárságé – már kevésbé bizonyult tartósnak. Bár választójoggal 1922 után is rendelkeztek, a kormányzati politikára gyakorolt befolyásuk a konszolidáció előrehaladtával rohamosan csökkent. A parlamentben és a megyei törvényhatósági bizottságokban nem, csak a falusi képviselőtestületekben és a mezővárosi tanácsokban maradhattak urak. A birtokos parasztság alsó (és a nagyobb részt kitevő) rétegei anyagilag is rosszabbul jártak. A 15 katasztrális holdon aluli birtokok a húszas évek második felére jellemző holdankénti 120–130 pengős évi jövedelem mellett csak akkor nyújtottak biztonságot gazdájuknak, ha nem volt jégverés, aszály vagy egyéb természeti csapás. Kedvezőtlen időjárási viszonyok és rossz termés esetén a kisparasztság is szükségét szenvedett, sőt nélkülözött. S az utódok feje fölött Damoklész kardjaként függött a birtokosztódás veszélye, ami elleni védekezésül egyre több birtokos paraszti család választotta a – más okból a városokban is terjedő – egykét. Minden ezer lakosra Magyarországon 1880-ban még 44,9 születés esett, 1900-ban 39,3, 1920-ban 31,4, az 1931–1935-ös évek átlagában azonban már csak 21,2.

Az 1 millió 350 ezer kis-, középső- és gazdag paraszti létben élő kereső és eltartott az összlakosságnak közel egyhatoda, az agrárlakosságnak pedig majdnem egyharmad részét tette ki (1930). Az agrárlakosság másik kétharmadát a harmincas évek falukutató irodalma „hárommillió kol-dusnak” nevezte el, s ez a megállapítás igen sok igazságot tartalmazott. A földkérdés a húszas évek végén ugyanúgy a magyar társadalom egyik

legfőbb problémája volt, mint a századelőn, s az egyes társadalmi rétegek közül legsanyarúbb körülmények között valóban a szegényparasztság élt – továbbra is. Legnépesebb, a földreform következtében több mint száz-ezer új földtulajdonossal szaporodott rétegüket az 5 katasztrális hold alatti földdel rendelkező törpebirtokosok, kisbérleők és mezőgazdasági munkások alkották, akik családtagjaikkal együtt a hárommillió szegényparaszt közel felét tették ki. Földjükből változatlanul nem tudtak megélni, de a legszükségesebb élelmiszereket továbbra is megtermelték. Az új földtulajdonosok közül a húszas évek végére sokan tönkrementek, a másik résznek sikerült megvetnie lábát a tenyéri parcellákon. Valószínű, hogy a földreform során kimért 260 ezer telken fölépült kis családi házak zömébe ehhez a szegényparaszti réteghez tartozók költöztek. Igaz, ezek a házak igen gyakran a határművelésre kevésbé alkalmas alacsony, tehát vizes részein emelkedtek, falazatuk általában nem kőből és téglából, hanem többnyire sárból és vályogból, tetőzetük pedig nádból vagy zsúpból készült. Mégis, saját hajlékok voltak.

A „puszták népe”, azaz az uradalmi cselédség áldatlan lakásviszonyainak megjavításával kapcsolatban a Bethlen-kormány 1923-ban külön törvényt bocsátott ki. Ennek azonban alig lett fogantatja. Az uradalmak többségében a húszas években ugyanúgy több család osztozott egy konyhán, mint a századelőn. Béreik a Tanácsköztársaság leverése után erősen csökkentek, később emelkedtek. A századfordulón a felnőtt nő cseléd évi 20–50 koronát, 10–16 mázsa gabonát s – egyéb természetbeni juttatások mellett – 400 és 1600 négyszögöl közötti illetményföldet kapott. A húszas évek második és a harmincas évek első felében Kovács Imre számításai szerint átlagosan 40 pengő, 18 mázsa gabona és 1500–1900 négyszögöl illetményföld volt a „kommenció”, azaz a cselédbér. Az uradalmak cselédállományának 75–80%-át kitevő egészbéresek javadalmainak pénzértéke 1925 és 1929 között évi 900 és 1300 pengő között mozgott. 1930-ban 216 ezer cselédcsaládot mutattak ki a statisztikák, ami azt jelentette, hogy a cselédség körülbelül egyötödét tette ki a szegényparasztságnak.

A szegényparasztság harmadik nagy rétegét alkotó föld nélküli napszamosok száma – jórészt a földreform következtében – majdnem 200 ezerrel csökkent, de 1930-ban még így is közel 500 ezer kereső és ugyanennyi eltartott tartozott ebbe a társadalmi rétegbe. A földreformtörvényből, ház helyakcióból és az egyéb szociálpolitikai intézkedésekből valami nyilván rájuk is kisugárzott. Mégis, ha volt társadalmi réteg, amelynek globális

helyzete érdemben a konszolidáció alatt sem javult, úgy az kétségtől a föld nélküli mezőgazdasági napszamosság volt. A mezőgazdasági munkaerő-kínálat a háború előtt is jóval meghaladta a keresletet. Akkor azonban több feszültségvezető lehetőség is kínálkozott. Egyfelől a nagy köz munkák, vasút- és útépitések, valamint vízszabályozások, másfelől a kivándorlás. A húszas években egyik lehetőség sem állt fenn, illetve mindkettő csak igen korlátozottan. Az Amerikai Egyesült Államok, ahová a háború előtt a legtöbb magyarországi „Földnélküli János” vándorolt, szinte teljesen bezárta kapuit, s nagyobb köz munkák (például a Duna-Tisza köz vízügyi rendezés vagy a csepeli kikötőépítés) is csak az évtized első felében voltak. Így már az 1929–1931-es nagy válság előtt jelentős volt a mezőgazdasági munkanélküliség. Egy földmunkás évente átlagosan 180 napot tudott dolgozni, amely idő alatt 3 pengős napszámbevételeket feltételezve is csak évi 540 pengőt lehetett keresni. Korabeli számítások szerint egy napszamos család éhezés nélkül csak úgy tudott megélni, ha az anya és a serdülő gyerekek is munkát vállaltak és kaptak. Nem volt véletlen tehát, hogy a 19. század végéhez hasonlóan ismét terjedni kezdő nazarénus, adventista, baptista, pünkösdista és egyéb szekták, amelyek – anélkül, hogy nyíltan izgattak volna a fennálló állami rend ellen – élesen támadták a társadalmi igazságtalanságokat, elsősorban a mezőgazdasági napszamosság körében találtak bázisra, s hogy a harmincas évek kaszáskeresztes mozgalma, amelynek vezetői a „városok megrohanására” készítették föl követőiket, szintén rájuk támaszkodott.

A szegényparasztság a háború előtt nem rendelkezett választójoggal, a húszas években a férfiak kisebb része igen. Ez azonban semmiféle politikai befolyást nem jelentett, még a faluban sem. Az a szegényparaszt, aki a háborúban szakaszvezetőségig vagy őrmesterségig vitte, és parancsolt a közvitéz gazdalegénynek, s ebből a fölé-alá rendeltségi viszonyból valamit a békeévekre is át tudott vinni, kivételszámba ment.

A városi proletariátus 1930-ban az összlakosságnak 25%-át, a kereső népességnek pedig 29%-át tette ki. Ezen belül 20% volt a jórészt csak átmenetileg városlakó házi cselédek, s az ipari és mezőgazdasági munka között ingázó „kétlaki” napszamosok aránya, 23% a kereskedelmi, banki, közlekedési, közszolgálati és egyéb munkásoké. A fennmaradó 57%, azaz 660 ezer kereső csekély töredéke (34 ezer fő) bányásként, túlnyomó többsége pedig ipari munkásként dolgozott.

1920 és 1930 között az ipari munkásság összetétele több szempontból módosult. Követve az iparszerkezet átalakulását (a vas- és gépipar

hanyatlása, illetve a textilipar előretörése) a gyári munkásság szakképzett rétegének aránya csökkent, a segéd- és betanított munkásoké nőtt. Ez a női munkásság számarányának mintegy 8%-os növekedésével járt együtt. Módosulóban volt a munkásosztály társadalmi eredet szerinti összetétele is. 1914 előtt az ipari munkásság utánpótlásának egyik legfontosabb forrása az iparosság volt, most fő forrássá a parasztság alsóbb rétegei váltak. A politikai természetű okok mellett valószínűleg a fenti változások is jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a húszas évek végén az ipari munkásságnak már csak 10%-a vett részt a szakszervezeti mozgalomban, míg az évtized elején még 30–35%-a.

Az ipari munkásság munkakörülményeivel és általános szociális helyzetével – szervezettségüknek köszönhetően – jóval több rendelkezés foglalkozott, mint a szegényparasztságéval. Ezek azonban nem hoztak gyökeres javulást élet- és munkakörülményeikben. A húszas évek elejére jellemző nagy munkanélküliség az évtized második felére ugyan jelentősen mérséklődött, de teljesen sohasem szűnt meg. Munkanélküli-segélyt ugyanakkor sem a munkaadók, sem a kormányok nem fizettek. Igaz, a századelőn szokásos tizenegy–tizenkét órás munkaidő a húszas években lecsökkent kilenc–tíz órára, de a nyolcórás munkanapról Magyarországon csak 1935 után intézkedett törvény. Jelentős volt a társadalombiztosítás reformja s ezen belül a munkásság nyugdíjjogosultságának bevezetése, ez utóbbi azonban inkább csak a harmincas évektől éreztette hatását. Az ipari munkásság reálbérei a húszas évek második felében az 1913-as szint 80–90%-a körül mozogtak. A gyáripar 1200 pengős évi átlagfizetése nagy különbségeket takart. A vas-, fém-, gép- és nyomdaiparban, ahol a szakmunkásság aránya magas volt, a munkásfizetések évi 1400 és 2300 pengő között ingadoztak. Az építőanyag-, textil- és faiparban, ahol túlnyomórészt nőket, illetve segéd- és betanított munkásokat alkalmaztak, ezzel szemben évi 1000 pengő alatt maradtak. Míg tehát a régi ipari szakmunkások egy részének életszínvonala elérte, sőt meg is haladta a háború előttit, s ezzel a kispolgári életnívó felé közelített, addig a rosszabbul fizetett munkásrétegek helyzetét a szűkösség jellemezte. Nem a munkásság magas életszínvonalára, hanem a szegényparasztság embertelen létfeltételeire bizonyíték tehát, hogy az iparban megkapaszkodó földmunkások még a munkásság alsó rétegeibe kerülést is társadalmi emelkedésként élhették és élték át. Nem csupán magasabb fizetéseket kaptak, hanem valamelyes szociális és munkavédelemben is részesültek, s ha végleg a városba költöztek, a rideg

bérkaszárnya civilizációs előnyeit (folyóvíz, villany, rendes mellékhelyiségek) is értékelni tudták. Az ipari, kereskedelmi és közlekedési munkásság jelentős része 1922 után is rendelkezett választójoggal.

* * *

A húszas évek második felére kialakult viszonylagos társadalmi egyensúlynak, miként a belpolitikai reformoknak és a kulturális fejlesztések is, az 1929 őszen kezdődő nagy gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. A mezőgazdasági terményárak esése a parasztság, az ismét magasra szökő ipari munkanélküliség a munkásság széles rétegeit sodorta a létbizonytalanság felé. Az élet- és munkakörülmények általános romlása a politikai életre is kihatott. Az 1928–1929-ben csírázó demokratikus töltetű kispapizmus szárba szökött, a szegényparasztság, elsősorban a mezőgazdasági napszámosság „néma forradalma” hallhatóvá vált, s ismét gyakoriak lettek a munkásság sztrájkjai, munkabeszüntetései és bérkövetelési mozgalmak. Az 1930. szeptember 1-jei nagy budapesti tüntetés a korszak leghatalmasabb munkásmegmozdulása volt. Az események a konszolidációval eggyé forrt Bethlent is elsodorták a tíz évig betöltött miniszterelnöki posztról.

1931. augusztus 19-én gróf Bethlen István eltávozott a budai Sándor-palotából, s oda soha többé nem tért vissza. A rendszer azonban, amelyet Horthy nevével szoktunk összekapcsolni, de amelyet sokkal inkább Bethlen teremtett meg és Bethlen konszolidált, nem bukott meg, sőt lényegesen át sem alakult. Horthynak és Bethlen miniszterelnök-utódainak – alapvetően a húszas években kitaposott úton járva és a húszas években kipróbált módszereket alkalmazva – még közel tizenöt évig sikerült Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésének radikális átalakítását megakadályozniuk, s a rendszer bukására, miként születésére is, csak gyökeresen új nemzetközi körülmények közepette, 1944–1945-ben került sor.

IRODALOM

Dokumentumgyűjtemények

- Bethlen István titkos iratai. Szerk. és bev. Szinai Miklós, Szűcs László. Budapest, 1972, Kossuth
- Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás. Budapest, 1972, Kossuth
- Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1945. I–V. köt. Szerk. és bev. Nemes Dezső, Karsai Elek. Budapest, 1953–1976, Szikra

Naplók, visszaemlékezések, emlékiratok

- A határban a Halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. és bev. Szabó Ágnes, Pamlényi Ervin. Budapest, 1963, Kossuth
- Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul. Budapest, 1965, Szépirodalmi
- Féja Géza: Szabadcsapat. Budapest, 1970, Szépirodalmi
- Hunya István: Emelt fővel. Budapest, 1974, Táncsics
- Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Budapest, 1979, Szépirodalmi
- Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, 1978, Magvető
- Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Vál. és szerk. Vigh Károly. Budapest, 1969, Magvető
- Páter Zadravec titkos naplója. Szerk. és bev. Borsányi György. Budapest, 1967, Kossuth
- Talpassy Tibor: A holtak visszajárna. Budapest, 1971, Magvető
- Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Budapest, 1980, Magvető
- Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam. Budapest, 1965, Gondolat

Történeti feldolgozások

- Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Budapest, 1966, Akadémiai
- Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája. 1919–1945. Budapest, 1969, Kossuth

- Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Budapest, 1969, Táncsics
- Kirschner Béla: A „szakszervezeti kormány” hat napja (1919). Budapest, 1968, Kossuth
- Lackó Miklós: Válságok–választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról. Budapest, 1975, Gondolat
- L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931). Budapest, 1980, Akadémiai
- Magyarország története. 7. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai; 8. köt. Főszerk. Ránki György. Budapest, 1976, Akadémiai
- Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919–1921. Budapest, 1962, Akadémiai
- Pándi Ilona: Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában. Budapest, 1966, Kossuth
- Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Budapest, 1977, Kossuth
- Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Szerk. Spira György. Budapest, 1971, Akadémiai

* * *

A Magyar História sorozat jellege miatt nem állt módomban mindazokra a munkákra hivatkozni, amelyekre kéziratomban elkészítése során támaszkodtam. Ezért itt említettem meg, hogy a kortársak munkái közül – az irodalomjegyzékben felsoroltak mellett – mindenekelőtt Bethlen István és Teleki Pál beszédeit és írásait, Milotay István és Lendvai István cikkgyűjteményeit, Auer Pál, Fenyő Miksa, Horthy Miklós, Jászi Oszkár és Padányi-Gulyás Béla visszaemlékezéseit, valamint Bibó István, Gratz Gusztáv, Huszti József, Kerék Mihály, Kovács Imre, Makkai János, Pethő Sándor, Révay József, Ruday Rezső, Surányi Miklós, Szekfű Gyula és Weis István korrajzait és feldolgozásait forgattam. Egy-egy probléma mélyebb megismeréséhez Ádám Magda, Balogh Sándor, Csizmadia Andor, Diószegi István, Fehér András, Gergely Jenő, G. Soós Katalin, Hajdu Tibor, Király István, Laczkó István, Ladányi Andor, Márkus László, Pataki István, Serfőző Lajos, Sipos József, Szabó Miklós, Szabolcs Ottó, Ormos Mária, Tilkovszky Loránt és Vargyai Gyula 1960-as és 1970-es években született monográfiáit és tanulmányait használtam.

Magyarország
miniszterelnökei,
1919–1944

Az 1919 augusztusa és 1944 vége között eltelt negyedszázadban összesen tizenöt kormányfő költözött ki és be a magyar királyi miniszterelnökségnek helyet, a miniszterelnöknek és családjának pedig otthont is adó budavári Sándor-palotába. Közülük tizennégyen egyszer, egyikük, gróf Teleki Pál két alkalommal. Átlagosan nem sok időt, alig több mint másfél évet töltöttek a kétszintes klasszicista épületben. Ám ez az átlag elég nagy különbségeket takart. Peidl Gyula szociáldemokrata politikusnak, aki a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 augusztusában alig hat napig vezette a kormányt, valószínűleg a beköltözésre sem maradt ideje. Bethlen István viszont – 1921 és 1931 között – több mint tíz évig befolyásolta innen az ország életét. Ő volt a leghosszabb ideig regnáló miniszterelnök. Szabályszerűségként állapíthatjuk meg, hogy zavaros, átmeneti időkben, így például 1919–1920-ban és 1944–1945-ben néhány hónaponként váltogatták egymást a kormányok, míg a közbenső, konszolidáltabb periódusokban legalább néhány, de olykor több évig is hivatalban maradtak.

A miniszterelnökök életkora nagyjából-egészében ugyanezt a görbét követte. Átmeneti időkben fiatalabbakra, harminc-negyven évesekre, a konszolidáltabb periódusokban idősebbekre, negyven-ötven, sőt hatvan évesekre esett a választás. A tizenöt személyiség közül egyedül Simonyi-Semadam Sándor született a kiegyezés előtt, 1864-ben. A többiek 1871 és 1897 között. Ez azt jelenti, hogy többségük a dualizmus korának gazdasági és kulturális értelemben egyaránt felfelé ívelő évtizedeiben nőtt fel, és az első világháborút már felnőttként élte meg. A legfiatalabbak, akik a korszak végén lettek miniszterelnökök – például Imrédy Béla és Bárdossy László – viszont éppen a világháború kezdetére fejezték be tanulmányukat vagy – miként Lakatos Géza és Szálasi Ferenc – még be sem fejezték teljesen. A legfiatalabb hivatalba lépő miniszterelnök egyébként a Peidl Gyulát 1919 augusztusában puccsal eltávolító harminchat éves Friedrich

István volt. A legidősebb pedig Károlyi Gyula, aki 1931-ben hatvanévesen váltotta fel Bethlen Istvánt.

A magyar felsőoktatási struktúrának és a kor szokásainak megfelelően legtöbbször közülük, összesen kilencen, a budapesti tudományegyetem állam- és jogtudományi karát látogatták. Politológiát és nemzetközi kapcsolatokat akkor még nem tanítottak; az államigazgatási és politikusi pályán hasznosítható ismereteket elsősorban ezen a karon lehetett megszerezni. Négyen katonai, pontosabban vezérkari pályát tudhattak maguk mögött. A tizenöt miniszterelnök közül ketten nem végeztek felsőfokú tanulmányokat: Peidl Gyula és Huszár Károly. Peidl legmagasabb iskolai végzettsége a tanonciskola volt, vezetői tapasztalatokra a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom egyik irányítójaként tett szert. A Központi Munkástanács 1919. augusztus 1-jén azért kérte fel kormányalakításra, mert a Tanácsköztársaság alatt semmiféle hivatalt nem vállalt, és a kommunista diktatúra módszereit elítélte. Huszár Károly keresztényszocialista politikus pedig tanítóképzőt végzett, és sokáig tanítóként dolgozott, amihez akkor érettségi sem szükségeltetett. Jellemző, hogy a két „alulképzett” civil és a négy tábornok, illetve főtiszt közül három (Sztójay Döme, Lakatos Géza és Szálas Ferenc) 1919–1920-ban, illetve a második világháború legvégén, 1944-ben került hatalomra.

A konszolidáltabb időszakok jogi és államtudományi diplomával rendelkező miniszterelnökeinek a körében nem volt ritka, hogy második diplomát is szereztek, vagy legalábbis egy másik egyetemet, illetve főiskolát is látogattak. Bethlen István és Teleki Pál például jogi tanulmányaik befejezése után a mosonmagyaróvári mezőgazdasági akadémián is tanult. Sőt ismeretes, hogy Teleki emellett beható földrajzi tanulmányokat is folytatott. Szinte szabálynak számított, hogy a hazai diploma vagy diplomák megszerzése után a leendő miniszterelnökök hosszabb-rövidebb időre külföldi egyetemeken is megfordultak. Bethlen és Teleki mellett ez Károlyi Gyuláról és Kállay Miklósról is elmondható. Ennek és a kiváló gimnáziumi nyelvoktatásnak köszönhetően németül így mindegyikük jól vagy elfogadhatóan beszélt és írt, de többen közülük (Bethlen, Teleki, Imrédy, Kállay, Bárdossy) angolul és/vagy franciául is tárgyalóképesek voltak. Érdekes, hogy német nyelven még a munkásvezér Peidl is jól értett. Ezt annak köszönhette, hogy „felszabadulása” után az akkori idők szokásaihoz híven vándorútra ment, és több hónapot töltött a Habsburg Birodalom osztrák tartományaiban,

majd Svájcban és Németországban. Darányi Kálmán németisége viszont kívánnivalókat hagyott maga után, és ezt egy alkalommal Hitler a szemére is hántha.

Az egyetemről természetesen sokféle elágazáson át vezethetett az út a miniszterelnökségig. A nagy- és középbirtokosok körében természetesnek számított, hogy hobbiként vagy komolyan, de gazdálkodással is foglalkoztak. Az első világháború előtt Károlyi Gyula Arad megyei birtokai több tízezer, Bethlen István maros-tordai földjei pedig 5 ezer holdra rúgtak. A két világháború között Károlyi anyagi háttérét Szabolcs és Szatmár vármegyei uradalmi – összesen 12 ezer hold – biztosították. Bethlen viszont mezősámsondi kastélya és kastélykertje kivételével mindenét elveszítette. Ezért, hogy szenvedélyének hódolhasson, a Dunántúlon, Inke mellett bérelt egy közel 2 ezer holdas birtokot. Ők mindketten úgynevezett parlamenti politikusból lettek miniszterelnökök. Vagyis fiatalkoruk óta képviselők voltak, és a „politikacsinálás” csínját-bínját a parlament padsoraiban ülve tanulták ki.

Tőlük eltérően Darányi Kálmán és Kállay Miklós – a magyar dzsentri két tipikus képviselője – viszont hosszú államigazgatási múlt után lett miniszterelnök. Mindketten járási szolgabíróként kezdtek, majd a megyei főispánságon és az államtitkárságon át a miniszterségig haladtak felfelé a hivatali ranglétrán, míg miniszterelnökök nem lettek. Imrédy Béla karrierje – egyedülálló módon – az üzleti és a bankvilágban kezdődött. Harminchét éves volt, amikor 1928-ban – példátlanul ifjan – a Magyar Nemzeti Bank igazgatójává nevezték ki. 1932-től hol gazdasági miniszter volt a Gömbös-, illetve a Darányi-kormányban, hol a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Bárdossy László viszont a diplomáciai karból érkezett a Sándor-palotába. 1934 és 1941 között a bukaresti magyar követséget vezette – kollégái és felettesei elismerését egyaránt kivívva. Ettől kezdve azonban túl gyorsan ívelt fel pályája. Csáky István halála miatt 1941. február 4-én külügyminiszterré, majd Teleki Pál öngyilkossága miatt ugyanezen év áprilisában miniszterelnökké nevezték ki. A hirtelen és nem várt felemelkedés nem tett jót rövid kormányfői működésének.

Teleki Pál életútja mindenkiétől különbözött. Ő nemcsak több egyetemre járt, nyelveket tudott, földbirtokos és parlamenti képviselő volt, hanem emellett tudományos kutatással is foglalkozott, sőt egyetemi tanár, kari dékán és 1937–1938-ban a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi

Egyetem rektora is volt. Érdeklődése tehát nagyon sokoldalú, tevékenysége pedig szerteágazó volt. Emiatt aztán kicsit mindenütt – a politikusok közül éppúgy, mint a tudósok és a nagybirtokosok közül – „kilógott a sorból”.

Az átmeneti idők fiatalabb évfáradatú, rövidebb hivatali idejű és kevésbé iskolázott kormányfőinek életútjait még nehezebb tipizálni. 1919–1920-ban munkásvezetőből (Peidl Gyula), ambiciózus mérnökből és üzemtulajdonosból (Friedrich István), tanítóból (Huszár Károly) vagy egyszerű ügyvédből (Simonyi-Semadam Sándor) egyaránt miniszterelnök lehetett. A katonatisztek természetesen behatároltabb pályán mozogtak. Mindnyájuk közös jellemzője volt, hogy az általános tisztképzés és néhány éves csapatszolgálat után vezérkari kiképzésben is részesültek, vagyis a hadiakadémiát is elvégezték. Hosszabb időt külföldön – attaséként, illetve követként – azonban csak ketten (Sztójay Döme és Lakatos Géza) töltöttek. Gömbös Gyula 1932-ben és Szálasi Ferenc 1944-ben lényegében egyaránt pártpolitikusként emelkedett a csúcsra.

Származása szerint a tizenöt miniszterelnök közül három arisztokrata, öt köznemes és hat közrendű volt. A tizenötödik, Gömbös Gyula hovatartozását sokáig kételyek övezték. Gergely Jenő 2001-es monográfiájában azonban meggyőzően dokumentálta, hogy apai ágon a 17. század közepéig visszavezethető nemesi (jákfai) családból származott. A köznemesi eredetűek száma így bizvást hatra emelhető, annak ellenére, hogy Gömbös apja már egyszerű vidéki tanító, anyja pedig jómódú sváb parasztlány volt. A dualizmus korához képest, amikor a tizenhat kormányfő közül hét gróf, három báró, három pedig dzsentri volt, ez jelentős eltolódást jelentett a társadalmi demokratizálódás irányába.

A korszak átmeneti, háborúktól és forradalmaktól kísért jellegéből adódott, hogy a miniszterelnökök közül csak hét halt meg minden szempontból természetes körülmények között. Négyet közülük – Imrédyt, Bárdossyt, Sztójayt és Szálasi – háborús főbűnösökként 1946-ban kivégeztek. Teleki Pál 1941-ben öngyilkos lett, Bethlen István szovjet fogságban halt meg egy Moszkva melletti rabkórházban 1946-ban, Kállay Miklós pedig amerikai emigrációban 1967-ben. Friedrich Istvánt a Grösz József kalocsai érsek elleni 1951-es koncepciós perben ítélték hosszú börtönbüntetésre. A váci börtönben hunyt el már 1951-ben. Szubjektív megítélés kérdése, hogy ezt az arányt jónak, avagy rossznak tartjuk-e. A sors kiszámíthatatlan szeszélyéből többen közülük szerencsésebben, mások meg szerencsétlenebbül is járhattak volna.

A Tanácsköztársaság bukását követő hónapokban kialakuló és magát büszkén ellenforradalminak nevező államrendszer a jogfolytonosságra hivatkozott, és kormányzati gyakorlatában általában arra is törekedett. Ebből következett, hogy – noha a trónt nem töltötték be – Magyarország királyságnak tekintette magát, s hogy a kormányzóvá választott Horthy Miklós jogilag mindvégig ideiglenes államfője volt csupán az országnak. Látszólag a miniszterelnökök jogállása sem változott a dualizmus korához képest, hiszen az ezt szabályozó törvények és rendeletek továbbra is érvényben maradtak. A miniszterelnök személyét ennek megfelelően az államfő jelölte ki, aki viszont a parlamentnek tartozott felelősséggel. Ebből következőleg minden kormányfő és kormány csak a parlamenti többség támogatásával működhetett eredményesen.

A jogfolytonosság és az azonosságok ellenére a valóságban erősödött a kormányfők pozíciója. Ez részben abból adódott, hogy Horthy kormányzói jogköre még a harmincas évek módosításai után sem volt olyan széles, mint a Habsburg-uralkodóké 1918 előtt. Részben pedig abból, hogy a különböző felhatalmazási törvények révén a kormányok hatásköre mind a gazdasági, mind a politikai életben kiszélesedett. Vagyis nőtt az állami beavatkozás lehetősége. Ezzel mindegyik kormány élt is, és pedig az 1930-as évek elejétől egyre növekvő mértékben. A rendeleti kormányzás különösen meghatározóvá a válságos időszakokban vált: 1919–1920-ban, 1931–1932-ben s végül – elkerülhetetlenül – a háború alatt. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell azonban, hogy a parlamentáris jogállamiság keretei egészen a német megszállásig megmaradtak, s arról, hogy a végrehajtó hatalom teljesen maga alá gyűrje a törvényhozói hatalmat, 1944 márciusáig szó sem lehetett.

Politikai céljaikat és filozófiájukat tekintve a Horthy-kor kormányfői balról indultak, és a fasiszta szélsőjobbboldaliságnál kötöttek ki. Az alig egy hétig hatalmon lévő szociáldemokrata kormányt 1919 őszén és 1920-ban a keresztény középrétegekre és a falusi kisgazdákra támaszkodó néhány hónapos koalíciós kormányok követték. Ezt az átmeneti időszakot egy konzervatív jellegű és némiképp restaurációs ízű évtized váltotta fel, amelyet három gróf, Teleki Pál, Bethlen István és Károlyi Gyula miniszterelnöksége fémjelzett. A harmincas-egyvenes években ismét a középrétegek, pontosabban az úri középosztály képviselői, a dzsentrik és a tábornokok következtek. Vezetésük alatt az ország belpolitikailag fokozatosan jobbra tolódott, külpolitikailag pedig egyre szorosabban a náci Németországhoz láncolódtott. Az alapjaiban parlamentáris, ám antidemokratikus rendszer

diktatúrával való felváltására azonban egészen 1944-ig, az ország német megszállásáig és függetlenségének megszűnéséig nem került sor. Sztójay Döme és Szálasi Ferenc – még ha rendelkeztek is némi politikai és társadalmi bázissal – nem a magyar nép, hanem a náci megszállók akaratából lettek miniszterelnökök.

* * *

PEIDL GYULA

1919. augusztus 1. – 1919. augusztus 6.

A Forradalmi Kormányzótanács elnöke, Garbai Sándor után Peidl Gyula volt Magyarországon a második olyan szociáldemokrata vezető, aki a miniszterelnökségig vitte. A munkásból lett munkásvezér tipikus útját járta, és eközben – a Tanácsköztársaság bukása után kialakult rendkívüli helyzetben – néhány napra a nemzeti politika irányításának az élére került.

1873. április 4-én született a Győr vármegyei Ravazdon. Elemi iskoláinak elvégzése után édesanyja, aki egyedül nevelte, nyomdásztanulónak adta. 1886-tól 1890-ig Budapesten, a Franklin Társulat patinás könyvnyomdájában sajátította el a betűszedés mesterségét. Felszabadulása után az akkori idők szokásaihoz híven vándorútra ment. Nemcsak Magyarországot utazta be, hanem Ausztriában, Svájcban és Németországban is megfordult.

Utazásai során kapcsolatba került a szociáldemokrata mozgalommal, és megtanult németül. Hazatérve különböző nyomdákban dolgozott betűszedőként.

A magyarországi munkásmozgalomban 1900-tól játszott jelentős szerepet. Szaktársai ekkor megválasztották szaklapjuk, a budapesti *Typografia* szerkesztőjévé és egyben a hazai nyomdászszakszervezet vezetőjévé. Ezzel egyike lett a kor „függetlenített” és a körülményekhez képest elég jól fizetett szakszervezeti bürokratáinak. A „fehér gallér”, melyet

ekkor öltött először magára, ettől kezdve állandó viseletévé vált. 1904-ben részt vett a munkásság érdekeit képviselő szövetkezeti mozgalom, az Általános Fogyasztási Szövetkezet (ÁFOSZ) alapításában. 1908-ban a szervezet titkára és egyben lapja, a *Szövetkezeti Értesítő* szerkesztője lett. 1909-ben visszakerült a nyomdászszakszervezet élére, és egyben az országos szociáldemokrata pártvezetőségbe is beválasztották. Ugyanakkor a *Typografia* és a *Szövetkezeti Értesítő* szerkesztőjének is megmaradt, sőt az Országos Munkásbiztosító Pénztár is igazgatósági és elnökségi tagjai közé hívta. 1910-től a szociáldemokrata mozgalom legbefolyásosabb vezetőinek egyike. Elméletileg távolról sem olyan felkészült, mint például Garami Ernő, de a mindennapi szervezési munkákban ügyes és fáradhatatlan, s ráadásul a munkások nyelvén is ért. Felfogását sajátos *trade-unionista* szemlélet jellemezte: a politikai küzdelmeknél előbbre valónak tartotta a gazdasági harcot, a munkásság érdekvédelmét.

Az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom idején, amikor a Szociáldemokrata Párt először vált Magyarországon kormányzati tényezővé, Garami, Kunfi Zsigmond és Böhm Vilmos mellett Peidl is miniszteri tárcát kapott. Az újonnan (1917-ben) megszervezett Munkaügyi és Népjóléti Minisztériumot vezette a Berinkey-kormányban 1919. január 19-től 1919. március 21-ig. A forradalom radikalizálódását, majd a proletárdiktatúra kikiáltását, amelynek a Szociáldemokrata Párton belül is akadtak hívei, határozottan elvetette. A kibővített pártvezetőség és a Szakszervezeti Tanács március 21-i ülésén, ahol a kommunistákkal való megegyezést és a két munkáspárt egyesülését kimondták, egyike volt azon keveseknek, akik a paktum és a Tanácsköztársaság ellen szavaztak.

Március 21. után minden tisztségéről lemondott, és háttérbe vonult. Május végétől más szakszervezeti vezetőkkel karöltve a Kormányzótanács megbuktatásához és a polgári demokráciához való visszatéréshez keresett külső támogatókat és belső bázist. Az antant bécsi képviselőivel folytatott júliusi tárgyalások alapján úgy tűnt, hogy a győztes nagyhatalmak támogatása egy demokratikus fordulat esetén nem fog elmaradni. 1919. augusztus 1-jén, a Forradalmi Kormányzótanács lemondását követően a Központi Munkástanács ebben bízva jelölte és kérte fel Peidl Gyulát a kormányelnöki tisztségre. A Munkástanács által összeállított, többnyire régi szakszervezeti vezetőkből álló kormány vezetését Peidl vállalta, ámbar tiltakozott a volt népbiztosok (Garbai Sándor, Ágoston Péter és Haubrich József) részvétele ellen.

Hivatalba lépésének másnapján, augusztus 2-án a Peidl-kormány elhatározta magát a proletárdiktatúrától, és az 1918. november 16-án elfogadott köztársasági államformát állította vissza. A következő néhány napban a Tanácsköztársaság több fontos intézkedését hatálytalanították. A kormány politikai platformja a magántulajdon visszaállítása és a polgári demokratikus rendszer megteremtése volt. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy az 1918 őszéhez való visszatérésnek a belső és a külső feltételei egyaránt hiányoztak. Nemcsak a konzervatív körök tartották „bolsevikgyanúsnak” a kormányt, hanem a potenciális koalíciós partnerek, a parasztság és a kispolgárság képviselői sem óhajtottak vele együttműködni. A kormány által elképzelt polgári demokratikus politikai berendezkedés ezért csak úgy valósulhatott és szilárdulhatott volna meg, ha az ország sorsának alakulásában az egész 1918–1919-es időszakban döntő szerepet játszó nagyhatalmak egyértelműen és határozottan kiálltak volna mellette. Ez azonban nem történt meg. A bécsi antantmegbízottak ígéretei ellenére a párizsi békekonferencia vezetői augusztus 2-án úgy döntöttek, hogy nem ismerik el az új magyar kormányt. A budapesti kormányváltás a bolsevizmus elleni harc ürügyén saját hódító törekvéseit realizálni akaró Románia magatartását sem befolyásolta. Kihasználva a Vörös Hadsereg felbomlása következtében kialakult helyzetet, a román csapatok gyors ütemben nyomultak előre, s augusztus első napjaiban az egész Duna–Tisza között, a Tiszától északra fekvő területeket és a fővárost is megszállták. Az ország teljes megszállását elkerülendő a kormány fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozott a román főparancsnoksággal. Az igen súlyos román feltételek megtárgyalására azonban már nem maradt ideje. Augusztus 6-án este ugyanis egy néhány fős ellenforradalmi csoport (Fehér Ház) – az olasz antantmegbízottak tudtával és a román katonaság jelenléte mellett – az éppen ülésező kormányt lemondatta. Az akció vezetője a Károlyi-kormány egykori hadügyi államtitkára, Friedrich István volt, aki augusztus 7-én alakított kormányt.

A lemondatását követő hetekben Peidl visszatért a nyomdászszakszervezet élére, és minden erejével a Szociáldemokrata Párt újjászervezésén fáradozott. Döntő része volt abban, hogy a párt már augusztus 24-én újjászerveződött, és abban is, hogy az újjalakult párt általános irányvonalát éles kommunistaelenesség és a „végcélról”, a szocializmusról már-már megfellelkező úgynevezett reformizmus hatotta át. Az ősz folyamán a politikai kibontakozás útját egyengető tárgyalásokon képviselte a munkásságot.

Ezenközben számos inzultus és fenyegetés érte különböző szélsőjobboldali csoportok részéről. November 18-án ezért elmenekült az országból. Ismét Ausztriában dolgozott, nyomdai korrektorként. 1921. november 15-én, a Szociáldemokrata Párt működési feltételeit körülíró és biztosító Bethlen-Peyer-paktum előestéjén tért haza. Ettől kezdve 1931-es visszavonulásáig a Szociáldemokrata Párt – Peyer Károly mellett – második legbefolyásosabb vezetője. Amellett, hogy a nyomdászszakszervezetet és az Általános Fogyasztási Szövetkezetet irányította, továbbá pártvezetőségi tag volt, egyben a párt parlamenti képviselőcsoportját is vezette. Parlamenti tevékenységét a konzervatív-autoriter rendszer elvi elutasítása és pragmatikus elfogadása, és ennek keretében a munkásság érdek- és jogvédelméért, továbbá a demokratikus szabadságjogokért folytatott harc jellemezte. 1924-ben tagja annak a szociáldemokrata delegációnak, amely Londonban azt kérte, hogy a népszövetségi kölcsön fejében az angol kormány kényszerítse Bethlent az általános és titkos választójog visszaállítására, a numerus clausus eltörlésére és általában a demokratikus szabadságjogok biztosítására. 1925-ben, amikor félszáz baloldali képviselőtársával egyetemben közel fél évig bojkottálta a parlament üléseit, lényegében ugyanezek a célok vezérelték.

Az 1931-es választásokon nem indult. A hatvanhoz közeledve az aktív politizálástól visszavonult. Számos funkciója közül csak az Általános Fogyasztási Szövetkezet ügyvezető elnöki tisztét tartotta meg. A szervezet az évek során nagyszabású munkásjóléti intézménnyé fejlődött. Különösebb aktivitást azonban ennek élén sem fejtett ki.

Peidl Gyula 1943. január 22-én hunyt el Budapesten.

FRIEDRICH ISTVÁN

1919. augusztus 7. – 1919. november 24.

A szociáldemokrata Peidl-kormányt távozásra kényszerítő ellenforradalmi csoportot a forradalmi és ellenforradalmi idők egyik hatalomvágától sarkallt, kalandorságra hajlamos és gátlástalan törtetője, Friedrich István vezette.

1883. július 1-jén született a Pozsony vármegyei Malackán. Édesapja gyógyszerész és egy kisebb gyár tulajdonosa volt. Friedrich István a budapesti műegyetemen mérnöki oklevelet szerzett, majd a budapesti és a berlini egyetemen jogot hallgatott. Tanulmányainak befejezése után a berlini Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft mérnöke, majd főmérnöke lett. 1908-ban hazatért, és egy gépjavító műhelyt nyitott. Később egy kisebb vas- és gépgyárat alapított Mátyásföldön.

Politikai szempontból az 1848–1849-es függetlenségi eszmekör jobboldali-nacionalista irányzataival rokonszenvezett, és a Tisza-ellenes Függetlenségi Párthoz kötődött. 1914-ben, közvetlenül a háború kitörése előtt részt vett Károlyi Mihály amerikai körútján. Az első világháborúban tüzér főhadnagyként teljesített szolgálatot. Neve 1918 őszén, a lázas október végi napokban kezdett ismertté válni. Október 28-án egyike volt azoknak, akik a feltüzelt pesti tömeget Budára akarták vezetni, és közben megütköztek a rendőrökkel (láncbídi csata). Károlyi Mihály ígérete alapján, de formális

kinevezés nélkül a forradalom győzelme után a Hadügyminisztérium politikai államtitkára lett. Ebben a minőségében a polgári rend megvédésére alkalmas, szocialistaellenes, a régi tisztikar vezetése alatt álló hadsereg kiépítésére törekedett. Emellett a nemzetiségi és vegyes lakosságú magyar területek, elsősorban a Felvidék megvédésére irányuló törekvéseket támogatta. Ellenforradalmi kapcsolatai miatt, a szociáldemokraták követeléseinek engedve, 1919. január végén távoznia kellett a minisztériumból. A Tanácsköztársaság alatt különböző ellenforradalmi csoportokkal állt összeköttetésben; saját állítása szerint még le is tartóztatták. Bizonyíthatóan azonban csak augusztus elején, a proletárdiktatúra bukása után lépett a tettek mezejére.

Friedrich és társai, akik stílusosan Fehér Háznak nevezték magukat, augusztus 5-én éjjel határozták el a kormány puccsszerű lemondatását. Tervüket ismertették az olasz antantmegbízottal és a fővárost éppen megszállt román csapatok vezérkari főnökével. 6-án délelőtt Alcsútról Budapestre hozatták Habsburg József főherceget, akit IV. Károly még 1918 őszén homo regiusszá, azaz királyi kiküldötté nevezett ki, s akire éppen ezért az egész akció legalizálásának a szerepe várt. A kora esti órákban elfoglalták a rendőrségi telefonközpontot, és a kormányhoz hű rendőrkapitányt felügyelet alá helyezték. Mintegy ötven lovas rendőrrel és néhány detektívvel a kíséretükben ezt követően a Várba siettek, behatoltak a miniszterelnökség épületébe, és az éppen üléselő kormányt lemondásra kényszerítették. Az új kormány megalakulását, melynek élén Friedrich István „nyugalmazott hadügyi államtitkár” állt, a magát kormányzóvá nyilvánító József főherceg jelentette be augusztus 7-én.

A következő négy hónapban Friedrich háromszor alakított kormányt. Először augusztus 7-én, egy úgynevezett hivatalnokkormányt, amelynek miniszterei többnyire még államtitkárok vagy államtitkár-helyettesek voltak; majd augusztus 15-én és 27-én olyan koalíciós jellegű kormányokat, amelyekben a szociáldemokraták kivételével a legtöbb befolyásos politikai irányzat képviseltette magát.

A Friedrich vezette ellenforradalmi kormányok folytatták a proletárdiktatúra intézkedéseinek hatálytalanítását. Augusztus 19-én emellett bevezették az úgynevezett gyorsított bűnvádi eljárást, amelynek perrendtartásában a szocializálások és a rekvirálások lopásnak és rablásnak, a forradalmi törvényszékek halálos ítéletei pedig gyilkosságnak, illetve gyilkosságra való felbujtásnak minősültek. A fogházak és a börtönök így egy-két hét alatt

megteltek elfogott forradalmárokkal, akikre általában hosszabb-rövidebb börtönbüntetés, mintegy hetven esetben pedig halál várt.

A gyors és erélyes intézkedések ellenére Friedrich nem tudta konszolidálni hatalmát. Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy kormányainak a szuverenitása csak igen korlátozott mértékben érvényesült. A Tiszántúl, a Duna–Tisza köze, Észak-Magyarország és Észak-Dunántúl a román hadsereg felügyelete alatt állt. A Balatontól délre viszont a Szegedről és Ausztriából odavonuló fegyveres ellenforradalmi alakulatok, azaz a Nemzeti Hadsereg egységei gyakorolták a főhatalmat. Fővezérük, Horthy Miklós egyre inkább saját hatalmi ambíciókat táplált, és egyelőre senkinek sem akarta alárendelni magát. Ilyen körülmények közepette gyakran még a budapesti minisztériumok és a vidéki közigazgatási szervek közötti egyszerű kapcsolattartás is akadályokba ütközött.

A kibontakozást akadályozta Friedrich külföldi elismerésének a hiánya is. Párizsban és a Monarchia szétesése után megszerveződött új államok fővárosaiban, Prágában és Belgrádban elsősorban az okozott riadalmat, hogy a budapesti kormányt egy Habsburg főherceg nevezte ki. A Szerb–Horvát–Szlovén állam és Csehszlovákia vezetői, valamint a Párizsban üléselő nagyhatalmak attól tartottak, hogy Magyarország kiindulópontja lesz egy esetleges Habsburg-restaurációnak, ami az előbbieket létét s az utóbbiak kelet-európai politikáját veszélyeztette volna. Az érdekelt győztesek közül ezért mindenki tiltakozott. Olyan kormányt akartak, amely reprezentatívabb, minden fontos hatalmi és politikai tényező elismeri, s amelyre még csak árnyéka sem vetülhet a legitimizmusnak. Októberben e célból küldték Budapestre George Clerk prágai angol követet. Tárgyalásainak eredményeként 1919. november 24-én olyan új magyar koalíciós kormány alakult, amelyben a szociáldemokraták képviselője is helyet foglalt, s amelyet Horthy is elismert. Friedrich, bár nagyon szeretett volna továbbra is miniszterelnök maradni, az új kormánynak csak hadügyminisztere lett.

1920-tól az 1930-as évek végéig Friedrich ellenzéki parlamenti képviselőként, illetve különböző jobboldali és legitimista színezetű keresztény pártszerveződések vezetőjeként vett részt a politikai életben. 1921 őszén egy „felkelő”-csoportot vezetett a nyugat-magyarországi fegyveres harcokban; 1922–1923-ban pedig a szélsőjobboldali-prefasiszta erők kormányellenes összefogására törekedett. Tekintélyét alaposan megtépázta, hogy 1921 nyarán vádat emeltek ellene Tisza István meggyilkolásában való állítólagos részvétele miatt. 1921 novemberében pedig IV. Károly második

visszatérési kísérletében játszott feltételezett szerepe miatt tartották néhány napig őrizetben. Mindezek csak fokozták ellenzéki tevékenységét. A Bethlen-kormány megbuktatása érdekében bárkivel kész volt összefogni. Ezzel magyarázható, hogy 1923-ban még Gömbös Gyulával működött együtt, 1925-ben viszont már a szociáldemokratákkal. Sokszor öncélú ellenzéki szerepe a konszolidáció körülményei közepette egyre hiteltelenebbé vált, s nem talált kellő bázisra a harmincas években sem. Pártja, a Keresztény Ellenzék az 1931-es és az 1935-ös választásokon egyaránt két-két mandátumot szerzett, de ezek közül az egyik mindkét esetben a sajátja volt.

1939 után nem játszott említésre méltó köz- vagy politikai szerepet. Az újságok utoljára 1951-ben írtak róla, amikor Grósz József kalocsai érsek koncepció perének vádlottjaként koholt vádak alapján őt is letartóztatták és elítélték. Röviddel ezután a váci börtönben meghalt.

HUSZÁR KÁROLY

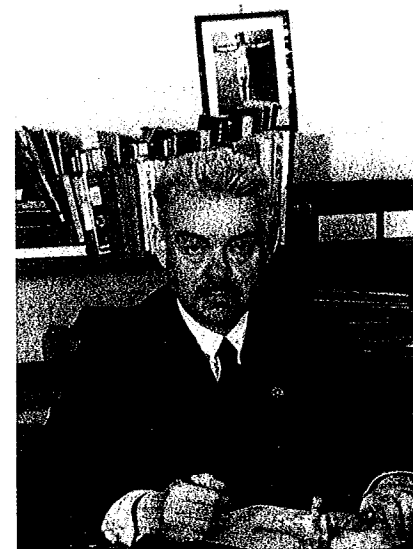
1919. november 24. – 1920. március 15.

A dualizmus kori arisztokrata és dzsentri miniszterelnökök, majd a világháború utáni zavaros idők munkáspolitikusai és kalandorai után, 1919. november 24-én Huszár Károly személyében a keresztény kispolgárság képviselője alakíthatott kormányt.

1882. szeptember 10-én született az ausztriai Nussdorfban, Bécs közvetlen közelében. Iskoláit Ischlben és Szatmáron végezte. Tanítói oklevelet szerzett, s mint népiskolai tanító az Esztergom vármegyei Bajnán kezdett dolgozni. Báró Kaas Ivor és az 1895-ben alakult katolikus Néppárt más vezetői fedezték fel, hogy a fiatal iskolamesterben a tanítóskodásnál magasabbra törő vágyak és magasabb rendű képességek is szunnyadnak. Ennek alapján bevonták a párt szervezésébe és propagandamunkájába, majd hamarosan lapjuk, a *Néppárt* szerkesztésével is megbízták. A bajnai tanító pályája ettől fogva visszafordíthatatlanul ívelt felfelé. 1903-ban a keresztényszocialista mozgalom, 1908-ban pedig a Katolikus Népszövetség születésénél bábáskodott.

Az utóbbinak rövidesen központi szervező titkára lett. Emellett különböző katolikus lapok munkatársaként tevékenykedett, s egyben a *Néppártot* is tovább szerkesztette.

Képviselővé 1910-ben választották először – néppárti programmal, a sárvári kerületben. A t. Házban elsősorban szociálpolitikával fog-

lalkozott, és emellett az ellenzék Tisza-ellenes harcában vett részt. A háború kitörése után – mandátumát megtartva – önkéntesnek jelentkezett, s mint őrmester ment ki a frontra.

1917–1918-ban – Bethlen Istvánnal és Gömbös Gyulával együtt – az erdélyi hadsereg politikai és hírszerző osztályán teljesített szolgálatot. 1918 októberében, közvetlenül a forradalom győzelme előtt a vallás- és közoktatásügyi tárca várományosa volt.

Keresztényszocialista politikusként a polgári demokratikus rezsim idején háttérbe szorult. A proletárdiktatúra alatt lapját betiltották, őt magát pedig letartóztatták, és egy ideig a gyűjtőfogházban őrizték túszként. Kiszabadulása után Bécsbe menekült, és az osztrák keresztényszocialisták pártlapjának, a *Reichpost*nak a szerkesztőségében dolgozott.

1919 augusztusától a megnövekedett erejű és öntudatú keresztény közép- és felsőprétegek és a forradalmak alatt nem kompromittálódott katolikus és keresztényszocialista politika egyik vezéralakja. Augusztus 15-től, Friedrich második és harmadik kormányában vallás- és közoktatásügyi miniszter. Feladata a korábban jórészt egyházi kezelésben lévő, de a Tanácsköztársaság alatt laicizált (világivá tett) iskolarendszer helyreállítása és a pedagógustársadalom forradalmi szerepvállalásának a megvizsgálása volt. Október–novemberben részt vett a Clerk által vezetett tárgyalásokon, s miután a kezdetben esélyesebb jelöltek kormányalakítási kísérletei sorra-rendre meghiúsultak, november 24-én végül ő lett az antant által is elismert és a társadalom minden osztályát képviselő úgynevezett koncentrációs kabinet miniszterelnöke.

A Huszár-kormány meghatározott feladatok elvégzésére alakult. A két legfontosabb ezek közül Magyarország béketárgyalásokon való képviseletének megszervezése és az alkotmányosság helyreállítása, azaz nemzetgyűlési választások rendezése, továbbá az államfő kérdésének a megoldása volt.

A már korábban felállított Békeelőkészítő Iroda előterjesztésével december 29-én foglalkozott a minisztertanács. A kormány elfogadta, hogy miközben a békedelegációnak elvileg ragaszkodnia kell Magyarország területi integritásához, aközben a wilsoni elveknek megfelelően gyakorlatilag népszavazást kell kérnie a vitatott területeken. Sőt kimondta azt is, hogy e „két elv” kudarca esetén különböző kompromisszumos megoldások is szóba jöhetnek.

A nemzetgyűlési választásokat 1920. január 25–26-ára írta ki a kormány. Ennek alapja az a választójogi rendelet volt, amelyet az antant

követelésének engedve még a Friedrich-kormány bocsátott ki 1919. november 17-én. Eltérően a dualizmus kori választójogi törvénytől, ez igen széles és mindenütt titkos választójoggal ruházta fel az ország lakosságát. 1918 előtt az összlakosságnak 6, most pedig közel 40, azaz a felnőtt lakosságnak 74%-a szavazhatott. Ebből következett, hogy a képviselők társadalmi helyzet szerinti megoszlása jelentősen módosult. Miközben például az arisztokrácia aránya 15%-ról 5%-ra csökkent, aközben a parasztbirtokosoké 1%-ról 15-re emelkedett. Pártpolitikai szempontból a választásoknak két győztese volt: a nagy- és középbirtokos agráriusokat és a parasztdemokratákat egyesítő Kisgazdapárt és a különböző keresztényszocialista pártcsoportokat összefogó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP). A liberális és demokrata pártok alig néhány mandátumhoz jutottak. Az 1918 előtti helyzethez hasonlóan továbbra is hiányzott a parlamentből a Szociáldemokrata Párt, amely az őt ért atrocitások miatt bojkottálta a választásokat.

Az államforma ügyében a legtöbb parlamenti párt a királyság fenntartásának, illetőleg visszaállításának a híve volt. A tekintetben azonban, hogy ki legyen az uralkodó, már kibékíthetetlenül megoszlottak a vélemények. A legitimisták ragaszkodtak az utolsó király, IV. Károly személyéhez, s visszatéréséig valamelyik Habsburg főherceget szerették volna nádorrá vagy kormányzóvá választani. A szabad királyválasztók ezzel szemben úgy vélték, hogy a Monarchia felbomlásával, illetve IV. Károly 1918. novemberi nyilatkozatával a Habsburg-ház trónöröklési joga automatikusan elvesztette érvényességét. Ők tehát nem ismerték el Károly jogát Magyarország trónjára, s az ideiglenes államfőt sem a Habsburgok közül akarták választani. Tekintettel a nagyhatalmak és a környező államok határozottan antilegitimista álláspontjára, reálisan csak valamelyik „kiváló magyar” ideiglenes államfővé, kormányzóvá választása jöhetett szóba. 1920. március 1-jén így került sor nagybányai Horthy Miklós altengernagy, a Monarchia flottája utolsó főparancsnokának kormányzóvá választására, aki élvezte a győztesek, mindenekelőtt Anglia bizalmát, rendelkezett az ország fegyveres ereje fölött, s akinek presztízse is emelkedőben volt.

Két héttel a nemzetgyűlés döntése után, 1920. március 15-én Horthy új kormányt nevezett ki. A januári választások eredményének megfelelően ebből mind a liberális demokraták, mind a szociáldemokraták kimaradtak.

De nem kapott, illetve – legitimista meggyőződése miatt – nem vállalt tárcát az addigi miniszterelnök, Huszár sem. Kormánypolitikusból így

ismét pártpolitikus lett. 1922-ig, amíg létezett, a KNEP, ezt követően pedig a mérsékelt legitimista, ám mégis kormánytámogató Keresztény Nemzeti Egység Pártja, majd pedig 1923-tól a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt vezetésében tevékenykedett. Emellett szerkesztette a katolikus *Kis Újságot*, és 1922 nyarától a nemzetgyűlés, majd 1927-től a képviselőház egyik alelnöke volt. 1920-ban, 1922-ben és 1927-ben egyaránt régi kerülete, a sárvári választotta képviselővé. Figyelmét ezekben az években elsősorban a szociálpolitika, a választójog és a hadifogolykérdés kötötte le. Nevéhez fűződik az oroszországi magyar hadifoglyok hazatérését célzó akció megindítása és szervezése.

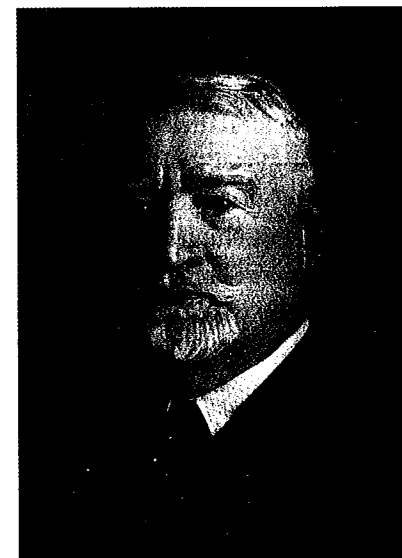
1928. január 1-jén az Országos Társadalombiztosító Intézet, az OTI elnökévé nevezték ki. Ezzel automatikusan felsőházi tag lett. A magyar Lordok Házában azonban egyre ritkábban hallatta a hangját. 1934-ben teljesen visszavonult a közélettől. A katolikus mozgalom szervezése és irányítása terén elért eredményei elismeréseképpen XI. Piusz pápa a Nagy Szent Gergely lovagrend nagykeresztjével tüntette ki.

Huszár Károly 1941. október 29-én halt meg Budapesten.

SIMONYI-SEMADAM SÁNDOR

1920. március 15. – 1920. július 19.

Huszár Károlyt ismét egy volt katolikus néppárti, illetőleg keresztényszocialista politikus, Simonyi-Semadam Sándor követte a miniszterelnöki székhelyben. Míg azonban Huszár a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja legitimista szárnyának vezetői közé tartozott, addig utóda a párt kisebbségét alkotó szabad királyválasztók táborát erősítette. Rá esett a választás azért is, mert a várhatóan igen súlyos békeszerződés aláírásának, illetve elfogadásának következményeit egyetlen rangosabb politikus sem vállalta volna szívesen.

1864. március 23-án született a Veszprém vármegyei Csesznekben. Az értelmiségivé válás tipikusnak mondható útját járta. Középiskolai tanulmányai elvégzése után a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karát látogatta. Közben németországi egyetemeken is megfordult. Tanulmányainak befejeztével jogi és államtudományi doktori oklevelet szerzett, majd az ügyvédi vizsgát is letette. Ezt követően ügyvédi irodát nyitott a fővárosban, és gyakorló ügyvédként kereste kenyerét. Az ügyvédkedés mellett szívesen írt újság- és kisebb szakcikkeket is. Szabad idejében sokat utazott. A különböző európai országok mellett megfordult Amerikában, Ázsiában és Afrikában is.

Képviselővé 1901-ben, harminchét éves korában választották először. A németújvári kerületben, a mai Alsó-Burgenlandban lépett fel néppárti

programmal. 1906-ban és 1910-ben ugyanez a kerület küldte a parlamentbe. Különösebb aktivitást azonban sem az országgyűlésben, sem a Néppártban nem fejtett ki.

A két forradalom időszakát Budapesten élte át. Mint ismertebb politikust a kommün alatt őt is letartóztatták, és néhány napig – túszként – fogva tartották. 1919 őszén részt vett a katolikus és keresztényszocialista mozgalom újjászervezésében. Ekkor is megmaradt azonban a második vonal jellegtelenség szürke képviselőjének. 1920 januárjában a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja programjával lépett fel, és jutott mandátumhoz Mezőkövesden. Február 18-án, ötvenhat évesen a nemzetgyűlés első alelnökévé választotta. E tisztséget közel egy hónapig, miniszterelnökké történt kinevezéséig töltötte be.

Kiválasztásában – királyellenessége és a kormányra váró szomorú feladattól való általános húzódozás mellett – feltehetően az is nagy szerepet játszott, hogy sem a kül-, sem a belpolitikában nem törekedett irányító szerepre. Így átmeneti megoldásként a legtöbb hatalomért marakodó politikai csoport elfogadta.

A Simonyi-Semadam-kormány feladata – folytatva és befejezve a Huszár-kormány tevékenységét – a békeszerződés aláírása, továbbá kiegészítő nemzetgyűlési választások tartása volt a Tiszántúlon, amely 1920 áprilisára szabadult fel a román megszállás alól.

A békeszerződés aláírására 1920. június 4-én került sor a versailles-i kastélykert Nagy Trianon nevű palotájában. Magyarország területe ezzel – Horvátországot nem számítva – 283 ezer km²-ről 93 ezerre, lakosságának száma pedig 18,2 millióról 7,6 millióra csökkent. A nemzetiségi lakosság mellett az ország határain kívülre került 3,3 millió magyar is, akiknek mintegy fele összefüggő területeken, az új határok mentén élt. Népszavazásra vagy kölcsönösen elfogadható kompromisszumos megoldásokra – amit a magyar béke delegáció szeretett volna elérni – nem nyílt mód. A békeszerződés aláírásának percében ezért az egész országban megkonduktak a harangok, a közlekedés tíz percre leállt, az üzleteket és az iskolákat bezárták, s szerte az országban tiltakozó népgyűléseket rendeztek.

A tiszántúli kiegészítő választásokat június 22-én tartották meg. A vidék agrárjellegének megfelelően legtöbb mandátumhoz itt is a Kisgazdapárt jutott. A nemzetgyűlés erőviszonyai ezért lényegesen nem változtak.

A román csapatok kivonulásával, a trianoni békeszerződés aláírásával és a tiszántúli választások megtartásával elhárultak az akadályok egy

nagyobb tekintélynek örvendő és erősebb kormány megalakulása elől. Simonyi-Semadam Sándor értette az idők szavát: június 26-án, alig három hónapos kormányzás után minden vonakodás nélkül benyújtotta lemondását. Utódjául Horthy Bethlen István grófot szemelte ki, aki azonban a pártvezérekkel folytatott vitái miatt elkedvetlenedve végül visszaadta megbízatását, s maga helyett Teleki Pált ajánlotta. Így történt, hogy a lemondásban lévő miniszterelnök néhány hétig még bejárt hivatalába, s a miniszterelnökségnek otthont adó Sándor-palotának csak július 19-én mondott végérvényesen búcsút.

A kormányelnökségről való lemondását követően Simonyi-Semadam Sándor újra megnyitotta ügyvédi irodáját. Egy évig még részt vett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, majd 1921 tavaszától újabb egy évig a Kisgazdapárt munkájában. 1922-ben azonban végképp visszavonult a politikai élettől. Sem a választásokon nem indult, sem az újonnan létrejött kormánypárt, az Egységes Párt szervezésébe nem kapcsolódott be. Az ügyvédi magánpraxis mellett a továbbiakban elsősorban a közgazdasági életben kamatoztatta ismereteit, gyakorlatát és politikai összeköttetéseit. Számos bank és iparvállalat hívta meg igazgatósági tagjai közé. Ezzel egyidejűleg az 1920-as években a négytagú Országos Pénzügyi Tanács tagja, 1932-től pedig a Magyar Jelzálog Hitelbank kormánybiztosa volt. 1936. július 21-én a kormányzó a magyar királyi titkos tanácsosi méltóság adományozásával ismerte el hűségét és érdemeit.

Simonyi-Semadam Sándor 1946. június 4-én, a trianoni békeszerződés aláírásának évfordulóján hunyt el Budapesten.

TELEKI PÁL GRÓF

1920. július 19. – 1921. április 14.

A proletárdiktatúra bukása, sőt bizonyos szempontból Károlyi Mihály lemondása óta gróf Teleki Pál volt az első olyan miniszterelnök, akinek nem pozíciója adott (ha adott) némi tekintélyt, de aki képes volt a miniszterelnöki állást személyes reputációjával erősíteni. Nagy történelmi múltú erdélyi családból származott, amely számos kiválósággal ajándékozta meg a magyar nemzetet. Közülük is kiemelkedik Teleki Mihály (1634–1690), Erdély kancellárja, aki I. Lipóttól a grófi rangot is megkapta; Teleki Sándor (1739–1822), ugyancsak kancellár és a marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója; Teleki Sándor (1821–1892), a szabadságharc legendás honvéd ezredese, aki utóbb Garibaldi seregébe állt; Teleki László (1811–1861), a *Kegyenc* szerzője és a forradalmi kormány párizsi követe, aki ugyanolyan tragikus módon lelte halálát, mint később Teleki Pál; Teleki Sámuel (1845–1916), a híres Afrika-utazó, akinek az élményei Teleki Pál földrajz iránti érdeklődését felkeltették; és végül Teleki Géza (1843–1913), az édesapa, Tisza Kálmán párthíve, Széll Kálmán belügyminisztere és 1894-től a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Az anyai ág nem büszkélkedhetett ilyen neves elődökkel. Muráti Irén egy görög származású, gazdag kereskedő leánya volt.

1879. november 1-jén született, ugyanabban az évben, mint Móricz Zsigmond, Szabó Dezső vagy az 1918–1919-es forradalmak vezérkarának több tagja. Szülőhelye Budapest, a József nádor téri klasszicista Teleki-palota volt. Gyermekkorának java részét azonban nem itt, hanem Szatmár vármegyében, a több ezer holdas ősi birtokon, elsősorban a Nagybánya közelében fekvő Pribékfalván töltötte. Vadászni, lovagolni vagy egyszerűen csak az árnyas parkban olvasgatni később is vissza-visszajárt ide.

Középiskolai tanulmányait a fővárosi piarista gimnáziumban végezte. Érdeklődése sokirányú, némileg talán csapongó is volt. A fizika rejtelméről már fiatalon Eötvös Loránddal, a család barátjával társaloghatott, az ornitológiáról pedig Herman Ottóval levelezhetett. Felsőfokú tanulmányokat elsősorban a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karán folytatott 1897 és 1901 között. Ám ezzel egyidejűleg földrajzi és szociológiai előadásokat is hallgatott, sőt a század első két esztendejében a magyaróvári mezőgazdasági akadémiát is látogatta. 1903-ban államtudományi doktori oklevelet szerzett, és ezzel egyidejűleg gyakornok lett Lóczy Lajos földrajz tanszékén. Érdeklődése azonban korántsem korlátozódott csak a földrajzra. Korai írásainak, így például a *Huszedik Században* közölt könyvismertetéseinek tematikája a filozófiától és jogtörténettől a geográfián át a néprajzig és a biológia darwinizmussal és fajelmélettel összefüggő kérdéseig terjedt. Sokirányú érdeklődésének köszönhetően alakult ki benne az a szintetikus társadalomtudományi látásmód, amely későbbi, két világháború közötti oktatói, kutatói és tudományszervezői tevékenységét jellemezte.

A fiatal Teleki igen összetett lelkiségét bizonyítja az is, hogy figyelme és érdeklődése nemcsak az egyes tudományszakok között, hanem a tudomány és a politika, az elmélet és a gyakorlat között is megoszlott. A Béccsel szemben és a '67-es status quo ellen indított, alapvetően arisztokratadzsentri érdekeket szolgáló úgynevezett nemzeti ellenállás mellett ezzel is magyarázható, hogy néhány hónapos egyetemi gyakornokoskodás után hirtelen az államigazgatás, illetve a politika felé fordult. 1904-ben szolgabírónak állt Szatmár városában, majd a következő évben, huszonhat éves korában képviselőjelöltként lépett fel a Szatmár vármegyei nagysomkúti kerületben. A parlamentben a mérsékelt függetlenségi Apponyi, illetve a mérsékelt 67-es Andrássy párthívének számított – más fiatal arisztokratákkal együtt. Különbözőbb érdeklődést azonban sem a törvényhozás, sem a pártpolitika rutinszerű ügyei iránt nem mutatott. Az alkotmányos

válság elmúltával figyelme ismét a tudomány felé fordult. 1907-ben már Észak-Afrikában, Szudánban tett nagyobb utazást. A következő években Európa nagy könyvtáraiban, Párizsban, Londonban és Firenzében bővítette tudását. 1910-ben már képviselővé sem jelöltette magát.

Első nagyobb munkája *Atlasz a japán szigetek cartographiájának történetéhez* címmel jelent meg 1909-ben. Ezzel egy csapásra elismerést szerzett magának a hazai és a nemzetközi tudományos életben egyaránt. A genfi nemzetközi földrajzi kongresszus 1909-ben a régi térképek tanulmányozására alakított bizottságának tagjává választotta. Ugyanebben az évben a budapesti Földrajzi Intézet igazgatója, 1910-ben a Magyar Földrajzi Társulat főtítkára, majd 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. A Földrajzi Intézet munkatársai az ő irányításával készítették el és adták ki az első magyar tudományos világatlaszt. 1913-ban a Turáni Társaság is elnökévé választotta. Teleki ezt úgy fogta föl, mint a Balkán felé irányuló magyar gazdasági és kulturális expanzió egyik eszközét, ám a szervezet holdudvarában elburjánzó ábrándos őstörténeti teóriáktól ismételen elhatárolta magát.

Az elmélyült tudósi munkából az első világháború lendítette ki. Hasonló korú és rangú kortársaihoz hasonlóan ő is önkéntesnek jelentkezett. Előbb a szerb, majd az olasz fronton teljesített szolgálatot. Parancsőr-tiszt volt, főhadnagyi rangban. Ezzel egyidejűleg újból vállalt képviselőiséget is. Az Andrássy vezette Alkotmánypárt programjával Keszthelyen kapott mandátumot 1915-ben. A háború elhúzódásával figyelme egyre inkább a szociálpolitika, ezen belül is a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárva gondozása, illetve a szociális egészségügy, azaz korabeli szóhasználattal a fajhigiénia felé fordult. 1914-től a Fajegészségügyi Bizottság, 1917-től a Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság, s végül az 1917–1918-ban kormányzervként működő Országos Hadigondozó Hivatal elnöke volt. Feladatát a „színmagyar” és „fajhigiéniailag értékes” egyedek felkarolásában és támogatásában látta. Bár a német eredetű biológiai fajelmélet eszméi is hatottak rá, elsősorban mégis a történelmi magyar faj teóriájával rokonszenvezett, amely a soknemzetiségű Magyarország viszonyaiból kiindulva az asszimilációt nem elítélte, hanem kifejezetten üdvözölte.

1918 őszétől a békekonferenciára való felkészülés állt tevékenységének tengelyében. Geográfusokat és kartográfusokat gyűjtött maga köré, akikkel hozzálátott Magyarország községenkénti nagy néprajzi térképének az elkészítéséhez. E munka eredményeként született meg 1919 elejére

a híres *carte rouge*, azaz vörös térkép, amely onnan kapta nevét, hogy a Kárpát-medencében túlsúlyban lévő magyar etnikumot a vörös szín jelölte. E munkája mellett a különböző területvédő szervezetek tevékenységében is részt vett. Bethlen Istvánnal együtt aktív szerepet játszott a Székely Nemzeti Tanács külkapcsolatainak kialakításában, és emellett a Területvédő Liga elnöki tisztét is elvállalta. A Tanácsköztársaság kikiáltása Svájcban, éppen az ottani antantmegbízottakkal való kapcsolatkeresés közben érte. Nem tért haza, hanem ismét Bethlen mellé állva a Bécsben szerveződő Antiboldsevista Comitéhez csatlakozott. 1919 májusában e szervezet delegálta a szegedi ellenforradalmi kormányba, amelynek június 6-tól augusztus 12-ig külügyminisztere s július 16-tól augusztus 12-ig egyben földművelésügyi minisztere is volt. E minőségében tovább folytatta a békekonferenciára való felkészülést. Memorandumot állított össze a Duna-medence vízügyi egységről, és az ellenforradalom „keresztény-nemzeti” ideológiájának a kiformálásához is hozzájárult.

1919 őszén a Békeelőkészítő Iroda tevékenységét irányította. Útmutatása alapján készültek el azok a tanulmányok, térképek és statisztikák, amelyekkel a magyar béke delegáció 1920 januárjában Párizsba utazott, s amelyeket utóbb négy vaskos kötetben adtak ki. 1920. április 19-ig a béke delegáció főmegbízottja, ezt követően a Simonyi-Semadam-kormány külügyminisztere volt. Mindkét minőségében tevékeny részt vállalt a francia–magyar tárgyalások vezetésében, amelyek a franciáknak nyújtandó gazdasági koncessziók fejében etnikailag igazságosabb határokkal kecsegtettek. Ugyanebben az időben az első nemzetgyűlésnek is tagja volt: kereszténypárti programmal a szegedi belvárosi kerületet képviselte.

Bethlen kabinetalakítási kísérletének a meghíúsulása után, 1920. július 19-én a kormányzó miniszterelnökké nevezte ki. Miniszterelnöksége ekkor viszonylag rövid ideig, mindössze kilenc hónapig tartott. Minisztereivel együtt ennek ellenére igen kiterjedt törvény-előkészítő tevékenységet fejtett ki. Ennek köszönhető, hogy nemcsak a magát büszkén ellenforradalminak nevező rendszer kereteinek a kialakítása folytatódott miniszterelnöksége alatt, hanem már e keretek megszilárdulása, azaz a rezsim konszolidációja is elkezdődött.

Először az államhatalom és a kormányzat tekintélyének megszilárdításához látott hozzá. Ennek jegyében került sor 1920 folyamán a vidéki tisztikülönítmények feloszlására, azaz a szélsőjobb oldali és irredenta Ébredő Magyarok Egyesülete működésének felfüggesztésére, s végül a budapesti

különítmények felosztására, illetve átszervezésére. A szélsőjobboldal mozgástere ezzel korlátok közé szorult; az önkényes megtorló akcióknak vége szakadt. A jogrend megszilárdítását és megőrzését szolgálta az „állami és társadalmi rend hatékonyabb védelméről” intézkedő 1921. évi III. törvénycikk. Ezzel a törvénnyel Teleki illegálisba kényszerítette a kommunista pártot, s a párt tagjaival szemben igen szigorú intézkedésekre adott lehetőséget. A törvény ugyanakkor a szélsőjobboldal, a volt különítményesek ellen is irányult, s szükség esetén – mind a húszas, mind a harmincas években – alkalmazták is velük szemben.

Az antiszemita hangulatot Teleki a numerus claususszal igyekezett leszerezni és bizonyos mértékig kielégíteni. Ez kimondta, hogy az egyetemi hallgatók „nemzetiségi” megoszlásának meg kell felelnie az „egyes népfajok” össznépeségén belüli arányának. E törvény következtében a zsidó vallású egyetemi hallgatók 1918 előtti 30–34%-os aránya a húszas években 8–11%-ra csökkent.

A parasztságot a Nagyatádi-féle földreformmal igyekezett a kormány megnyerni. Ez a Kisgazdapárt paraszti szárnyára jellemző demokratikus elképzelések s a nagy- és középbirtokosok konzervatív felfogása közötti kompromisszum jegyében született meg 1920 decemberében. A nagy- és középbirtok állománya így csak valamivel több mint 1 millió katasztrális hold földdel lett kevesebb, s a több mint félmillió igényjogosult átlagosan csak 1,7 katasztrális hold nagyságú törpebirtokban részesült. Politikai célját – mérsékelt volta és súlyos közgazdasági hibái ellenére – a földreform mégis elérte. Azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert juttatott földhöz, jelentősen növelte a tulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét. Ezzel döntő módon járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, elégedetlenkedésének ideiglenes lecsendesítéséhez, s így végső soron az ellenforradalmi rendszer megerősödéséhez.

Legkevesebb eredményt a gazdaság újjászervezése és a mély válságból való kivezetése terén ért el a kormány. Az önerőre alapozott stabilizációs terv – az adóemelések és az egyszeri nagy vagyondézsmá ellenére – végül összeomlott. Az infláció folytatódott; az elcsatolt területekről érkezett menekültek (közel félmillió ember), továbbá a bérből élők, illetve általában a társadalom alsó és középső rétegeinek nyomora alig enyhült.

A kormány konszolidációs törekvéseit IV. Károly 1921. március 21-i váratlan magyarországi megjelenése és trónfoglalási kísérlete akasztotta

meg. Teleki – mivel épp gróf Sigray Antal legitimista politikus Szombathely melletti birtokán vadászott – az elsők között értesült az eseményről és tanácskozott Károllyal. Bár igyekezett lebeszélni a királyt tervéről, Horthyt, illetve a kormányzóságot nem értesítette Károly megérkezéséről és Pestre indulásáról. Részben ezért, részben pedig amiatt, hogy a trónfoglalási kísérlet meghiúsulását követően hozzájárult a király magyarázkodó és uralkodói jogaihoz ragaszkodó nyilatkozatának a közzétételéhez, Teleki helyzete megingott. Miután a szabad királyválasztók lemondását követelték, s úgy tűnt, hogy Horthy is megneheztelt rá, a hatalomhoz való ragaszkodás legkisebb jele nélkül adta át helyét áprilisban barátjának és a kormányzó első számú favoritjának, Bethlen Istvánnak, s vonult vissza könyvei közé, ahol mindig is jobban érezte magát, mint a politika szükségéből újra és újra vállalt, de tudósi egyéniségétől és erkölcsös jellemétől valójában idegen terepén.

A kormányzati munkához 1939-ben tért csak vissza.

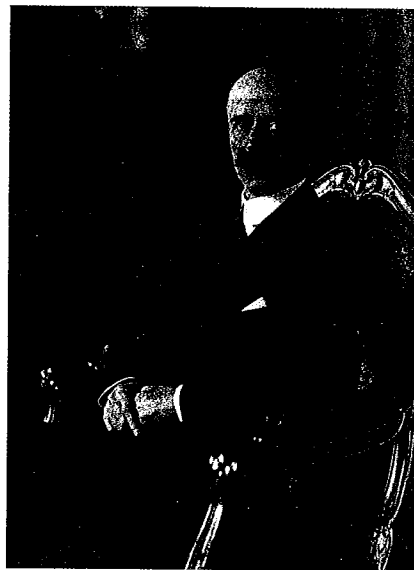
BETHLEN ISTVÁN GRÓF

1921. április 14. – 1931. augusztus 24.

Bethlen István a 20. századi magyar politika egyik legjelentősebb és a konzervatív-nacionalista magyar politikai gondolkodás utolsó nagy alakja. Először 1920 nyarán kapott megbízatást a kormányalakításra. Kísérlete akkor kudarcot vallott, mert a pártvezérek úgy érezték, hogy Bethlen rájuk akarja erőltetni magát. Ezért elgáncsolták próbálkozását. 1921 tavaszára megváltozott a helyzet. A néhány hónapos kormányok helyett mind többen kívántak egy stabil és kiegyensúlyozott adminisztrációt, amelynek megalkotását a szikár erdélyi gróftól remélték. Sokak szemében úgy tűnt tehát, hogy Bethlen szívességet tesz az országnak, ha elvállalja a miniszterelnökséget.

1874. október 8-án született Gernyeszegen, Marosvásárhelytől északra, Maros-Torda vármegye egyik alig kétezer lakosú kis román–magyar községében. Apai és anyai ágon egyaránt régi erdélyi nemesi családból származott. Noha Bethlen Gábor fejedelemmel nem állt rokonságban, a családi emlékezet így is több kiváló politikussal, diplomatával, katonával és tudóssal büszkélkedhetett. Apai nagyapja, gróf Bethlen János a reformkori erdélyi országgyűlés mérsékelt liberálisainak vezére, anyai nagyapja, gróf Teleki Domokos, Deák-párti politikus és Erdély egyik vezető dualizmus kori közéleti tekintélye volt.

A gyermek Bethlen István kilencéves koráig Erdélyben, olykor

édesapjának mezőszámsondi, máskor anyai nagyszüleinek gernyeszei vagy kolozsvári kastélyában nevelkedett. Ekkor Bécsbe, a Monarchia legrangsabb és igen előkelő iskolájába, a Theresianumba került, ahol tíz évig élt és tanult. Középiskolai tanulmányait 1893 nyarán fejezte be, kitüntetéssel. Ezt követően 1896 karácsonyáig a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karát látogatta. A három és fél éves pesti jogáskodás után fél évet angol egyetemeken töltött; 1897 őszétől egy évig katoná volt; majd 1900 nyaráig a magyaróvári agrár főiskola előadásait hallgatta.

Tanulmányait befejezve visszatért Erdélybe, átvette a szülői örökség öt illető részét, és gazdálkodni kezdett. Földingatlan-tulajdona 5 és fél ezer katasztrális holdat tett ki. Ennek évi jövedelme 19 ezer forintba rúgott, ami többé-kevésbé megfelelt egy miniszter éves szintre számított fizetésének.

Erdélybe visszatérve azonnal bekapcsolódott a helyi, majd az országos politikai életbe is. A megyegyűléseken már 1898–1899-ben is részt vett, képviselővé pedig 1901-ben választották először. A „politikacsinálás” – különböző szinteken – ettől kezdve elválaszthatatlanul hozzátartozott életéhez. Az 1919–1920-as időszaktól eltekintve 1901-től 1939-ig folyamatosan parlamenti képviselő, ezt követően pedig felsőházi tag volt. Emellett több gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szervezet tagjaként vagy vezetőjeként is számottevő tevékenységet fejtett ki. 1901-es képviselővé választásával egyidejűleg tagja lett az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE) és a Magyar Gazdaszövetségnek. 1905-ben az OMGE igazgatósági tagjává, 1906-ban a szervezet közgazdasági szakosztályának alelnökévé választották. 1907-től tiszteletbeli elnöke a sajátos erdélyi magyar célokért küzdő Székely Társaságok Szövetségének, majd ennek elhalála után, 1914-től 1918-ig az Erdélyi Szövetség elnöke. 1918–1919-ben az ellenforradalmi erők egyik fő organizátora, 1919 őszén „titkos erdélyi miniszter”, 1920-ban a magyar béke delegáció főmegbízottja, 1921-től 1931-ig pedig miniszterelnök. 1931 után semmilyen kormányzati pozíciót nem vállalt. Horthy egyik tanácsadójaként és a fasizálódó kormánypolitika konzervatív és konzervatív-liberális ellenzékének informális vezetőjeként ennek ellenére egészen 1944-ig a magyar politikai élet meghatározó egyénisége maradt.

Bethlen fél évszázados pályája nem tartozik a nagy ívű politikai életutak közé. Ahhoz a szellemi-politikai hitvalláshoz, amelyet részben a családi tradíciók és környezet, részben pedig iskolái és a századvégi, millenniumi Magyarország szelleme plántáltak belé, és amelyet egyetlen szóval és jelzővel liberális konzervativizmusnak nevezhetünk, élete végéig ragaszkodott.

Ennek a számos kortársára is jellemző, liberális színezetű konzervativizmusnak politikai alapja a 19. század eleji liberalizmus alapeszméinek, illetve a 19. század közepi hazai polgári átalakulás tényének az elfogadása és helyeslése volt. Határozottan szemben állt azonban ez az irányzat minden olyan törekvéssel, amely ezen a 20. században már egyre inkább megújításra váró társadalmi és politikai rendszeren – akár a politikai jogok radikális kiterjesztése, akár azok megszüntetése (bolsevizmus, faszizmus) formájában – alapvető változtatást akart. Azon a fajta népképviselőten, amely a 19. századi liberalizmus elméletében és gyakorlatában egyaránt és kizárólag csak a vagyonos és művelt rétegek politikai érdekérvényesítési lehetőségeinek a biztosítását jelentette, és amelynek eredményeként a magyar arisztokrácia és birtokos nemesség továbbra is megtarthatta politikai vezető szerepét, Bethlen és társai lényegében a 20. században sem akartak változtatni. Vagy amennyiben mégis, akkor csak igen óvatosan és lassan, s mindig a történelmi fejlődés során szervesen keletkezett intézményeket és formákat megtartva vagy azokból kiindulva.

A 20. század első felének belső társadalmi viharai és nemzetközi fejleményei mindazonáltal Bethlen politikai nézeteit és gyakorlatát is befolyásolták és alakították, ha nem is olyan látványosan és nagymértékben, mint néhány kortársáét. Ahogy az ország életében, úgy Bethlen személyes pályáján is a legnagyobb cezúrát az 1918-as összeomlás, az azt követő forradalmak és végül Trianon jelentették. A második szakaszhatárt a harmincas évek közepére kialakult kül- és belpolitikai helyzet idézte elő. A hitleri Németország előretörése külpolitikailag hathatósan elősegítette a magyar revíziót. Belpolitikai szempontból ugyanakkor azokat az antiparlamentáris szélsőjobboldali törekvéseket erősítette, amelyek Bethlen konzervativizmusával stratégiai éppúgy összeegyeztethetetlenek voltak, mint az 1918–1919-es polgári demokratikus átalakulási kísérlet vagy az 1919-es proletárdiktatúra. Nyilvánvaló, hogy az ország kül- és belpolitikai helyzetének fenti változásai ugyanazon az eszmei bázison álló emberek számára is másféle feladatokat adtak, befolyásolták problémalátásukat, és általában politikai helyi értéküket is módosították. Ebben az értelemben Bethlen István három pályaszakaszát különböztethetjük meg: az 1918–1919 előtti, az 1918–1919 és 1933–1934 közötti, és végül az ez utánit.

A forradalmak előtti Bethlen politikájának két legmeghatározóbb vonása – az általánosságban vett konzervativizmuson túlmenően – az agrarizmus és a kormánypolitikához képest offenzív nacionalizmus volt.

Mindkettő szorosan kötődött osztály- és réteghelyzetéhez, azaz erdélyi arisztokrata nagybirtokos mivoltához.

Az agrárius alapkövetelés a gazdasági szabadverseny korlátozása s egy hatékonyabb állami gazdaság- és szociálpolitika kialakítása, illetve a több tekintetben ipartámogató dualizmus kori kormánypolitika (elsősorban a közép- és nagybirtokos érdekeknek megfelelő) agrárkorrekciója volt. Ezekkel az eszmékkel Bethlen még diákként megismerkedett. Birtokainak átvétele, az elmaradott erdélyi infrastruktúrával, a korszerűtlen termelési technikával, valamint az értékesítés nehézségeivel való szembesülés tovább erősítették kötődését az agrárius ideológiához és politikához. Hú tükre ennek egyik 1906-os beszéde, melyben a kereskedelem és az ipar „idegen kezekbe” kerülését, az „illoyális versenyszellemet” és a „korlátlan gazdasági szabadság” elvét kárhoztatta. Mindezekkel az állami szociálpolitikának, mindenekelőtt a mezőgazdaság állami támogatásának és a gazdák önvédelmének, tehát a szövetségnek az elvét szegezte szembe.

Az erdélyi románsággal kapcsolatos nemzetiségpolitikai koncepciójának kiinduló és alaptétele az volt, hogy a románság politikai törekvéseinek jellege a 19. század végére megváltozott. Addig – hangoztatta 1907-től szinte évről évre – az erdélyi románság még Magyarországon belül követelte magának a nemzetiségi jogok tágabb körét. A román fejedelemségek egyesülését (1859) és a román állam függetlenségének nemzetközi szavatolását (1878) követően azonban egyre inkább tért hódított körében az irredentizmus, és valódi céljává fokozatosan Erdély és a román királyság egyesítése vált. Ebből a diagnózisból logikusan következett, hogy a magyar nemzetiségpolitika feladatát Bethlen egészen 1918-ig nem a kollektív nemzetiségi jogok vagy általában az állampolgári jogok kiterjesztésében, hanem a nemzetiségi és vegyes etnikumú vidékeken élő magyarság gazdasági és kulturális pozícióinak az erősítésében, illetve a románság további gazdasági térnyerésének a megakadályozásában, valamint politikai érdekérvényesítési és kulturális önszerveződési lehetőségeinek a korlátozásában látta. Javasolt terápiájában, amely szándéka szerint a századelő magyar nacionalizmusának egyik legoffenzívebb változatát jelentette, hagyományos és modern elemek keveredtek.

Hagyományosnak tekinthető a nyelvi-kulturális asszimiláció különböző formáinak és eszközeinek, így például az 1907-es Apponyi-féle népiskolai törvénynek az igenlése. Modernnek – a szó formai értelmében – nemzetiségpolitikai koncepciójának azt a központi gondolatát tarthatjuk, amely

szerint a nemzetiségi kérdés nemcsak nyelvi-kulturális, hanem gazdasági-szociális probléma is, vagy talán főleg az. Adatszerűen Bethlen mutatta be először (1912-ben) a közép- és nagybirtok lemorzsolódásának folyamatát Erdélyben. Ő bizonyította be elsőként azt is, hogy az eladásra kerülő – szinte kizárólag magyar – birtokok túlnyomó többségét a román polgárság és parasztság veszi meg. E folyamat megállítása, illetve ellensúlyozása céljából Bethlen számos konkrét intézkedést követelt, amelyek közül legfontosabb egy nagyszabású erdélyi telepítés megkezdése lett volna.

Konzervatív társadalomfelfogása mellett elsősorban nemzetiségpolitikai koncepciójából következett a dualizmus kori választójog demokratikus jellegű reformjával szembeni merev ellenállása is. Ez ugyanis nyilvánvalóan azt eredményezte volna, hogy a hagyományos (döntően magyar és jórészt nemesi eredetű) erdélyi vezető rétegek politikai hegemoniája megszűnik, s a helyi hatalom részben a polgári és paraszti (többségükben román) néprétegek kezébe került volna. Ezt Bethlen megengedhetetlennek és elfogadhatatlannak tartotta, s ezért a választójog igen mérsékelt kiterjesztését is csak az etnikailag homogén magyar országrészekben helyeselte.

A magyar közjogi gondolkodás és politikai pártstruktúra rendezőelvének, a kiegyezéshez és a dualista államberendezkedéshez való viszonyulásnak a kérdésében Bethlen kezdetben Apponyi Albert felfogását vallotta. Ennek megfelelően a kiegyezést a magyar állam függetlenségi törekvéseinek a 19. század második harmadában elérhető optimumaként értékelte, és a dualista rendszer olyan alappilléreit, mint a külügyek közösége, a közös vámterület és a közös bank, sohasem akarta megszüntetni. Az 1910-es évek elejéig támogatta viszont a közös hadsereg nemzeti elvű reformját. Apponyival és a volt nemzeti pártiakkal együtt ezért 1903-ban kilépett a Szabadelvű Pártból; 1905-ben és 1906-ban részt vett a Béccsel szembeni úgynevezett nemzeti ellenállásban; s 1905-től 1909-ig az Egyesült Függetlenségi Párt, 1909-től 1913-ig pedig a Kossuth-párt tagja volt. A háborút megelőző években, 1912–1913-ban meglazultak kapcsolatai a függetlenségi táborral. 1913-ban Andrássy Gyula 67-es Alkotmánypártjába lépett, amely a Nemzeti Munkapárthoz hasonlóan nemzeti reform nélkül is támogatta a közös hadsereg fejlesztését. A háború alatt tovább tartott a mérsékelt függetlenségi elvektől való távolodása és a 67-es táborhoz való közeledése. Ennek során személy szerint Tiszához, az ortodox 67-es álláspont megtestesítőjéhez is közelebb került.

Konzervatív beállítottságából és demokráciaellenességéből természetesen következett, hogy Bethlen nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem számos alapkérdésben már az 1918–1919-es polgári demokratikus átalakulási kísérlettel is szembefordult. Élesen támadta a demokratikus kormány földreformtervének szociális radikalizmusát és a pénzügypolitikai tervek gerincét alkotó progresszív vagyondézmát. 1919 februárjában saját kormányellenes, jobboldali, konzervatív pártot (Nemzeti Egyesülés Pártja) alakított. A későbbiekben – 1919 tavaszán és nyarán – az emigráns magyar politikusokat tömörítő Antibolsevista Comité vezetőjeként tevékenykedett Bécsben. Az 1918–1919-es forradalmi időszakot haláláig a magyar történelem egyik mélypontjának tartotta. E kornak nagy megrázkódtatásai azonban egészében véve mégsem jobbra, hanem korábbi önmagához képest valamelyest balra sodorták.

Az új helyzethez való alkalmazkodás első lépéseként – 1918 őszén – feladta régi nemzetiségpolitikai koncepcióját, és Jászi Oszkár demokratikus rendezési elképzeléséhez közeledett. Meglazultak kapcsolatai az agrárizmussal is, amely pedig a forradalmak bukása után elérkezettnek látta az időt arra, hogy az ipart és a nemzetgazdaság egyéb ágazatait végre valóban alárendelje a mezőgazdaságnak. Bethlen ugyanebben az időben a nyersanyagbázis nélkül maradt ipar exportigényeinek a biztosítását sürgette beszédeiben, s a későbbiekben, miniszterelnökként kifejezetten ipartámogató gazdaságpolitikát folytatott. 1920 nyarán és őszén kiállt a 19. századi liberális örökség mellett, fellépett a különítményesek terrorakciói ellen, és „bűnbocsánatot” ígért a szociáldemokratáknak.

Bethlen „liberalizálódásának” és ezzel együtt járó balratolódásának, azaz jobbközépre kerülésének négy egymást erősítő oka volt: 1. a nemzetiségeknek mint az állam egységét és a magyar szupremáciát veszélyeztető kisebbségeknek a leválása; 2. a forradalmak tanulságai, amelyek a hagyományos nagybirtokosi-nagypolgári osztályszövetség társadalmi és politikai alapjainak a kiszélesítése mellett szóltak; 3. a középrétegek egyes csoportjainak az antiparlamentáris neokonzervativizmus és jobboldali radikalizmus irányába tett 1919–1920-as elmozdulása, amely Bethlen felfogásával stratégiaileg összeegyeztethetetlen volt; s végül 4. a győztes nyugat-európai országok liberális-demokratikus államberendezkedése, amelyhez egy velük szövetkezni, rájuk támaszkodni akaró kis országnak és politikusának valamennyire legalábbis hasonulnia kellett. Mindezek az eszmei-ideológiai hangsúlyeltolódások és részben új politikai irányvétel

az ekkor negyvenhét éves Bethlen Istvánt alkalmassá tették arra, hogy a kibontakozás vezető politikusa, miniszterelnök s mint ilyen a Horthy-rendszer konszolidációjának irányítója legyen.

A felmerülő problémák és a megoldandó feladatok jellege alapján Bethlen tízéves miniszterelnöksége négy egymást követő, kisebb szakaszra osztható. Az első szakaszt (1921–1923) a belpolitikai stabilitás alapjainak a megteremtése, a másodikat (1923–1925) az ország pénzügyi helyzetének a szanálása és a gazdaság fellendülésének elősegítése, a harmadikat (1927–1929) egy modern szociálpolitika alapjainak lerakása, a külpolitikai elszigeteltségből való kitörés és a revízióra való felkészülés, a negyediket (1929–1931) a nemzetközi gazdasági válság hazai jelentkezése és ennek következtében a konszolidáció válsága jellemezte.

A magyar politikai élet két legfontosabb vitakérdése 1920–1921-ben a királykérdés és a demokráciához való viszony volt. A királykérdésben Bethlen kezdettől realistiként politizált. A legtöbb magyar arisztokratához hasonlóan lelke legmélyén ő is legitimista volt. A legitimisták többségével szemben ugyanakkor azt is megértette és elfogadta, hogy a Monarchia visszaállítására vagy akár Ausztria és Magyarország egyesítésére a nagyhatalmak, a környező államok és az osztrák közvélemény egyaránt elutasító álláspontja miatt semmilyen esély sincs. Ezért már 1920 elejére kidolgozta az úgynevezett nemzeti királyság, azaz IV. Károly magyar nemzeti királyságának koncepcióját. Kormányalakítása után ezen az alapon közös platformot alakított ki a legitimista vezetőkkel. Károly visszahozatalának Bethlen által elképzelt koreográfiáját a király politikailag teljesen előkészítetlen (1921. októberi) másodszori magyarországi megjelenése húzta keresztül. A kényszerítő nemzetközi körülmények ismeretében Bethlen ekkor – Horthyval együtt – a király csapataival való szembeszállás (budaörsi csata), majd pedig a Habsburg-ház detronizációja mellett döntött. A legitimisták ezt sokáig nem bocsátották meg neki, és a magyar arisztokraták közül csak igen kevesen ismerték el, hogy a felelős magyar miniszterelnök akkor mást nemigen tehetett. Bethlen ezt követően kénytelen-kelletlen a szabad királyválasztók felé orientálódott, és az engesztelhetetlen legitimistákkal lényegében csak a harmincas évek közepén, a fenyegető náci veszély árnyékában kötött ismét szövetséget.

A demokráciához való viszony, azaz a rezsim kormányzati rendszerének kialakítása szempontjából Bethlen, Telekihez hasonlóan és múltjának megfelelően, természetesen a konzervatív tábor felfogását vallotta.

Ez az ő esetében is egy sajátos „kétfrontos” harcot jelentett. Jelentette a szélsőjobboldali irányzatok visszaszorítását, megszelídítését és megszelídített formában beépítésüket a hatalomba; és jelentette a demokratikus tábor megosztását, meggyengítését és érdekérvényesítési lehetőségeik korlátok között tartását. Ezt a kétfrontos harcot már a Teleki-kormány elkezdte 1920–1921-ben. Ezt az örökséget Bethlen és kormánya feltétel nélkül vállalta, és a konzervatív típusú politikai stabilitás megteremtése érdekében 1921–1923 folyamán számos hasonló jellegű intézkedéssel egészítette ki.

Jelentőségüknél fogva ezek közül négy emelkedik ki: a Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer viszonyának normalizálása, a Bethlen–Peyer-paktum 1921 decemberében; a jelentős parasztdemokrata szárnnyal rendelkező Kisgazdapárt konzervatív alapbeállítottságú, egységes kormányzópárttá formálása 1922 februárjában; az 1919 őszén bevezetett általános és titkos választójog korlátozása és részben nyílttá tétele rendeleti úton 1922 márciusában; és végül a legbefolyásosabb szélsőjobboldali csoport, a Gömbös Gyula vezette úgynevezett fajvédők kiszorítása a kormánypártból és ellenzékké kényszerítése 1923 nyarán.

Az 1923-ra kialakult és a harmincas évek elejéig érvényes magyar pártstruktúra egyik legfőbb jellemzője az ellenzék nagyfokú és a kormánypárt relatív politikai heterogenitása volt. Ez alkalmat adott bonyolult manőverezési és taktikázási lehetőségekre, és egyben szükségessé is tette azokat. Ezekkel Bethlen egész miniszterelnöksége alatt mesterien élt. A demokrata baloldalt a fajvédőkkel, a fajvédőket a baloldalhoz való közeledéssel, a szabad királyválasztókat pedig a legitimista propaganda engedélyezésével vagy betiltásával, illetve a mérsékelt legitimistákkal való esetenkénti kettőtálalással lehetett „ijesztgetni” és befolyásolni.

A kormánypárton belül, amely a nyílt szavazás eredményeként mindig 60–70%-os parlamenti többséggel rendelkezett, kicsiben ugyanez érvényesült, hiszen a fajvédők egy része továbbra is az Egységes Pártban maradt, összezsugorodva bár, de folyamatosan létezett egy paraszti-kisgazda frakció, és a húszas évek közepére ezen túlmenően egy 10–12 fős liberális kormánypárti csoport is kialakult. A Bethlent feltétlenül követő konzervatív kormánypárti centrum pedig önmagában mindig kevés volt a parlamenti többséghez.

A belpolitikai konszolidáció befejező lépéseként 1926-ban Bethlen az 1918 előtti főrendiház örökébe lépő felsőházat szervezett. Az 1921 és 1923

között megalapozott kormányzati rendszerbe ezzel beépítette az utolsó stabilitási tényezőt.

Az ily módon létrejött hatalmi rendszer társadalmi szempontból a nagybirtokosság, a nagypolgárság, valamint az úri középbirtokosság és a felső katonai és államhivatalnoki csoportok kompromisszumán alapult. A nagyburzsoázia liberális és konzervatív-liberális, a földbirtokosság konzervatív-liberális és konzervatív, a katonai-bürokrata réteg pedig mindezek mellett szélsőjobboldali tendenciákat is képviselt. E sajátos szövetséget a három réteg közös antidemokratikus érdekei tartották össze. A közép- és kispolgárság, a birtokos parasztság és a munkásság érdekérvényesítési lehetőségei korlátozottak voltak, a szegényparasztság előtt pedig szinte minden ilyen jellegű lehetőség bezárult. A kormányhatalom társadalmi és tömegbázisa tehát a dualizmus időszakához képest szélesedett, de a nyugat- vagy közép-európai demokráciák kiterjedtebb és szilárdabb társadalmi megalapozottságát a húszas években sem érte el.

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a húszas évek kormányzati rendszere korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíraskodás 1918 előtti hármassága az évtized közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális demokrata, demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működtek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejezhették és hirdethették véleményüket. A kormányzati rendszerbe épített „biztonsági elemek” következtében ugyanakkor nem volt reális lehetőség arra, hogy a kormánypárt megbukjon, és egy demokratikus típusú parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki. Ennek következtében a törvényhozó és végrehajtó hatalom sem különült el olyan mértékben, mint az a demokráciákban meghonosodott.

Gazdaságpolitikai szempontból Bethlen eleinte – Telekihez hasonlóan – egy alapvetően önerőre támaszkodó, deflációs szanálási politika sikerének a lehetőségében bízott. Külkereskedelempolitikai szempontból ugyanakkor a háború előtti, csupán mérsékelt vámmal korlátozott szabadabb nemzetközi forgalom gyors helyreállítását feltételezte. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy ez az út járhatatlan.

Az önerőre támaszkodó szanálási politika kudarcának alapvető oka az volt, hogy a költségvetési bevételek a megemelt adók és az egyszeri vagyondézsmá ellenére sem fedezték a kormány számos rendkívüli költséggel terhelt kiadásait. 1921 végétől, 1922 elejétől ezért a Bethlen-kormány

a válságból való kilábolás más formáival próbálkozott. Tervének két lényeges eleme volt: nagyobb összegű külföldi kölcsön felvétele és az új helyzetnek megfelelő határozott vámpolitika kialakítása.

Franciaország és a szomszédos államok ellenállása miatt a 250 millió aranykoronás nemzetközi (népszövetségi) kölcsön kibocsátása, amelynek felét Anglia biztosította, csak viszonylag későn, 1924. június 26-án kezdődött meg. A húszas évek második felében további kölcsönök áramlottak az országba. A hagyományosan alacsony belső tőkeképződési szint miatt a magyar gazdaság fellendüléséhez a külföldi kölcsönök nagymértékben elengedhetetlenek voltak. Törlesztésük perspektivikusan ugyanakkor jelentős exporttevékenységet, illetve külkereskedelmi aktívumot feltételezett.

A pénzügyi stabilizációval közel egy időben került sor az új vámrendszer kidolgozására és életbeléptetésére. Ennek a lényege az iparvédelem és -fejlesztés volt. Bethlen gazdaságpolitikájából, amelyet az agrárius érdekeltségek egy rövid időszaktól eltekintve folyamatosan bíráltak, logikusan következett, hogy ez a fellendülés elsősorban az ipar területén mutatkozott meg. Az ipari termelés 1924 és 1929 között több mint 70%-kal emelkedett, és az 1929–1933-as gazdasági világválság előestéjén mintegy 12%-kal múlta felül a háború előtti szintet.

A gazdaság újjászervezése, fellendülése és az életkörülmények ezt követő javulása nagymértékben visszahatott a politikai életre. Belpolitikai szempontból a politikai stabilizáció befejezésének és a húszas évek második felére jellemző kiegyensúlyozott kormányzásnak az alapjait teremtették meg. Ugyanakkor egy átfogóbb szociál- és kultúrpolitika, valamint egy aktívabb külpolitika kialakításához is jobb feltételeket teremtettek.

A szociálpolitikai reformok sorát a társadalombiztosítás újjászervezése nyitotta meg. A kötelező betegségi és baleseti biztosításban részesülők körét 1927-ben kiterjesztették, és egyben növelték a biztosítottak szociális kedvezményeit. Egy évvel később, 1928-ban bevezették a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítást. Mindkét nagy biztosítási forma elsősorban a különböző városi munkásrétegekre terjedt ki, a mezőgazdasági munkásságra nem.

A szociálpolitika egyéb szektorai közül nagyobb előrehaladás történt még a lakásügy és a közegészségügy terén. 1920 és 1930 között 290 ezer új lakóház épült, ami közel 25%-os növekedést jelentett. Ugyanezen időszakban a százezer lakosra jutó orvosok száma csaknem megkétszereződött,

a százezer főre jutó kórházi ágyak száma 329-ről 467-re emelkedett, s a csecsemőhalandóság 19 ezrelékről 16-ra csökkent.

A kultúrpolitika eredményei közül legnagyobb jelentőségű a népiskolai hálózat fejlesztése volt. 1930-ig 3500 új tanterem és mintegy félmillió tanítói lakás épült fel. Ennek is köszönhető, hogy az analfabetizmus aránya 15%-ról 10-re csökkent. Fontos volt továbbá a kolozsvári egyetem Szegedre, a pozsonyi egyetem Pécsre költöztetése, valamint az ösztöndíjrendszer kiterjesztése, a külföldi Collegium Hungaricumok hálózatának kialakítása is. „A magyar hazát ma elsősorban, nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá” – hangoztatta Bethlen kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó.

Bethlen külpolitikájának két alapcélkitűzése volt: a revízió és a dunai országok gazdasági és defenzív jellegű politikai együttműködésének a megteremtése. Miniszterelnökségének első hónapjaiban e célkitűzések összekapcsolására és egyidejű, közös realizálásukra törekedett. Legszerencsésebbnek egy Olaszországra vagy Franciaországra, esetleg mindkettőre támaszkodó lengyel–magyar–román blokk létrehozását tartotta volna. Az együttműködés fejében a határ menti, döntően magyarok lakta területek visszacsatolását és a történeti Erdély függetlenítését vagy autonómiájának Románián belüli biztosítását várta el.

A lengyel–magyar–román blokk tervéből részben a Romániával szemben támasztott s Bukarestben és Párizsban egyaránt teljesíthetetlennek ítélt magyar revíziós igények, részben a nemzetközi helyzet alakulása miatt semmi sem lett. Nem járt nagyobb eredménnyel a magyar–csehszlovák közeledés terve sem 1921 tavaszán és nyarán. A trianoni határok etnikai elvű kiigazítása Prága számára elfogadhatatlan volt. A közeledés gondolatát így ebben az irányban is a tartós szembenállás váltotta fel, ami diplomáciai síkon a francia támogatást élvező kisantant 1921. nyári kialakulásában öltött testet.

A kisantant létrejötte után a magyar külpolitika előtt két út állt. Az egyik: lemondani a revízióról, és minden tekintetben a környező államok szövetségi rendszeréhez kapcsolódni. A biztonsági szempont inkább ezt diktálta volna. A másik út a kisantant felbomlasztása, a határok újrajrészolása, azaz a revízió felé vezetett. Bethlen ez utóbbi utat választotta, és 1922-től – ha bizonyos kényszerhelyzetekben deklarálnia kellett is az új határok sérthetetlenségét – stratégiaileg ezen az úton szötte a magyar diplomácia hálóját. Első jelentős eredménye e téren az 1927. április 5-én

Rómában megkötött olasz–magyar örök barátsági szerződés volt. Azt persze jól tudta Bethlen, hogy az olasz szövetség önmagában kevés a revíziós tervek megvalósításához. Ezért az olasz–magyar szerződés aláírását követően megkísérelte a német–magyar kapcsolatok kiépítését is. Végül célként a német–magyar–olasz szövetség létrehozása lebegett szeme előtt. Németország egyelőre még igen óvatos, a status quót látszólag elfogadó külpolitikája miatt azonban ez a terv ekkor még nem valósulhatott meg. Több eredménnyel járt viszont a kormány közeledése Lengyelország és Ausztria felé.

Bethlen aktív külpolitikájának eredményeként az 1920-as évek végére megszűnt az ország külpolitikai elszigeteltsége. A rendszer belső politikai és gazdasági konszolidációjához ezzel külpolitikai konszolidáció társult. Az új szövetségi kapcsolatok a revíziós törekvéseket, illetve a későbbi tényleges revíziót alapozták meg.

A húszas évek második felére jellemző gazdasági fellendülésnek és belpolitikai stabilitásnak 1929 őszétől a nagy gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. A térség agrárországai, így Magyarország szempontjából is különösen két tényező hatott igen kedvezőtlenül. Egyrészt az agrárarak rendkívüli mértékű világpiaci zuhanása, amely a magyar gazdasági egyensúly fenntartásában kulcsszerepet játszó mezőgazdasági exportra mért csapást, másrészt a nemzetközi tőkeimport elakadása, amely viszont a gazdasági (elsősorban ipari) növekedés finanszírozásában játszott más eszközökkel alig pótolható szerepet. E két kedvezőtlen tényező egyidejű jelentkezése rendkívül nehéz helyzetet teremtett, és elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokkal járt.

Bethlen a válság alatt is konzervatív parlamentáris kormányzati rendszerének a megóvására törekedett, és elzárkózott mind a bal-, mind a szélsőjobb oldali nyitás elől. A demokratikus ellenzék követeléseinek, amelyek a titkos választójog általánossá tételére és a szabadságjogok kiterjesztésére, illetve ezek alapján egy „nemzeti koncentráció” létrehozására vonatkoztak, makacsul és megingathatatlanul ellenállt. Nem fogadta el azonban Horthy és a szélsőjobb oldali antiparlamentáris javaslatait sem. Az agrárlobbinak annyi engedményt tett, hogy 1930 nyarán bevezette az úgynevezett bolettarendszert, amely a mezőgazdasági ártámogatás egy fajtája volt. Az ipari vámvédelem megszüntetéséhez azonban, ami az ipari árak csökkenését és néhány hazai iparág leépülését eredményezte volna, nem járult hozzá. Az ismét deficitessé vált államháztartás egyensúlyának

biztosítása érdekében mérsékelt adóemeléseket vezetett be, és valamelyest csökkentette a költségvetés kiadásait (létszám- és fizetéscsökkentések). Mindeme intézkedései azonban csak igen kismértékű és átmeneti javulást eredményeztek. A válság nemzetközi jelenség volt, s így abból kijutni is csak a külgazdasági feltételek megváltozása, mindenekelőtt a mezőgazdasági piac- és árproblémáinak a megoldása révén lehetett.

Bethlennek először Olaszországtól sikerült kedvezményeket kapnia. Az 1930-ban előkészített és 1931-ben megkötött olasz–magyar kereskedelmi szerződés mintegy 8%-os felárat biztosított a magyar gabona- és állatkivitelnek, aminek fejében Magyarország ugyanilyen ártöbblettel vett át bizonyos olasz ipari nyerstermékeket és gépeket. Ugyanebben az évben hasonló szerződést kötött Ausztriával, sőt 1931. július 18-án Németországgal is. A Berlin által biztosított átvételi kontingensek és árszintek ugyan jóval alatta maradtak annak, mint amit a magyar fél remélt, ám valamelyest így is tompította a válság hatását.

Bethlen újabb nagy államkölcsön iránti kérelmét a várakozásoktól eltérően nem Londonban, hanem az ekkor még stabil pénzügyekkel rendelkező Párizsban karolták fel. 1931. augusztus elején Franciaország 5 millió fontos gyorssegélyt bocsátott Magyarország rendelkezésére. Az ország érc- és devizakészletei azonban időközben teljesen kimerültek. A fizetésképtelenség és a fenyegető államcsőd elhárítására így 1931. július 13-án a kormány kénytelen volt háromnapos bankzárlatot elrendelni, korlátozni a betétek kifizetését és bevezetni a kötött devizagazdálkodást.

A kölcsön- és piacszerzés terén elért eredmények mérsékelték a válság elmélyülését. Megszüntetésére azonban távolról sem voltak elegendők. Ehhez további piacokra, még nagyobb kedvezményekre, belpolitikailag pedig számos pénzügyi és egyéb gazdaságpolitikai megszorításra lett volna szükség. Utóbbiak nyilvánvalóan tovább növelték volna a kormánnyal és személy szerint Bethlennel szembeni elégedetlenséget, amely pedig már így is igen nagy volt. Mindezeket mérlegelve augusztus 19-én Bethlen István kormányával együtt lemondott. Visszavonulását átmenetinek tekintette, és azzal számolt, hogy egy-két éven belül, a válságot nagy valószínűséggel követő gazdasági fellendülés idején ismét miniszterelnök lehet. A nemzetközi események alakulása és a belpolitikai élet válság alatti és utáni fejleményei miatt azonban erre már soha többé nem kerülhetett sor.

A magyar külpolitika – kisebb kitérőktől eltekintve – 1940–1941-ig a Bethlen által elképzelt irányban haladt. Az első számú szövetséges

változatlanul Olaszország volt, és a harmincas évek végéig elsősorban továbbra is Ausztriával és Lengyelországgal tudott együttműködni Magyarország. Igaz, a német–magyar kapcsolatok egyre szorosabbá váltak. Ám ezt Bethlen nemcsak hogy nem ellenezte, hanem eleinte kifejezetten helyeselte. Az 1930-as évek utolsó harmadáig úgy képzelte, hogy ez az együttműködés olyan keretek között lesz majd tartható, amelyek a revízió ügyét ugyan még hathatósan elősegítik, ám az ország és a térség egyoldalú német befolyás alá kerülését nem vonják maguk után.

Revíziós programját és biztonsági elképzeléseit főleg külföldi előadó körútjain, elsősorban 1933-as londoni és 1936-os milánói előadásaiban fejtette ki. Biztonsági koncepciója nem változott. Továbbra is úgy vélte, hogy a térséget kettős veszély, a „keleti szláv óriás” és a „germán Drang nach Osten” fenyegeti. Ezzel szemben ideálisnak változatlanul egy lengyel–magyar–román összefogást tartott volna. Revíziós követelései ezzel szemben kifejezetten bővültek, és az 1919–1921-es etnikai elvű platformtól a Szent István-i magyar birodalom modernizált, föderalizált formájú visszaállításának az irányába mutattak. Ennek megfelelően nemcsak a határ menti, döntően magyarok lakta területsáv visszaadását és a Királyhágón túli történeti Erdély független, önálló állammá szervezését követelte, hanem ezen túlmenően a bánáti, kárpátaljai, szlovákiai és horvátországi lakosság önrendelkezési jogának a biztosítását is. Abban reménykedett, hogy az önrendelkezési jogot elnyerve az ottani nem magyar lakosság is a Magyarországhoz való csatlakozás mellett fog majd dönteni.

A nemzetközi élet eseményei 1939-ig Bethlen várakozásainak megfelelően alakultak. 1938-ban Magyarország békés úton visszakapta Csehszlovákiától azokat a határ menti területeket, amelyeket Bethlen 1920–1921-ben és a harmincas években is első helyen kért. 1939-ben, majd 1940-ben visszakerült Kárpátalja és Észak-Erdély is – ugyancsak fegyveres konfliktus nélkül. A magyar külpolitikának ezt követően Bethlen szerint kivárássra kellett volna berendezkednie. Ismeretes, hogy az 1940 utáni magyar kormányok részben nem akartak, részben nem tudtak megfelelni ennek az elvárásnak. A Németország melletti túl szoros felzárkózást és a Nyugattól való leszakadást Bethlen éles kritikával illette. Különösen nagy hibának tartotta a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozást és az ezt követő hadüzeneteket a nyugati szövetségeseknek. Befolyását a továbbiakban mindig e hibák korrigálására próbálta latba vetni. 1942–1943-ban részt vett a Kállay-kormány különbéke-kísérleteiben, 1944 nyarától pedig

a Moszkvával való kapcsolatfelvétel és fegyverszünet legfőbb szószólója volt. Stratégiaileg azonban 1944 nyara után is az angol orientáció híve maradt. Haláláig úgy képzelte, hogy a szovjet jelenlét átmeneti, két-három éves jelenség lesz a térségben, amelyet hosszú távú angolszász befolyás fog felváltani.

Belpolitikai szempontból a kurzusváltás már 1932-ben, Gömbös miniszterelnökké történő kinevezésével megkezdődött. Gömbös fasiszta jellegű belpolitikai tervei Bethlen előbb kulisszák mögötti, majd nyílt ellenállását váltották ki. 1935-ben, amikor Gömbös kenyértörésre vitte a dolgot, és elérte Horthynál, hogy az feloszlassa a parlamentet, és új választásokat írjon ki, Bethlen kilépett a kormánypártból, és a szélsőjobboldal elszigetelése érdekében a baloldali erőkhöz közeledett. Gömbös 1936-os halálától Kállay Miklós 1942-es kormányra kerüléséig a magyar kormánypolitika sajátos hullámmozgásban haladt a kettészakadt Európa német feléhez való belpolitikai felzárkózás irányába. Ennek következtében a politikai nyilvánosság pluralizmusa lépésről lépésre egyre szűkebb korlátok közé szorult. Abban, hogy a politikai élet német mintájú teljes „gleichschaltolása” (egységesítés) az ország 1944. március 19-i német megszállásáig végül mégsem következett be, hogy a többpártrendszer egészen addig megmaradt, a Szociáldemokrata Párt működhetett, és ha csökkentett számban és terjedelemben is, de baloldali és náciellenes lapok jelenhettek meg, Bethlennek igen jelentős érdemei voltak. Nemcsak a Gömböshöz hasonlóan a parlament kikapcsolására törekvő Imrédy parlamenti leszavazásában, majd menesztésében vállalt vezérszerepet, hanem barátja, Teleki Pál „magyar útnak” nevezett neokatolikus-korporatista ideológiájával és tervezett alkotmányreformjával is szembefordult. Nagyon határozottan és egyértelműen lépett fel a zsidótörvények ellen is. Ezeket gazdasági és külpolitikai szempontból felelőtleneknek és károsnak, humanitárius szempontból pedig elfogadhatatlannak és megengedhetetlennek tartotta.

Demokratává persze mindezek ellenére sem vált Bethlen. Nemcsak a jogkorlátozásokkal fordult ugyanis szembe, hanem például a választójog titkosságának 1938. évi visszaállításával, a hitbizományok reformjával és a nagyobb arányú földkisajátításokkal is. Ez utóbbit Bethlen ugyanúgy rablásnak tartotta, mint a zsidó vagyonok elkobzását. Elutasította a fasiszmust, de változatlanul elutasította az első világháború után kialakult „tömegdemokráciákat” is. Ezeket még utolsó nyilvános beszédében, 1941. február 11-én is „beteg és elfajult” demokráciáknak nevezte. Politikai

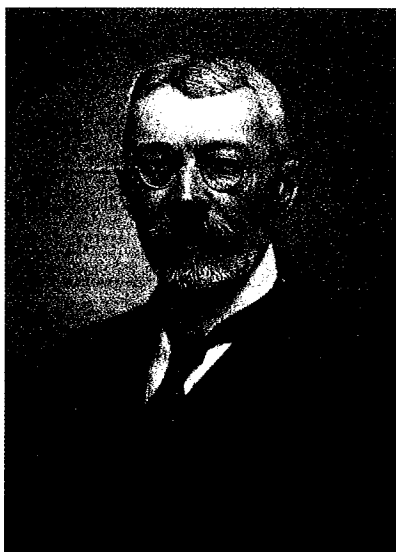
hattyúdalában ismét a régi, 19. századi liberalizmus mintaértékét emelte ki. Eötvös szellemét idézve azt hangsúlyozta, hogy a „tömegdemokráciák” kizárólagos többségi elve Magyarországon a jövőben is „bizonyos korrekktúrákra szorul”. Ennek megfelelően Bethlen a háború utáni politikai kibontakozást is meglehetősen szűk keretek között képzelte el. Az új kormányt kizárólag polgári politikusokból kívánta létrehozni, és a szociáldemokraták bevonásával csak feltételeken számolt. A kommunisták esetleges részvételéről pedig természetesen hallani sem akart.

1944 márciusától az ország különböző helyein bujkált; a Gestapo feketelistáján az elsők között szerepelt. A legfontosabb döntések meghozatala előtt azonban Horthy továbbra is megtalálta a módját annak, hogy kikérje véleményét. Ezeken a megbeszéléseken sürgette a Sztójay-kormány menesztését és fegyverszüneti delegáció küldését Moszkvába.

1944 decemberétől a magyarországi szovjet főparancsnokság tartotta házi őrizetben. Miután a kommunisták együttműködési ajánlatát ismétleten elutasította, és tartani lehetett attól, hogy a jobboldali polgári erők élére áll, 1945. április legelején repülőn Moszkvába szállították. Itt a Butirszkaja nevű börtönben, illetve annak kórházában helyezték el. 1946. október 6-án hunyt el – a szovjet boncolási jegyzőkönyv tanúsága szerint „nagyfokú általános érzelmeszedés miatt bekövetkezett szívbénulás nyomán”. Jelképes hamvait 1994 júniusában hozták haza Magyarországra, és helyezték végső nyugalomra a Kerepesi temetőben.

KÁROLYI GYULA GRÓF

1931. augusztus 24. – 1932. október 1.

A beavatottak Bethlen pozíciójának a megingása, azaz 1931 tavasza óta tudták, hogy Horthynak két tartalék embere van a kormányban: a külügyminiszter, gróf Károlyi Gyula, akivel családi rokonságban is állt, és a honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula, aki Szeged óta tartozott szűkebb köréhez. Talán nem véletlen, hanem a kormányzó óvatosságának és alapvetően konzervatív politikai beállítottságának a bizonyítéka, hogy kettejük közül először nem a szélsőjobboldali Gömbös, hanem az idősebb, konzervatív és arisztokrata Károlyi alakíthatott kormányt.

1871. május 7-én született Nyírbaktán, Szabolcs vármegyében. Ősei az ország legtekintélyesebb és leggazdagabb arisztokratái közé tartoztak. Nagyapja, Károlyi György Széchenyi ezredtársa és barátja, a reformkor ismert arisztokrata egyénisége volt. Édesapja, Károlyi Tibor az 1860-as években részt vett a Kossuth-emigráció mozgalmaiban, de később ő is megbékélt a kiegyezéssel, illetve a dualista rendszerrel. Az 1870-es és 1880-as években szabadelvű képviselő, 1894-től titkos tanácsos, és végül 1898–1900-ban a főrendiház elnöke volt.

Károlyi Gyula, Károlyi Mihály unokatestvére, Teleki Pálhoz hasonlóan a budapesti piarista gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait. Ezt követően a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karát látogatta,

majd vendéghallgatóként a berlini és a bonni egyetemen is megfordult. Tanulmányainak befejezése után több ezer holdas, Arad vármegyei birtokaira vonult vissza, és ott gazdálkodott.

Mint örökös főrend 1905-ben tagja lett a felsőháznak, és ezzel egyidejűleg a Bécs és a darabontkormány (a Fejérváry-kormány gúnyneve, mivel a miniszterelnök korábban a darabonttestőrség parancsnoka volt) elleni nemzeti ellenállásba (1905–1906) is bekapcsolódott. A Wekerle-kormány idején, 1906-tól 1910-ig Arad vármegye és Arad város főispánja volt. A 67-es Nemzeti Munkapárt 1910. évi választási győzelmét követően visszavonult a politikától, és ismét csak gazdálkodással foglalkozott.

Röviddel a háború kitörése után önkéntesnek jelentkezett, és tartalékos huszárhadnagyként az orosz fronton teljesített szolgálatot. A háború után ismét Arad vármegyei birtokaira vonult vissza, és ott maradt a román és a francia csapatok 1918. novemberi bevonulása után is. A francia parancsnokok ígéreteiben bízva és néhány ambiciózus helyi közeleti nagyság unszolásának engedve 1919. május 5-én ellenkormányt alakított. Érdemleges tevékenységet azonban nem tudott kifejteni, mert a megszálló román hadsereg Károlyit, kormányának több tagjával együtt, rövidesen internálta. Kiszabadulása után a franciák által felügyelt Szegedre ment, s május 30-án ott alakított új kormányt. A bécsi Antibolsevista Comitéval összhangban Károlyi alapvető célkitűzése a proletárdiktatúra megdöntése volt. Ennek érdekében a franciák támogatását is kérte, s hadügyminiszterével, Horthy Miklóssal együttműködve saját ellenforradalmi hadsereg felállítását is megkezdte. A remélt francia támogatás hiánya, a hadsereg-szervezés akadályozása, a katonai támadás kifejezett megtiltása, továbbá az ellenforradalmi erők belső viszálykodása miatt július 12-én lemondott. Helyét P. Ábrahám Dezső, volt függetlenségi párti politikusnak adta át.

1919 és 1927 között nem vett részt a politikai életben. Arad megyei földjeit elvesztvén Szabolcs és Szatmár vármegyei birtokaira (1927-ben 12 ezer hold) vonult vissza.

1927-ben az újjászervezett felsőház tagja, 1928-ban pedig koronaőr lett. Ezt a dekoratív méltóságot 1930 decemberéig viselte. Horthy kérésének engedve ekkor belépett a kormányba. A lemondott Walko Lajos örökét átvéve külügyminiszter lett. Az 1931-es általános választások során emellett kormánypárti képviselőiséget is vállalt. Rövid, alig háromnegyed éves külügyministersége nem járt irányváltással. Az ország legfontosabb külpolitikai partnere továbbra is Olaszország maradt, folytatódott

a német–magyar kapcsolatok kiépítése is. Árnyalatnyi változás legfeljebb annyiban mutatkozott, hogy elődjéhez képest Károlyi nagyobb hangsúlyt helyezett arra, hogy Franciaországgal kapcsolatunk szívéllyesebbé váljon.

1931. augusztus 24-i kormányalakítását követően Károlyi a közvéleményre fittyet hányva és saját népszerűségével mit sem törődve meghozta válságkezelő rendszabályait. Adóemeléseket vezetett be, csökkentette a köztisztviselők fizetését és a nyugdíjakat, s a költségvetés kiadásainak további lefaragása érdekében szigorú takarékosági intézkedéseket vezetett be. Többek között az állami autók használatát is beszüntette. A szeptember 13-i biatorbágyi merényletre válaszul ugyanakkor elrendelte a statáriumot, korlátozta a gyülekezési jogot, és kiterjesztette a rögtönítélő bíróság hatáskörét. Az ország külföldi fizetési kötelezettségeinek enyhítése terén nem sikerült eredményt elérnie. 1931. december 23-án ezért egy évre szóló hatállyal a kormány teljes transzfermoratóriumot rendelt el, azaz megtiltotta a külföldi pénzkötelezettségek teljesítését.

A különböző politikai érdekcsoportok és a kormánypárt frakcióinak ellentéteit Károlyi drákói intézkedései nem enyhítették, sőt inkább növelték. Különösen elégedetlen volt az agrárlobbi, amely Bethlen támogatását is élvezve a beígért „gazdavédelmet” kérte számon. A demokratikus ellenzék ugyanakkor a szabadságjogok kiterjesztését, elsősorban az általános és titkos választójog bevezetését, valamint a bérből élők hathatósabb szociálpolitikai védelmét követelte. A Szociáldemokrata Párt és a munkanélküliek tüntetések és sztrájkok tucatjait szervezték ezekben a hónapokban. Jelentkezett a szélsőjobboldal is, amely Vannay László volt különítményes tiszttel vezetésével kormányellenes puccsot készített elő.

A rövid távon megoldhatatlan nehézségekbe belefáradva és a kormánypárti berkekből is táplált politikai intrikáktól megundorodva Károlyi már néhány hónapos miniszterelnöki szolgálat után vissza akart vonulni Szatmárba. Először 1931 végén nyújtotta be lemondását. A kormányzó ekkor még maradásra tudta bírni. 1932 szeptemberében azonban, miután a kormánypárt frontálisan fordult szembe vele, és Bethlen nyílt levélben szólította fel lemondásra, Horthy tudomásul vette visszavonulási szándékát. Utóda, ahogy mindenki és ő maga is várta, Gömbös Gyula lett.

A lemondását követő években Károlyi Szatmár vármegyei birtokain gazdálkodott. Bár megmaradt felsőházi tagnak, sőt 1936-ban a kormányzó titkos tanácsosává is kinevezte, a politikában, a közéletben igen keveset hallatott magáról. A háború alatt Bethlennel és Esterházy Móriccal együtt a

kormányzó legbelső tanácsadói köréhez tartozott, és e minőségében Kállay úgynevezett kiugrási politikáját támogatta. A jövőt Bethlenhez hasonlóan konzervatív keretek között képzelte el, továbbá a közép- és nagybirtokok megőrzésének rendíthetetlen híve volt.

Károlyi Gyula 1947. április 23-án hunyt el Budapesten.

GÖMBÖS GYULA

1932. október 1. – 1936. október 6.

A három erdélyi gróf, Teleki, Bethlen és Károlyi után Gömbös Gyula személyében ismét a középrétegek egyik jellegzetes képviselője került az élre. A húszas évek némiképp restaurációs ízű politikája után ez visszatérést jelentett a forradalmakat közvetlenül követő ellenforradalmi időszak gyakorlatahoz, és egyben alkalmazkodást is a harmincas évek Európájához.

1886. december 26-án született egy piciny Tolna vármegyei német faluban, Murgán. Apja a község nemesi származású evangélikus tanítója, anyja az egyik legmódosabb ottani sváb parasztszalád leánya volt. Elemi iskolába előbb Murgán, apja elé járt, majd kilencéves korától, miután Sopronba költöztek, az egyik ottani népiskolába. Az elemi után a helyi líceum tanulója lett. A rendszeres tanulást nem szerette. Tudása így hiányos, eredményei pedig igen változatosak voltak. Kitűnt viszont a harci játékok, futballmeccsek és a verekedések szervezésében.

Gyenge tanulmányi eredményei miatt és a sport iránti érdeklődését látva a negyedik osztály elvégzése után apja kadétkolába adta. 1901 és 1905 között a pécsi honvéd hadapródiskolába járt. A szülői döntés igazolódott. A fiatal Gömbös megtalálta a neki való közeget. Az iskolát az évfolyam ötödik legjobb tanulójaként, jeles eredménnyel zárta.

Tisztte avatása után a zágrábi 25. számú horvát honvédtalozához vezényelték. Csapatszolgálatát zászlósként kezdte, és főhadnagyként fejezte be 1911-ben. 1911–1912-ben felsőbb tiszti tanfolyamon vett részt Budapesten, amelyet ismét kiváló eredménnyel zárt. A fővárosból ezért nem vissza csapattestéhez, hanem a bécsi hadiiskolára vezetett az útja. Itt képezték a vezérkari tiszteket, minden hadsereg krémjét. Ekkor olvasta H. S. Chamberlain *A XIX. század alapjai* című munkáját, amely a biológiai fajelméletet általános világnézetté bővítette, s ezzel a legtöbb modern szélsőjobboldali eszmekört megtermékenyítette. Gömbös későbbi pályája bizonyítja, hogy a mű rá is nagy hatást gyakorolt. Feljegyezték róla azt is, hogy a baráti vitákban és beszélgetésekben a magyar függetlenségi politika jelszavait hangoztatva az önálló magyar nemzeti hadsereg szükségessége mellett tört lándzsát. A hadiiskolát 1914 nyarán fejezte be, közvetlenül a háború kitörése előtt. Minősítése ismét kiváló volt. Tanárai és parancsnokai dicsérték vállalkozó kedvéért, gyors helyzetfelismeréséért és fáradhatatlanságáért.

Az első világháború kitörésekor előbb a szerbiai fronton teljesített szolgálatot, majd 1915-ben részt vett a Pflanzner-Baltin hadtest kárpáti átkelésében és harcaiban. Bátor magatartásáért 1914-ben a III. osztályú katonai érdemkereszttel tüntették ki, 1915-ben századossá léptették elő, és 1916-ban megkapta az ezüst katonai érdemkeresztet. 1916. június 11-én az oknai áttörésnél egy éjszakai orosz rajtaütés során megsebesült. Felépülése után a Honvédelmi Minisztériumban teljesített szolgálatot, majd 1916 őszén az erdélyi kormánybiztossághoz osztották be. Itt ismerte meg Bethlen Istvánt, Huszár Károlyt és több más, 1919 utáni politikustársát. A románok kiverése után a Belügyminisztériumban a hadifoglyok visszatérésével foglalkozott, majd a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályán s végül a hadsereg hadtápuági főnökségénél, Bécsben teljesített szolgálatot. Ezekben a hónapokban írta – németül – kéziratban terjesztett tanulmányait a Nemzeti Hadseregről (*Die ungarische Armee*) és a zsidókérdésről (*Die Juden in Ungarn*).

Az őszirózsás forradalom győzelmének híre Bécsben érte. Első gondolata a katonai ellenállás volt. Hamar belátta azonban, hogy ennek pillanatnyilag semmi realitása sincs. November elején ezért hazautazott, és szolgálatára jelentkezett minisztériumában. Balla Aladár frissiben kinevezett zágrábi követ mellé osztották be katonai attasénak. November 8-án már régi garnizonvárosa felé robogott vele a vonat. Zágrábból küldött jelentéseiben Gömbös főleg azt latolgatta, hogy miképpen tudna Magyarország

a horvát–szerb ellentétből hasznót húzni. Emellett a két országot érintő aktuális kérdések rendezésére törekedett. Missziója azonban eredménytelenül végződött. Az ellenséges horvát magatartás miatt december 2-án a követség egész személyzetével együtt visszautazott Budapestre.

Új beosztása szerint Gömbös a Honvédelmi Minisztérium hadművelési osztályának balkáni ügyekkel foglalkozó csoportját vezette. Tevékenységének tengelyébe azonban egyre inkább az egzisztenciájukat veszített, az államhatárok fegyveres védelmét követelő s a belső demokratizálástól idegenkedő katonatisztek szervezése került. A háborús vereség, a hadsereg felbomlása, a nemzetiségi és vegyes lakosságú országrészek elvesztése, továbbá a szociális feszültségek okait tisztátsaihoz hasonlóan Gömbös is a zsidók „aknamunkájában”, a liberalizmusban és marxizmusban, valamint a polgári demokratikus kormányzat gyengeségében kereste és találta meg. Friedrich István hadügyi államtitkárral karöltve tervet dolgozott ki a forradalmi kormány megdöntésére, és belépett a tisztek Magyar Országos Véderőegylet (MOVE) nevű szervezetébe. Az egyesület január 19-i gyűlésén éles beszédet mondott Károlyi ellen. Első nyilvános politikai fellépésével nagy sikert aratott. Tisztársai ott helyben a szervezet elnökévé választották.

Gömböst ettől kezdve a kormányellenes erők egyik vezéralakjaként tartották számon. A kormány is így tekintett rá, és ennek megfelelő elbánásban részesítette. Minisztere, a szociáldemokrata Böhm Vilmos január végén elmozdította állásából, és csapatszolgálatra Nagykanizsára vezényelte. Gömbös azonban nem adta be a derekát. Inkább nyugdíjaztatta magát, de a fővárost nem hagyta el. Februárban, amikor a kormány az internálási rendeletet hozta, Gömbös is a felügyelet alá helyezendők között szerepelt. Erről értesülve haladéktalanul Bécsbe utazott, és a továbbiakban onnan fejtette ki ellenforradalmi tevékenységét. Március végén bekapcsolódott az Antibolsevista Comité munkájába, és főszerepet vitt a bécsi ellenforradalmárok hetilapjának, a *Bécsi Magyar Futárnak* a megindításában. Április közepén Bethlen megbízásából Belgrádba utazott, hogy a francia parancsnokokkal a Tanácsköztársaság elleni közös fellépésről tanácskozzon. Így került kapcsolatba az aradi, majd a szegedi ellenkormányval, amelynek rövidesen hadügyi államtitkára lett. E minőségében aktív részt vállalt a Nemzeti Hadsereg szervezésében. Tevékenysége miatt július végén a franciák kiutasították Szegedről. Ismét Bécsbe, innen pedig a proletárdiktatúra bukásáról értesülve Budapestre ment. Amiért harcolt, valóra vált: győzött az ellenforradalom.

Mint vezérkari százados augusztus végén az általa is szervezni kezdett új hadseregben kapott beosztást. Feladata a hadsereg tanulmányi és propagandabizottságának irányítása volt. 1919 szeptemberében azonban, gyors elhatározással ismét szolgálaton kívüli állományba helyeztette magát. Ettől kezdve csak a politikával és a MOVE szervezésével foglalkozott.

1920 tavaszán a törökszentmiklósi kerület választotta képviselőjévé kisgazdapárti programmal. A Kisgazdapárton belül hamarosan tekintélyes pozíciót vívott ki magának: a szabad királyválasztók egyik és a fajvédő csoport legfőbb vezére lett. Kormányzati ideálja egy olyan diktatórikus jellegű állam, illetve államvezetés volt, amely a gazdasági élet piaci automatizmusait a központi beavatkozásnak rendelte volna alá, s a hagyományos szabadságokat erősen korlátozta volna. Ezzel összhangban élesen elítélte a „nemzetietlen kapitalizmust”, helyeselte a numerus clausust és általában az antiszemitizmust, s a forradalmárok és a „destruktív sajtó” felelősségére vonását követelte. Programja az antiliberalis neokonzervativizmusból kinövő magyarországi prefasiszmus egyik markáns megfogalmazásaként értelmezhető.

1921 tavaszán, Bethlen kormányalakításakor a belügyi államtitkárság várományosa volt. Ám a legitimisták tiltakozásának helyt adva Bethlen végül eltekintett kinevezésétől. 1921 őszén a kormány nyugat-magyarországi kormánybiztosaként, a fegyveres ellenállás egyik irányítójaként tevékenykedett. Október végén főszerepet játszott a IV. Károly elleni fegyveres harc megszervezésében. Az egyetemi zászlóaljak és a MOVE mozgósítása nélkül a király csapatait valószínűleg nem sikerült volna Budaörsnél feltartóztatni. A közös szegedi múlt és a diktatórikus kormányzati megoldásokhoz való vonzódása mellett elsősorban ekkor tanúsított hűsége, megingathatatlan antilegitimizmusa volt az a biztos alap, amelyre Horthyhoz fűződő bizalmas politikai kapcsolata felépült, s amely a kormányzó szemében a jövő possibili politikusává avatta.

1922 februárjában a frissiben megalakult Egységes Párt ügyvezető elnöke lett. Továbbra is a kormánypárt jobbszárnyát vezette, egyre inkább szembekerülve a konzervatív-liberalis kormányfővel és pártvezérrel, Bethlennel. Szakítópróbának a népszövetségi kölcsön felvétele bizonyult, amely Gömbös felfogása szerint egyet jelentett az állami önállóságról és az elszakított területek visszakerüléséről való végleges lemondással. Hibáztatta a kormány gazdaságpolitikájának más elemeit, így például a bankoknak és a nagyvállalatoknak juttatott valorizálatlan (a pénz értékcsökkenését

figyelembe nem vevő) állami hitelek nyújtását is. Véleménye, illetve Bethlennel kiéleződött ellentéte miatt előbb az ügyvezető alelnöki tisztségről mondott le, majd 1923 augusztusában hat hívével együtt a kormánypártból is kilépett. Távozása után Magyar Nemzeti Függetlenségi (közkeletű nevén: Fajvédő) Párt néven saját pártot alapított.

A Fajvédő Párt a konzervatív bethleni konszolidáció szélsőjobboldali ellenzékének legmarkánsabb csoportja lett. Számtottevő parlamenti és tömegbefolyással addig rendelkezett, amíg a kialakuló gazdasági stabilitás következtében a szociális feszültségek nem enyhültek. A húszas évek utolsó harmadában, amikor ez uralkodó és általános tendenciává vált, a Fajvédő Párt sorvadozni kezdett. A szélsőjobboldali alternatíva perspektívátlanságát húzta alá az is, hogy sem hathatós külpolitikai támaszra, sem jelentősebb anyagi támogatásra nem számíthatott. Mindezekkel számot vetve s az időközben aktivizálódott bethleni külpolitika kitérőivel is megbékélve, Gömbös 1928. szeptember 4-én feloszlatta pártját, és újra belépett a kormányzó pártba, felszólítva híveit is példája követésére. A kormányzó másnap honvédelmi minisztériumi államtitkárrá nevezte ki – immár másodszor.

Az államtitkári székben Gömbös alig egy évet töltött. 1929. október 10-én a kormány honvédelmi miniszterévé lépett elő, s a kormányzó még ugyanebben az évben vitézzé avatta, majd szolgálton kívüli tábornokká léptette elő. 1931-ig a nagypolitika kérdéseivel általában nem, csak katonai szakkérdésekkel foglalkozott. Sokat tett a honvédség harcképességének fokozása érdekében, nevéhez fűződik a katonai büntetőjog reformja, s neki köszönhető a tisztikar, hogy 1930-ban fizetésrendezésben részesült.

A gazdasági és társadalmi válság kiéleződésével párhuzamosan politikailag is aktivizálódott. Az 1931. február 20-i koronatanácson az elnöklő Horthyval egyeztetve élesen bírálta a kormányfőt a baloldallal szembeni „erélytelenségéért”, és követelte a statárium kihirdetését. Bethlen augusztusi lemondásakor Horthy még nem mellette, hanem gróf Károlyi Gyula mellett döntött. Egy év múlva, 1932 őszén, amikor Károlyi is elhasználódott, már ő kapott megbízást kormányalakításra.

A megelőző tizenkét évben, amióta a tiszti mundért a civil zsakettre cserélte, Gömbös rutinos politikussá vált. Megtanulta, hogy nem ronthat ajtóstul a házba, s hogy a politika a megalkuvások tudománya. Miniszterelnöki működését ezért eszébe sem jutott jobboldali radikális eszméinek nyílt meghirdetésével kezdeni. Ehelyett a legfontosabb érdekcsoportokkal

kötött kompromisszumok jegyében lépett fel. A nagypolgárság támogatása fejében „revideálta álláspontját a zsidókérdésben”. Megígérte, hogy politikai célkitűzéseit a zsidók anyagi károsodása nélkül fogja megvalósítani. A nagybirtokosokat ugyanakkor arról biztosította, hogy nem csinál újabb földreformot. 95 pontos „nemzeti munkatervét”, amelyben mindenkinek megígért mindent, s amit a közvélemény éppen ezért „álmoskönyvnek” is nevezett, minden mértékadó tényező annak tekintette, ami valójában volt: propagandának.

Miniszterelnökségének első másfél-két évében Gömbös jelentős külpolitikai és gazdasági eredményeket ért el. Az 1931. évi német–magyar kereskedelmi szerződés első (1933) és második (1934) pótegyezménye, valamint az olasz–osztrák–magyar gazdasági és politikai együttműködés tető alá hozatala 1934-ben (római jegyzőkönyvek) több millió mázsás és több tízezer darabos állatkivitelt tett lehetővé a világpiacinál magasabb áron. A magyar mezőgazdaság értékesítési nehézségei ezzel lényegében véve megszűntek. Az 1933-as mélypont után így 1934-től megkezdődött a mezőgazdasági termelés lassú fellendülése s a vidéki, paraszti lakosság körében ható szociális feszültségek mérséklődése. Ebbe az irányba hatottak a kormány úgynevezett gazdaságvédő intézkedései is (1933), amelyek a birtokos parasztság adófizetési feltételein javítottak. A válságból való kilábolást segítette elő az adós országok nemzetközi fizetési kötelezettségeinek enyhítése is: a jóvátételi fizetések elengedése 1932-ben, illetve a felvett kölcsönök kamatfizetési és tőketörlesztési összegeinek csökkentése 1933-ban. E két tényező, tehát az agrárpiacok létrejötte és a külföldi tartozások elengedése vagy csökkentése együttesen azt eredményezte, hogy egy hosszú depressziós periódus után a magyar gazdaságban ismét fellendülés kezdődött.

Az elmúlt két év külpolitikai és gazdasági eredményeiből erőt és önbizalmat merítve 1934 tavaszán Gömbös meghirdette reformpolitikai elgondolásainak gyorsított ütemű megvalósítását. A kormányzói jogkör kiterjesztése mellett, amit már 1933-ban keresztülvitt, meg akarta szüntetni a nyílt szavazást, nagyobb szabású paraszti telepítést tervezett, az érdekképviselői, korporációs (hivatásrendi) rendszer bevezetéséről és a szociáldemokrata szakszervezetek kikapcsolásáról dolgoztatott ki irányelveket, és ismételten megpróbálkozott a még mindig Bethlen vezényszavára figyelő kormánypárt fasiszta jellegű tömegpárttá szervezésével.

Gömbös terveivel szemben a legális baloldali pártok és a konzervatívok közös (úgynevezett alkotmányvédő) frontot alkotva léptek fel.

A kormányfő 1935-ben vitte kenyértörésre a dolgot. Elérte Horthynál, hogy – Bethlen tanácsa ellenére – feloszlassa a parlamentet, és új választásokat írjon ki. A választások természetesen a konzervatívok és a baloldaliak meggyengülését, következésképpen Gömbös parlamenti pozícióinak jelentős megerősödését eredményezték. Terveihez a nemzetközi környezet és támogatás is adott volt, hiszen Olaszország után 1933 óta immár Németországban is fasiszta diktatúra épült ki.

Mindezek ellenére Gömbös elképzelései csak igen lassan, akadozva és többnyire alaposan megnyirbálva váltak valósággá. 1936 nyaráig mindössze a hitbizományokról és a telepítésről alkotott törvényt az országgyűlés. A legális munkásmozgalom felszámolása, a korporatív állam kiépítése, az egypártrendszer bevezetése nem sikerült neki. A baloldal és a konzervatív uralkodó körök ellenállása mellett, amelyek végül az ingatag Horthyt is maguk mellé tudták állítani, ebben Gömbös betegsége is szerepet játszott. Egyre súlyosbodó vesebaj kínoztta. Emiatt 1936. május 14-én három hónapos betegszabadságra kellett távoznia. Többek között erre is hivatkozva augusztusban Horthy arra kényszerítette, hogy váljon meg a honvédelmi tárcától, amelyet 1929 óta folyamatosan, miniszterelnökként is vezetett. Egyúttal rávette arra is, hogy járuljon hozzá a Bethlenhez közel álló földművelésügyi miniszter, Darányi Kálmán állandó ügyvezető miniszterelnökké történő kinevezéséhez. Ez annál is inkább szükséges volt, mert alig kéthetes munka után, szeptember 3-án újból betegszabadságra ment. Betegsége gyógyíthatatlan volt; az ellenszert sem a budapesti, sem a müncheni orvosok nem ismerték.

A bukástól, amely egyre elkerülhetetlenebbnek látszott, halála mentette meg. Politikai veresége azt bizonyította, hogy a konzervatív-tekinélyuralmi rendszer, melyet a húszas években Bethlen megalkotott, nemcsak a baloldal, hanem sokáig a fasiszta típusú szélsőjobboldal irányában is megfelelő záróretesszel rendelkezett.

Gömbös Gyula 1936. október 6-án halt meg Münchenben.

DARÁNYI KÁLMÁN

1936. október 10. – 1938. május 14.

Jellegzetes képviselője volt azoknak a részben német, részben magyar nemesi családoknak, amelyek már a 19. században felváltották a gazdálkodást az államigazgatással. Nagypapja, Darányi Ignác az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik első titkára, táblai jegyző és 1843-ban a *Pesti Hírlap* országgyűlési tudósítója, apja, Darányi Béla földművelésügyi államtitkár volt.

1886. március 22-én született Budapesten. A budapesti egyetem állam- és jogtudományi karán államtudományi doktorátust szerzett. Hosszabb külföldi tanulmányútra nem tudott vagy nem akart menni, azonnal a közigazgatási pályára lépett. 1909-ben Pest vármegye közigazgatási gyakoronokává nevezték ki. Még ugyanebben az évben a Belügyminisztériumba került, ahol segédfogalmazói rangban dolgozott. 1910 és 1914 között Fogaras vármegye főszolgabírója, majd főjegyzője volt. A hivatali ranglétrán való folyamatos előrehaladásban az első világháború akasztotta meg. Azonnal frontszolgálatra jelentkezett, tartalékos hadnagyi, majd főhadnagyi rangban harcolt.

Az Esterházy-kormány 1917-es megalakulásakor Zólyom vármegye főispánjává nevezték ki. Posztján 1918 őszéig, a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásáig maradt. Ekkor Veszprém megyei birtokaira vonult vissza, s a forradalmi és ellenforradalmi kilengések elmúltáig ott is maradt.

1920-ban Győr és Komárom vármegye, valamint Győr város kormánybiztosa, majd főispánja lett. 1923-ban Moson vármegye főispáni ügykötő-rét látta el, majd 1924-ben Győr-Moson-Pozsony egyesített vármegye és Győr városának főispáni székébe került. E beosztásában 1927-ig maradt. Főispánságaival egyidejűleg több országos gazdasági és társadalmi egyesület vezető tagja is volt. Aktív szerepet játszott a református egyház világi vezetésében is.

1927-ben, időközi választásokon a magyaróvári kerület képviselője lett. Kormánypárti programmal lépett fel, s egyhangúlag, ellenjelölt nélkül választották meg. A következő évben – képviselőségét ugyan megtartva – ismét kormányhivatalt vállalt: miniszterelnökségi államtitkár lett. E fontos és bizalmas posztra való kiválasztásában széles körű közigazgatási tapasztalata mellett az is szerepet játszott, hogy családja régi és elég közeli kapcsolatban állt mind a Teleki, mind a Bethlen családdal. Mindezek mellett pontossága, megbízhatósága, valamint szélsőségektől és túl magasra törő ambícióktól mentes szürke egyénisége is alkalmassá tették a posztra. Ezzel magyarázható, hogy állásában mind Károlyi, mind Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt megmaradt, s mindketten elégedettek voltak vele.

1935. január 9-én Gömbös földművelésügyi miniszterré nevezte ki. Nevéhez fűződik az új erdőtörvény és a cselédtörvény megalkotása, valamint 1936-ban a hitbizományok reformjáról és a telepítésről szóló törvények elfogadtatása. Minisztersége alatt vett nagyobb lendületet az egyke kérdésének tanulmányozása is, amelyre a népi írók, többek között Illyés Gyula, hívták fel a figyelmet. A kormányfő betegsége miatt 1936. május 14-től ő látta el az ügyvezető miniszterelnöki teendőket, s amikor Gömbös meghalt, az utódja is ő lett. Kinevezésében ismét Bethlen és a körülötte csoportosuló konzervatív uralkodó körök játszottak döntő szerepet. Azt várták tőle, hogy a Gömbös alatt megkezdődött jobbratolódási folyamatot megállítja, és az ország külpolitikai játékterét megőrzi. Mint „jellemes, megbízható és tehetséges”, ám „nem kimagasló egyéniségtől”, ezt várta tőle Horthy is.

Miniszterelnökségének első hónapjaiban Darányi energikusan igyekezett megfelelni a Horthytól és konzervatív tanácsadóitól kapott feladatnak. Elhatárolta magát a diktatórikus törekvésektől, és kifejezésre juttatta ragaszkodását a hagyományos kormányzati módszerekhez. 1936 és 1937 fordulóján tisztogatást rendezett a kormánypártban: az úgynevezett Gömbös-fiókákat eltávolította a vezető pozíciókból, helyükbe konzervatív

politikusokat ültetett. 1937-ben betiltotta Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártját, magát a pártvezért pedig perbe fogatta és lecsukatta. Nem járt jobban a kaszáskeresztesek vezére, Böszörmény Zoltán sem. Igaz, a választások titkosságának visszaállítását, amitől a konzervatívok nem minden alap nélkül olyannyira féltek, nem tudta megakadályozni. Arról azonban gondoskodott, hogy a titkosság visszaállítását megelőzze a kormányzó és a felsőház jogkörének további kiterjesztése.

Az ország külpolitikájában is érezhetővé vált a kormánycsere. Az egyre erőteljesebbé váló német fölény enyhítésének céljával szorosabbra igyekeztek fogni a Londonhoz és Párizshoz fűződő szálakat, s egyben a hagyományosan szoros olasz kapcsolatot is gondosan ápolták. Az olasz–jugoszláv–magyar–lengyel együttműködés (horizontális tengely) Rómában született gondolatát Darányi melegen támogatta. Sőt, angol és szovjet biztatásra még a másik két kisantant állammal, Romániával és Csehszlovákiával is tárgyalásokba bocsátkozott. Ezek tárgya Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának az elismerése volt, cserében pedig megneemtámadási szerződés kötése.

Darányinak egészen a legutóbbi időkig „illetl” szemére vetni, hogy 1938. március 5-én Győrről egymilliárd pengős fegyverkezési programot hirdetett. Az események elfogulatlan krónikásának azonban nem szabad megfeledkeznie arról, hogy a trianoni békeszerződés előírásai miatt az 1920-as években számottevő hadseregfejlesztés Magyarországon egyszerűen nem folyt, aminek következtében a honvédség felszereltségi szintje még az 1930-as évek végén is rendkívül siralmas képet mutatott. Az intenzív hadseregfejlesztés ezért messzemenően indokolt és szükséges volt, nemcsak a revízió, hanem a pusztá önvédelem okán is.

1937 végén Darányi látogatást tett Németországban. A látottaktól elkábulva és az 1938. március 13-i Anschlusstól is mélyen befolyásolva egyre inkább elkanyarodott attól a belpolitikailag konzervatív, külpolitikailag pedig csak mérsékelten németbarát irányvonaltól, amelynek jegyében miniszterelnöki működését kezdte. 1938 tavaszán lépéseket tett a már régebb óta előkészítés alatt álló első zsidótörvény keresztülvitelére; bizalmas tárgyalásokba bocsátkozott a nyilas-hungarista mozgalom vezetőivel, és fontos állami pozíciókat, valamint mandátumokat ígért nekik; nyíltan németbarát politikusokat hívott meg kormányába; nyilatkozataiban a Németországgal való aktívabb és szorosabb együttműködés szükségességét kezdte hangoztatni.

A kormánypolitika 1938-ban megmutatkozó módosulása következtében a konzervatív körök és a Darányi közötti kezdeti jó viszony fokozatosan megromlott, majd végül szembenállássá változott. Amikor Szálasival folytatott tárgyalásai is kitudódtak, betelt a pohár. Május 10-i kihallgatása során Horthy olyan súlyos szemrehányásokkal illette, hogy a ránehezedő kormányzati felelősség terhét egyébként sem szívesen viselő Darányi azonnal benyújtotta lemondását. Horthy egy szóval sem marasztalta, sőt a tanácsadóival történt megállapodása értelmében már azt is tudta, hogy kit fog a lemondott kormányfő helyére állítani.

Életének még hátralévő másfél évében Darányi kormánypárti képviselőként működött a parlamentben. 1938 októberében szerepet játszott az első bécsi döntés előkészítésében. A magyar kormány képviselőjében október 14-én ő utazott Hitlerhez, hogy a leendő szlovák–magyar határ kérdésében biztosítsa a németek támogatását.

1938. december 5-től a képviselőház elnökeként vett részt a politikai életben. Darányi Kálmán ötvenhárom éves korában, 1939. november 1-jén hunyt el Budapesten.

IMRÉDY BÉLA

1938. május 14. – 1939. február 16.

Budapesten született 1891. december 29-én egy magyarra asszimilálódott és utóbb nemességet is szerzett német-zsidó eredetű család sarjaként. Apja egy bank elnök-vezérigazgatója, anyja az ország legnagyobb vaskereskedői üzlethálózatát irányító família leszármazottja volt. „Tipikus polgári miliő volt a miénk, egy jómódú család nyugodt, kellemes életével” – emlékezett később maga Imrédy a gondtalan gyermek- és ifjúkorra.

Középfokú tanulmányait a budapesti piaristáknál végezte – Károlyi Gyulához és Teleki Pálhoz hasonlóan. Jó tanuló volt: az egzakt tudományok mellett érdeklődött a zene és a szépirodalom iránt is. Az érettségi után a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karára iratkozott be. Rendszeres tanulmányait 1913-ban zárta a jogtudományi doktorátus megszerzésével.

Tanulmányai befejeztével állami szolgálatba lépett. Pályáját a Pénzügyigazgatóságon kezdte, ahol rövidesen pénzügyi fogalmazógyakornokká nevezték ki. Röviddel az első világháború kitörése után önkéntesnek jelentkezett. A négy év alatt, amelyet a hadseregben töltött, különböző frontokon teljesített szolgálatot. 1918-ban tartalékos huszár főhadnagyként szerelt le. Még ugyanebben az évben pénzügyi szakvizsgát tett, és a továbbiakban a Pénzügyminisztériumban dolgozott. 1920-ban pénzügyi titkárrá nevezték ki.

Alig kétéves pénzügyminisztériumi működés után, 1922-ben a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) titkári székébe került. A jogi doktorátus mellé pénzügyi és közgazdasági ismereteket is szerzett. A becsvágyó, sőt a stréberségig igyekvő és ráadásul az üzleti élet és a bankvilág legfelsőbb köreiből is otthonosan mozgó fiatalember pályája ettől kezdve töretlenül ívelt felfelé. Különösen a Kereskedelmi Bank vezetőjének, Weiss Fülöpnek a pártfogását élvezte. Támogatásával 1924-ben a TÉBE főtitkárává nevezték ki, majd 1926-ban átkerült a Magyar Nemzeti Bankhoz. Itt előbb igazgatóhelyettesként, majd a bank közgazdasági, tanulmányi és statisztikai osztályának a vezetőjeként dolgozott. Harminchét éves volt, amikor 1928-ban – példátlanul fiatalon – az intézmény igazgatójává és üzletvezetőjévé tagjává nevezték ki.

A Nemzeti Bank igazgatói székéből Imrédy nemcsak a magyar gazdaságot ismerhette meg igen behatóan, hanem a nemzetközi pénzügyi ügyeibe és ezen keresztül a nemzetközi kapcsolatok alakulásába is bepillantást nyert. 1928 és 1932 között számos nemzetközi gazdasági konferencián képviselte Magyarországot szakértőként vagy tanácsadóként. De még rendkívüli elfoglaltságai mellett is szakadatlanul tanult tovább, s egészen speciális jogpolitikai és pénzügyi tájékozottságra tett szert. Szaktudását itthon és külföldön egyaránt elismerték és nagyra becsülték. Kitűnő kapcsolatok fűzték a londoni pénzügyi hatalmasságaihoz, elsősorban a Bank of England vezetőihez. 1932 nyarán, a miniszterelnökség átvételére készülve Gömbös őt kérte fel 95 pontos nemzeti munkatervre, illetve kormányprogramja gazdasági és pénzügyi vonatkozásainak a kidolgozására. Szakértelme mellett erre a feladatra azért is alkalmasnak tűnt, mert politikai felfogása számos ponton érintkezett Gömbösével. Gazdaság- és társadalompolitikai elképzeléseinek lényege a 19. századi *laissez faire* típusú kapitalizmus, illetve a liberális individualizmus ötvözése volt az állami beavatkozással és a társadalmi szolidaritással, illetve a „kollektív gondolat” szellemével. Világképét döntően befolyásolta a *Quadragesimo anno...* kezdetű, 1931. évi pápai enciklika, amely a hagyományos, pártpluralizmusra épülő parlamentáris államszervezési elvvel szemben a hivatásrendiségre, a korporációs elvre helyezte a hangsúlyt. Mindezek miatt egyáltalán nem volt meglepő, hogy amikor 1932. október 1-jén Gömbös kormányt alakított, a pénzügyminiszteri tárcát Imrédynek ajánlotta fel, s hogy ő ezt el is fogadta.

Imrédy Béla a Gömbös-kormány egyik legtehetségesebb és ugyanakkor egyik legbefolyásosabb tagjának bizonyult. Döntő része volt abban, hogy

miniszterelnökét és általában a kormányt mind a hazai, mind a nemzetközi pénzügyi világ elfogadta. Konkrét intézkedései közül a gazdaadósságok rendezése, illetve a parasztgazdaságoknak nyújtott védelem emelkedett ki. Tevékeny részt vállalt emellett a Németországgal 1934-től folytatott árucseré-forgalom rendszerének kialakításában is.

A miniszteri bársonyszéket 1935 januárjában a Nemzeti Bank elnöki székével cserélte fel. Elhatározásában a Bank of England vezetőinek kívánsága játszott döntő szerepet. De támogatta lépését Gömbös is.

A Nemzeti Bank elnökeként Imrédy egyik első útja Németországba vezetett. Beható tanácskozásokat folytatott Hitler egyik legbefolyásosabb gazdasági tanácsadójával, Hjalmar Schachtal, a Reichsbank elnökével. Schacht példája, ha lehet, még tovább növelte becsvágyát, és még határozottabban a politika felé irányította. A gazdasági szakkérdések mellett ekkor már átfogó politikai koncepciók kidolgozásával is foglalkozott. Ennek egyik első megfogalmazása az a memorandum volt, amelyet Darányi Kálmán számára készített 1937 márciusában az ország helyzetéről és a kormány teendőiről. Ebben kifejtette, hogy Magyarország két megoldásra váró legfontosabb problémája a földkérdés és a zsidókérdés. Egyik kezelését sem kötötte azonban össze a fennálló társadalmi viszonyok radikális átalakításával. Éppen ellenkezőleg: reformjavaslataival úgy kívánta kifogni a szelet a szélsőjobb oldal vitorláiból, hogy az uralkodó körök gazdasági és politikai érdekei alapvetően ne szenvedjenek sérelmet. A hagyományos konzervatív gondolatot a „koreszmékkel” ötvözni kívánó jobboldalisága az uralkodó elit szemében alkalmassá tette arra, hogy a szélsőjobb oldal uszályába került Darányit ő váltsa fel. Ennek előkészítéseképpen 1938. március 9-én vele töltötték be az újonnan létesített tárca nélküli közgazdasági miniszteri tiszteletet. Szorosan vett feladata a győri program végrehajtása volt, de valójában miniszterelnök-helyettesi funkciót töltött be. A konzervatív Bethlen-csoport, a katolikus egyház, a polgári ellenzék és a kormánypárt egy részének bizalmát élvezve kormányalakítási tárgyalásait már akkor megkezdte, amikor Darányi hivatalosan még le sem mondott.

Néhány nappal Imrédy kormányalakítása után, 1938. május 29-én fogadta el a parlament az első zsidótörvényt. Az állampolgári jogegyenlőség addig érvényes elvével szakítva ez a törvény 20%-ban maximálta a zsidó vallásúak arányát az értelmiségi, üzleti és kereskedelmi pályákon. Úgy próbálták ezzel a keresztény középrétegek igényeit kielégíteni és a nyilas szélsőjobboldaltól leválasztani őket, hogy közben a zsidó nagytőke érdekei

se szenvedjenek sérelmet. Az első zsidótörvény elfogadásával csaknem egyidejűleg, május 20-án Imrédy kormányfői rendeletet bocsátott ki arról, hogy az állami alkalmazottak sem a Szociáldemokrata Pártnak, sem a nyilaspártoknak nem lehetnek tagjai.

Röviddel ezután ismét letartóztatták Szálasi Ferencet, és az állami rend felforgatására irányuló tevékenységéért július 6-án háromévi fegyházbüntetésre ítélték. Külpolitikai téren a már két éve folyó Magyarország-kisantant tárgyalások meggyorsításával kezdte működését Imrédy. Az 1938. augusztus 23-án Bledben aláírt és parafált egyezmény értelmében a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, aminek fejében Magyarország lemondott az erőszak alkalmazásáról. Az egyezmény törvényerőre emelkedése, azaz hatályba lépése a magyar kisebbségek védelmét célzó kétoldalú megállapodásoktól függött. Bár ez utóbbi kérdésben sohasem sikerült közös nevezőt találni, s így a bledi egyezmény sem lépett életbe, a német vezetést önmagában a megegyezés lehetősége is felbőszítette. Az augusztus végén Kielben tárgyaló magyar kormánydelegációnak Hitler azt ajánlotta, hogy Magyarország támadja meg Csehszlovákiát, s ő ezért egész Szlovákia visszaadásával fogja jutalmazni a magyarokat. Horthy teljes körű támogatását élvezve Imrédynek ekkor még volt ereje ahhoz, hogy nemet mondjon. Rövidesen kiderült azonban, hogy 1938 őszére, ugyanúgy, mint néhány hónappal korábban Darányi, ő is a németek befolyása alá került, és rálépni készült arra az útra, amely külpolitikailag a fenntartások nélküli németbarátság, belpolitikailag pedig a diktatúra irányába vezetett. Egészen nyilvánvalóvá vált ez 1938. november 2., azaz az első bécsi döntés után, amelynek értelmében német és olasz támogatással Magyarország visszakapta Szlovákia túlnyomórészt magyarok lakta déli szegélyét.

A politikai fordulat első jelei az augusztus végi minisztertanácsi ülésen, majd a szeptember 4-i kaposvári gazdaggyűlésen jelentkeztek. A dunántúli kisvárosban meghirdetett „csodás forradalom” bevallott tartalma a Gömbös-féle telepítési törvény végrehajtásának a meggyorsítása és az állami kényszerkiszajátítások lehetőségének a kiterjesztése, továbbá a munkásság politikai és érdekvédelmi szervezeteinek olasz mintájú kisajátítása, valamint a zsidótörvény következetes végrehajtása volt. Titkos célja pedig a parlamentarizmus és a pártpluralizmus megszüntetése, s ennek érdekében egy olyan felhatalmazási törvény kicsikarása a parlamenttől, amely rendkívüli hatalommal ruházta volna fel a kormányt.

A parlament kikapcsolására és a rendeleti kormányzás bevezetésére vonatkozó elképzeléseibe Imrédy október elején avatta be a minisztertanácsot. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi, valamint Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ezt hevesen elleneztek, és azonnal tájékoztatták Bethlent. Ezzel egyidejűleg az alkotmányvédő front más csoportjai is aktivizálódtak. A szakítópróbát a hárszabályok tervezett megszigorítása jelentette. Emiatt 1938. november 22-én 62-en kiléptek a kormánypártból, és a törvényjavaslat fölötti másnapi parlamenti szavazás során 115:94 arányban leszavazták a kormányfőt. 1919 óta erre nem volt példa. „Az utolsó évtizedek legalkotmányosabb miniszterelnöke Imrédy Béla, mert íme, ő a parlamentben bukott meg” – jegyezte meg ironikusan Bethlen István.

A belpolitikai válság megoldására felmerült, hogy a párton kívüli konzervatívok, a kisgazdák és a kormánypártból kiszakadt disszidensek egyesüljenek, s a liberális demokratákkal és a szociáldemokratákkal együttműködve Teleki Pál vezetésével hozzanak létre koncentrációs kormányt. Teleki azonban nem vállalta a feladatot, s az Imrédy melletti szélsőjobboldali szimpátiatüntetések és a várható német neheztelés miatt Horthy is visszariadt ettől a lehetőségtől. November 27-én ezért ismét Imrédyt bízta meg kormányalakítással.

Az ily módon hatalmon maradt Imrédy programjának gyorsított keresztülvitelével akart kész helyzetet teremteni. November végén engedélyezte a német kisebbség fasiszta jellegű szervezetének, a Volksbundnak a megalakítását; megkezdte egy újabb, német mintára immár faji alapra helyezkedő zsidótörvény előkészítését, amely a 20%-os kvótát általában 6%-ra, egyes esetekben pedig nullára kívánta redukálni; 1939. január 6-án – belátva, hogy a kormánypártra nem támaszkodhat teljes mértékben – a pesti Vigadóban a csodaszarvas és a halálfej emblémája alatt, „ősi magyar földön új magyar életet” ígérve és diktátori pózban tetszelegve megalakította a fasiszta Magyar Élet Mozgalmat. Néhány nap múlva pedig ígéretet tett arra, hogy Magyarország rövidesen csatlakozni fog a még 1936-ban létrejött antikomintern paktumhoz.

Az alkotmányvédő front vezetői 1939. január 14-én nagy memorandumban fordultak Horthyhoz, melyben Imrédy haladéktalan menesztését kérték. A kormányzó hajlott kérésük elfogadására, ám a németek miatt elfogadható ürügyre várt. Az ellenzék rövidesen ezt is szállította. Okmányok kerültek elő Imrédy egyik távoli felmenőjének zsidó származásáról.

A miniszterelnök sorsa ezzel megpecsételődött. A hiteles dokumentumokat Horthy február 11-én a megdöbben kormányfő elé tárta, és felszólította a lemondásra. Imrédy megpróbált ellendokumentumokkal előállni, illetve a Horthy kezében lévők hitelességét cáfolni, ám sikertelenül. Négy napi huzavona után eleget tett a felszólításnak: benyújtotta lemondását.

Imrédy nem tudott megbékélni azzal, hogy kegyvesztett lett, s még kevésbé azzal, hogy kiesett a hatalomból. Ismét az élre akart kerülni – bármi áron is. Először, 1940 őszéig kormánypárti képviselőként, a kormánypárt jobbszárnya és a nyilas szélsőjobboldal valamiféle összefogása révén igyekezett céljához elérni. Állandóan rivalizálni próbált az új miniszterelnökkel, Teleki Pállal, és közben módszeresen építgette saját presztízsét. Végül azonban be kellett látnia, hogy ezen az úton Magyarországon nem lesz belőle még egyszer miniszterelnök. 1940 őszétől ezért új és az eddiginél radikálisabb megoldással próbálkozott.

1940. október 4-én kilépett a kormánypártból, és Magyar Megújulás Pártja néven saját pártot alakított. A párt a magyarországi fasiszmus sajtós, elsősorban az úri középosztály különböző csoportjaira támaszkodó és a nyilasoknál mérsékeltebb változatát képviselte. A pártprogram tengelyében a politikai pártok felszámolása, a felsőház feloszlatása és az „egységesen irányított nemzeti gazdálkodás” bevezetése állt. Az elképzelt fasiszta magyar államban a legfőbb hatalom nem a kormányzó, hanem a diktátori jogokkal felruházott miniszterelnök kezében összpontosulna, aki nyilvánvalóan Imrédy lett volna.

A hatalom meg-, illetve visszaszerzése érdekében Imrédy bizalmas kapcsolatokat épített ki a németekkel és a hazai nyilaspártokkal egyaránt. 1944 tavaszán, Magyarország német megszállásának napjaiban úgy tűnt, hogy számítása és taktikája helyes volt. A németek mindenáron őt szerették volna az új magyar kormány élén látni. Horthy azonban megmakacsolta magát, és ezzel keresztülhúzta Imrédy és a németek számítását. Az egyre fanatikusabbá váló s hajlott hátával és görbe orrával Savonarolára emlékeztető Imrédy így megelégedni kényszerült a tárca nélküli közgazdasági miniszteri poszttal. Újabb csalódást jelentett számára annak felismerése, hogy a németek nem egyszerűen a magyar gazdaság totális kihasználására, hanem a zsidó vagyonok megszerzése révén valójában annak tulajdonlására töreksenek. Ezért augusztus 8-án, miután az SS negyedszázadra megszerezte régi patrónusainak, a Weiss–Chorin–Kornfeld család tagjainak

hatalmas vagyonát, útleveleket biztosítva nekik cserébe, kivált a kormányból, és visszavonult az aktív politikai tevékenységtől.

1939 és 1944 közötti tevékenységéért az új hatalom 1945-ben letartóztatta, és mint háborús főbűnöst bíróság elé állította. Az ítélet halál volt, melyet 1946. február 28-án hajtottak végre.

TELEKI PÁL GRÓF

1939. február 16. – 1941. április 3.

Az 1921 és 1938 közötti közel két évtizedben, amíg a napi politikától úgyahogy távol tudta tartani magát, Teleki igen sokrétű és összetett munkát végzett. Érett férfikorának legszebb évei voltak ezek, amikor tudósként és oktató-nevelőként, tudományszervezőként és -politikusként, valamint a nem hivatalos, de a kormány által természetesen támogatott revíziós munka irányítójaként egyaránt jelentőset alkotott.

Lemondása után azonnal elfoglalta katedráját a budapesti egyetem közgazdaság-tudományi karának földrajzi tanszékén. Gazdasági és politikai földrajzot oktatott igen alapos geológiai és fizikai földrajzi alapvetéssel. „Ha Angliáról adott elő – emlékezett egyik tanítványa –, leírását az angol ember reggelijével kezdte”; ha Magyarországról, akkor a háttérrel „az ázsiai sztyepp klímájával kezdte és Szent Istvánnal végezte”. Stílusáról ugyanő, Rónai András ezt jegyezte fel: „[...] előadásai nem voltak szónoklatok. Nem előre elkészített és szépen komponált mondatokba öltöztette a közlendő anyagot. Ott a tanteremben gondolkodott. Ki-kitért valamilyen mellékkörülményre, elkalandozott, aztán visszatért a főtémához. Nem deklamált. Nem erőltette gondolatait a hallgatóra. Inkább együttgondolkodni készítette arról, amiről beszélt. Rávezette a hallgatót, hogy ugyanazt a dolgot, helyzetet, történetet hányféleképpen lehet megközelíteni és megítélni. A szorosan nem figyelő hallgatót előadásai fáraszthatták, a figyelő azonban azon vette magát észre, hogy ő is benne van a témában, párhuzamosan gondolkodik, kételkedik vagy rájön valamire, amire az előadó talán nem gondolt, ő is viszi tovább a témát, együtt él vele. [...] Egy-egy előadása igazi szellemi torna volt.”

Politikai-földrajzi eredményeit a nemzetközi tudósvilág, sőt közvélemény is elismerte. 1922-ben az Egyesült Államok williamstowni egyetemén tartott előadásokat, 1924–1925-ben pedig a Népszövetség szakértőjeként

az Irak és Törökország közötti (moszuli) olajvidék hovatartozását vizsgáló bizottság tagja volt. Földrajzi tárgyú fő műve, amelyet a szakemberek még ma is használnak, 1936-ban jelent meg *A gazdasági élet földrajzi alapjai* címmel.

Nevelői, pedagógusi elhivatottságának különleges terepe volt a cserkészlet. Ez az 1908-ban létrejött szervezet Magyarországon 1912-ben alakult meg, és 1919 őszén szerveződött újjá. Teleki gimnazista fiának élményein keresztül került kapcsolatba vele, és figyelemre méltónak, sőt rokonszenvesnek találta. A fiús játékok és katonás rendszabályok megfeleltek romantikus egyéniségének, ugyanakkor a szervezetben rejlő elit-, és ezen keresztül nemzetnevelői lehetőségeket is észrevette. 1922-ben ezért elvállalta a Magyar Cserkészszövetség főcserkészi, azaz legfőbb vezetői tisztét. Betegsége miatt 1923 októberében erről ugyan lemondott, de továbbra is megmaradt a magyarországi cserkészmozgalom egyik legfőbb mentorának. 1933-ban ő szervezte a gödöllői cserkész világjamboree-t, s még 1939–1940-ben is szívesen öltötte magára a cserkész egyenruhát, és vett részt a fiatalok játékos haditornáin.

A tudósi, oktatói és nevelői tevékenység mellett Teleki számos vezetői posztot is betöltött, sőt kiterjedt tudományszervezői és tudománypolitikusi tevékenységet is kifejtett. A közgazdaság-tudományi karnak háromszor egymás után dékánja, majd miután ezt a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemhez csatolták, az utóbbinak 1937–1938-ban rektora volt. 1920-tól töltötte be az Eötvös Collegium kurátori, 1932 és 1936 között az Országos Ösztöndíjtanács elnöki, 1936–1937-ben a Közoktatási Tanács elnöki és 1936-tól a külföldi Collegium Hungaricumok kuratóriumának elnöki tisztét. Ezen beosztásai révén a rendszer értelmiségi elitkiválasztásának és -képzésének hosszú éveken át a legfőbb irányítója volt.

A leendő magyar elit nevelésével kapcsolatos koncepciójának sarkalatos eleme volt a vezetők és a nép közötti szakadék áthidalása; a parasztság életkörülményeinek, gondolkodásának és lelkiségének a megismertetése az új irányítókkal. A harmincas évek közepétől ezért karolta fel a falukutató munkát, küldte tanítványait a Dráva menti kis falu, Kemse tanulmányozására, s Györfly István és Magyary Zoltán professzorokkal együttműködve végül ezért hozta létre 1938-ban az Országos Táj- és Népkutató Intézetet.

Teleki húszas-harmincas évekbeli működésének harmadik területe Magyarország revíziós követeléseinek tudományos megalapozása és a külföldre irányuló revíziós propaganda irányítása volt. E munka eleinte

a különböző társadalmi és bajtársi egyletekben folyt, melyeket a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) fogott össze. Ezt a szervezetet 1921 áprilisáig legfelsőbb szinten Bethlen, ezt követően Teleki irányította. A munka szakszerűbbé tétele érdekében Teleki ugyanakkor megteremtette ennek intézményi hátterét is. A Magyar Tudományos Akadémia keretében 1924-ben Szociográfiai Intézetet, a Magyar Statisztikai Társaság kebelén belül pedig 1926-ban Államtudományi Intézetet hozott létre. Előbbi a trianoni Magyarország, utóbbi pedig az elcsatolt területek kis tájaira és népeire (elsősorban a magyarságra) vonatkozó adatgyűjtéssel, valamint a gyűjtött anyag nyilvántartásával és katalogizálásával foglalkozott. Az 1938 és 1941 között előterjesztett magyar revíziós igények, illetve a magyar tárgyaló delegációk érvrendszere jórészt e két kis műhely, elsősorban az Államtudományi Intézet gyűjteményein, térképein, statisztikáin és tanulmányain nyugodott.

Teleki közreműködésével alakult meg 1927-ben a Magyar Revíziós Liga is. Ez azt tűzte ki célul, hogy társadalmi összeköttetések kiépítésével és a legkülönbébb propagandakiáltványokkal meggyőzze az európai közvéleményt a trianoni békeszerződés által teremtett helyzet igazságtalanságáról és tarthatatlanságáról. Ez a szervezet adta ki az *Igazságot Magyarországnak!* című kiadványt, és terjesztette a keresztre feszített, szétszabdalt és vérző Magyarországot ábrázoló plakátokat.

A revízió előkészítése természetesen több vágányon haladt, s ezek közül néhány nemritkán dicstelen vállalkozásokba torkollott. Ilyen volt az 1923–1925-ös frankhamisítás is. Ennek a célja abban állott, hogy hamis ezerfrankosok előállításával mintegy „titkos bosszút” állnak Franciaországon, azon az államon, amelyet a magyar békeszerződésért a legnagyobb felelősség terhelt. Ily módon különböző irredenta célokra pénzalapra tesznek majd szert. A titkos pénzhamisító műhelyt az Állami Térképészeti Intézetben állították fel – egyes vallomások szerint Teleki tanácsára. Miután ez kitudódott, Teleki sem kerülhette el, hogy 1926-ban vádat emeljenek ellene. Bár a bíróság felmentette, nevére kétségkívül komoly árnyék vetült.

Teleki felfogása szerint a revíziós propaganda különösen fontos ága volt a francia és az angol értelmiséggel való szellemi kapcsolattartás. Ezért és a német kulturális befolyás ellensúlyozása céljából indult meg 1931-ben a *Nouvelle Revue de Hongrie* című francia, majd 1936-ban a *Hungarian Quarterly* című angol folyóirat. Teleki mindkettő irányításából

és szerkesztéséből kivette részét, sőt időnként cikkekkal és tanulmányokkal is jelentkezett hasábjaikon.

Kiterjedt tudományos és kulturális tevékenységéért Teleki már 1930-ban, az elsők között megkapta a Corvin-láncot, a szellem embereinek akkoriban legmagasabb rangú kitüntetését. 1936-ban az Akadémia elnökévé is jelölték. Ezt a megbízást azonban nem vállalta.

Mindeközben a napi politikától sem szakadt el teljesen. 1926-ig nemzetgyűlési képviselő, ezt követően felsőházi tag, majd 1938-tól ismét képviselő volt. Politikai filozófiája, amelyet előszeretettel nevezett „magyar útnak” vagy „jobboldali magyar gondolatnak”, az antiliberális és elitista neokonzervativizmus olyan válfajának tekinthető, amely a humanista neokatolicizmus mellett a különböző prefasiszta és fasiszta áramlatokkal is érintkezett. Ebből következett, hogy miközben néhány liberális intézkedéséért, így például a numerus clausus enyhítéséért a húszas évek végén Bethlent bírálta, addig Gömbös belpolitikáját a harmincas évek első felében lényegében helyeselte. Külpolitikai szempontból – s ebben viszont egyetértett Bethlennel – az ország semlegességének és mozgásszabadságának megőrzését támogatta, az egyoldalú németorientációt elítélte.

Ahogy a 20. század elején és az első világháború végén, úgy 1938-ban is azért vállalta az aktív kormánypolitikusi szerepet, mert lelkiismereti kötelességének érezte, hogy az egyre viharosabb tenger hullámain bukdácsoló piciny hajó, Magyarország helyes irányban tartásában erejéhez mérten tevőlegesen is közreműködjék. Az 1938. május 14-én megalakult Imrédy-kormányban még csak kultuszminiszterséget vállalt.

Teleki háromnegyed éves kultuszminisztersége idejére esett az első zsidótörvény elfogadása és a második előkészítése. Bár ebben a munkában közvetlenül nem vett részt, számos nyilatkozata bizonyítja, hogy mindkét törvényt helyeselte. Az 1920. évi numerus clausus szükséges kiterjesztését látta bennük az egyetemi életről az egész társadalomra. Támogatta Imrédy kezdetben még konzervatív jellegű egyéb belpolitikai reformelképzeléseit is. Egyre inkább eltávolodott azonban tőle 1939 őszétől kezdődően, amikortól a „csodás forradalom” jelszavát kiadó miniszterelnök végeredményben a pártpluralizmuson alapuló parlament teljes felszámolását vette programjába. Ezt Teleki fasiszta-nemzetiszocialista jellegű szélsőséggént fogta föl, amelytől, ha nem is olyan határozottan, mint a baloldali szélsőségtől, a kommunizmustól, mégis félreérthetetlenül elhatárolta magát.

Alapvető kérdés volt e tekintetben a földreform, amely a szélsőjobb és a szélsőbal programjában egyaránt szerepelt. Teleki ezt továbbra is csak igen mérsékelt formában, a közép- és nagybirtokállomány jelentős részének megőrzése mellett tudta elképzelni. Jellemző, hogy amikor az Országos Táj- és Népkutató Intézet rendezésében tanítványai 1938 végén egy kiállítás keretében a nagybirtok túlsúlyára is felhívták a figyelmet, akkor a kiállítást Teleki becsukatta, és a rendezők szemére vetette, hogy a táj- és népkutatás ügyét „a svindli és a humbug lejtőjére” vitték.

Kultuszminisztersége ellenére Teleki 1938-as tevékenységének java része a revíziós politika első eredményéhez, a régi Felvidék, azaz Szlovákia déli sávjának a visszaszerzéséhez kötődött. Mi sem volt természetesebb, minthogy az alapvetően etnikai elvű magyar álláspont kialakításában az Államtudományi Intézet munkatársaival együttműködve Teleki személy szerint is részt vett, s hogy az 1938. október 9. és 13. közötti komáromi tárgyalásokon, majd november elején Bécsben is a magyar delegáció egyik vezetője volt. A revíziós politika sikere érdekében kifejtett tevékenységéért az első bécsi döntés (1938. november 2.) után Horthy a legmagasabb politikai-közületi kitüntetést, a Magyar Érdemrend nagykeresztjét tűzte Teleki díszmagyarjára.

Imrédy Béla bukása után másodszor is a kormánykerék mellé állt. Az 1939. február 16. és 1941. április 3. közötti második miniszterelnöksége alatt belpolitikai szempontból Teleki elődjeihez hasonlóan arra törekedett, hogy a szélsőjobboldal befolyását visszaszorítsa. Ennek egyik eszköze a nyilaspártok működésének az akadályozása, a másik az úgynevezett szélkifogás politikája, azaz egy addiginál hatékonyabb szociálpolitika kialakítása volt. Ennek jegyében került sor röviddel Teleki kormányalakítása után Szálasi pártjának a betiltására és mintegy harminc nyilasvezető internálására, továbbá az immár faji alapra helyezkedő második zsidótörvény elfogadására. Az egyéb szociálpolitikai intézkedések közül említhető az 1939. évi XVI. törvénycikk, amely bevezette a mezőgazdasági munkások feleségeinek özvegyégi nyugdíját; az 1940. évi IV. törvénycikk, amely életerős kis- és középparaszti birtokok létrehozását célozta tudatos telepítéssel; s végül az 1940. évi XXIII. törvénycikk, amely az Országos Népi- és Családvédelmi Alap, közkeletű nevén az ONCSA felállításáról intézkedett. Ennek feladata a sokgyermekes családok támogatása, a gyermekvédelmi feladatok megoldásának az elősegítése és a megélhetésükben veszélyeztetett családok gazdasági megerősítésének az előmozdítása volt.

Ilyen és ezekhez hasonló intézkedésekkel 1939 végére, 1940 elejére Telekinek sikerült helyreállítania és megszilárdítania a belső rendet. A gazdaság prosperált, a nyilasveszély csökkent, a demokratikus baloldal gyöngye és erőtlén volt. Néhány hónapra úgy tűnt, hogy az immár háborús Európában Magyarország továbbra is a béke szigete maradhat.

Külpolitikai vonalvezetésének kialakításában két alapvető cél vezérelte: újabb terület-visszacsatolásokkal a revíziós politika kiteljesítése, valamint a háborús konfliktusoktól való távolmaradás, az ország semlegességének a megőrzése („fegyveres semlegesség”). Az első hónapokban úgy tűnt, hogy politikája ezen a téren is sikeres lesz. 1939 márciusában német jóváhagyással, de fegyveres konfliktus nélkül újabb területgyarapodás következett be. Visszakerült Kárpátalja, s ezzel megteremtődött a lengyel–magyar közös határ.

1939 őszén a kormány újabb bátor és sikeres külpolitikai lépést tett. A német–lengyel konfliktus napjaiban nemcsak a német csapatok átvonulását tiltotta meg magyar területen, hanem amikor a harc eldőlt, megnyitotta a határt a lengyel menekültek előtt. Minderre olyan helyzetben került sor, hogy az előző kormány ígéretét beváltva, Magyarország ekkorra már kilépett a Népszövetségből (1939. április 11.) és február 24. óta az antikomintern paktum tagja volt.

Teleki sikeresen induló miniszterelnöklését a bel- és külpolitikai körülmények rendítették meg és futtatták zátonyra. Először a német hadsereg 1940. április és június közötti hadisikerei északon majd nyugaton, amelyek a vezető elitre és az utca emberére egyaránt mély benyomást tettek. Szinte általánossá vált a német hadsereg legyőzhetetlenségébe vetett hit; nőtt a szélsőjobboldal befolyása; s hovatovább nemzeti érdeknek kezdett látszani a Németországhoz való feltétel nélküli igazodás. Még megalapozottabbnak látszott ez a vélemény az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés után. Észak-Erdély és a Székelyföld (illetve az ottani közel másfél millió magyar) visszatéréséért, amelyet az első pillanatban mindenki óriási sikerként könyvelt el, Hitler súlyos árat szabott, sokkal súlyosabbat, mint az első bécsi döntésért. S a kormánynak ezt természetesen meg kellett fizetnie.

Az egyértelműbb és határozottabb kiállás Németország mellett külpolitikai síkon először abban mutatkozott meg, hogy 1940 októberében a kormány engedélyezte a német csapatok átvonulását az ország területén Romániába. Ezt követően pedig abban, hogy 1940. november 20-án Magyarország csatlakozott a szeptemberben létrejött háromhatalmi

egyezményhez. Ez Németország és Olaszország európai hegemoniájának az elismerését jelentette, s egyben szolidaritásvállalást a tengelyhatalmak mellett arra az esetre, ha valamelyik hatalom támadást intézne ellenük.

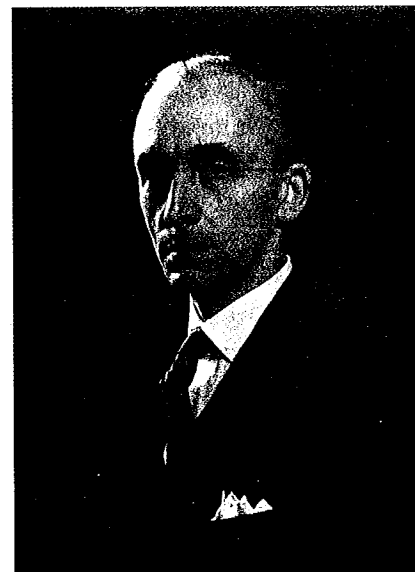
Ezzel párhuzamosan a magyar belpolitika is jobbra tolódott. Szeptember közepén szabadlábba helyezték Szálasi Ferencet, a Nyilaskeresztes Párt vezérét, aki addig izgatás vádja miatt börtönbüntetését töltötte; az addigi kettő után kezdetét vette egy újabb s a korábbiaknál szigorúbb zsidótörvény kidolgozása; a nemzetiszocialista Volksbund a magyarországi németiség kizárólagos szervezetévé vált; elkészült egy alkotmányreform, amely a hagyományos parlamentarizmust a korporációs elvvel akarta kombinálni a törvényhozásban; s végül október 10-én a kormány külön gazdasági egyezményben kötelezte magát a Németországba irányuló élelmiszer- és takarmányexport mennyiségének növelésére. Mindezek együttesen a semlegességi politika végét jelentették.

1940 ősztől Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédos állam, amelyre az önállóságát jórészt már elvesztett magyar külpolitika valamennyire esetleg még számíthatott. 1940. december 12-én ilyen reményeket táplálva írták alá Belgrádban az örök barátsági szerződést. Rövidesen bebizonyosodott azonban, hogy az egyezmény egyik országot sem menti meg a végzetétől. Az 1941. március 27-i németellenes belgrádi politikai fordulat után Hitler elhatározta Jugoszlávia lerohanását, és ebben Magyarország részvételét is igényelte. Az alternatíva, amely előtt Teleki és az egész magyar politika állt, ezek után a következő volt: engedni Hitler követelésének, és ezáltal kiteljesíteni a revíziót, viszont elveszíteni a Nyugat jóindulatát; avagy ellenállni, s ezáltal kitenni az országot egy német megszállás veszélyének, viszont megőrizni a szövetségesek rokonszenvét. A döntéssel járó politikai és morális felelősség irtózatossága alatt Teleki lelkileg összeroppan, és az 1941. április 3-ra virradó éjjelen főbe lőtte magát. Tettét figyelmeztetésnek szánta, amellyel a nemzetközi és a hazai közvéleményt egyaránt fel akarta rázni. Haláláról értesülve Churchill állítólag kijelentette, hogy a háború utáni békekonferencia asztala mellett Telekire emlékezve üresen kell majd hagyni egy széket. *Ezt bizonyító dokumentumot azonban mindeddig senki sem talált.* Sírjához, temetésének napján még a szociáldemokrata *Népszava* beszámolója szerint is „munkások, falusi emberek, asszonyok, az értelmiséghez tartozó férfiak” ezrei érkeztek, hogy egy-egy szál virággal „leróják kegyeletüket, és hitet tegyenek a független Magyarország gondolata mellett”.

BÁRDOSSY LÁSZLÓ

1941. április 3. – 1942. március 7.

Szombathelyen született 1890. december 10-én kisnemesi-hivatalnoki családból. Apja Bárdossy Jenő miniszteri tanácsos, anyja felsőőri Zarka Gizella volt. Az 1860-as és 1870-es években született „öregekkel” (Peidl, Simonyi-Semadam, Teleki, Bethlen és Károlyi) és az 1880-as években született „középnemzedékkel” (Friedrich, Huszár, Gömbös, Darányi) szemben Bárdossy Imrédyvel együtt a legfiatalabbakat, az alig ötvenéveseket képviselte. Szakmai szempontból pedig a Dísz tér külügyi szakembereit, a profi diplomatákat.

Középiskoláit Eperjesen és Budapesten végezte; jogot Budapesten, Berlinben és Párizsban hallgatott. Iskolatársai szerint rendkívül éles elmével rendelkezett, és nyelvtudása is széles körű volt. Tanulmányait a jogi doktorátus megszerzésével zárta 1912-ben.

Pályáját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban kezdte segédfogalmazóként, illetve Pest vármegye tanfelügyelőjeként. 1918-ban, az első világháború utolsó évében miniszteri segédtitkárrá, 1921-ben pedig miniszteri titkárrá nevezték ki.

A kultuskormányzat egyik képviselőjeként 1919 őszén részt vett a béke-előkészítés munkájában. Jó nyelvismerete mellett főleg ennek köszönhető, hogy 1922-ben átkerült az elmúlt hónapokban megszervezett

Külügyminisztériumba. A sajtóosztályon kapott beosztást, amelynek előbb helyettes vezetője, később pedig vezetője lett. 1926-ban miniszteri osztálytanácsossá nevezték ki.

Diplomata pályáját 1930-ban kezdte Londonban. Itt 1934-ig szolgált követségi tanácsosként, és egyben a magyar misszió első beosztott tisztviselőjeként. 1934. október 4-én a bukaresti magyar követség vezetőjévé nevezték ki rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri rangban. Ezen a fontos kelet-európai poszton 1941-ig maradt. Éles eszéről és tehetségéről követi jelentései tanúskodnak. Pályatársai ugyanakkor azt is feljegyezték róla, hogy a kezdetben idealista fiatalember a hatalom csúcsai felé közeledve egyre fásultabbá, kiábrándultabbá, sőt cinikussá vált.

Jellemét gyenge fizikuma és állandó gyomorbaja is torzította. Nemcsak a lassúbb észjárását és a körülményeskedést nem szenvedhette, hanem néha a szükséges körülményekről és az indokolt óvatosságról is megfeledkezett.

1941. február 4-én – gróf Csáky István hirtelen halála miatt – váratlanul külügyminiszterré nevezték ki. A miniszterelnök, Teleki Pál választása azért esett rá, mert más vezető konzervatív politikusokkal együtt ő is „feltétlenül becsületes és éles eszű, sok szép tehetséggel megáldott hazafias magyarnak” tartotta.

Rövid, alig két hónapos külügyminisztersége alatt Bárdossy megfelelni látszott a konzervatív elit várakozásának. 1941. április 3-án, Teleki tragikus halálának napján ezért a kormányzó miniszterelnökké is őt nevezte ki.

Miniszterelnöki működését Bárdossy súlyos és felelősségteljes lépéssel kezdte. A Jugoszlávia elleni német támadáshoz való magyar csatlakozás döntő lépéseit kellett megtennie. Ezzel kapcsolatban le kell szögezni, hogy mindaz, amire ezekben a napokban a kormányfő parancsot adott, vagy amit engedélyezett, az akkori Magyarország vezető köreinek egységes akaratát volt, amit a Legfelső Honvédelmi Tanács – Horthy elnökletével és Teleki javaslatára – még április 1-jén eldöntött. A 11 ezer km²-nyi Délvidék visszaszerzésére ugyanúgy nem lehetett német mondani, mint ahogyan korábban az első és a második bécsi döntésre vagy Kárpátalja visszacsatolására sem. Ami pedig a konkrét lépéseket illeti, a magyar honvédség megindításához – Teleki kikötésének megfelelően – csak akkor volt hajlandó hozzájárulni, amikor a délszláv állam már valóban szétesett.

Nem ő, hanem Werth Henrik vezérkari főnök tanácsára Horthy mondta ki a döntő szót 1941. június 26-án, a Szovjetunió elleni magyar hadba lépéssel kapcsolatban is. Kétségtelen viszont, hogy ez esetben már Bárdossyt

is többrendbeli felelősség terhelte. Az első súlyos hibát azzal követte el, hogy *valószínűleg sem a kormányt, sem a kormányzót nem tájékoztatta kellő nyomattal és időben* a moszkvai magyar követnek arról a 23-i jelentéséről, amelyben Molotov szovjet külügyi népbiztos üzenetét továbbította. Ez, mint ismeretes, baráti hangot ütött meg Magyarországgal szemben, és a román–magyar területi vitában kifejezetten a magyar álláspont támogatására tett ígéretet. A másodikat pedig akkor, amikor a kormányzó Kassa bombázását követő, június 26-i döntését minden ellenvetés nélkül, jóváhagyólag tudomásul vette, s arról a minisztertanácsot is ebben az értelemben tájékoztatta. Ehhez képest az, hogy a parlament jóváhagyását a hadiállapot kimondásához csak július 24-én kérte, noha azonnal meg kellett volna tennie, reálpolitikai szempontból nyilvánvalóan kisebb jelentőséggel bírt, noha kétségkívül kimerítette a törvénysértés fogalmát.

A Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozásért tehát Horthyval együtt Bárdossyt is súlyos felelősség terhelte. Hibájuk súlyát növelte, hogy Hitler – legalábbis pillanatnyilag – ezt a magyar lépést nem követelte, sőt nem is kérte. Horthyt és Bárdossyt, valamint mindazokat, akik döntésükkel egyetértettek, nyilvánvalóan az a számítás vezette, hogy Németország meg fogja nyerni a háborút, s ha Magyarország a régi határait akarja, és a legtöbben ezt akarták, akkor – szomszédjaihoz hasonlóan vagy inkább azokat túlszárnyalva – kötelessége a német győzelemhez véráldozattal is hozzájárulni. Az államférfiúi óvatosság és előrelátás hiányára vallott, hogy a németek vereségével egyikük sem számolt.

Hibás külpolitikai lépéseinek a sorozatát Bárdossy 1941. december 11-én az Egyesült Államokkal való hadiállapot kimondásával folytatta, majd a 2. magyar hadsereg keleti frontra küldésének eldöntésével fejezte be 1942. január 20–22-én. Ez esetekben mentségére lehet azonban felhozni, hogy nem saját elhatározásából, hanem az olasz és főleg a német nyomásnak engedve döntött így.

Belpolitikai szempontból Bárdossy a Gömbös-féle jobboldali radikális ideológia híve volt. Parlamenti programnyilatkozatában Gömbös géniuszáról beszélt, és arról, hogy „az irányt Gömbös Gyula célkitűzései szabják meg”. A földreform, a korszerű közigazgatás, a modern egészségügy és a fejlett szociálpolitika terén azonban, amelyeket beszédében konkrétan említett, a háborús viszonyok közepette és a rendelkezésére álló 11 hónap alatt csak igen keveset, jószerével semmit sem tudott tenni. A parlament elé vitte viszont a harmadik zsidótörvényt, amely már a zsidók és nem

zsidók közötti házasságot is megtiltotta, és ezzel összefüggésben bevezette a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot.

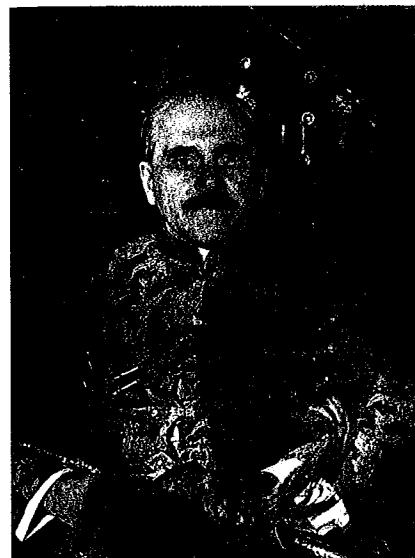
A háborúba való belépés, a harmadik zsidótörvény s végül a nyugati szövetségesekkel való szembekerülés miatt 1942 elejére Bárdossy elvesztette a konzervatív és Nyugat-barát körök támogatását. Ezek a csoportok hibának tartották azt is, hogy az 1942. januári újvidéki és zsablyai vérengzésekért felelős katonatisztek ellen Bárdossy nem lépett fel kellő szigorral és határozottsággal. Az év elejétől ezért ismételten felmentését javasolták Horthynak. A kormányzó azonban egyelőre nem látott elegendő okot az ilyen lépésre. Bizalma Bárdossyban csak azután rendült meg, hogy a kormányzóhelyettesi intézmény felállítása körüli politikai vitákban a kormányfő komolyan vette a szélsőjobboldal németbarát ellenjelöltjét, Albrecht főherceget. Bárdossy ezzel örökre kiesett Horthy kegyéből. Felmentését a lemondásra 1942. március 7-én kapta meg.

1942–1944-ben Bárdossy a németbarát „úri” szélsőjobboldal egyik vezető képviselőjeként vett részt a politikai életben. 1943-ban elvállalta az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga elnökségét, és a különböző szélsőjobboldali erők összefogására törekedett. Közben *Magyar politika a mohácsi vész után* címmel könyvet is írt. Ebben Martinuzzi Fráter György személyének és politikájának bemutatásán keresztül valójában saját miniszterelnöki politikájának igazolására törekedett. 1944 májusában szülővárosa, Szombathely képviselője lett, és mandátumáról a nyilas-hatalomátvétel után sem mondott le. 1944 őszén megjelent Sopronban, és részt vett a nyilasparlament, a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége munkájában.

1945 elején családjával együtt elhagyta Magyarországot, és Edmund Veessenmayer segítségével Bajorországban telepedett le. Április 25-én beutazási engedélyt kapott Svájcba, ahonnan azonban május elején visszatoloncolták Németországba. Az amerikaiak itt letartóztatták, és kiszolgáltatták Magyarországnak. Hibás döntéseiért, illetve a hibás döntésekben való részvételért a Népbíróság koncepció perre emlékeztető eljárás keretében (hiszen a Szovjetunió elleni háborúba való belépés közvetlenül Horthy döntése volt) halálra ítélte. 1946. január 10-én végezték ki.

KÁLLAY MIKLÓS

1942. március 9. – 1944. március 22.

Az ősi és nagy múltra visszatekintő, Tisza-táji dzsentr, köznemesi család, a nagykállói Kállayak leszármazottja volt. „Ez volt az a férfi, akit a kormányzó és a hozzá hasonlóan gondolkodók megértettek és bíztak benne” – írta róla személyes ismerője és a kor egyik kiváló kutatója, az angol C. A. Macartney. Semmi kétség, elsősorban e bizalomnak tudható be, hogy 1942 márciusában, amikor a konzervatív uralkodó körökkel egyetértésben Horthy menesztette Bárdossyt, a választás rá és nem valamely nála briliánsabb felkészültségű, esetleg kipróbáltabb

politikustársára esett. A bizalom mellett szerepet játszott kiválasztásában az is, hogy – éppen mert a külföld kevésbé ismerte – konzervatív-liberális elkötelezettségei ellenére a siker reményében lehetett Gömbös embereként és a jobboldali radikalizmus híveként ország és világ, de különösen a németek elé állítani.

1887. január 23-án született Nyíregyházán. Édesapja Kállay András szabolcsi főispán volt, édesanyját Csuhá Vilmának hívták. A család hetedik gyermekeként született, négy fiú és két leány után. A középiskola első négy osztályát a nyíregyházi lutheránus gimnáziumban, a négy felsőbb osztályt pedig Budapesten, a Ferenc József Nevelőintézetben végezte el. 1906-ban érettségizett, kiváló eredménnyel. Az érettségi után a budapesti egyetem

állam- és jogtudományi karára iratkozott be, s 1910-ben ugyanitt szerzett jogi doktori oklevelet. Közben hosszabb-rövidebb ideig a drezdai, a genfi és a párizsi egyetemen is hallgatott előadásokat.

Ósei nyomdokán haladva 1910-ben Szabolcs vármegye szolgálatába lépett. Előbb a kisvárdai járás szolgabírája, majd a nagykállói járás főszolgabírója lett. 1914-ben feleségül vette Kállay Helént, a nyíregyházi kórház főorvosának, Kállay Rudolfnak a leányát, aki rövidesen három fiúgyermekkel ajándékozta meg.

1918 őszén, amikor a lázongó szegények dühe a gazdagok, jegyzők és általában a közigazgatási apparátus ellen fordult, visszavonult a közélettől. A forradalmi és ellenforradalmi időszakban – az ugyanezen a pályán mozgó Darányi Kálmánhoz hasonlóan – családi birtokán, Kállósejében élt és gazdálkodott. A közélet porondján a konszolidáció kezdetekor, 1921-ben jelent meg ismét, amikor a kormányzó Szabolcs és – jelképesen – Ung vármegye főispánjává nevezte ki. Kállay Miklós közel egy évtizedig, 1929-ig töltötte be ezt a posztot. A mezőgazdasági termelés korszerűsítése és a népiszkolai program helyi megvalósítása mellett érdeklődése a megyei ipar és kereskedelem fellendítésére is kiterjedt. A húszas évek utolsó harmadában a magyar kormánydelegáció tagjaként részt vett a római és a Rio de Janeiro-i interparlamentáris kereskedelmi konferenciákon. Eredményes főispáni működése és a család szerteágazó kapcsolatai mellett elsősorban ezeken a nemzetközi találkozókön elhangzott hozzászólásainak köszönhetette, hogy 1929-ben a Kereskedelmi Minisztérium politikai államtitkárává nevezték ki. Még ugyanebben az évben a parlamentbe is bekerült. A megüresedett kemecsei kerület kormánypárti képviselője lett. Mandátumát a kerület lakói az 1931-es választások során is megerősítették.

Kereskedelmi államtitkárként Kállay főleg nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozott. Az 1930. évi milánói és az 1931. évi párizsi nemzetközi kiállításon ő képviselte a magyar kormányt. A kabinetben belül egyike volt azoknak, akik a francia–magyar kapcsolatok szívélýesebbé tételén fáradoztak. Államtitkárságával egyidejűleg a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara elnöki tisztét is betöltötte.

A Bethlen-kormány lemondása után, amikor takarékosági okokból a legtöbb politikai államtitkárságot megszüntették, a kormányzó őt is felmentette állásából (1931. augusztus 24.). Alig több mint egy év múlva azonban ismét a kormány tagja lett. A konzervatív körök bizalmából, és

azzal a feladattal, hogy Gömbös agrárpolitikai reformelképzeléseire igyekezzen mérséklőben hatni, a földművelési tárcát kapta.

A Gömbös-kormány földművelésügyi minisztereként Kállay sokat tett annak érdekében, hogy a mély válságtól gyötört magyar mezőgazdaság talpra állása megkezdődjék. Nevéhez fűződik az olasz–osztrák–magyar külkereskedelmi együttműködés számos részletének a kidolgozása, valamint az 1931-es német–magyar kereskedelmi egyezmény első és második pótegyezményének az előkészítése (1933, illetve 1934). A magyar kormány képviselőjében részt vett az agrárállamok bukaresti nemzetközi konferenciáján. Gazdavédelmi intézkedései közül a mezőgazdasági ártámogatás sajátos formájának, a bolettarendszernek a bevezetése, valamint a gazdaságok rendezése emelkedik ki. Sokat foglalkozott emellett a mezőgazdasági termelés korszerűsítésével, így például a tejtermelés és -begyűjtés új alapokra helyezésével, az Alföld fásításával és az ármentesítéssel.

1935. január 9-ig irányította a Földművelésügyi Minisztérium munkáját. Ekkor Gömbös szélsőjobboldali törekvései elleni tiltakozásul kivált a kormányból. Érdekes, hogy utóda – hozzá hasonló nézetekkel – a későbbi miniszterelnök, Darányi Kálmán lett. A házfelosztás után, 1935 márciusában Kállay – követve Bethlent és csoportját – a kormánypártnak is búcsút mondott.

1935-től 1937-ig párton kívüli konzervatív képviselőként, a Bethlen-csoport egyik tagjaként vett részt a parlament munkájában és a politikai életben. 1937-ben az akkor létesített Országos Öntözésügyi Hivatal elnöke lett. Ezzel egyidejűleg Horthy a felsőház tagjává is kinevezte. A politikai küzdőtér mindennapos csatározásaiban ezt követően alig vett részt; a negyvenes évek elejéig szinte nem is hallatott magáról. Annál aktívabb volt az öntözésügy megszervezése, különösen a szikes tiszántúli területek mezőgazdasági művelés alá vonása terén. Neki is köszönhető, hogy a korabeli filmhíradók már a harmincas évek végén addig nem tapasztalt rekordtermésekről számolhattak be tudósításaikban. Ebből az elsődlegesen szakmai és a napi politikával alig érintkező kényelmes állásából emelte ki és állította a kormány élére Kállayt a kormányzó és tanácsadónak bizalma 1942. március 9-én.

Kétéves miniszterelnöki működését a rendszerváltás előtti évtizedek történetírása előszeretettel nevezte „hintapolitikának”. Ez a megjelölés azt sugallta, hogy Kállay politikájának lényege a tengelyhatalmak és a nyugati

szövetségesek közötti ide-oda „hintázás”, hajladozás volt az erőviszonyok mindenkori alakulásának megfelelően. Kétségtelen, hogy szavai, nyilatkozatai, sőt egy-két intézkedése is alapot adtak az ilyen értelmezésre. Ha azonban az akkori Magyarország immár alig, sőt bizonyos szempontból talán már nem is létező mozgásterét s az ehhez való alkalmazkodás kikerülhetetlen kényszerét is figyelembe vesszük, akkor azt kell megállapítani, hogy Kállay kormányalakításának első napjától kezdve a német–magyar kapcsolatok lazítására, a Nyugat elvesztett bizalmának visszaszerzésére, s belpolitikájában a további jobbratolódás megakadályozására törekedett. Kétségtelen viszont, hogy a szövetségesek 1942. novemberi észak-afrikai partraszállása, a 2. magyar hadsereg 1943. eleji doni katasztrófája és a 6. német hadsereg sztálingrádi fegyverletétele (1943. február 2.) után ez a politikai vonalvezetés megerősödött, markánsabbá vált.

Kállay – és gyakorlatilag a Horthy-rendszer konzervatív uralkodó elitjének egésze – azt feltételezte, hogy Magyarországot az angolszász csapatok fogják megszállni. Ebből kiindulva kizárólag a nyugati szövetségesekkel törekedett különbékére. A különböző béketapogatózások eredményeként 1943. szeptember 9-én megkapott, majd némi bizonytalankodás után végül el is fogadott fegyverszüneti feltételek értelmében Magyarországnak minél előbb csökkentenie kellett a Németországnak nyújtott gazdasági és katonai támogatást, s abban a pillanatban, amikor a szövetségesek megjelennek a magyar határon, szembe kellett fordulnia a német hadsereggel. A megállapodás elvileg még szeptemberben életbe lépett. Gyakorlati értéke viszont nyilvánvalóan attól függött, hogy a Balkánon vagy Észak-Olaszországon át a szövetséges csapatok megérkeznek-e, s ha igen, akkor a Vörös Hadsereg előtt vagy után. 1943 végére bizonyossá vált, hogy a balkáni partraszállás elmarad, és igen kétségessé, hogy az észak-olaszországi fronton számítani lehet-e még a szövetségesek gyors előretörésére. Ezt követően – Romániához hasonlóan – nyilvánvalóan Magyarországnak is az állt érdekében, hogy minden eshetőségre felkészülve a Szovjetunióval is közvetlen tárgyalásokba bocsátkozzék. Éles antikommunizmusa, diplomáciai rugalmatlansága és a német megszállástól való félelme miatt ezt a lépést 1944 márciusáig Kállay nem tudta, de nem is akarta megtenni. Amikor 1943 legvégén Bethlen felvetette ezt neki, válaszul ezt kapta: „István, én nem leszek muszkavezető.”

A Kállay-kormány háborúból való kiugrási kísérleteinek és egyben a háborús körülményekhez képest békés hátországi életnek Magyarország

német megszállása vetett véget 1944. március 19-én. Ténylegesen már ezen a napon megszűnt Kállay miniszterelnöksége is. A szomorú vég, az ország függetlenségének de facto elvesztése tehát Kállay óvatossága ellenére, a Szovjetunióval való kapcsolatok felvétele nélkül sem volt elkerülhető.

A német csapatok megérkezésének napján Kállay a török követségen kért menedékjogot. Később ezt önként elhagyta, mire a németek letartóztatták. Előbb a sopronkőhidai börtönben tartották fogva, majd a mauthauseni és a dachau koncentrációs táborban raboskodott. 1945 tavaszától 1953 teléig Olaszországban élt; emlékiratán dolgozott. Írása először 1954-ben New Yorkban angolul *Hungarian Premier* címmel, majd másodszor 1991-ben magyarul, Budapesten *Magyarország miniszterelnöke voltam* címmel jelent meg.

1954-ben az Egyesült Államokban, New Yorkban telepedett le. A magyar emigráns politikusok felkérésének eleget téve tagja lett szervezetük, az 1949-ben alakult Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának. E minőségében 1957-ig élénk, de mindig megfontolt és kiegyensúlyozott politikai tevékenységet fejtett ki. Meglátogatta Észak-Amerika magyar központjait, számos beszédet mondott, és ezeket külön kötetben is kiadta. A magyar ügyről cikkeket írt amerikai lapokba és az emigráns újságokba egyaránt, s a washingtoni kormány megbízásából számos dél-amerikai országban tartott előadásokat. A különböző emigráns csoportok közötti ellentéteket sohasem élezni, hanem mindig mérsékelni igyekezett. Óvott a légvárak építésétől, e sajátos emigráns betegségtől, s a kelet-európai szovjet befolyásnak hosszú időt jósolt.

A Magyar Nemzeti Bizottmány 1957-ben beszűntette tevékenységét. Helyébe az ötvenhatos menekültek vezetőit is magában foglaló Magyar Bizottság lépett. Ennek irányításából – Eckhardt Tiborral és más horthysta politikusokkal egyetemben – Kállay már kiszorult. A közszereplésektől ezt követően egyre inkább visszahúzódott; emigráns politikai munkát egyre kevésbé végzett.

Néhány évvel halála előtt készített végakaratóban fiaitól azt kérte, hogy éljen bennük örökké „szegény hazánk emléke és imádata”. 1967. január 14-én hunyt el New Yorkban.

SZTÓJAY DÖME

1944. március 22. – 1944. augusztus 29.

Sokan már miniszterelnöksége idején megvetően magyar Quislingnek nevezték Sztójay Dömét, aki a németek és a kormányzó közötti kompromisszum eredményeként kapott megbízatást a kormányalakításra. Veessenmayernek, Hitler Magyarországra küldött teljhatalmú megbízottjának első számú jelöltje Imrédy Béla volt. Miután azonban őt Horthy semmilyen körülmények között sem akarta elfogadni, egy esetleges hivatalnokkormány kinevezése pedig, amit a kormányzó vetett fel, a németek tetszését nem nyerte el, egy kölcsönösen elfogadható személyt kellett találni. Így merült fel a berlini magyar követ, Sztójay személye. Benne – nem ok nélkül – a németek feltétel nélkül megbíztak, ugyanakkor elég szürkének és a magyar belpolitikában elég járatlannak tűnt ahhoz, hogy Horthy is kezelhetőnek vélje.

1883. január 5-én született Magyarország egyik legdélebbre fekvő kisvárosában, a bánsági Temes vármegyében, Versecen. Apja szerb származású, görögkeleti vallású biztosítási ügynök volt, akit haláláig Stojakovicsnak hívtak. A katonai pályát – mint számtalan más szegény, de törekvő ember – nyilván azért választott fia számára, mert az semmiféle anyagi erőfeszítést nem kívánt tőle.

A középiskola első négy osztályának elvégzése után Sztójay így a pécsi honvéd hadapródiskolába került. 1898 és 1902 között tanult itt, három

évfolyammal előbb, mint Gömbös Gyula. Gyalogsági tisztté avatása után több honvédalakulatnál szolgált, majd 1907-ben a bécsi hadiiskolára vezényelték. Ezt 1910-ben fejezte be.

Az első világháborúban vezérkari századosként, majd őrnagyként szolgált különböző csapattesteknél. Azok közé a katonatisztek közé tartozott, akik a határ-, illetve a honvédelem reményében a Tanácsköztársaság alatt is vállalták a szolgálatot. A 133 nap alatt a Vörös Hadsereg hírszerző és kémelhárító osztályának a csoportfőnöke volt. 1919 őszétől a Nemzeti Hadseregben szolgált – hasonló beosztásban. 1925-ig a Fővezérség, majd a trianoni békeszerződés előírásai miatt „bújtatott” Vezérkari Főnökség hírszerzési osztályát vezette.

1925-ben a berlini magyar követség katonai attaséjává nevezték ki. Itt 1929-ig vezérkari ezredesi, majd 1933-ig tábornoki rangban szolgált. 1933-ban hazarendelték, a Honvédelmi Minisztérium Elnökségének a vezetését bízták rá. E beosztásában 1935 decemberéig maradt. Ekkor a váratlanul megüresedett berlini magyar követség élére nevezték ki.

Egyike volt azoknak, akiket volt tisztársai közül Gömbös felelős politikai posztokra állított. Követi kinevezésével egyidejűleg a kormányzó altábornaggyá léptette elő, és a hadseregből nyugdíjazta.

Sztójay 1944 márciusáig, tehát közel tíz évig töltötte be ezt az egyre inkább fontos s végül legfontosabbá váló magyar diplomáciai posztot. Környezete színtelen, szürke és intellektuálisan is erősen középszerű egyéniségként tartotta számon, különösen egyik elődjével, a briliáns Kánya Kálmánnal összevetve. A németek ennek ellenére elfogadták, sőt kifejezetten szerették, nagy megbecsüléssel övezték. Így sokszor el tudott intézni olyan dolgokat, amire Kánya vagy valaki más nem lett volna képes. A németek persze nem önzetlenül pártfogolták, és tartották Berlinben a szokásos öt év letelte után is. Tudták róla, hogy benne valóban megbízhatnak, és ezért érdekükben állt pozíciójának erősítése. Bár a náciizmus valószínűleg nem gyakorolt rá az elkerülhetetlennél nagyobb hatást, és különösebben ellenséges érzelmeket a zsidókkal szemben sem táplált, a Harmadik Birodalom gazdasági, szociális és katonai teljesítményeinek hamarosan fanatikus csodálójává vált. Nem volt olyan német kívánság, amit ne támogatott volna, s közvetve vagy közvetlenül mindig oda lyukadt ki, hogy Magyarország boldogulásának kulcsa a lehető legszorosabb, legszívélyesebb viszony kialakítása Németországgal. Jelentései, beszámolóí számos esetben a vezérkar egyoldalúan németbarát

lobbijának szolgáltattak hitelesnek tűnő érveket a konzervatív Nyugat-barát erőkkal szemben.

Öt hónapos miniszterelnökségével Sztójay minden kétséget kizáróan, valóban rászolgált a Quisling névre. (A norvég fasiszta politikus nevéből általánosítva az idegen elnyomókkal együttműködő, hazaáruló politikusok megnevezése.) Mindazt megtette, amit a németek és a szélsőjobboldal már addig is követeltek, de aminek a konzervatív rendszer több-kevesebb sikerrel mindaddig ellenállt. Feloszlatták a baloldali és a polgári ellenzéki pártokat; tisztogatásokat kezdtek a kormánypártban, az államigazgatásban és a hadseregben; elrendelték a teljes körű sajtócenzúra bevezetését; megkezdtek a zsidók gettóba gyűjtését, majd kiszállításukat az országból németországi koncentrációs táborokba; újabb hadosztályok frontra küldésével 300 ezerre emelték a németek oldalán harcoló magyar katonák számát; hozzájárultak a Németországba irányuló élelmiszer- és nyersanyagszállítások növeléséhez, továbbá a német megszállás költségeinek a kifizetéséhez. „Magyarország kálváriája – írta e hónapokról a németek elől bujdosó Bethlen István – most vette igazán kezdetét. Mindenkitől elhagyatva, ellenségtől és baráttól egyaránt üldözve igazán egyedül állottunk a világban, és mérföldlépekkel közeledtünk a dicstelen megsemmisülés felé.”

Az első hetekben Horthy mély letargiába süllyedve nézte a kezelhetőnek gondolt Sztójay rendszeridegen intézkedéseit. Június végén, a zsidók deportálásának leállításával azonban kilépett passzivitásából. Ettől kezdve tanácsadóival együtt arra törekedett, hogy Sztójayt egy megbízható, a háborúból való kiugrás előkészítésére és végrehajtására alkalmas személlyel váltsa föl. A döntő lökést elhatározásához az 1944. augusztus 23-i román átállás adta meg, amely megnyitotta az utat a szovjet hadsereg előtt. Választása ismét egy katonára, Lakatos Géza vezérezredesre esett.

A Lakatos-kormány megalakulása előtti egyeztető tárgyalások során Veessenmayer szerette volna elérni, hogy külügyminiszterként Sztójay továbbra is a kabinet tagja maradjon. Horthy, illetve Lakatos azonban nem fogadták el javaslatát. A miniszterelnökségről való lemondás Sztójay számára így egyben a kormánypolitikától való búcsút is jelentette. Az októberi nyilas-hatalomátvétel után sem vállalt közhivatalt. 1944. november 28-i előléptetését szolgálaton kívüli vezérezredessé nem Szálasinak, hanem az ügyet még szeptemberben elindító Horthynak köszönhetette.

1945-ben letartóztatták és bíróság elé állították. Miniszterelnöki működése alapján a Népbíróság háborús főbűnösnek nyilvánította és halálra ítélte. Sztójay Dömét 1946. augusztus 22-én kivégezték.

LAKATOS GÉZA

1944. augusztus 29. – 1944. október 16.

A második világháborús magyar hadsereg tábornoki karának két, elég világos kontúrokkal rendelkező csoportja vetélkedett egymással. Az egyikhez tartoztak a feltétlen németbarátok, mint például Werth Henrik vezérkarfőnök és Sztójay Döme, a másikhoz pedig az ország függetlenségét a németekkel szemben is megőrizni kívánó „magyar nacionalisták”. Az utóbbiak magját a zömmel erdélyi vagy még közelebbről székely származású generálisok, Miklós Béla, Veress Lajos, Nagy Vilmos, Bajnóczy József stb. alkották. Velük érzett és hozzájuk kötődött Lakatos Géza vezérezredes is, aki mielőtt a kiugrást előkészítő

kabinet vezetésére felkérték volna, már vezérkarfőnökként és főhadsegédként is számba jött. Horthy maradéktalanul megbízott benne.

1890. április 30-án született Budapesten. Ősei a Székelyföldről, valamint Bihar és Szabolcs vármegyékből származtak. 1848–1849-ben egyik nagyapja honvéd őrnagyként, a másik Szabolcs megye kormánybiztosaként szolgált a forradalom és szabadságharc ügyét. Apja, aki a család székely lófő ágát vitte tovább, a Kereskedelemügyi Minisztérium tanácsosa, egy ideig a Kereskedelmi Múzeum igazgatója volt. Tanulmányait az oly sok magyar vezetőt útjára indító piarista gimnáziumban kezdte. Az első négy osztály elvégzése után apa nélkül maradt. Valószínűleg ezért édesanyja

ekkor a soproni honvéd főreáliskolába íratta át. A tizennégy éves gyermek sorsa ezzel eldőlt: székely lófő őseihez hasonlóan neki is a katonai pálya jutott osztályrészül.

A soproni főreálban 1904-től 1907-ig tanult. Innen a Ludovika Akadémiára került, amelyet 1910-ben fejezett be. Mindkét helyen többnyire osztályelsőként végzett. 1910-ben hadnaggyá avatták, és a budapesti I. honvéd gyalogezredhez osztották be. Mint legtöbb tehetséges tisztára, ő is a vezérkarhoz szeretett volna kerülni. A német nyelv tökéletes elsajátítása céljából ezért Ausztriába vezényeltette magát. Ezt követően, 1914-ben sikeres felvételi vizsgát tett a bécsi hadiiskolába, amely a vezérkari tiszteket képezte. A háború kitörése után azonban azonnal a frontra vezényelték, úgyhogy magasabb katonai tanulmányait már nem tudta megkezdeni.

A háború négy évéből hármat a galíciai orosz, egyet pedig az olasz harc-téren szolgált előbb főhadnagyi, majd 1917-től századosi rangban. Hosszú frontszolgálatáért, sebesüléséért és hősiességeért számos kitüntetést kapott, melyek közül legértékesebb a Vaskorona-rend volt.

1918 novemberében, az olasz frontról hazatérve és a zűrzavart látva, betegszabadságot kért és kapott. Az őszirózsás forradalom alatti tiszti szervezkedésekből így teljesen kimaradt. A Tanácsköztársaság kikiáltása után viszont, amikor ismét harcolhatott, szolgálattételre jelentkezett. Stromfeld Aurél, aki a Ludovikán tanára volt, a gödöllői főhadiszállásra osztotta be. A főparancsnok, Böhm Vilmos szárnysegéde lett azzal a feladattal, hogy a katonai kérdésekben járatan politikust lássa el szaktanácsokkal. A júniusi visszavonulás, Szlovákia kiürítése Stromfelddel együtt őt is elkeserítette. A hónap végén ezért ismét beteget jelentett, és sógorának nógrádi birtokára utazott. „Rejtekhelyét” csak augusztus elején, a proletárdiktatúra bukása után hagyta el.

1919 őszén a főváros karhatalmi alakulatainak helyettes vezérkari főnökeként teljesített szolgálatot. 1920-ban az új Magyar Hadiakadémia egyéves tanfolyamára vezényelték, amelynek elvégzése után sikeres törzstiszti vizsgát tett. Ezzel véglegesen, és immár de jure is a vezérkari testületbe került.

1921-től 1923-ig a Ludovika Akadémián tanított harcászatot és hadseregszervezést, majd a Vezérkari Főnökségen teljesített szolgálatot. 1925-ben a Vitézi Rend tiszttagjává avatták. 1928-ban diplomáciai szolgálatra vezényelték. Hat évig a prágai magyar követség katonai attaséja volt. 1934-ben visszakerült az aktív katonai szolgálatba. Előbb a miskolci 13. gyalogezred parancsnoka, majd 1935-től a miskolci 7. vegyes dandár vezérkari főnöke

volt. 1938-ban a budapesti 3. gyalogdandár parancsnokává, 1940-ben a 2. magyar hadsereg vezérkari főnökévé, 1941-ben pedig a VIII. (kassai) hadtest parancsnokává nevezték ki.

1943. május 15-től a keleti fronton teljesített szolgálatot a doni katasztrófa után megmaradt s főleg megszálló feladatokat ellátó magyar erők parancsnokaként. 1943. augusztus 1-jén vezérezredessé léptették elő, majd 1944. április elején a Kárpátok előterében harcoló 1. magyar hadsereg parancsnokává nevezték ki. Ő dolgozta ki és irányította az 1. hadsereg áprilisi offenzíváját Galícia és Bukovina térségében. Április közepén felmerült, hogy ő lesz Szombathelyi Ferenc utóda a vezérkar élén. A tábornoki kar németbarát része azonban – Sztójay és Veessenmayer segítségével – megakadályozta Horthynak ezt a tervét. Német kérésre ugyanez a tiszti csoport vitte keresztül azt is, hogy a sikeres áprilisi offenzíva ellenére hadseregparancsnoki beosztásából felmentették, és május 26-án a későbbi nyilas honvédelmi miniszterrel, Beregfy Károllyal váltották föl.

A németbarát Vezérkari Főnökség méltánytalanságait ellensúlyozandó 1944. május 31-én Horthy a Magyar Érdemrend nagykeresztjével tüntette ki Lakatost. Egyben közölte vele azt is, hogy Sztójayt mihamlabb lehet, felmenteni, s őt fogja felkérni kormányalakításra. Az augusztus 23-i román átállás immár a magyar kiugrást is halaszthatatlan feladattá tette.

Lakatos másfél hónapos miniszterelnöksége érezhető változásokat hozott a belpolitikában. A minisztériumokból és a megyék éléről eltávolították a neves szélsőjobbpoliti- kusokat, így például a zsidók deportálásáért felelős két belügyi államtitkárt, Endre Lászlót és Baky Lászlót. A németek követelőzése ellenére nem indították újra a deportálásokat, sőt még néhány korábbi rendeletet is enyhítettek. Elintézték, hogy a megszállás után letartóztatott magyar politikusok közül a Gestapo többet szabadon engedett.

Külpolitikai szempontból, a kiugrás előkészítése terén, már nehezebben szánta rá magát a kormány a cselekvésre. Bár szeptember elejétől a harcok már Erdély területén folytak, a magyar fegyverszüneti delegáció csak szeptember 28-án indult el Moszkvába. Lakatos kezét megkötötte és operativitását fékezte, hogy miniszterei közül ketten Veessenmayer emberei voltak, s hogy a hadsereggel nem ő, hanem a Legfelsőbb Hadúr, azaz Horthy rendelkezett.

A kiugrás előkészületeiről az ország lakossága szinte semmit, a németek viszont majdnem mindent tudtak. Veessenmayer már október elején közölte

Szálasival, hogy Hitler őt szemelte ki Magyarországon a politikai vezetésre. Az események ettől kezdve párhuzamosan haladtak. Horthy, Lakatos és híveik a fegyverszünet megkötésén, a kiugrás, illetve a katonai átállás előkészítésén fáradoztak; ugyanakkor a nyilasok, a németbarát tisztek és maguk a németek ennek megakadályozásán, illetve a szükséges ellenlépések megtételén. A versenyfutásból – ha csak néhány hétre is – a németbarát szélsőjobboldal került ki győztesen. Bár az előzetes fegyverszünetet október 11-én Moszkvában mindkét fél képviselői aláírták, az október 15-i kiugrás – részben Horthy bizonytalankodása, részben a vezérkar ellenállása miatt – nem sikerült. Ennek lett következménye, hogy a németek zsarolásának engedve október 16-án Horthy – anélkül, hogy Lakatos formálisan lemondott volna – Szálasi Ferencet, a Nyilaskeresztes Párt vezérét nevezte ki miniszterelnökké, ő maga pedig lemondott a kormányzóságról. Ezt az okmányt Lakatos utólag, október 31-én ellenjegyezte.

Az október 16-át Lakatos a kormányzóval együtt a németek fogságában töltötte. Másnap, miután átadta hivatalát, a nyilasok internálták. Előbb különböző dunántúli városokban őrizték, majd 1945 elején a sopronkőhidai fegyházba, s onnan a soproni bencés rendházba szállították.

1945 áprilisában jelentkezett a soproni szovjet katonai parancsnokságon. A nyilasokhoz hasonlóan az oroszok is internálták. 1946 januárjáig az ország különböző városaiban és Ausztriában tartották „védőőrizetben”. Visszatérve Budapestre 1946 folyamán több népbírószági perben szerepelt tanúként. Felmerült vád alá helyezése is, ám ez végül elmaradt. 1947-től feleségének mintegy 100 holdas Borsod megyei birtokán, Nyomáron tartózkodott. 1949-től ismét Budapesten élt, és selyemkendőfestéssel foglalkozott. 1951. június 20-án családjával együtt kitelepítették. Kényszerlakhelyén, a Hajdú megyei Egyeken két évet töltött. Előbb mezőgazdasági munkát végeztek vele a Hortobágyon, majd betegsége miatt ott is engedélyezték számára a festést.

Nagy Imre kormányalakítása után, 1953 szeptemberében elhagyhatta Hajdú megyét, de Budapestre nem térhetett vissza. Ideiglenesen ezért unokafivére, Lakatos Gusztáv érdi villájában lakott. 1956 decemberétől ismét Budapesten élt, és 1957 márciusától szerény nyugdíjban is részesült. A hatvanas években emlékiratain dolgozott, melyek először 1981-ben Münchenben jelentek meg *Ahogy én láttam* címmel.

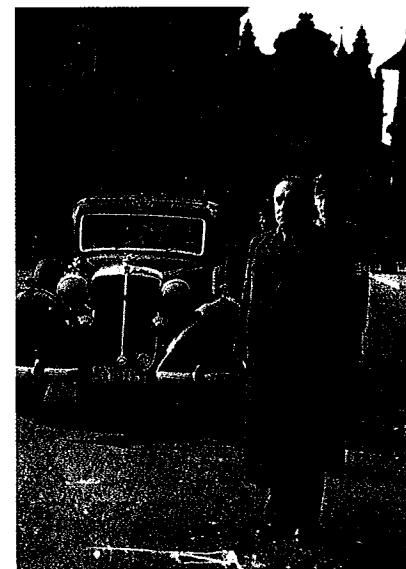
Lakatos Géza 1967. május 21-én hunyt el Ausztráliában, ahová azért utazott, hogy ott élő leányát meglátogassa.

SZÁLASI FERENC

1944. október 16. – 1945. március 29.

Az 1920-as évek végétől kibontakozó gazdasági válság hatására ismét megerősödő fajvédő szélsőjobboldaliság a harmincas években két fő irányzatra ágazott szét. A mérsékeltebb ág, amelyet Gömbös Gyula és Imrédy Béla neve fémjelzett, elsősorban az úri középosztályra támaszkodott, s kapcsolatát a hagyományos vezető rétegekkel bizonyos fokú radikalizálódása ellenére sem veszítette el. A másik, a radikálisabb ág, amelynek legismertebb vezetőjévé az évtized második felére Szálasi Ferenc vált, többet és bátrabban merített a német nemzetiszocializmusból, s bázisát a középrétegek alsó kategóriáira, a kispolgárság, sőt a munkásság és a szegényparasztság bizonyos köreire is kiterjesztette. A németek mindkét irányzatot támogatták, de kormányképesnek csak az elsőt tartották. Ezzel magyarázható, hogy Szálasi és emberei még a Sztójay vezette báborkormányban sem kaptak helyet, s egészen október 16-ig kellett várniuk a hatalomra, amikor a németek más politikai erőhöz már egyszerűen nem tudtak nyúlani.

Szálasi Ferenc 1897. január 6-án született Kassán. Ősei őrmények voltak, akik a 18. században telepedtek meg Erdélyben. Nagyapja Bécsbe költözött, s ott az Osztrák–Magyar Államvasutak alkalmazottjaként dolgozott. Apja katonai építésügyi tisztviselő volt, s mint ilyen, különböző garnizonokban

teljesített szolgálatot. Anyja egy olyan kassai családból származott, amelynek felmenői között magyarok és szlovákok egyaránt akadtak. A családi atmoszférát részben az apai szigor és nyersesség, részben anyja vallásossága és misztikumra való hajlama határozta meg.

Két fiútestvérével együtt Szálasi Ferenc is katonatiszti pályára került. Az elemi első négy osztályának elvégzése után apja a kőszegi katonai alreáliskolába küldte. Innen az egyik katonai főreálba, majd a bécsújhelyi katonai akadémiára került. Ennek befejezése után, 1915-ben hadnaggyá avatták.

1915 és 1918 között szinte megszakítás nélkül különböző frontszakaszokon harcolt. Mint főhadnagyot – Lakatos Gézához hasonlóan – a Vaskorona-rend III. osztályával tüntették ki, amit alacsonyabb rangú tisztek csak egészen kimagasló fegyvertényért kaphattak.

1921-ben felvették a Hadiiskolába, amelynek elvégzése után századossá léptették elő, és 1925-ben a vezérkarhoz osztották be. Később a Honvédelmi Minisztérium más osztályain is szolgált, sőt rövid időre Párizsban is megfordult. Sokat olvasott; elsősorban a történelem, a szociológia, a földrajz és a néprajz érdekelt. Tisztársai közül kitűnt különböző elméleti és gyakorlati ötleteivel, terveivel. Ezekben az években érlelődött meg benne saját elhivatottságának tudata is.

1929-ben csapatszolgálatra osztották be Debrecenbe. Egyik tisztársa, Kádár Béla szerint határozottan „kitűnt a többi századparancsnok közül. Embereivel törődött, közvetlenségével átlépett a tiszt és legénység közötti, megszokottan merev választóvonalon. Kivonulásoknál gyalog menetelt a század soraiban, pihenők alatt emberei közé ült, érdeklődött otthoni, családi körülményeik iránt. Alárendeltjei érdekében szókimondóan kiállt az előjáróknál. Legénysége határozottan szerette.” Ugyanakkor – jellemezte tovább Kádár – „egyéni magatartása mégis valósággal visszataszító volt. Elsősorban mérhetetlen, kóros önteltsége. Mindenkinél mindent jobban akart tudni, nemcsak katonai, hanem minden más téren is. Tudálékos volt, fölényes és nagyképű, minden ellenvéleményt személyes sértésnek fogott föl, semmiféle tekintélyt, tudást nem volt hajlandó elismerni. Önteltsége szokatlanul nagy és nem titkolt hatalomvágygal párosult. Mi akkor ezeket a tulajdonságokat csupán önimádatnak fogtuk fel. Egy pszichiáter azonban felismerhette volna, hogy ez az ember a szkizofrénia paranoid formájának kezdeti stádiumán már túljutott.”

1930-ban belépett a Magyar Élet Szövetség nevű titkos fajvédő társaságba, és megkezdte politikai elképzeléseinek formába öntését. Első röpirata 1931-ben jelent meg *Út és cél* címmel, amelyet 1933-ban *A magyar állam felépítésének terve* követett. Szálasi elképzelései, melyeket összefoglalóan előszeretettel nevezett hungarizmusnak, ebben az időben még nemigen különböztek a szélsőjobb mérsékeltebb, konzervatívabb ágának eszméitől. Bár totális revíziót hirdetett, és a magánkapitalizmusra államosításokkal és „tervgazdálkodással” kívánt „szabályozó befolyást” gyakorolni, a fasiszta programok radikalizmusa és demagógiája hiányzott írásaiból. A zsidókérdést például fel sem vetette, s a földkérdés ügyét is épphogy megpendítette. Röpiratai és tervezetei így nem annyira tartalmukkal, mint inkább szokatlan szóhasználatukkal hívták fel magukra a figyelmet. A szokásos „Szent István-i Magyar Birodalom” kifejezés helyett például Szálasi előszeretettel használta a „Hungária Egyesült Földek és Gyepű”, illetve a „Kárpát-Duna Nagy Haza” megjelöléseket.

Szálasi politizálását felettesei leplezetlen rosszállással nézték. Híre hamar eljutott a legfelsőbb politikai szintekig, s honvédelmi miniszterként Gömbös már 1931. augusztus 25-én figyelmeztette: „Ne politizálj, mert bajod lesz belőle.” Szálasi azonban nem hallgatott miniszterére (aki egyébként egyesek szerint fiataalkori önmagára ismert az agilis századosban), hanem tovább folytatta közéleti tevékenységét. 1935. március 4-én Nemzeti Akarat Pártja néven saját pártot alapított. Ezzel egyidejűleg nyugdíjazását kérte, ami 1935. május 1-jén meg is történt. Pártjának alakuló értekezlete Szálasi *Cél és követelések* című legújabb munkáját fogadta el pártprogramként. Korábbi írásaihoz képest ez már némiképp radikálisabb, „modernebb” volt. A hungarista birodalom ebben már egész Délkelet-Európát uraló nagyhatalomként jelent meg, megfogalmazta – ámbár nem Horthyval szemben – a vezérelv hazai alkalmazásának szükségességét, és követelte a „zsidószellem könyörtelen kiirtását”, valamint a „zsidónak mint fajnak” a kezelését.

Lassú radikalizálódása ellenére Szálasi eleinte kevés sikert aratott. Az 1936-os időszaki választásokon a pomázi kerületben csúfosan megbukott. A 12 ezer leadott szavazatból mindössze 942-t tudott megszerezni. Egy rendőrségi jelentés szerint ugyanebben az időben a párt taglétszáma nem haladta meg az egy-két ezer főt.

Később, a náci Németország befolyásának egyre erőteljesebb érvényesülése következtében a Nemzeti Akarat Pártja, illetve utódpártja,

a Nyilaskeresztes Párt tömegbázisa jelentősen megnőtt. Az 1939-es választásokon 31 mandátumot szerzett. A párt további megerősödését a kormányzat eredményesen gátolta. A rendőri és kormányzati ellenlépések közé tartozott, hogy magát Szálasit államellenes izgatás és felforgató tevékenység vádjával többször letartóztatták, és előbb háromhavi, majd háromévi (1938–1940) fegyházbüntetésre ítélték.

A börtönben töltött több mint három év alatt Szálasi lelki torzulásai mélyültek, mániákus fanatizmusa és vezéri elhivatottságtudata fokozódott. Ez abban is kifejeződött, hogy jegyzetfüzetét „társadalomfilozófiai” ábrákkal írta tele, s hogy Jézus családfáját felállítva kimutatta: a Megváltó nem zsidó eredetű volt, hanem ahhoz a „godváni” fajhoz tartozott, amellyel – úgymond – a magyarság is rokonságban áll.

1940 őszétől, Szálasi kiszabadulásától 1944 tavaszáig, a német megszállásig a nyilasmozgalom defenzívában volt. Erre kényszerítette Teleki, majd Kállay néhány erélyes intézkedése, valamint az is, hogy az „úri fasiszták”, azaz Imrédyék 1940 októberében kiváltak a kormánypártból, és saját szélsőjobboldali pártot alakítottak. Szálasi – nem alaptalanul – vetélytársat látott Imrédyben, s ezért a két párt szoros együttműködését ellenezte. Hívei közül ugyanakkor sokan megigézve hallgatták a parlamentben az imrédyista képviselőket, akik a nyilasvezéreknél sokkal színvonalasabb beszédeket tartottak.

Az ország német megszállását Szálasi történelmileg jelentős fordulatként értékelte. Az új kormányt azonban, amelyben sem ő, sem hívei nem kaptak helyet, nem tartotta elég radikálisnak. 1944 márciusában – írta – csak „kormányváltás”, s nem „rendszerváltás” történt. Várta, leste a pillanatot, hogy végre ő kerülhessen hatalomra. Ez a pillanat 1944. október 16-án jött el, amikor a kiugrási kísérlet összeomlott, s a németeknek Szálasin kívül nem volt már más adu a kezükben. Horthy ugyan csak miniszterelnökké nevezte ki, de november 4-től Szálasi az újonnan kreált „nemzetvezetői” posztot is betöltötte. Ezzel gyakorlatilag a kormány és az államfő hatalmát egyesítette a kezében.

1944 októberében, a nyilas-hatalomátvétel pillanatában a támadó orosz ékek már a Tiszánál álltak, december elején megkezdték Budapest bekerítését, s december végén Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Szálasit és többnyire hozzá hasonlóan beteg társait ez mit sem zavarta. Székhelyüket a Dunántúlra, előbb a Bakonyba, majd Kőszegre helyezték át, és tobzódtak, tetszelegtek a régen várt szerepekben. Működésüket azzal

kezdték, hogy az államigazgatás vezető posztjaira egy-egy „nyilas testvért”, esetleg imrédyistát állítottak. Meghirdették egy új, egymilliós hadsereg felállítását. A néhány hét alatt, amely rendelkezésükre állt, azonban csak két hadosztályt tudtak felfegyverezni: a Szent László hadosztályt és a Hunyadi SS páncélgránátos hadosztályt. Megkezdődött a szabad rablással egybekötött „totális zsidótlanítás”, amelybe a budapesti zsidóságnak több mint harmada, közel 100 ezer ember pusztult bele. Rendeletet adtak ki a Dolgozó Nemzet Hivatal Rendje felállításáról, amely 14 osztályba sorolva, az olasz korporációs eszme szerint tagolta volna a társadalmat. Maga Szálasi mint „szövőmunkás”, amivé a börtönben képezték ki, a munkások hivatásrendjének az élére kívánt állni. S miközben légvárakat építettek, a legteljesebb mértékben kiszolgálták a németeket. Nemcsak az ipari berendezések, egészségügyi felszerelések, műkincsek Németországba szállítását támogatták, hanem eleinte a lakosság kitelepítését is. Mindazokkal szemben, akik ellenállást merészeltek kifejtetni, a Nemzeti Számonkérő Szék járt el, számos halálos ítéletet kiróva és végrehajtva még az utolsó napokban is.

A nemzetvezetőt és „munkatörzsét” szállító vonatszerelvénnyel 1945. március 29-én hagyta el Kőszeget, és lépte át a határt. Áprilisban Salzburgban tartózkodtak, majd továbbmentek Augsburgba. Május elején az amerikaiak letartóztatták, és október 3-án kiszolgáltatták az új magyar hatóságoknak.

Szálasi Ferencet a Népbíróság háborús főbűnösneként halálra ítélte. Az ítéletet 1946. március 12-én hajtották végre.

Magyarország(ok)
a két világháború között

Én egymagamban állok középén.
Ti keresztények vagytok vagy zsidók,
Konzervatívok vagy radikálisok,
Nemzetiek vagy szocialisták,
Vadmagyarok vagy berlinimádók,
Dologtalanok vagy hadseregszállítók.

Egy szomorú véget ért – 1919 őszén Héjjas Iván emberei agyonverték –, fiatal magyar jogakadémiai tanár, Buday Dezső kategorizálta így hazájának megosztottságait, és jelölte ki saját, „táborok” közötti helyét egyik kéziratban maradt versében az első világháború kitörése után néhány hónappal.¹ A valóság ilyen vagy ehhez hasonló, bináris párokon nyugvó értelmezésével Buday nem állt egyedül. A „nemzetközi Sodomává” vált Budapest és a romlatlan vidék, kozmopolitizmus és nacionalizmus, radikalizmus és tradicionalizmus, modernség és provincializmus, haladás és maradás, ateizmus és vallásosság túlhangsúlyozott szembeállításai különösen a szellemi életet, illetve annak képviselőit jellemezte. A konzervatív nemzeti és a modern polgári áramlatok világlátása, etikája és stíluseszménye közötti különbségeket abszolutizálva – ekkor és a későbbiekben – sokan egyenesen a századvég és a századelő magyar irodalmának „kettészakadásáról” beszéltek. Közéjük tartozott Herczeg Ferenc, aki Bródy Sándor *Dadá*-ját bírálva 1902-ben azt állapította meg, hogy a gyorsan felépült főváros társadalmilag és kulturálisan egyaránt elszakadt az országtól, s „a nemzettel, mely körös-körül a provinciákat lakja, semmi belső közössége nincs”. 1904-ben, amikor Jókai örökébe lépve a Petőfi Társaság elnöki tisztét átvette, megismételte lesújtó véleményét a nyelvben, erkölcsében és „vegyi összetételében” idegenné lett Budapesttel és annak íróival szemben. Hasonló szellemben nyilatkozott a konzervatív Kisfaludy Társaság nagy tekintélyű elnöke, Beöthy Zsolt is.² A szervezet

1908. február 9-ei közgyűlésén kijelentette: „Itt a réginek és az újnak, a hagyományos és az áhított rendnek meg nem tisztult, egymást át nem ható, zavaros keveredése; ott meg áthatni nem is akaró, éles, értetlen és mindent kockáztatni kész ellentétbe szegeződése. Az irodalomban is megjelent, s napról napra élesedik ez a vétkes ellentét.”³ A kialakult vitában Herczeg és Beöthy mellett foglalt állást Riedl Frigyes, Réz Mihály, Bartha Miklós és Mikszáth Kálmán is.

A jelen és a múlt feszültségeinek ellentétpárokban való láttatását a szel- lemtörténet térnyerése is elősegítette. A filozófusok és az irodalomtörté- nészek mellett ez az irányzat a történész Szekfű Gyulára is erőteljesen hatott. Az 1918-ban megjelent *A magyar állam életrajza* című rövid szintézisének egyik legfontosabb módszertani újítása a magyar múlt szereplőinek be- sorolása volt a Habsburg-ellenes mozgalmakat vezető „keleti” és protes- táns „kismagyarok”, illetve a velük szembeállított „királyhű”, katolikus és nyugati „nagy magyarok” időtlenített típusaiba.⁴ Szekfű kortársa, Farkas Gyula az irodalmi élet irányzatait és alakjait vizsgálva jutott el hasonló absztrakciókig. A néplélek területileg is elkülönülő fejlődését szerinte az idézte elő, hogy a reformáció időszakában az Alföld lakosságának nagy része protestáns lett, míg a Dunántúl katolikus maradt. A különbségeket a későbbiekben még hangsúlyosabbá tette, hogy Nyugat-Magyarország a Habsburgok birodalmához tartozott, és így folyamatosan német hatások alatt állt, míg az Alföldön a török uralkodott. Ez magyarázza, hogy a felvilágosodás korában útjára induló új magyar kultúra és irodalom du- nántúli és észak-magyarországi irányzata egymástól jóformán függetlenül alakult ki.⁵

A két világháború között különösen Németh László írásaiban burján- zott a bináris típusú fogalomalkotás. *Sznobok és parasztok* című 1934-es vitacikkében valóságos tárházát gyűjtötte össze, illetve alkotta meg a ma- gyar irodalom „két pólusát” minősítő fogalmaknak és jelzőknek. Eszerint a „sznobok” jelentették az irodalom „hatvanhetes”, „európai”, „művelt” és „fehér nadrágos angol vagy francia” ágát, míg a velük szemben álló „pa- rasztok” szinonimái a „negyvennyolcasság”, a „szarmataság”, az „őserő”, a „kolbászszag” és a „szeméremköténykés bennszülött” voltak.⁶ A két tábor jellemzésére néhány év múlva bevezette a „mélymagyar” és a „törzsökös magyar”, illetve a „híg-magyar” és a „jött-magyar” minősítő kategóriáit, amelyekbe – az irodalmi értéket a származással összekapcsolva – az egész modern magyar irodalmat besorolta.⁷

A polgári irodalom képviselőit, az úgynevezett urbánusokat ugyan- csak jellemezte az ellentétpárokból való gondolkodás. A *horogkeresztes hadjárat* című könyvében, amely a Hitler hatalomra jutása által előidézett sokk hatása alatt született, Ignótus Pál úgy osztotta bal- és jobboldaliakra a múlt ismert szereplőit és saját kortársait, hogy minden pozitív értékkel a baloldalt, és minden negatív értékkel a jobboldalt ruházta fel. „Túl az alkalmi baloldalon, túl a szociális baloldalon is, van egy történelmi, ha ugyan nem örök baloldal: az értelem maga” – írta.⁸ Erre reagálva Németh László szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „a bal- és jobboldalnak az a korhadt ellentéte”, amelyről Ignótus ír, az „egész világon összeomlóban van”, speciálisan Magyarországon pedig „a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint, s a kettőt együtt akarja elsöpörni”.⁹ A „harmadik oldal” egyik képviselője, Erdélyi József viszont maga is használta Ignótus felosztását, csak éppen ellenkező előjellel. A *Vezérhez* című, Gömböst magasztaló versében írta: „az élet vize jobb felől forr, a halál vize bal felől, válassz, magyar. Ifjít az egyik, a másik vénít és megöl.”¹⁰

A valóság vagy a valóság egy szeletének dichotóm felosztása, s az egyik oldal csupa jó és a másik kizárólagosan rossz tulajdonságokkal való felru- házása azóta is jellemzi a magyar közéletet. A második világháború utáni évtizedekben ilyen volt például az országok béke- és háborúpártiakra, la- kóiknak pedig haladókra és reakcióskra való felosztása. Legújabbban pedig az az állítás terjed, hogy két Magyarország van: Szent Istváné, amelyhez a „jó magyarok” tartoznak, és Kun Béláé, amelynek „idegenszívűek” a lakói. Az előbbi 1100 éves, az utóbbi 110 éves. Előbbi eltéphetetlen szálak- kal kötődik a koronázási jelvényekhez és a múlt más szimbólumaihoz, az utóbbi számára viszont „a Szent Korona svájci sapka, a pápa cápa, a Szent Jobb pedig tetemcafát”.¹¹ Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a két világháború közötti Magyarország esetében valóban beszélhetünk-e az ország, illetve a lakosság bármilyen kettészakadásáról, s ha nem, akkor melyek voltak a társadalom, a politikai pártok és a szellemi – elsősorban irodalmi – élet tényleges törésvonalai.

Statisztikai adatok

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Magyarország népessége 1920 és 1930 között 7,9 millióról 8,6 millióra nőtt, s az 1 km²-re eső népsűrűség ezzel 85,8-ról 93,4-re emelkedett. Az össznépesség közel kétharmada 1079 „nagyközségben” és 2277 „kisközségben”, kicsit több mint egyharmada pedig a 11 törvényhatósági jogú és 45 megyei városban lakott. Budapest lakóinak a száma erre az időre elérte az 1 milliót. 100 ezren felüli lélekszámmal a székesfővároson kívül csak Szeged és Debrecen büszkélkedhetett. Tekintettel azonban arra, hogy a lakosság 21,8%-a – közel 2 millió fő – úgynevezett külterületen, vagyis tanyán, pusztán és uradalomban élt, közigazgatási szempontból viszont jelentős részük városlakónak minősült, a ténylegesen városi lakosság aránya nem sokkal haladhatta meg a 25%-ot.

A 8,6 millió főből a „gyengébb nem” képviselői közé tartozott 4 438 209 lélek, vagyis 1000 férfira 1045 nő jutott. Kor szerint tizenöt évesnél fiatalabb volt az összlakosság 27,5%-a, tizenöt–ötvenkilenc éves a 62,6%-a és hatvan évnél idősebb a 9,8%-a. A születéskor várható átlagos élettartam az első világháború előtti csaknem negyven évről erre az időre ötven évre emelkedett. A magyar anyanyelvűek aránya 92,1%-ot, a németeké 5,5%-ot, a szlovákoké 1,2%-ot, a horvátoké 0,3%-ot, a románoké, valamint a bunyevácoké és sokácoké 0,2–0,2%-ot, a szerbeké pedig 0,1%-ot tett ki. Az egyéb kategóriába soroltak (0,4%) zöme letelepedett cigány volt. Felekezeti szempontból a többség (64,9%) a római katolikus vallást követte, akik után a reformátusok (20,9%), majd az evangélikusok (6,1%) és az izraeliták (5,1%) következtek. A görögkatolikusok aránya 2,3%-ot, a görögkeletieké pedig csak 0,5%-ot tett ki. Írni és olvasni a hat éven felüli lakosság 90,4%-a tudott, s a magyar nyelvet az összlakosság 98%-a és a nem magyar anyanyelvűek 74,2%-a bírta.¹²

Foglalkozásszerkezeti szempontból hagyományosan tíz főcsoportot különböztettek meg a népszámlások. Ezek a következők voltak: (1) őstermelés, vagyis döntően mezőgazdaság, (2) bányászat és kohászat, (3) ipar, (4) kereskedelem és hitel, (5) közlekedés, (6) közszolgálat és szabadfoglalkozás, vagyis köztisztviselők, közalkalmazottak és egyéb értelmiségiek, (7) véderő (katonák, rendőrök és csendőrök), (8) külön meghatározás nélküli napszámosok (zömmel kubikosok), (9) házi cselédek, (10) egyéb és ismeretlen (háromnegyedrészt nyugdíjasok és tőkepénzesek). Az egyes kategóriákban foglalkoztatottak pontos száma és aránya 1930-ban így alakult:

Foglalkozási főcsoport	Szám	%
Őstermelés	4 499 393	51,8
Bányászat és kohászat	115 041	1,3
Ipar	1 883 257	21,7
Kereskedelem és hitel	469 059	5,4
Közlekedés	338 875	3,9
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	434 782	5,0
Véderő	72 541	0,8
Napszámosok k. m. n.	122 338	1,4
Házi cselédek	197 179	2,3
Egyéb és ismeretlen	555 854	6,4
Összesen	8 688 319	100,0

Thirring Lajos, a népszámlálás második kötetéhez csatolt bevezetőjében mindezek alapján teljes joggal szögezte le, hogy Magyarország még 1930 körül is „túlnyomóan agrárállam” volt.¹³

A foglalkozási főcsoportokon belül az 1930-as census számos alkategóriát különböztetett meg. Az őstermelők például erdészekre, vadászokra, szénégetőkre, méhészekre, haltenyésztőkre, halászokra, kertészekre és a tulajdonképpeni mezőgazdálkodókra különültek. Az utóbbiakon belül azután, akik az összes őstermelő 99%-át adták, találunk „önálló birtokosokat és bérlőket”, „segítő családtagokat”, „tisztviselőket”, „gazdasági cselédeket”, valamint „földműves napszámosokat”. A birtokosok és bérlők – földjük nagysága szerint – további nyolc alcsoportra oszlottak. Ennek és az 1935-ös birtokstatisztikai felvétel jóval részletesebb adatainak alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarországi földbirtokstruktúrát az 1920-as földreform ellenére a szélsőséges kategóriák igen erős túlsúlya jellemezte. Miközben az 5 katasztrális holdnál kisebb birtokok az összes földbirtokok számának háromnegyedét (74,7%) tették ki, területük csak az összes földbirtok területének egytizedét (10,2%) foglalta el. Tehát közel 1,2 millió földbirtokra alig több mint 1,5 millió katasztrális hold föld jutott, s így az átlagos birtoknagyság ebben a kategóriában csak 1,3 katasztrális holdra rúgott. A skála másik végén fordított volt a helyzet. A nagybirtokok óriási területeikkel tűntek ki. Az 500 holdon felüli 2431 birtokra (0,15%) 5,57 millió katasztrális hold, vagyis az összes föld 37,7%-a esett. Az átlagos birtoknagyság ebben a kategóriában tehát elérte a 2366 katasztrális holdat.

A leggazdagabb földbirtokos, herceg Esterházy Pál majdnem annyi – több mint 200 ezer katasztrális hold – földet mondhatott a magáénak, mint amennyit több mint 600 ezer 1 katasztrális hold alatti birtokkal rendelkező kistulajdonos birtokolt. A birtokok számának és területüknek a részletes megoszlása az alábbi képet mutatta:¹⁴

Birtokcsoport	Földbirtokok száma és %-a	Földterület kat. holdban és %-ban
1 kat. hold alatt	628 431 (38,5%)	236 417 (1,5%)
1–5 kat. holdig	556 352 (34,0%)	1 394 829 (8,7%)
5–10 kat. holdig	204 471 (12,5%)	1 477 376 (9,2%)
10–20 kat. holdig	144 186 (8,8%)	2 025 946 (12,6%)
20–50 kat. holdig	73 663 (4,5 %)	2 172 300 (13,6%)
50–100 kat. holdig	15 240 (1%)	1 036 162 (6,4%)
100–200 kat. holdig	5 792 (0,3%)	805 164 (5%)
200–300 kat. holdig	2 126 (0,1%)	516 875 (3,2%)
300–500 kat. holdig	1 714 (0,1%)	663 676 (4,1%)
500–1 000 kat. holdig	1 362 (0,1%)	944 250 (5,9%)
1 000–10 000 kat. holdig	986 (0,06%)	2 382 059 (14,8%)
10 000–100 000 kat. holdig	83 (0,00%)	2 217 534 (13,7%)
100 000 kat. hold felett	1 (0,00%)	209 256 (1,3%)
Összesen	1 634 407 (100%)	16 081 844 (100%)

A gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatottak a népszámlás szerint önállóakra, tisztviselőkre és a „segédszemélyzethez” tartozókra oszlottak. Az önállókról megtudjuk, hogy egyedül dolgoztak, vagy tartottak-e „segédszemélyzetet”, s ha igen, milyen nagyságrendben. A „segédszemélyekről” pedig azt, hogy „segítő családtag”, „művezető, illetve előmunkás”, „segéd, illetve munkás”, valamint „tanonc” vagy „szolga” minőségben alkalmazta-e őket munkaadójuk, továbbá – ha például az ipart vesszük – azt is, hogy a 14 regisztrált iparág közül pontosan melyikben dolgoztak. Az iparvállalatok alkalmazottaik száma szerinti megoszlásából megállapítható, hogy a kis- és középüzemekben csaknem annyi munkás dolgozott, mint a 20 főnél nagyobb segédszemélyzettel rendelkező üzemekben, vagyis a gyárakban. Feltűnő volt a segéd nélkül vagy egy segéddel dolgozó önállók magas száma is:¹⁵

Nagyságkategória	Vállalatok száma	Segédszemélyzet száma
Segéd nélkül	135 804	–
1 segéddel	43 843	43 843
2 segéddel	20 111	40 222
3–5 segéddel	16 418	59 303
6–10 segéddel	4 628	34 278
11–20 segéddel	2 009	28 587
20-nál kevesebb segéddel	222 813	206 233
21–50 segéddel	1 107	34 246
51–100 segéddel	404	28 519
101–200 segéddel	214	30 383
201–300 segéddel	86	21 004
301–500 segéddel	74	28 091
501–700 segéddel	19	10 833
701–1000 segéddel	25	20 684
1000-nél több segéddel	30	60 104
20-nál több segéddel	1 959	233 864
Összesen	224 772	440 097

A fenti adatok alapján már idézett bevezetőjében Thirring Lajos három „nagy társadalmi kategóriát” különböztetett meg: a „polgárságot”, vagyis az önállókat (39,3%), a „szellemi munkásokat”, vagyis az értelmiségi és a tisztviselő rétegeket (5,9%), valamint a „fizikai munkásokat”, vagyis a segédszemélyzetet (53,9%). Maga is tudta és hangsúlyozta azonban, hogy ez „a hármass csoportosítás [...] csak durva tájékoztató értékkel bír”, s hogy „a népesség társadalmi szerkezetéről megközelítően élethű fényképet csupán a kisebb egynemű embercsoportok összefoglalása útján” kaphatunk.¹⁶

A mindenkori magyarországi népesség társadalmi szerkezetének teljes vagy részleges rekonstruálásához, továbbá belső feszültségeinek és törésvonalainak azonosításához tehát a népszámlálások adatsorai nem elegendők. Ehhez számos egyéb – kvantitatív és narratív – forráscsoport tanulmányozása szükséges. Ilyenek például a gazdacímterek, amelyekből az egyes birtokok művelési ágak szerinti megoszlása és kataszteri tiszta jövedelme, valamint tulajdonosaik állapíthatók meg név szerint, valamint a bevételekről informáló jövedelem- és adóstatistikák. Az egyes társadalmi rétegek

közötti 1930–1931-es jövedelemmegoszlásra Matolcsy Máttyás végzett alapos számításokat. Matolcsy – a népszámlálások kategóriáitól némileg eltérve – tíz társadalmi csoportot különböztetett meg, és ezek jövedelmeit az alábbiak szerint átlagolta:¹⁷

Társadalmi réteg	Számuk (ezer fő)	Arányuk (%)	Egy főre jutó jövedelem (pengő)	Jövedelem az átlaghoz viszonyítva (%) (534 pengő = 100%)
Nagybirtokosok és nagypolgárok	52	0,6	17 800	3 333
Középosztály	1 582	18,2	1 050	197
Parasztok (10–100 kat. hold)	748	8,6	432	81
Bányászok és kohászok	112	1,3	427	80
Ipari és közlekedési munkások	1 903	21,9	376	71
Önálló kisiparosok	468	5,4	320	60
Ipari napszámosok	224	2,6	250	47
Parasztok (1–10 kat. hold)	1 750	20,1	227	43
Mezőgazdasági cselédek	560	6,9	205	38
Mezőgazdasági napszámosok	1 250	14,4	183	34
Összesen	8 688	100,0	534	100

Matolcsy összeállítása egy olyan pillanatban készült, amikor Magyarországot is gazdasági válság sújtotta. Az ezt megelőző és az ezt követő évek jövedelem- és adóstatisztikáit alapul véve nyilván más számokat kapott volna. A különböző társadalomrajzok és egyéb források alapján biztosra vehetjük azonban, hogy a felső és alsó rétegek jövedelmei között a gazdasági prosperitás éveiben is aránytalanul nagy különbségek mutatkoztak.

Társadalmi modellek és ellentétek

A statisztikák és más források elemzése, valamint az egyéni tapasztalatok alapján az 1930 körüli magyarországi társadalomról napjainkig számos értelmező leírás született. Ezek közül négy kortársi elemzést mutatunk be: Weis István konzervatív szociálpolitikusét (1930), C. A. Macartney brit történészét (1934), Szekfű Gyula konzervatív történészét (1934) és Erdei Ferenc baloldali radikális társadalomkutatóét (1943–1944). Célunknak mind a négy szerző esetében értelmezéseik rövid összefoglalását, s nem azok tudomány- vagy esztétörténeti helyének a kijelölését tekintettük.

Állam- és jogtudományi tanulmányainak befejezése után Weis István (1889–1973) a Belügyminisztérium, majd 1920-tól a Népjelölti és Munkaügyi Minisztérium főtitviselőjeként dolgozott. Elsősorban a falusi közigazgatás és szociálpolitika kérdései érdekelték. Az 1927-ben indult *Magyar Szemle* legbelsőbb szerzői köréhez tartozott. A *mai magyar társadalom* című út-törő munkája 1929-ben készült, és 1930-ban jelent meg a *Magyar Szemle* könyvsorozatának második köteteként. Weis három dimenzióban – településforma, társadalmi struktúra és a gazdasági tevékenység jellege (közvetlen termelés, szellemi munka, törvényhozás és államigazgatás) – vizsgálta a magyar társadalom jellegzetességeit. A statisztikákból nyert egzakt adatok mellett nagyban támaszkodott a különböző korabeli néprajzi és szociográfiai leírásokra, falumonográfiákra és saját egyéni megfigyeléseire is.

A 8,6 millió magyar állampolgárt Weis négy nagy csoportra osztotta. A társadalmi piramis csúcsán a „felső négyezer” helyezkedett el, akiket lényegében a közép- és nagybirtokos történelmi arisztokráciával, valamint az újonnan nemességet nyert nagypolgársággal azonosított. Alattuk foglalt helyet a középbirtokosokból, üzem- és üzlettulajdonosokból, tisztviselőkből, alkalmazottakból és egyéb értelmiségiekből álló „középosztály”, vagyis nagyjából az érettségizettek, illetve középiskolát végzettek rétege, amelynek nagyságát – Matolcsytól eltérően – az összlakosság közel 10%-ára (300 ezer kereső és családtagjaik) becsülte. A „felső négyezer” és a középosztály együtt alkották az „úri rendet”, amelynek egyedeit az anyagi függetlenség, műveltség, társadalmi befolyás és politikai irányító szerep változó arányú kombinációja tartotta össze.

Az „úri rendtől” elkülönült a „kendek világa”, vagyis a „nép”. Ezen belül első helyen álltak a „kispolgárok”, akik közé az 5 és 100 hold közötti „kisgazdákat”, a 10 és 100 hold közötti bérlőket, a segéd nélkül, továbbá az

egy vagy két segéddel, illetve tanonccal dolgozó „kisiparosokat”, valamint a közelebből nem definiált „kiskereskedőket” sorolta. A „kisgazdaosztály” nagyságát – a családtagokkal együtt – 1 millióra, a kisiparosokét félmillióra taksálta. A társadalom talapzatát a negyedik nagy csoportot képező „szegény emberek” alkották. Közéjük tartoztak mindazok, akik „nincstelenek” voltak, vagyis nem rendelkeztek számottevő vagyonnal, illetve „kétkezüik munkájából” éltek: a „földműveszegénység” (5 katasztrális hold alatti törpebirtokosok, mezőgazdasági napszámosok, gazdasági cselédek), a városi munkások, a „magasabb osztályokból lecsúszott szellemi foglalkozásúak és magasabb műveltségű munkanélküliek”, valamint az elcsatolt területekről érkezett és új egzisztencia teremtésével küszködő „menekültek” (350 ezer fő). E rétegek együttesen az összlakosság mintegy 70%-át tették ki.

A vagyon és jövedelem, valamint a foglalkozás és az iskolázottság kritériumai alapján kialakított hierarchián belül Weis számos feszültséget és ellentétet azonosított. Úgy vélte, hogy a nagy célokban való egyetértés és a társadalmi szolidaritás elve helyett, amely az angol-amerikai viszonyokat jellemezte, Magyarországon többnyire „a szétválasztó erők győzedelmeskednek”. „A régi mágnás lenézi az új bárót, sőt az ősmagyar családból származó indigénát is; a bankár vagy gyáros báró lenézi a tisztviselői arisztokráciát, azonban – nagyobb műveltségére vagy legalább munkateljesítményére hivatkozva – a régi grófot is; a felsőbb osztályok lenéznek az elerőtlenedett, anyagi tönk szélére került középosztályt, amely nemcsak az alsóbb osztályokkal szemben érvényesíti olykor beteges hiúságként feltűnő és bántóan, de csak külsőségekben érvényesülő osztálytudatát, hanem a mágnástisztelet ellenére felfelé is, bírálván a felsőbb osztályok önzését és élvezetvágyát; a földműves lenézi a kereskedőt, a városi embert, a kabátosokat; ez legjobban nyilvánul a módos nagyparasztnál. Lenézi azonban a törpebirtokost, a napszámost is; a gyári munkás Marxista megvíthatatlan elméletének talapzatáról megveti az összes polgári osztályokat, de a szakszervezetekbe nem tömörült osztályon kívülieket is.”¹⁸

Legnagyobb és egyik legérzékenyebb törésvonalnak Weis az „urak” és a „nép” közötti elkülönülést tartotta, amely nemcsak a társadalmi, hanem a politikai életet is jellemezte. A képviselőház összetételéről írva kiemelte, hogy a honatyák közötti valódi „árok” nem a pártok szerinti hovatartozásnak felel meg, hanem azt a határvonalat követi, amely „az úgynevezett jó társaságbeli embereket a társaságon kívüliektől elválasztja”. Ezt az elválasztó vonalat érdekből vagy más okokból egyesek átléphetik, ám „az árok két

partján állók kölcsönös bizalmatlansága ezzel igen kevésbé enyhül”.¹⁹ Az urak világával szembeni ellenszenv, illetve a „fölfelé törés vágya” a társadalom talapzatát alkotó falusi és városi „szegények” körében tűnt számára a legerősebbnek. „A kispolgári rétegekben – írta – olykor még felcsillan a régi rendiségnek valamelyes nyoma, a helyzettel megelégedettség, vagy legalább a helyzetben megnyugvás. Idelent azonban a tényleges helyzetet bilincsnek tekintik, amelyet szét kell feszíteni. A viszonylagosan legjobb helyzetben levő gyári munkásnak sem ideálja az a munkaköri, társadalmi helyzet, amelyben van.”²⁰

Hasonlóképpen fontosnak, ám korlátozottabb érvényűnek vélte az izraelita vallású, illetve zsidó származású állampolgárokkal szemben megnyilvánuló ellenérzést, amelyet elsősorban a középosztályon belül diagnosztizált. Ennek alapvető okát az egyes foglalkozási ágakon belüli érdekharcban fedezte fel. A háború előtt – nyúlt a statisztikákhoz – „nemcsak a kereskedelem és ipar terén foglaltak el a zsidók vezető szerepet, hanem a szellemi szabadfoglalkozások tekintetében is döntő jelentőséghez jutottak. A nagykereskedő házak tulajdonosai, az ipari érdekeltségek vezetői, a bankvezérek csaknem kizárólag közülük kerültek ki, de ők adták a magántisztviselői kar 60, az ügyvédi kar 52%-át, a magánorvosok kétharmadát is.” Ugyanebben az időben „a régi középosztály válságos évtizedeit élte, ami úgy az anyagi, mint az erkölcsi alap leromlásával járt”. E két tényező, valamint a régi és az új középosztály közötti kulturális különbségek okozták, hogy „a trianoni Magyarországon tagadhatatlanul van jó adag antiszemitizmus, ha az a tüntetések és egyéni akciók korszakából a meggyőződés korszakává érett is, és kormányzati intézkedésekben, különösen pedig a közgazdasági élet mezején egyáltalán nem érvényesül”.²¹

Kisebb mértékben, de jelen volt az antiszemitizmus a kispolgárság és a vezető elit köreiben is. A kispolgárságon belül ez főleg a kiskereskedőkkel szemben nyilvánult meg, akiknek „az országos arányon messze túlmenő hányada zsidó”, s akiknek a társaskörei a vidéki városokban éppen ezért „hova-tovább azoknak gyülekező helyeivé váltak, akik az úgynevezett úri kaszinóba nem vették fel, vagy ott nem jól érezték magukat”.²² A „felső négyezren” belül pedig természetesen az újonnan bárósított gyárosokkal, nagykereskedőkkel és bankvezérekkel szemben mutatkozott meg, akik szinte kizárólag zsidó származásúak voltak, s akiket ezért minden „fényűzés, hatalom, műveltség, esetleg igazi jó szív ellenére valami láthatatlan válaszfal” vett körül.²³

A négy nagy településtípus – tanya, falu, város, főváros – belső életének leírása során Weis részben finomította és konkretizálta a makroszinten diagnosztizált ellentéteket, részben további – korlátozottabb érvényű – szembenállásokra és elkülönülésekre mutatott rá. A falvakon belül két nagy társadalmi csoportot különböztetett meg. A „művelt osztálybeliek” közé sorolta a földesurat, gazdatisztet, jegyzőt, lelkészt, tanítót, orvost, gyógyszerészt, valamint a tehetősebb és befolyásosabb gazdákat és a jobb iparosokat. Vagyis azokat, akik „az irányt megadják”. A másik csoportba „a kevésbé tehető vagy valamely ok miatt tekintélyüket veszített gazdák, kontáriparosok, a zsellérek, napszámosok, nincstelenek” kerültek. Ez a két réteg – írta – „egymás mellett él”, „de egymással nem érintkezik. Mulatságaik fejlettebb falvakban egy időben vannak, de különböző helyeken. Az alsóbbak irigylük a felsőbbeket, a felsőbbek lenézik az alsóbbakat”.²⁴ Vagyis ugyanazt állapította meg a kisközösségek szintjén, mint amit a szegény emberek vágyairól és törekvéseiről szólva általánosságban is megfogalmazott.

A falvak belső viszonyainál is finomabban írta le a vidéki városok társadalmi hierarchiáját. Ennek csúcán a középosztály különböző csoportjai helyezkedtek el. Legnagyobb presztízzsel a „vármegyei tisztviselői kar” és „hátvédjük, a környék közép- és nagybirtokos osztálya” rendelkezett, akik közé a különböző hatóságok vezetői, és esetleg még a lovassági tisztek és a gyalogsági törzstisztek kaphattak bebocsátást. Ez a réteg – a „notabilitások köre” – döntött minden fontos kérdésben. Nekik ellentmondani csak az mert, aki a társadalmi érvényesülésről egyszer s mindenkorra lemondott. Idejüket és erejüket a „hatalom birtokáért és megtartásáért folytatott harc számtalan változata”, valamint a „reprezentálás”, vagyis a „nagy ebédek, vacsorák sorozata” foglalta le. Szellemi életet viszont alig éltek. „Irodalom és művészet iránt kevés az érzék és kicsi az áldozatkészség” körükben.

A második csoportot azok a „vezető klikkben elhelyezkedni nem tudó” keresztény tisztviselők, bírák, tanárok, ügyvédek, orvosok és „rég patinás nevű, de vagyoni erőben teljesen megfogyatkozott” nemesi családok alkották, akiknek a főtértől távolabbi és többnyire háromablakos házaiból „nem ritkán gondos Beethoven-interpretáció csendül ki az utcára”, és akiknek régi biedermeier bútorai között olykor több nemzedék által gyűjtött könyvtárak maradékára csodálkozhatott rá a vendég.

A harmadik csoportba a „gazdag ügyvédek, orvosok, kereskedők tömege” tartozott. Ez a „túlnyomóan zsidókból álló réteg” a város legszebb lakásaiban lakott, szobáik falát valódi olajfestmények díszítették, ők adtak

munkát a legjobban fizetett háztartási alkalmazottaknak, érdeklődtek a művészetek és a modern társadalomtudományok iránt, s nem egy közülük otthonosabban mozgott „Bergson bölceletében, Le Bon tömeglélektanában, mint saját közvetlen környezetében”. „Nagyobb városban társaskörük van, amelyet dacból fenntartottak, azonban nem használnak ki; kisebb városban az egyetlen úri kaszinónak tagjai ugyan, azonban az már ritkán történik meg, hogy az első társaság konzervatív öreg urainak kártyajátszmájában állandó társak legyenek”.

Mindhárom csoporttól elkülönült egy negyedik: a városi tisztviselői kar, amelynek feje a polgármester, második embere pedig a gazdasági tanácsos volt. Az olyan városokban, amelyek nem voltak megyeszékhelyek, ez a csoport állt az élen. A megyeszékhelyeken azonban a polgármester is csak jogi elsőbbséget élvezett, egyébként minden téren a „megyei klikk” mögé szorult. A városi tisztviselői karba nem helybéliek számára éppoly nehéz, sőt nehezebb volt bejutni, mint a vármegyei urak közé. Az új állások várományosai „a polgári családokból származó szellemi szabadfoglalkozásúak, főleg azonban nagykereskedők, önálló iparosok és városaink nagy részében a nagygazdák” gyermekei voltak.²⁵

E négy középosztályi csoporttal és a nagygazdákkal, akik különösen az alföldi városokban alkottak önálló réteget, állt szemben a „városok lakosságának túlnyomó többsége”. Vagyis a kispolgárok, akiknek az életmódja „középen áll a felsőbb osztályok és a munkások életszínvonala között”, az ipari munkásság, amely „a többi alsó osztálytól nem különül el oly élesen, mint a székesfővárosban”, valamint a napszámosok és a mezőgazdasági munkások, akiknek a vidéki városok lakosságából „legrosszabb a helyzete”.²⁶

A fővárosban élő egymillió ember viszonyrendszeréről hasonlóképpen plasztikus társadalomrajz Weis könyvében nem olvasható. A szerző ezt – meggyőzően – azzal indokolta, hogy „Budapest nem egység, nem valami határozott, körülhatárolt, egyöntetű alakulat”, hanem különböző jellegű kerületek konglomerátuma. A külső munkáskerületek (Kispest, Pesterzsébet, Újpest stb.) alkotta gyűrűn belül a budai Várnegyed, a Víziváros és a régi Óbuda házaiban részben a német eredetű polgárság maradéka, részben a kormányhivatalok tisztviselői laktak. A Gellért-hegy déli lejtője és Kelenföld-Lágymányos nagyrészt ugyancsak a tisztviselők és az „intellektuális osztályok jellegzetes fészke” volt, míg az Andrássy út környékén a „zsidó vagy zsidó eredetű, jó jövedelmű orvosok, ügyvédek,

vezető magántisztviselők”, valamint – „kis palotákban” – „a közgazdasági élet vezetői üttettek tanyát”. A Belváros és a belső Lipótváros „teljesen City lett”, míg a „belső Terézváros és Erzsébetváros nem egy utcája külső képpel és közönségével a ghe ttóra emlékeztet”. Kőbányán fele-fele részben kispolgárok és munkások éltek, s itt kaptak helyet a menekültek telepei és barakkalakásai is.²⁷

A tanyák lakóiról, akik között szegényparasztok és módosabb gazdák egyaránt akadtak, a lehető legnagyobb részvét hangján szólt. Ők voltak azok, akik iskolától, templomtól és orvostól egyaránt több kilométer távolságra laktak, s akik az őszi esőzések beálltától a tavaszi olvadásig kövezett utak híján gyakran hetekre el voltak zárva a külvilágtól. A tanyavilágban „Mindenki oda épít, ahová akar; kivétel nélküli szabály a földeltes szoba; a hatóság távollétében teljesen túteszik magukat a kút- és istállótávolságokon, az illemhelyekre vonatkozó szabályokon. A télre gondosan bedugaszolt ablakon át friss levegő nem hatol be, pedig a többnyire egyetlen szobát nemcsak a számos kisebb-nagyobb családtag, esetleg cseléd kigőzölgése és kapadohányfüstje, hanem a behozott aprójószág és az eltűzelt »magyar tűzeg« bűze teszi illatosná.”²⁸

Társadalomrajzát Weis egy rövid összeggel zárta, amelynek – a kor uralkodó társadalomtudományos irányzatához, a szellemtörténethez alkalmazkodva – *A magyar lélek* címet adta. A „magyar ember” sztereotípiákká rögzült állítólagos tulajdonságainak („szalmaláng-lelkisedés”, „pató-pálkodás” „változásoktól való irtózás”) felsorakoztatása mellett ebben megállapította, hogy az egyes társadalmi rétegek közötti „kölcson lenezésnek és idegenkedésnek” megfelelően, a nézetek is „szétfolynak”, s „egységes közszellem” – a határok revíziójától eltekintve – a legkevésbé sem jellemzi a magyar közéletet.²⁹

Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) ír földbirtokos családból származott. Tanulmányainak befejezése után újságíróként dolgozott, majd 1921-től 1925-ig alkonzul volt Bécsben. Ezután Arnold J. Toynbee munkatársa lett a londoni Royal Institute of International Affairsben, majd 1928 és 1936 között a Népszövetség közép-európai kisebbségi szakértőjeként működött. Ezekben az években többször járt Magyarországon, s a magyar nyelvet is elsajátította. Munkája, mely a korszak problémáit történeti összefüggéseiben vizsgálta, a *The Modern Word* sorozat keretében jelent meg 1934-ben Londonban, majd 1936-ban magyarul, Budapesten is.³⁰

Weistől eltérően Macartney nem négy, hanem öt nagy társadalmi csoportot különböztetett meg: a „mágnásokat”, a „dzsentrit”, a „kereskedőket”, a „parasztokat” és a „munkásokat”. A mágnások kategóriája lényegében a Weis által „felső négyezernek” nevezett elit történelmi családjaival volt azonos, míg dzsentri alatt a középosztály „úri”, tehát nem „polgári” részét értette. A kereskedőkről szóló fejezetben szinte kizárólag a zsidó felső- és középrétegekről írt.

A mágnások, vagyis a történelmi arisztokrácia gazdasági hatalmát, társadalmi tekintélyét és politikai befolyását – részben múltjuknak, részben hatalmas földbirtokaiknak köszönhetően – Macartney minden más megfigyelőhöz hasonlóan még mindig egyedülállóan jelentősnek tartotta. Ugyanakkor úgy látta, hogy 1867 óta folyamatosan siklik ki kezükből a hatalom, s hogy 1919 után „élesen szembekerültek” addigi szövetségesükkel, a dzsentrivel. Gróf Festetics Taszilo herceg halálát, akinek a birtokai közel 100 ezer holdra rúgtak, a sajtó 1933 májusában „egy egész korszak letűnéseként gyászolta”, s az, hogy az új miniszterelnök, Gömbös Gyula a származási arisztokráciát az „érdem arisztokráciájával” kívánta leváltani, a legfelsőbb kormányzati szinten is jelezte a régi elit hatalmának feltartóztatatlanságát.³¹

A dzsentri tipikus képviselőjének életvitele gyökeresen különbözött a mágnásétól. Az utóbbi hatalmas kastélyban vagy kastélyokban lakott, az előbbi „fehérre meszelt földszintes kúriában”. A mágnás több uradalomból álló nagybirtokait jószágkormányzó(k) irányították, és cselédek ezrei művelték. A dzsentrinek viszont „mindössze néhány száz holdnyi birtoka van, néhány parasztja, akit gyermekkorától ismer, sváb gazdatisztje, aki félig szolgája, félig barátja; bécsi palota vagy Párizsba, esetleg Gasteinba való utazás helyett nagy ritkán egy-egy hetet tölt Budapesten, [...] udvarok és fővárosok kozmopolita társasága helyett minden szórakozása egy-egy kártyaparti esténként a helybeli lelkésszel, a szolgabíróval vagy a jegyzővel, esetleg valamelyik szomszédjával, aki öt mérföldnyi sáros utat tett meg, hogy látogatónak jöjjön hozzá; egy-két bál télen a megye székvárosában, hogy leányai a garnizon tisztjeivel megismerkedjenek. Egyéb szórakozása az, hogy a harmatos tarlót járja, fogolyra vagy nyúlra vadásszon. Gondjai is vannak: bonyolult helyi ügyek, a búza és bor áresésének kérdése és a munkásviszonyok, amelyekkel soha sem lehet megelégedve az ember.” És mégis, a dzsentri a magyar nemzet „igazi képviselőjének tartja magát”,

„győzelme a mágánások fölött” „ma szinte teljesnek látszik”, és „Nem valószínű, hogy hatalmát a közeljövőben elveszthetné”.³²

A „kereskedők” címszón Macartney lényegében az üzleti élet szereplőit értette, akiket a zsidókkal azonosított. A zsidók „a leghatalmasabb nemzetiséget alkotják a magyarok után”, és „annyira át- meg átszöttek az ország teljes életét s annyira befolyásolják azt”, hogy „vannak, akik gúny nélkül állítják, hogy igazi fontosságukat még a második helyen is aláértékelik”. A 19. század második felében a „zsidóság jelentékeny része teljesen megtagadta származását”, miközben sikeresen építette ki a gazdaság modern szektorait. A magyarok ezért becsülték őket, „hasznukat vették, bár nagyobb arányban, mint ahogy kedvelték őket. De azért minden magyar azonnal felismeri a zsidót, akár kikeresztelkedett, akár nem. Általában a kikeresztelkedett zsidót sem fogadják szívesen a társaságban, legfeljebb igen liberális körökben. A meg nem keresztelteket persze még kevésbé, s ezek teljesen a maguk külön életét élik”.

A zsidókkal szembeni ellenszenv az első világháborúig elsősorban két társadalmi csoportot jellemzett: a „szegényebb dzsentrit”, amely „látta, hogyan vándorol birtoka és jövedelme zsidó kézre”, és a gazdaságilag szintén rivális „városi sváb lakosságot”. A mágánások, akik minden és mindenki fölött álltak, inkább „jóindulatú lenéző pártfogással kezelték a zsidókat”. A háború után viszont szélesebb körökben is elterjedt az antiszemitizmus. Macartney tapasztalatai szerint ennek két oka volt: a háború alatti nyereszkesedés (papírbakancs stb.) és a „forradalomban vállalt szerepük”. „A közhiedelemmel ellentétben a zsidóság egészében véve szegény, és így nagy százalékat adta a nyomorgó értelmiségi osztálynak, amelyből a forradalmárok rendszerint kikerülni szoktak. Ezek természetesen nem tartották olyan tiszteletben a hagyományos magyar társadalmat, mint az a garastalan magyar nemes, aki gyakran még akkor is tiszteletben tartja ezt a politikai társadalmi rendszert, ha ez egyáltalán helyet sem ad neki” – indokolta a népbiztosok kétharmadának zsidó származását. A Tanácsköztársaság bukása után „szörnyű bosszút állottak a zsidókon”, s emellett még azt is állították, hogy a „zsidóság nemzetellenes politikájával Magyarország bukását segítette elő”. Néhány év után megszűntek a „kilengések”, a „kikeresztelkedés és a magyar nevek felvétele is visszatért a normális arányhoz”, s ma már „egyaránt vallják keresztények és zsidók, hogy ismét helyreállt a normális viszony”. Az elmúlt évek eseményei azonban „mély nyomokat hagytak. Nem láttam azt Magyarországon, hogy zsidók és keresztények

azzal a keserűséggel beszéltek volna előttem egymás ellen, mint Romániában vagy Galíciában, vagy természetesen az új Németországban. De nem hiszem, hogy néhány teljesen elmagyarosodott zsidó kivételével bármely zsidó szíve mélyén szeretné a magyart mint fajt, vagy viszont, bármely magyar a zsidóságot. A verseny ma kiélezett közöttük, és vetélytársak ritkán viseltetnek egymás iránt különösebb szeretettel.”³³

A parasztságot jellemezve Macartney megkülönböztette a „jómódú parasztot”, a „törpebirtokost”, továbbá a földnélkülieken belül a „gazdasági cselédeket” és a „mezőgazdasági munkásokat”. Tisztában volt a köztük lévő vagyoni és egyéb különbségekkel is. Felidézte emlékeit, amikor 1927-ben részt vett egy dunántúli „parasztnábob” leányának a lakodalmán, amelyre ezer vendéget hívtak meg, s amely egy hétig tartott. A feltálalt étek és italok bőségéről a „flamand iskola egyes képei” jutottak eszébe, s úgy érezte, hogy „földi – nagyon is földi – paradicsomba” jutott. A hárommillióra becsült törpebirtokosok és földnélküliek nyomorát és kiszolgáltatottságát ugyanakkor Magyarország „súlyos és talán főproblémájának” tartotta. „Nyilvánvaló, hogy szörnyű kirobbanás fenyeget ezen a téren, ha a nincstelen mezőgazdasági lakosság valamikor szervezkedni kezd.” A markáns különbségek ellenére Macartney úgy gondolta, hogy életmódjuk, szokásaik és hagyományaik össze is kötik a parasztság felső és alsó rétegeit, s a fő ellentét nem a parasztságon belül, hanem az „urak” és a „parasztok” között húzódik: „úr és paraszt – írta – ma úgy néznek egymásra, mint akik két egészen más rendhez tartoznak”. „Míg a magyar felső- és középosztály magáévá tette azt az általános, kozmopolita műveltséget, mely az egész világon egyöntetű, addig a paraszt még egyre makacsul ragaszkodik a helyi szellem befolyásához.”³⁴

A városi proletariátust, illetve az ipari munkásságot Macartney viszonylag jelentéktelen és megvetett, ám a társadalmi rendre ennek ellenére veszélytelen osztályként mutatta be. Megvetettségüket és „népszerűtlenségüket” részben azzal magyarázta, hogy többségük „ide-odavetettekből” került ki, részben pedig „a zsidó vezérek nagy arányával a szociáldemokraták között”. Veszélytelenségüket pedig az 1920-as évek utolsó harmadának szociálpolitikai törvényhozásával, amely csak rájuk, s a mezőgazdasági munkásságra nem vonatkozott, továbbá a mezőgazdaságban fizetettnél magasabb munkabéreikkal. Helyzetüket azonban egyáltalán nem tartotta idillinek. Hiányolta a munkanélküliség elleni biztosítást, a lakáspolitikai elmaradottságát, s legfőképpen emberi méltóságuk tiszteletben tartását.

„Magyarország politikája – írta – még messze jár attól, hogy előrehaladottnak lehessen nevezni. [...] A szegények anyagi szükségleteivel szemben még mindig nagyon általános a közöny és éppoly általános a hagyományos társadalmi megkülönböztetés: az a felfogás, hogy a munkás alacsonyabb fajtájú ember, hogy tőle szolgai engedelmesség követelendő és hogy bármiféle más magatartás nemcsak ildomtalan, hanem veszedelmes is.”³⁵

Az egyes településtípusok belső életének jellegzetességeiről és a gazdaság ágazatairól Macartney nem írt. Részletesen foglalkozott viszont a két legnagyobb magyar egyház, a római katolikus és a református helyzetével és ellentéteivel. Úgy vélte, hogy hatalmas földbirtokain alapuló gazdasági túlsúlya ellenére a katolikus egyház a „valóságban sokkal gyöngébb, mint amilyennek látszik”, a „protestánsok pedig a valóságban erősebbek, mint a törvény szerint”. Ezzel kapcsolatban utalt rá, hogy nemcsak Horthy kormányzó került ki utóbbiak közül, hanem a hozzá hasonlóan kálvinista Bethlen és a lutheránus Gömbös is. „Úgy látszik, hogy a protestánsok, bár nem tervszerűen, lassanként elfoglalják az államban a főhelyeket.”

Ellentéteiket – a történelmi okokon túlmenően – két tényezővel magyarázta. Elsősorban az üresen álló trón betöltésének problémájával, amellyel kapcsolatban a katolikus főpapok és arisztokraták – a jogfolytonosság alapjára helyezkedve – legitimista álláspontot foglaltak el, míg a kálvinisták „csaknem valamennyien” a szabad királyválasztók sorait szaporították. Másodsorban pedig a két egyház szociális hátterének – nagybirtokos arisztokraták és katolikus főpapok, illetve dzsentribirtokosok és birtokos parasztok – különbözőségével. Ezt annak ellenére így gondolta, hogy tudta és elismerte: a katolikus főméltóságok között „sokkal több igazán alacsony sorból származó férfi található [...], mint Magyarország bármely társadalmi osztályában, kivéve talán a pénzarisztokráciát”. A magyar szellemtörténészek absztrakcióit átvéve Macartney hajlott arra, hogy ezt a kálvinisták és katolikusok között lappangó ellentétet maga is „keletnek és nyugatnak” a küzdelmével azonosítsa.³⁶

A nemzeti kisebbségekkel Weis nem foglalkozott. A brit történész viszont külön fejezetet szentelt nekik. Ez nyilván genfi beosztásával és személyes érdeklődésével függött össze. Elsősorban a németiség ragadta meg a figyelmét, amely „Akárcsak a múltban, manapság is nagyra becsült eleme Magyarország lakosságának”. A többi – számban sem jelentős – nemzetiségről rövidebben szólt, kivéve az 50 ezer főre becsült cigányságot, amelynek zenéje, festői viselete és félig még mindig nomád életmódja

egyaránt lenyűgözte. Gazdasági és jogi téren semmiféle diszkriminációt nem tapasztalt. Azt azonban konstataulta, hogy ha a kisebbségek valamely tagja közpályára óhajtott lépni, akkor el kellett készülnie arra, hogy „elvesse személyes nemzetiségi eszméit s e helyett a magyarokét tegye magáévá. Sőt még arra is rászorították, hogy nevét magyarosítsa... Annak, aki nem titkolja nemzetiségi érzelmeit, bele kell törődnie, hogy egzisztenciális elhelyezkedése bizonyos korlátokba ütközik.”³⁷

Szekfű Gyula (1883–1955) először 1920-ban megjelent terjedelmes történetpolitikai esszéjének, a *Három nemzedéknek* 1934-es új kiadásához illesztett ötödik „könyvében” (Trianon óta) foglalkozott saját korának társadalmával és annak feszültségeivel. A legtöbb konzervatív gondolkodóhoz hasonlóan Szekfű is hitt a „nemzeti egység” és a nagy célokban megmutatkozó „egységes közvélemény” lehetőségében, s a legnagyobb mulasztásnak Weishez hasonlóan maga is azt tartotta, hogy – a trianoni békeszerződés elítélésétől eltekintve – egyetlen nagy kérdésben sem alakult ki társadalmi konszenzus. „Középosztálybeli intelligenciánk legfőljebb ha múló kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta álló néposztályokhoz, és sem a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva a kommunista forradalmi kor emlékeitől mindennemű demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózott” – panaszkodott. Jelzője, amellyel a Trianon utáni Magyarország szellemiségét – Németh László szóhasználatát átvéve – minősítette, s amely azóta a kor epitheton ornansává vált, a neobarokk volt. Ezen nemcsak, sőt nem elsősorban azt értette, hogy néhány új középület a barokk stílus jegyeit viselte magán, s hogy ruhaviseletben is utánózták a 18. századot, hanem azt, hogy a magukat keresztény-nemzetinek nevező vezető rétegek életfelfogása és gondolkodásmódja is emlékeztetett a felvilágosodás előtti korszakéra. „Az új képződményben – írta – van valami ressentiment-féle, mely a forradalmak népbarát frazeológiája reakciójaként fordul el a szegény embertől, s még ha számára akar is alkotni, akkor is a barokk úri, nagyúri formáiban teszi azt.” A neobarokk fontos jellemzőjeként azonosította Szekfű a tekintélyelvűséget, továbbá – ebben is Weis diagnózisára emlékeztetve – az önmagát újratermelő „úri társadalom” elkülönülését a „többi osztálytól”.³⁸

A társadalom szerkezetének statisztikai adatokkal alátámasztott rekonstrukciójával, amelyre a maga módján Weis és Macartney is törekedett,

Szekfű nem foglalkozott. A kor általános jellemzőinek egyéni benyomások és a konzervatív közvélekedés sztereotípiái alapján történő felvillantása után ehelyett öt feszültséggóc, illetve ellentétpár leírásával jellemezte a korszak társadalmi és politikai valóságát. Ezek a következők voltak: (1) földkérdés, vagyis a nagybirtokosság és az agárszegénység ellentéte; (2) felekezeti kérdés, azaz a katolikusok és a protestánsok közötti viszály; (3) zsidókérdés, vagyis a zsidó és az antiszemita középrétegek ellentéte; (4) „nemzedékprobléma”, azaz az „öreg” és az „állástalan fiatalok” ellentéte; és végül (5) a magyarság megosztottsága, vagyis a „trianoni” és a „leszakadt” magyarság közötti ellentét.

Bár az 1920-as Nagyatádi-féle földreform jelentősen csökkentette a teljesen földtelen szegényparasztszámát, a súlyos megélhetési gondokkal küzdő agrárlakosság nagyságát Szekfű még mindig 2 és fél millióra becsülte. Közéjük sorolta a három katasztrális hold alatti törpebirtokosokat, a napszámosokat, a kubikosokat és a mezőgazdasági cselédeket. Annak a nyomornak a megszüntetését, amelyben ezek a rétegek éltek, a történész olyan nagy, sőt „talán egyetlen nagy nemzeti feladatnak” tartotta, amely mellett „nyugodtan félre lehetne állítani minden más feladatot”, s amely nélkül „életerős, egészséges, bátor és önálló nemzetté” nem lehetünk, és „Nemzeti Egységről nem beszélhetünk”. Ennek érdekében nemcsak a szociális biztosítás kiterjesztését tartotta elengedhetetlennek a mezőgazdasági munkásokra, hanem államilag kezdeményezett telepítések, valamint a nagybirtokok egy részéből létesítendő örökbérletek és kisbirtokok formájában a „földéhes osztály” földhöz juttatását is.³⁹

Az ország katolikus és protestáns vallású „népcsoportjai” közötti feszültségeket – Macartney-hoz hasonlóan – arra vezette vissza, hogy a szellemi élet (például az Akadémia) és különösen az államigazgatás „vezető helyein a protestánsok nagy számmal találhatók”. Vagyis társadalmon belüli arányuknál nagyobb mértékben foglaltak el irányító pozíciókat. Bár nem kétséges, hogy ez a szembenállás csak az „úri renden” belül hatott – Weis említést sem tett róla –, Szekfű úgy vélte, hogy e „mélyen sajnálatos vallási szakadás” megszüntetése is előfeltétele a „Nemzeti Egységnek”. Orvosszernek a vallásos világnézet, pontosabban a belsőleg megélt, őszinte vallásosság terjedését tartotta, amit a fiatalok között – nagy örömeire – már észlelni is vélt.⁴⁰

Az antiszemitizmus gyökerét – két előző szerzőnkkel egyetértve – Szekfű is abban látta, hogy a „kapitalizmus vezető állásaiban” „úgy

a bankoknál, mint az ipari vállalatoknál”, sőt a „biztosított életszínvonalat jelentő kapitalisztikus magánalkalmazottak soraiban is” a zsidóság hatalmas túlsúllyal rendelkezett. Az 1920-as numerus clausus – állapította meg – ezen csak annyit változtatott, hogy a kifejezetten értelmiségi pályák helyett a „fiatal zsidó intelligencia” még „kizárólagosabban fordult a kapitalizmus nyújtotta lehetőségek felé”. Az „államtól függő fixfizetéses pályákon” viszont, amelyek – különösen az 1920-as évek első felében és 1929 után – csak jóval szerényebb megélhetési lehetőségeket nyújtottak, „szinte teljesen a keresztények helyezkedtek el”. Az egzisztenciális ellentétek mellett ugyanakkor nagy súllyal szólt a „zsidó kultúra” ellenszenves megnyilvánulásairól is, amelyen részben a hírlapirodalom bulvárosodását, részben a modern nagyvárossá vált Budapest éjszakai életét értette. Az ezzel szembeni küzdelem élharcosai közül Prohászka Ottokár és különösen Bangha Béla tevékenységére utalt elismerően. Ennek a jellemzően középrétegeken belüli ellentétnek a megoldását Szekfű abban látta, hogy a „tegnap és ma bevándorolt keleti zsidóság” idővel cionista alapon nemzeti kisebbséggé szerveződik, és fokozatosan kivándorol Palesztinába. „A nagyvárosi zsidó kultúra jelentősége mindjárt kisebb lenne, ha annak utóbb bevándorolt tömegei ezt a logikus álláspontot foglalnék el, amivel csak azt fejeznék ki, ami úgyszólván szívükben van: a zsidó nemzeti szolidaritást. És ezzel a már őszintén megmagyarosodott, magyar műveltségű zsidóság és a magyarság közti viszony is tehermentesülne, és közelebb juthatna a keresztény államban elvárható végleges megnyugváshoz.”⁴¹

A „fiatalok” és az „öreg” közötti ellentét Weis és Macartney leírásából teljesen hiányzott. A generációs feszültség okát Szekfű azzal magyarázta, hogy a „konzervatív”, „neobarokk” szellemiségtől áthatott vezető rétegek az ifjúságra mindig és mindenkor jellemző radikalizmust „gyanús” és önmagukra nézve „veszedelmesnek” találták, s ezért a generációváltást nem elősegíteni, hanem hátráltatni, sőt meggátolni igyekeztek. A „hús- és harmincévesek” nem tudtak, de nem is akartak a bethleni konszolidáció tekintélyei mögé felsorakozni. Ehelyett – részben Ady közeleti költészetéből és publicisztikájából, valamint Jászi Oszkár és a *Huszedik Század* „úrgyűlölet-szólamaiból”, részben a német Volkstum-gondolatból, valamint Móricz Zsigmond társadalom- és Szabó Dezső rendszerkritikájából, továbbá Bartók és Kodály zenei forradalmától is ösztönzéseket kapva – a falu felé fordultak, és a földreform követelését zászlójukra tűzve a „magyar paraszt felemeléséért” szálltak síkra. Az öregcserkész Szék Sándortól

származó jelmondatának radikalizmusa („Ez a világ nem az én világom, forradalmár vagyok a szó szent értelmében!”) Szekfű szerint az egész akkori fiatal értelmiséget jellemezte. Azzal, hogy ebből a lázadó életérzésből – elvileg és ténylegesen – milyen politikai kiutak vezettek, a történész nem foglalkozott.⁴²

Az ötödik antinómia címszava alatt a hazai és a határokon túli magyar értelmiség Trianon-recepciójának a különbözőségéről, s ennek részeként a transzszilvanizmus „naiv és hibás” voltáról értekezett. Az anyaországi magyarság körében folyó vitákról ugyanakkor nem írt. Meglehetősen elnagyolt és szétfolyó volt az „ötödik könyv” zárófejezetében körvonalazott két jövőkép: a „kismagyar út” és a „nagy magyar út” tartalma is. Előbbivel lényegében azokat az elgondolásokat (például turanizmus) azonosította, amelyek „fajbiológiai alapon” a politikai közösség szűkítésére törekedtek. Ezeket károsnak, öncsonkítóknak tartotta – kivéve azt az egyet, amely a „zsidó behatás” nyomainak az eltüntetését tűzte ki célul. Ezzel szembeállítva írt a „nagy magyar útról”, amely alatt a „nemzetiség szélesbítésének” és a „mélybeható reformoknak a politikáját”, vagyis a tárgyalt antinómiák „megszüntetését vagy legalábbis enyhítését” értette az „örök eszmény”, Széchenyi István szellemében.⁴³

Erdei Ferenc (1910–1971) Weis Istvánhoz hasonlóan állam- és jogtudományi tanulmányokat folytatott, majd a szociológia és a közgazdaságtan felé fordult érdeklődése. Az 1930-as években megjelent könyveiben elsősorban a vidéki településformákkal és a parasztsággal foglalkozott. A magyar társadalom egészéről alkotott képét először az 1943-as szárszói konferencián tartott előadásában, majd egy ezt részletesebben kidolgozó – sokáig befejezetlennek hitt –⁴⁴ és csak jóval később megjelent, 1943–1944-es tanulmányában rajzolta meg.

Erdei társadalmi modellje „kettős társadalmi struktúra” néven vonult be a köztudatba. Ez azonban leegyszerűsítés. Erdei ugyanis olyan „többszörösen összetett szerkezetnek”⁴⁵ látta korának magyarországi társadalmát, amely nemcsak a termelési viszonyoknak és a vagyoni helyzetnek megfelelően oszlott alsó, középső és felső rétegekre, hanem a társadalmi piramis függőleges tengelye mentén, a történelmi gyökereknek megfelelően is szétvált modern és tradicionális tömbökre, illetve csoportokra. Mint Szárszón elmondta: „Az egyes osztályhelyzetekben a különböző termelési viszonyokban különleges társadalmi képződmények helyezkednek el a szerint, ahogy ezeket a termelésbeli helyeket a történelembeli alakulás kitöltötte.”

A történelmi materializmus általános érvényű és statikus jellegű osztályszempontjait tehát a történetiség elvével párosította. Kétségtelen, hogy az így módon felvázolt társadalmi struktúra a függőleges osztóvonal mentén „történelmi nemzeti”, illetve „modern polgári” csoportokra vált szét. Vagyis duális volt. Ráadásul e két tömböt – a századelő irodalmáraihoz hasonlóan – Erdei markánsan különböző kulturális háttérrel és orientációval ruházta fel. Előbbit, vagyis a jellemzően nemesi háttérű csoportokat a konzervatív jellegű „keresztény-nemzeti” irányzattal kapcsolta össze, utóbbit, tehát a jelentős részben zsidó származású vagy háttérű polgárságot és polgári értelmiséget pedig – Weishez hasonlóan – a „nyugati mintájú haladás” hordozójaként írta le. Ám ezt a dualizmust nem terjesztette ki a társadalom egészére. Úgy gondolta, hogy „e két társadalomrendszer alatt, mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa”, vagyis a népesség több mint fele. Végeredményben tehát nem két, hanem három nagy társadalmi tömböt különített el: a történelmi nemzetit, a modern polgárit és a parasztit vagy népit.⁴⁶

A történelmi nemzeti tömbön belül három, a modern polgári tömbön belül négy nagy csoportot különböztetett meg. Horizontálisan ezek hierarchikusan egymásra épültek, miközben – egyetlen esettől eltekintve – egymás tükörképei is voltak. Vagyis a „történelmi arisztokráciának” a „polgári arisztokrácia”, az „úri középosztálynak” a „polgári középosztály”, a „nemzeti kispolgárságnak” (az egyház, az állam és az uradalom „altisztjei”) a tulajdonképpeni „kispolgárság” felelt meg. A polgári oldal negyedik, legalsó csoportja a munkásság volt. Erdei evidenciaként kezelte, hogy a munkásság „politikai törekvéseiben” „a polgári társadalmon túli világot képviseli”. A parasztságtól eltérően ugyanakkor mégsem külön nagy tömbként, hanem a „polgári társadalom képződményeként”, illetve annak mintegy „belső ellenzékeként” jellemezte.⁴⁷ A parasztságon belül – alapvetően a vagyoni helyzetnek megfelelően – három fő kategóriát különített el: a tehetős „parasztgazdákat”, a többé-kevésbé önálló „kisparasztokat” és a földtelen „parasztmunkásokat”. Ezeken belül természetesen további csoportokat (polgárparasztok, summások, cselédek stb.) azonosított.⁴⁸

E „szövevényes társadalm szerkezet” „legjellegzetesebb vonásának” egyáltalán nem a zártságot vagy a mozdulatlanságot, hanem a „polgárosodást” tartotta, amelynek a hordozója és előrevivője a „kapitalista termelés volt”. A változást nemcsak a városokban, hanem falvakban is érzékelték – a parasztgazdákat a polgárság és a kispolgárság, a parasztmunkásokat pedig

a városi munkásság felé közelítve.⁴⁹ A polgári berendezkedést, amelynek soron lévő feladatai közül a földreformot és a politikai demokratizálást emelte ki, azonban csak a történelmi fejlődés átmeneti állomásának gondolta. A kor kommunista felfogásának megfelelően hosszabb távon azzal számolt, hogy a „további alakulást” – „a parasztsággal és az értelmiség szabadabb elemeivel összefogva” – a munkásság fogja meghatározni.⁵⁰ A felső és a középső rétegek között diagnosztizált történeti, kulturális és ezekkel részben egyező vallási-etnikai különbségek és feszültségek ellenére tehát a társadalom fő frontvonalait Erdei is horizontálisan, az „osztályhelyzetet” alapul véve húzta meg.

Weis István, C. A. Macartney, Szekfű Gyula és Erdei Ferenc egyaránt az 1930 körüli magyarországi társadalom, illetve társadalmi ellentétek valóságghű leírására törekedett. Ám a képek, melyeket felmutattak – a társadalomtudományos megismerés természetéből adódóan – különböztek. Weis és Macartney leírásai telis-tele voltak életszerű, konkrét példákkal, míg Erdei absztrakt modelljét statisztikai adatok és megfigyeléseinek, élményeinek általánosításai támasztották alá. A generációs ellentéteket egyedül Szekfű tartotta fontosnak, s a katolicizmus és a kálvinizmus közöttieket csak Szekfű és Macartney. A különbségek mellett ugyanakkor számos azonosság is megfigyelhető a négy konstrukcióban. Ezek közül legfontosabbnak azt tartjuk, hogy a vagyoni és jövedelmi viszonyok nagy különbségeiből adódó ellentétek mellett, melyek felülről lefelé haladva tagolták a társadalmat, a közép- és felső rétegeken belül mind a négyen azonosítottak egy belső, a zsidók és nem zsidók közötti olyan osztóvonalat is, amely gazdasági-társadalmi ellentéteket és kulturális különbségeket egyaránt jelzett. A horizontális választóvonalak közül legfontosabbnak valamennyien az „urak” és a „kendek” közötti ellentétet tartották, s ezen belül leg súlyosabbnak és legtarthatatlanabbnak a szegényparasztnak a helyzetét.

A két világháború közötti szociográfiák megállapításait a magyar társadalom horizontális és vertikális törésvonalairól az 1945 utáni magyar történetírás, így például a marxista értelmezési sémát alkalmazó Ránki György és az „osztályelmélet” megközelítését az „elitelmélet” szempontjaival kombináló Gyáni Gábor is átvette. Lényeges eltérés viszont, hogy a felső és középső rétegeken belüli elkülönülésnek kisebb jelentőséget tulajdonítottak. Ezt – Erdei Ferenc modelljének „zártágát” bírálva – különösen Gyáni hangsúlyozza: „a társadalmi közép nem képezett ugyan belülről kellőképpen integrált társadalmi csoportot, vagyis középosztályt,

ugyanakkor több volt, mint középrétegek szervesen konglomerátuma”. Vagyis elfogadhatatlan az a szemlélet, amely „a középosztály két fő komponensét mint két külön, egymástól elzárt világot határozza meg”.⁵¹

Pártszerkezet és politikai törekvések

Az 1922-ben kibocsátott és 1938-ig érvényes választójogi rendelet szerint a huszonnégy éven felüli, tízéves magyar állampolgársággal rendelkező, két éve egy helyben lakó és az elemi népiskola első négy osztályát elvégzett férfiak, valamint a harminc éven felüli és az elemi népiskola hat osztályát elvégzett nők rendelkeztek választójoggal. Ez az összlakosság 28–30, s a huszonnégy éven felüli lakosság 58–60%-át jelentette. Vagyis a felnőtt férfiak több mint kétharmada, s a nők kevesebb mint fele rendelkezett választójoggal. A férfiak közül elsősorban a legszegényebbeket és legkevésbé iskolázottakat (szegényparasztnak és a városi segédmunkások, napszámosok jelentős része) zárták ki, míg a nők közül a jobb módú birtokos parasztnak és a városi munkások feleségeinek egy része, valamint a házi cselédek többsége sem járulhatott az urnákhoz. Nagy-Budapest és a törvényhatósági jogú városok választói titkosan, a többi körzeté – az összes választó közel 80%-a – 1938-ig nyíltan adta le szavazatát. Az 1938-as új választójogi törvény értelmében a továbbiakban minden körzetben titkosan választottak.⁵²

A 2 és fél millió szavazópolgár voksaiért, akik közül egyébként csak 1,5–1,8 millió járult az urnákhoz, általában több mint tucatnyi, 1930-ban 11 párt versenyzett. Ezek többsége a parlamentbe is bejutott. A centrumban és a jobbközépen a kormánypárt helyezkedett el, amely csak mérsékelt, a rendszer alapelveit nem sértő reformokra törekedett. A kormánypárttól balra és jobbra egyaránt több politikai párt foglalt helyet a parlamenti patkóban. 1922 és 1927 között például több mint 10, 1927-től 1935-ig közel 10, 1935-től 1939-ig pedig 15 párt képviselője osztozott a 245 parlamenti (1926-ig nemzetgyűlési, azután alsóházi) helyen. A bal- és jobboldali ellenzék tehát egyaránt töredezett volt. Ráadásul a parlamenti pártok mellett folyamatosan működtek olyan politikai szerveződések is, amelyeknek nem sikerült képviselőt juttatniuk a törvényhozásba.⁵³

A polgári kor pártviszonyainak első modern módszereket alkalmazó kutatója, Rudai Rezső 1936-ban az ellenzéki pártokat négy nagy világnézeti csoportba sorolta. Ezek a következők voltak: keresztény, kisgazda, liberális

demokrata és marxista. E kategóriák közül az utolsó három nemcsak könnyen értelmezhető, hanem alkalmas is a tágan értelmezett baloldal legtöbb pártjának világnézeti-ideológiai minősítésére. Az első azonban jóval tartalmatlanabb. A keresztény jelzõt ugyanis szélsőségesen jobboldali, konzervatív, agrárdemokrata (kisgazda), sőt olykor még liberális demokrata pártok is alkalmazták magukra. Ez tehát parttalan fogalom, miként a kor másik tipikus jelzője: a nemzeti is. Rudai osztályozásának másik problematikus pontja, hogy a kormánypárti ideológia vagy ideológiák nevesítésére kísérletet sem tett.⁵⁴

Az utóbbi években megjelent történeti és politológiai elemzések alapján Rudai kategorizálása érdemben finomítható. A parlamenti képvisellel rendelkező ellenzéki pártokat két nagy politikai családra osztva a baloldalon megkülönböztethetők a szocialista, a liberális demokrata és az agrárpártok, a jobboldalon pedig a különböző keresztény pártok, a fajvédők és a kifejezetten fasiszta pártok. A kormánypártok ideológiai szempontból olyan eklektikus pártoknak tekinthetők, amelyek időben előrehaladva a liberális jellegű konzervativizmustól mint meghatározó elvtől az antiliberális konzervativizmuson át a fasiszta jellegű szélsőjobboldali radikalizmus felé közeledtek.⁵⁵

A kormánypárt 1922 februárjában jött létre a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazdapárt, valamint több kisebb konzervatív és keresztény politikai csoportosulás egyesülésével. Az új párt, amelyet hivatalosan Keresztény Kisgazda, Földműves- és Polgári Pártnak, a mindennapokban azonban egyszerűen csak Egységes Pártnak hívtak, 1932. október 27-ig működött. Ekkortól Nemzeti Egység Pártja, majd 1939. február 22-étől 1944. október 16-ig, a nyilas-hatalomátvételig Magyar Élet Pártja néven folytatta tevékenységét.

A kormánypártok folyamatosan abszolút többséggel rendelkeztek a parlamentben. 1922-ben az összes mandátum 58%-át, 1926-ban 69%-át, 1931-ben 64%-át, 1935-ben 69%-át és 1939-ben 73%-át szerezték meg. Ez a túlsúly elsősorban a korlátozott és nagyjából nyílt választási rendszernek, másodsorban a kormánypártok társadalmi és ideológiai szempontból egyaránt heterogén jellegének volt köszönhető. A kormánypártok ugyanis az állandóan hangoztatott egység ellenére valójában sohasem voltak homogének, hanem mindig több csoportból, illetve frakcióból álltak. Az egyes irányzatok más-más társadalmi csoportok érdekeit képviselték, és ennek következtében szociális hátterük és ideológiájuk is különbözött.⁵⁶

A különböző irányzatok és csoportok összefogása érdekében a kormánypárt vezetői és ideológusai azt hangoztatták, hogy nem egyes osztályok, hanem a társadalom egészének a képviselőit, s ennek alapján egyfajta nemzeti egységnek a megteremtésére törekcszenek. 1919 elején, amikor e párt alapjait megvetette, maga Gróf Bethlen István is így nyilatkozott. „Ma valóban a proletár-osztály politikai és gazdasági emancipációjának korát éljük. Megérlelte ezt a kort a műveltség terjedése a nép széles rétegeiben, és készséggel elismerem, megérlelte ezt az a szorgalmas munka, amelyet az alsóbb néposztályok vezetői föltétlenül teljesítettek, és aminek folytán a munkásosztályban emberi öntudat és a kultúra nagyobb foka is kifejlődött. De amikor ezt elismerem, meg kell értetnünk, mégpedig a meggyőzés fegyvereivel, a munkásosztállyal azt, hogy az ő osztályérdekén felül egy sokkal nagyobb, felsőbb érdekközösség van, egy nagyobb szolidaritás, és ez a nemzet összes férfainak a szolidaritása, amelyet ha veszedelmeztetnek, bolygatnak, ha követelményeinek eleget nem tesznek, nemcsak a nemzet jövőjét veszedelmeztetik, hanem elsősorban a saját érdeküket is. Azért kell nekünk azon munkálkodni, hogy az alsóbb és felsőbb néprétegeket közös harmóniába olvasszuk, a nemzeti érzés közös harmóniájába, mert ez fölemeli a nép széles rétegeit abba a magasságba, amely szükséges, ha a nemzet élni akar” – indokolta pártalakítási szándékát.⁵⁷

Az Egységes Párt 1932-es átkeresztelése Nemzeti Egység Pártjává érdemben nem változtatta meg a kormánypárt ideológiáját, illetve programjának integratív jellegét. A Gömbös irányításával fogalmazott Nemzeti Munkaterv a korábbi kormánypárti nyilatkozatokhoz hasonlóan a „nemzet minden tagja részére” kívánta biztosítani az „elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólétet”, s fontosnak tartotta a „felekezeti béke fenntartását”, valamint az „egységes magyar világnézet kialakítását”.⁵⁸

Érdemes változás e tekintetben csak az 1935-ös, s különösen az 1939-es választások után következett be. A jobbratolódást a párt képviselőinek összetétele és új programja egyaránt tükrözte. A nemzeti egység eszméjét, amely az addigi kormánypárti programokat jellemezte, felváltotta a „keresztény erkölcs” és a „keresztény összetartás”, vagyis a „fajvédelem” eszméje. Ez nem egyszerűen a zsidóság kirekesztését célozta az egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárok közösségéből, hanem megfosztásukat is állásuktól és vagyonuktól. „Követeljük az elhatalmasodott zsidó gazdasági és szellemi befolyás felszámolását. Továbbá a zsidó vagyon átadását a magyar kisegisztenciáknak és a keresztény fiatalság elhelyezkedésének

fokozottabb biztosítását. Energikus intézkedéseket követelünk a sajtó területén, amelyek megsemmisítik a keresztény erkölcsöt, a családi életet és a magyar szellemi életet elzsidósító sajtót” – olvasható a programban.⁵⁹

A parlamenti ellenzék – beleértve a pártonkívülieket és a kormányt olykor kívülről támogató kisebb pártokat is – a mandátumok 30–35%-án osztozott. A baloldali pártok közül legerősebb eleinte a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt, amely – miután az 1920-as választásokat bojkottálta – először 1922-ben vált a magyar parlamenti élet szereplőjévé. Az MSZDP 1922-ben a mandátumok 10%-át (25 hely) szerezte meg. Ezt követően folyamatosan csökkent a befolyása. 1939-ben már csak 5 fő (2%) képviselte. A parlamenti baloldal másik fontos pártja a Független Kisgazdapárt volt. Ezt az ipartámogató kormánypolitikával elégedetlen középbirtokosok és az egykori, Nagyatádi-féle parasztpárt demokratikus törekvéseit felújító kisgazdák és értelmiségiek hozták létre 1930-ban. A párt 1931-ben 11 (4%), 1935-ben 23 (9%) és 1939-ben 14 (5%) mandátumot szerzett. Az MSZDP és a Független Kisgazdapárt mellett a demokratikus ellenzék harmadik irányzatát a különböző liberális, illetve polgári demokrata pártok alkották (Nemzeti Demokrata Párt, Független és 48-as Kossuth Párt, Országos Kossuth Párt, Nemzeti Szabadelvű Párt, Polgári Szabadságpárt stb.). Ezek integratív személyiségének 1926-os haláláig Vázsonyi Vilmos, azt követően pedig Rassay Károly bizonyult. A liberális demokraták mandátumainak a száma az 1920-as években mintegy tucatnyi, azt követően féltucatnyi, s 1939-től mindössze 5 volt. A polgári radikalizmus, melynek hagyományait a *Századunk* című folyóirat és köre ápolta, nem tudta visszanyerni háború előtti befolyását. Nem rendelkezett parlamenti képviseléssel a kommunista párt sem, amely a fennálló törvények értelmében nyíltan nem is szervezkedhetett, és ebből következőleg képviselőjelölteket sem állíthatott. A kommunisták többször megpróbálkoztak az illegálisból való kitöréssel. 1925-ben ezért hozták létre a Magyarországi Szocialista Munkaspártot, majd 1943-ban a Békepártot. Parlamenti képviselőhöz azonban ők sem jutottak.⁶⁰

A baloldal pártjai közül a liberális pártok elsősorban a „keresztény kurzus” demokratikus renddel való felváltását, az agrárpártok pedig mindekenélőtt a „kisagrárius tömegek” „felemelését” követelték. Rendszerkritikájukkal mindazonáltal nem megosztásra, hanem a kormánypártokéhoz hasonlóan integrálásra törekedtek. A Független Kisgazdapárt például – „osztálykülönbség nélkül” – a magyar állam „bármely rendű és felekezetű”

olyan polgárát soraiba hívta, aki a „magyar nép erkölcsi és anyagi erejének minél magasabb fokra való kifejlesztésével”, illetve a meghirdetett „nemzeti agrárdemokrácia” alapelveivel egyetértett.⁶¹ A párt később, a szélsőjobboldal előretörése idején sem „osztálypártként”, hanem a „krisztusi demokrácia” alapjain álló nemzeti pártként határozta meg magát. Ennek megfelelően 1943-as programjában is az „egész nemzet érdekében” lépett fel, és célját abban határozta meg, hogy „a történelmi Magyarország határai között nagy nemzeti erőfeszítéssel, minden jó szándékú ember összefogásával és munkába állításával” felépítse „az egész magyar nép Magyarországot”.⁶² A liberális pártok jóval élesebben bírálták a kormányzat diszkriminatív lépéseit, például az 1920-as numerus clausust. Ennek ellenére maguk sem osztály- vagy rétegpártként, hanem az „igazi szeretet”, az „igazi kereszténység” és az „igazi magyarság” képviselőjeként léptek fel.⁶³

A jobb- és balközép pártok politikai törekvéseitől eltérően a szociáldemokrata és különösen a kommunista programokat olyan markánsan megosztó szemlélet jellemezte, amely szerint a társadalom lényegében „elnyomókból” és „elnyomottakból” áll, s a feladat a „kapitalista társadalmi rend”, vagyis az elnyomók uralmának megdöntése az elnyomottakra támaszkodva. A „magyarországi társadalom alapvető ellentéteinek megoldását” – olvashatjuk a Kommunisták Magyarországi Pártja 1930. évi kongresszusának határozatai között – csakis „a burzsoázia fasiszta államhatalmának összeűzása és helyébe a proletariátus diktatúrájának megteremtése, a kapitalizmus gazdasági rendjének megdöntése, az ipari termelés eszközeinek proletárnacionalizálása és a kapitalizmussal összenőtt feudális maradványok gyökeres eltakarítása” jelentheti. E küzdelem élharcosa a „proletariátus”, amelynek „helyes politikával” biztosítani kell „a félproletár parasztság (törpebirtokosság) és emellett még a középparasztság alsó rétegeinek forradalmi szövetségét”.⁶⁴ Hasonló megállapításokat olvashatunk a Szociáldemokrata Párt 1930-as programjában is: az „emberiség a szocializmus felé halad”, a szocializmus célja a „kapitalisták és nagybirtokosok társadalmi rendjének megdöntése és helyében a dolgozók társadalmi rendjének fölépítése”, ennek érdekében kívánatos a „városi és falusi dolgozók” összefogása.⁶⁵

A társadalom kommunista és szociáldemokrata típusú antagonizálása leginkább 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején sikerült. Ezt követően azonban mindkét baloldali irányzat befolyása mérsékelte – a kommunistáké egyenesen elhanyagolható – volt.

A jobboldali ellenzéket az 1920-as években az antiliberális és antisze-
mita keresztényszocialista pártok (Keresztényszocialista Párt, Keresztény
Községi Párt, Keresztény Ellenzék), valamint Gömbös Gyula 1923-ban
alakított Fajvédő Pártja jelentették. A keresztényszocialista pártok az
1920-as évek közepére részben beolvadtak a mérsékelt és kormánytámo-
gató Keresztény Gazdasági és Szociális Pártba, részben pedig elveszítették
befolyásukat. A Friedrich István vezette Keresztény Ellenzéknek például
1931-ben és 1935-ben egyaránt meg kellett elégednie 2-2 mandátummal.
A Fajvédő Párttal lényegében ugyanez történt. Képviselőinek száma 1923
és 1927 között 7-ről 4-re olvadt, majd 1928-ban maga a párt is feloszlott.
A szélsőjobboldal háttérbe szorulása a javuló szociális helyzettel, illetve a
szociális demagógia ennek köszönhető tévesztésével magyarázható.

Az 1929 utáni gazdasági válság talaján a szélsőjobboldali radikalizmus
ismét megerősödött, sőt az addigi dzsentri-középosztálybeli csoportok
mellett a szegényparasztság, a kispolgárság és a városi munkásság körei-
ben is jelentős bázisra talált. Az 1930-as évek első felében ezek közül az
új szerveződések közül a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt, más
néven kaszáskeresztes mozgalom volt a legismertebb. A későbbiekben több
más szélsőjobboldali, fasiszta típusú párt is alakult. Ezek közül legnagyobb
jelentőségre a Nemzeti Akarat Pártja tett szert, amelyet 1935-ben hozott
létre Szálasi Ferenc. Ennek lett utódszervezete a más fasiszta pártokat is
magába olvasztó Nyilaskeresztes Párt, amely 1939-ben alakult meg.⁶⁶

A titkos választás általánossá tételének köszönhetően az 1939-es vá-
lasztásokon a Nyilaskeresztes Párt 31, s a többi szélsőjobboldali fasiszta
párt még további 18 mandátumot szerzett. Ekkortól kezdve tehát ők ren-
delkeztek a mandátumok 20%-ával. Parlamenti szereplésükre általában a
markánsan ellenzéki magatartás volt jellemző, amely legfőképpen a Né-
metországgal való szorosabb együttműködés és a zsidótörvények lehető
legszigorúbb végrehajtásának a követelésében mutatkozott meg. A szél-
sőjobboldali pártok ezen a téren a kormánypártnál (Magyar Élet Pártja)
is radikálisabbak voltak. A szociáldemokratákhoz és a kommunistákhoz
hasonlóan lényegében ők is két részre osztották a társadalmat, ám nem
osztály-, hanem faji alapon. Eszerint – mint a kaszáskeresztesek kiáltvá-
nyában olvasható – éltek Magyarországon „becsületes dolgozó magyarok”,
illetve „dolgozó magyar néptársak”, és éltek a „nemzetközi zsidó kapita-
lizmus” és a „talmud” által vezérelt „idegen erkölcsű és szellemű üzerek”.
Az utóbbiak „sémita paradicsomot” formáltak az országból, miközben az

„igazi magyaroknak siralomházzá és kálváriás golgotává változott a vérrel,
verejtékkel, szenvedésekkel szerzett és megtartott magyar haza”. Ebből kö-
vetkezett a cél és a feladat: „Azt akarjuk, hogy a becsületes magyar dolgozók
uralma következzen a síberek, csalók becsületekről, nemzetgyilkosok,
népárulók, országvesztők, szellemi, erkölcsi és gazdasági pestist hivatásosan
terjesztők üzérkedéseivel szemben.”⁶⁷ Ehhez képest Szálasi pártja kezdetben
mérsékelt hangot ütött meg. 1935-ben még csak a zsidó bevándorlás
megszüntetését, a „zsidószellem könyörtelen kiirtását” és a zsidóság „szám-
arányos” részvételét követelte az egyes szakmákban.⁶⁸ Később ez a párt is
radikalizálódott, és 1939-ben már a zsidók állampolgári jogainak teljes meg-
vonásáról, továbbá perspektivikusan teljes körű kitelepítésükről és ezáltal a
„zsidómentes magyar állam” megteremtéséről szónokoltak a párt vezetői.⁶⁹

Az eddig tárgyalt politikai irányzatok mindegyikéből kilógott az 1930
és 1935 között működő Nemzeti Radikális Párt. A párt programja, amelyet
1931-es könyvében a szervezet vezetője és egyetlen parlamenti képviselője,
Bajcsy-Zsilinszky Endre vetett papírra, az úgynevezett harmadik út
első tételes megfogalmazásának tekinthető. Ebben eklektikus és gyak-
ran inkonzisztens módon keveredtek a különböző létező nagy ideológiák
progresszív és retrográd elemei. A szocializmust például élesen bírálta,
miközben egyes elveit alkalmazni akarta. A magyar nemesség történelmi
szerepét idealizálta, a földjét viszont 500 holdig kisajátította és szétosztotta
volna a parasztok között. A Duna-völgyi népek egymásra utaltságát adottsá-
gnak, megbékélésüket pedig történelmi szükségszerűségnek nevezte.
Ugyanakkor a magyar külpolitika végső célját „a történelmi Magyaror-
szág helyreállításában és a magyar nemzet Duna-völgyi világtörténelmi
szerepének visszavívásában” jelölte meg.⁷⁰

Bajcsy-Zsilinszky harmadikutasságával mutatott rokonságot az úgyne-
vezett népi mozgalom, amely a korszak legsajátosabb szellemi – és részben
politikai – mozgalma volt. Ez az irányzat azt tartotta elsődleges feladatá-
nak, hogy a parasztság, elsősorban a szegényparasztság nyomorúságos
helyzetének bemutatásával felébressze az uralkodó körök lelkiismeretét, és
rákényszerítse őket a változtatásra. Egyebekben a népi tábor meglehetősen
megosztott, illetve heterogén képet mutatott, s ezért – Bajcsy-Zsilinsz-
kyhez hasonlóan – sem a baloldali, sem a jobboldali politikai családhoz
nem sorolható egyértelműen. Az irányzat lényegében az egész magyar
politikai spektrumot leképezte – a szélsőjobboldaltól a konzervatívokon
és demokratákon át a szélsőbaloldalig.⁷¹

A népi mozgalom élharcosai eleinte különböző lapok (*Előrs, Válasz, Kelet Népe*) körül tömörültek. 1939. június 29-én azonban saját pártot is létrehozta: a Nemzeti Parasztpártot. Bár parlamenti képvisellel a Nemzeti Parasztpárt nem rendelkezett, a politikai életnek ismert szereplője volt. Külpolitikai programjában – szakítva a kormánypártok és a szélsőjobboldal mellett a Kisgazdapártot és a Nemzeti Radikális Pártot is jellemző nagyrevíziós elképzelésekkel – a „Duna völgyében élő népek megbékélésére” szólított fel, belpolitikai elképzeléseiben pedig a marxista pártok osztályharcos és a fasiszta pártok antiszemita retorikájának elemeit vegyítette a németellenességgel. Ennek megfelelően nemcsak a „nagyőke uralmának letörését” és az 500 katasztrális hold feletti földbirtokok kisajátítását követelte, hanem az „idegen vérű és idegen szellemű vezetők (sváb, zsidó és morva eredetű középosztály)” eltávolítását is. „Népi gyökerrű, egyetemes és európai magyar kultúra kifejlesztését akarjuk”, „a magyar szellemi élet felszabadítását a korszerűtlen, úri szemlélet és az illetéktelen idegen kultúrhatás alól” – írta a *Szabad Szó*.⁷²

Ez az 1920-tól folyamatosan többszereplős és többszörösen tagolt párt-szerkezet az 1944-es német megszállást követően kezdett kétpólusúvá válni. A Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a kommunista Békepárt és egy konzervatív-legitimista csoportosulás (Kettőskereszt Szövetség), vagyis a többé vagy kevésbé baloldali pártok 1944 májusában megalakították a Magyar Frontot, amely a német megszállókkal és magyar kiszolgálóikkal, az antiszemita jobboldallal szembeni harcot tekintette feladatának. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, amely a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek többségét adta, e pártok és a szakszervezetek képviselői hozták létre 1944. december 2-án a már felszabadult Szegeden.⁷³

A baloldali összefogással szemben 1944 őszén a kormánypárt jobboldala a szélsőjobboldalt alkotó nyilaskeresztesekkel és más fasiszta csoportokkal lépett szövetségre. E 150 képviselőből álló tömörülés, amely Törvényhozók Nemzeti Szövetségének nevezte magát, a fegyverszüneti tárgyalások megakadályozását, a Lakatos-kormány lemondatását és Szálasi hatalomra segítését tartotta feladatának. Az október 16-i nyilaspuccs után a pártszövetség Szálasi hatalmát próbálta legitimálni.⁷⁴

Irodalmi irányzatok

A századelő irodalmi életének kettéhasadásával kapcsolatos kortársi vélekedés, melyet bevezetőnkben idéztünk, a két világháború közötti irodalomtörténet-írás általánosan elfogadott tételévé vált. Pintér Jenő (1881–1940), a kor túlzott tényyszerűségéről ismert, markánsan konzervatív és nacionalista szemléletű tanára és szerkesztője és az ugyancsak konzervatív, ám inkább szellemtörténész Farkas Gyula (1894–1954), a magyar nyelv és irodalom berlini tanára éppúgy osztotta ezt, mint Schöpflin Aladár (1872–1950), a *Nyugat* egyik állandó szerzője, majd a *Magyar Csillag* társ-szerkesztője, és az 1945-ben mártírhalált halt Szerb Antal (1901–1945). Pintérhez, Farkashoz és más jobboldali-antiszemita szerzőkhöz képest fontos különbség azonban, hogy ezt a jelenséget Schöpflin és Szerb egyáltalán nem valamiféle „sorcsapásként”, hanem a 19. századi gazdasági-társadalmi átalakulás és az azzal egyidejűleg ható asszimilációs folyamatok nagyban természetes és elkerülhetetlen következményeként értékelte. Mint Szerb Antal írta: „A 20. század elején a magyarság és a zsidóság áthidalhatatlan különbségei a fejlődés szempontjából áldásosnak mutatkoztak. A magyar eleve tisztel mindent, ami régi, azért mert régi – a zsidó eleve tisztel mindent, ami új, azért, mert új. A kétfelé húzó életritmus a 20. század elején szerencsés fázisban találkozott össze, kölcsönösen kiegészítette egymást helyes tempóvá.”⁷⁵

A két világháború között Farkas és Schöpflin szerint – Szerb Antal erről már nem írt – új helyzet állt elő. A századvég és a századelő irodalmi életének „kettéhasadása” az első világháború időszakában – vélte Schöpflin – mérséklődött, a két világháború között pedig teljesen megszűnt. Ennek olyan jelei voltak, mint a háború előtt még nemzetietlennek bélyegzett Ady nemzeti költővé emelkedése a fajvédők és a szocialisták köreiből egyaránt, vagy Babits és Kosztolányi 1930-as, majd később Szabó Lőrinc megválasztása a Kisfaludy Társaság tagjává.⁷⁶ Az irodalom alapvető jellemzője a „többszólamúság” lett, amely „a magyar lélek hangjának minden változatát” megszólaltatta. Ezt a változatosságot Schöpflin nem különböző csoportok vagy irányzatok, hanem egyes szerzők életművén keresztül mutatta be. Bizonyos csoportképző azonosságokra és különbségekre azonban utalt. Használta a „keresztény” és „liberális” jelzőt. Kassákról megjegyezte, hogy ő „az első író, akit az ipari proletariátus adott a magyar irodalomnak, s aki megmaradt mindvégig osztálya levegőjében.”⁷⁷ Utalt

rá, hogy megjelent „néhány egyszerű, hatalom és társadalmi dísz nélküli fiatal íróember” az „úgynevezett »népi front« írói”.⁷⁸

Farkas rövid összefoglalása szerint „a nagyapák és az apák nemzedéke” tovább vívta a „megunt, idejétmúlt harcot”. Az ifjabb generációk képviselői és az öregek közül néhányan azonban új utakat kerestek. Szabó Dezső a magyar parasztot emelte „szinte míthoszi magaslatra”; a katolikus Sík Sándor és Mécs László, valamint a „zsidó származású írók” közül Földi Mihály és Sárközi György „új humanizmushoz jut el”; Kassák Lajos, Várnai Zseni és a „munkásosztály költőinek műveiben mintha elhalkulna a gyűlölet hangja”; Illyés Gyula, Erdélyi József és mások „magukkal hozzák a magyar rög tavaszi illatát, a Népből jönnek”; Kodolányi János „kivetkőzvéen sötét pesszimizmusából, meddő naturalizmusából, elmélyült fajszeretethez jut el”. Vagyis több irányzat, csoport élt egymás mellett.⁷⁹

Schöpflinnel és Farkassal szemben Pintér úgy gondolta, hogy „irodalmunk” alapvetően a két világháború között is „megmaradt a maga kettős elágazásában”. Egyik oldalt „a hagyományos nemzeti irány hívei, az akadémikus ízlésű idealisták és realisták” képviselték, a másikat pedig „az impresszionisták, szimbolisták, dekadensek és naturalisták”.⁸⁰ „A hagyományos nemzeti szellem harcosai állandóan szemben álltak a szabadgondolkodó eszmék híveivel, az erkölcs megbecsülői az erotikusokkal, a magyarok a dekadensekkel, a keresztények és antiszemiták a zsidókkal és filoszemitákkal.”⁸¹ A két táboron belül ugyanakkor maga is megkülönböztetett irányzatokat, illetve csoportokat. A „hagyományörzők” közé sorolta például Jankovics Marcellt, Komáromi Jánost, Nyíró Józsefet, Szabolcska Mihályt, Zempléni Árpádot és Tömörkény Istvánt. A modernnek – „impresszionisták, szimbolisták és stílrómantikusok” – közé a *Nyugat* első és második generációjának többségét és az úgynevezett polgári írókat (Áprily Lajos, Benedek Marcell, Dsida Jenő, Dutka Ákos, Gellért Oszkár, Harsányi Zsolt, Hatvany Lajos, Heltai Jenő, Ignó Hugó, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Laczkó Géza, Márai Sándor, Szabó Lőrinc, Szép Ernő, Zilahy Lajos, Zsolt Béla stb.), valamint Balázs Bélát, Bánffy Miklóst, Németh Lászlót és Sárközi Györgyöt. A „naturalisták, szocialisták, expresszionisták” csoportját többek között Csizmadia Sándor, Erdélyi József, Gábor Andor, Illyés Gyula, József Attila, Kassák Lajos, Kodolányi János, Nagy Lajos, Révész Béla, Szabó Dezső és Tamási Áron, vagyis – mai terminológiát használva – a munkásírók és a népi írók egy része reprezentálta. A „katolikus irányhoz” sorolt sok-sok szerző közé került

Balla Borisz, Harsányi Lajos, Mécs László és Sík Sándor. Az úgynevezett „zsidó irány” képviselői, akik közé a kifejezetten zsidó témákkal foglalkozó és zsidóságot hangoztató szerzők kerültek, jóval kevesebben voltak. Pintér mindössze öt nevet említett, köztük Patai Józsefet, Papp Károlyt és Szabolcsi Lajost. A hatodik csoportba – merőben gender alapon – az „írónők” kerültek – köztük Tormay Cecil és Erdős Renée. A korszak hat legjelentősebbnek tartott alkotóját – Herczeg Ferencet, Gárdonyi Gézát, Ady Endrét, Babits Mihályt, Kosztolányi Dezsőt és Móricz Zsigmondot – Pintér kiemelten, egy-egy külön fejezetben tárgyalta. Egyértelműen jelezte azonban, hogy Herczeg és Gárdonyi a „hagyományörző” és nemzeti érzelmű konzervatívok, Ady, Babits, Kosztolányi és Móricz viszont egy „dekadens lelkesítő kor” „ideges érzékenységgű nagyvárosi” „hangsórói” közé tartoztak.⁸²

A Pintérhez hasonlóan jobboldali és antiszemita, ám fiatalabb és koncepciózusabb Makkai János (1905–1994) az 1930-as évek végén írott kortörténetében három nagy irodalmi áramlatot különböztetett meg: a konzervatívokét, a *Nyugat*ét és az antiliberális „faji radikalizmusét”. A konzervatív irodalommal – Pintérhez hasonlóan – azt a „békebeli” és az új helyzetben a liberalizmushoz is közelebb került áramlatot azonosította, amelyet a prózairodalomban Herczeg Ferenc, a publicisztikában Rákosi Jenő és a tudományos életben Berzeviczy Albert neve fémjelzett. A *Nyugat* íróit – ugyancsak Pintérhez és a kor más konzervatív-nemzeti szerzőihez hasonlóan – az „előkelő polgári és európai kultúra gyökértelen képviselőiként” jellemezte, akik az új helyzetben is „a veszendőbe indult európaisághoz” ragaszkodtak. Ehhez az irányzathoz kötötte a „magyar proletáröntudat és a marxista forradalmiság eddig egyetlen művészet és tehetségét”, Kassák Lajost is. A *Nyugat* – állapította meg – a „trianoni korszakban is azt az irodalmat szolgálja, amelynek szociológiai alapját a felvilágosult polgárság és a marxista proletariátus szövetsége adja”. Az antiliberális „faji radikalizmus” irányzatát Szabó Dezső és Szekfű Gyula életművével jellemezte, s mellettük Milotay István publicisztikáját emelte ki. Kulcsfigurának Szabó Dezsőt tartotta, akit egyenesen Alfred Rosenberg mellé állított. Szekfű Gyuláról szólva, aki pedig „valamikor a szellemi antiszemizmus egyik vezére volt és az idegen kapitalizmusról és az idegen proletariátusról a legszörnyűbb igazságokat írta meg”, viszont megjegyezte: a *Három nemzedék* (1920) óta „egyre távolodik attól az irányzattól, amelynek egyik alapítója volt”.⁸³

A kortárs elemzések különböző szempontokat követő osztályozásainak bizonytalanságai és ellentmondásai a második világháború után készült irodalomtörténeti összefoglalásokban nagyrészt megszűntek. Az első átfogó munka főszerkesztője, Szabolcsi Miklós a szintézis 1966-ban megjelent VI. kötetében úgy foglalt állást, hogy eszmei-világnézeti szempontból „nagyjában és egészében négy eszmei áramlatra bukkanunk” a korszak irodalmában. Ezek a következők: (1) a „fennálló rend direkt vagy indirekt védelmezőjének” szerepét ellátó konzervatív irodalom, beleértve ennek jobboldali radikális megnyilvánulásait is; (2) a „haladó polgári irodalom”, amely „a polgári demokrácia valamely válfaját óhajtja, s közvetve a magyar polgárság egyik vagy másik csoportjának érdekeit fejezi ki”; (3) a parasztság egyes rétegeire és a „magyar értelmiségre” támaszkodó »népi« irodalom a maga „harmadikutas programjával”; s végül (4) a „következetes forradalmi szocialista irodalom”.⁸⁴

Béládi Miklós, aki ezt a felosztást konkretizálta és tartalommal töltötte meg, a konzervatív irodalmon belül a Herczeg Ferenc mint „nemzeti klasszikus” körüli ókonzervatívok mellett külön csoportként foglalkozott azzal a művészi eszközeiben modernebb, politikailag viszont harcosabb újkonzervatív körrel, amely az 1923-ban indult *Napkelet* című folyóirathoz kapcsolódva alakult ki, s amelynek a hasábjain az ekkortájt inkább neokonzervatív-katolikus Székfi Gyula is többször jelentkezett. A konzervatívok után, de tőlük elválasztva következett Szabó Dezső, a „jobboldali radikalizmus írója”. Szabó gondolatvilágának faji megalapozottságát nem tagadva Béládi hangsúlyozta, hogy hatása „kettős irányú volt”: nemcsak a szélsőjobboldal felé tájékozódó fiataloknak adott ösztönzéseket, hanem a „harcos antifasizmus”, illetve a munkásmozgalom irányába is indított el embereket. A „polgári ellenzéki irodalom” centrumának a két háború közötti interpretációkhoz hasonlóan Béládi is a *Nyugatot* tartotta, ám mellette több más folyóiratról (*Szép Szó*, *Apolló*, *Toll* stb.) és azok szerzőiről is említést tett. A szocialista, illetve avantgárd irodalommal több fejezet is foglalkozott, Kassák mellett számos kevésbé jeles szerző munkásságát is hosszan méltatva. A „népi” irodalmat Béládi – Révai József és Lukács György elvi „útmutatásait” követve – a magyar irodalom „kivételes”, ám ellentmondásos „képződményeként” értékelte. „Küzdöttek a demokratikus és nemzeti eszmék tisztaságáért, a szabadságjogok igazi tartalmáért, de műveiken foltot ejtett a nacionalizmus; föllevenítették a Duna-menti kis népek kossuthi föderációjának gondolatát, de nem a teljes néptestvérség

jegyében; neveltek történelmi realitásra, és légvárakat is építettek, illúziókat szőttek a társadalom lelki megújulásáról; tiltakoztak, tüntettek a hitlerizmus ellen, de szorongató történelmi helyzetben megalkották az Európából faji integritásába kivonuló magyarság »harmadikutas« ábrándját; hozták a magyar népismeret gazdag dokumentumait, de az ősi lélek, a magyar jelképrendszer mitológiájával a nemzeti álellenzékiesség, a provinciális kuruckodás példáját is megteremtették.”⁸⁵

A VI. kötet megjelenése óta eltelt fél évszázad folyamán a két világháború közötti magyar irodalmi élet esztétikai értékeinek a megítélése sokat változott. Az irodalmi élet eszmei-politikai tagoltságának négypólusú kánonja azonban – mint erről az egyik legutóbbi összefoglalás is tanúskodik – megmaradt.⁸⁶

A különböző irodalmi irányzatok két világháború közötti konfliktusai közül legfontosabbnak a népi-urbánus ellentétet tartja a történelmi emlékezet. A századelő szellemi életének nemzeti-konzervatív és európeér-radikális szembenállására ráépülve, s azt egyben át is alakítva ez alapvetően a népi írók és a polgári demokrata, szociáldemokrata művészek értékebeállítottságának a különbözőségét fejezte ki. A népiek – amint erre már utaltunk – mindennél fontosabb szempontja a szegényparasztság életkörülményeinek a javítása, tehát a radikális földreform volt, amelynek következtében – a helyzettől függően – a jobb- és a baloldali radikalizmussal való szövetkezésre egyaránt készen álltak. A polgári demokrata és szociáldemokrata művészek politizálását ugyanakkor a fasizmus, a faji gondolattal és általában az antiliberalis jobboldallal szembeni következetes elutasítás határozta meg. Bár a népiek között nemegyszer zsidó, az urbánusok között pedig több nem zsidó is akadt, a két értékorientáció ellentéte antiszemita elemeket is hordozott. Az 1930-as évek közepétől ez az ellentét felerősödött. Az egész irodalmi életet azonban ekkor sem hatotta át és mérgezte meg. A nemzeti konzervatívok éppúgy kívül maradtak rajta, mint a polgári humanista Babits vagy a szocialista Kassák. Az irodalom népi és urbánus táborokra osztása helyett ezért helyesebb – mint utólag Illyés Gyula is figyelmeztetett rá – az egész „zűrzavart” „két csatázó szomszédvár, a »népi« *Válasz* és az »urbánus« *Szép Szó* küzdelmeként felfogni. De még ez is pontosításra szorul, hiszen a népiek alapvető céljait legmaradandóbb módon a *Szép Szó* vezéralakja, József Attila öntötte szavakba, a nagyvárosi élet egyik legjelentősebb poétája, Vas István pedig rendszeresen publikált a *Válaszban*. „Sok árnyalata volt a két világháború közti

magyar irodalomnak; szerencsésen sok útkeresője” – vont mérleget Illyés nem sokkal halála előtt, Schöpflin kortársi vélekedésével összhangban.⁸⁷

Az irodalmi – és tágabban a szellemi – élet megosztottságai a magyar társadalom jóval kisebb részét befolyásolták, mint a politikai pártok küzdelmei. Bár az analfabéták aránya az első világháború előtti 30%-ról 1930-ra 9, 1941-re pedig 7%-ra csökkent, s az olvasó emberek száma is jelentősen nőtt, az igényes irodalom és annak vitái iránt csak igen kevesen érdeklődtek. Az 1938-ban megjelent közel 5 ezer különféle könyv 7 millió példányából az olcsó kaland- és detektívregényekre, valamint szerelmi történetekre 4,8 millió kötet, vagyis 70% jutott. Ez azt jelenti, hogy míg egy ponyvát átlagosan csaknem 17 ezer példányban adtak ki, addig egy szépirodalmi munkát csak 3–4 ezer példányban. A kortárs magyar szerzők versesköteteinek első kiadásait átlagosan 500, a regényeket átlagosan 2–3 ezer példányban nyomták. Azok az irodalmi folyóiratok pedig, amelyek hasábjain az írók életre-halálra menő harcaikat vívták, alig néhány száz példányban jelentek meg. Igaz, az újságolvasók száma ennél jóval magasabb volt. A legnagyobb olvasottságnak örvendő bulvárlapot, *Az Estet* 150 ezer példányban adták el. A többféle – szépirodalmi, politikai és társadalmi – igényeket egyaránt kielégítő képes hetilapnak, a *Tolnai Világlapjának* a példányszáma pedig 100 ezer körül mozgott.⁸⁸ Mindezek alapján biztosra vehetjük, hogy az irodalmi világ, illetve a szellemi élet vitái a 2 és fél millió választópolgárnak, illetve az 1,5–1,8 millió tényleges választónak csak csekély töredékét befolyásolták.

Konklúziók

A két világháború közötti Magyarország társadalmának, politikai szerkezetének és irodalmi irányzatainak az áttekintése után úgy véljük, minden kétség nélkül kijelenthető, hogy a korszakunkra vonatkozó tanulmányunk bevezető részében idézett dichotóm értelmezések olyan önkényes konstrukciók, amelyek empirikusan igazolhatatlanok. Kétségtelen viszont, hogy a társadalom létező törésvonalai között fontossági hierarchiát lehet megállapítani. A kortárs társadalomkutatók ezek közül a törésvonalak közül kettőnek tulajdonítottak különösen nagy jelentőséget: az „urak” és a „nép” közötti ellentétnek, amely többé-kevésbé azonos volt a gazdagok és a szegények, illetve – a marxista terminológiát használva – a „kizsákmányolók” és a „kizsákmányoltak” közötti szembenállással. A másik nagy

törésvonal a középrétegeken és a vezető eliten belül húzódott vertikálisan, a zsidók és keresztények között diagnosztizált feszültség mentén. A harmincas évek végére ez a zsidók és nem zsidók közötti megkülönböztetés az „idegenszívűek” és a „jó magyarok” ellentétévé terebélyesedett, és behatolt a társadalom legsóbb szféráiba is. A horizontális osztóvonalak azonban ekkor sem veszítették el jelentőségüket.

A parlamentben folyamatosan képvisellel rendelkező tucatnyi párt négy nagy politikai családot alkotott. A legbefolyásosabbat a kormánypártok és szoros szövetségeseik képezték, amelyeket a konzervativizmus különböző változatainak eltérő arányú vegyüléke jellemzett. A szélsőbaloldal két pártját, az illegális Kommunista Pártot és a Szociáldemokrata Pártot összekötötte a végcél azonossága és az osztályharcos szemlélet. A demokráciához való pragmatikus viszony ugyanakkor el is választotta őket. A kommunisták forradalmi romantikájának elfogadása helyett a szociáldemokraták gyakran a liberális demokratákkal és 1943-tól az agrárdemokratákkal működtek együtt. A konzervatív-autoriter rendszernek – szerencsés esetben – a háború után ez az együttműködés jelenthette volna a demokratikus alternatíváját. A kormánypárttól jobbra elhelyezkedő fasiszta pártok ezzel szemben a parlamentarizmus teljes felszámolására, és – a kormánypárt jobbszárnyával együttműködve – az ország teljes „zsidótlanítására” törekedtek. Az ideológiai szempontból ellentmondásos „harmadikutas pártok” súlytalanok és önállótlank voltak, s a helyzettől függően vagy a szélsőjobb (fasiszták), vagy a szélsőbal (kommunisták) felé orientálódtak. Olyan helyzet, amelyben ezek az irányzatok két nagy tömböt alkottak volna, kétszer alakult ki: 1919-ben és 1944-ben, mindkét esetben polgárháborúhoz közeli helyzetben és csak rövid időre.

Az irodalmi életben legalább négy nagy eszmei-politikai irányzat élt egymás mellett: a nemzeti konzervatívok, a polgári liberálisok és demokraták, a marxisták és a „harmadikutas” népiek. Ezek közül legnagyobb befolyással a konzervatív és a polgári irodalom lektűrszerzői rendelkeztek. Az avantgárd tábora mindvégig korlátozott volt, a népi irodalomé viszont gyorsan nőtt. Az urbánus-népi megosztottság, amely az 1930-as évek irodalmi diskurzusát dominálta, mindazonáltal távolról sem hatotta át az egész szellemi életet. A politikai közösségnek és a társadalomnak pedig csak csekély töredékét foglalkoztatta.

A két világháború közötti Magyarország tehát társadalmi, politikai és szellemi értelemben egyaránt többszörösen tagolt ország volt, amelyet

kétosztatúként ábrázolni csak a múlt ismert tényeinek és bizonyított összefüggéseinek a negligálásával lehet. Aki mégis ilyesmit állít, az vagy tévesen általánosít, vagy retorikai túlzásba esik.

JEGYZETEK

- ¹ Katona József Megyei Múzeum, Kecskemét. Buday Dezső Hagyatéka. Versek. Vö. Romsics Ignác: Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. Buday Dezső portréjához. *Valóság*, 1978/3. 12–26.
- ² Lásd erre részletesebben Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914.* 2. kiadás. Budapest, 1974, Gondolat, 205–214.
- ³ Idézi Schöppflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században.* Budapest, 1937, Grill Károly kiadása, 121.
- ⁴ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza.* Budapest, 1917, Dick Manó könyvkereskedése.
- ⁵ Farkas Gyula: *A fiatal Magyarország kora.* Budapest, 1932, Magyar Szemle Társaság.
- ⁶ Németh László: Sznobok és parasztok. In *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947.* Szerk. Nagy Sz. Péter. Budapest, 1990, Rakéta Könyvkiadó, 56–59.
- ⁷ Németh László: Kisebbségben (1939). In *Uő: Sorskérdések.* Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi, 408–482.
- ⁸ Ignotus Pál: *A horogkeresztes hadjárat.* Budapest, 1933, Forum Ny., 19.
- ⁹ Németh László: Egy különítményes vallomása. In *A népi-urbánus vita dokumentumai* i. m. 129.
- ¹⁰ *A Magyar Demokratából* idézi: *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2002–2003-ban.* Szerk. Dési János, Gerő András, Szeszlér Tibor, Varga László. Budapest, 2004, B'nai B'rith Első Budapesti Közösség, 89.
- ¹¹ Lőrinc László: *A ráclátásról.* <http://www.tte.hu>.
- ¹² *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 83. köt. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. *Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint.* Szerk. a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1932, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 4–11.
- ¹³ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 86. köt. Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. *Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Szerk. a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1934, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 5.

- ¹⁴ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 102. köt. *Magyarország föld-birtokviszonyai az 1935. évben. II. Birtoknagyságcsoporthoz szerint.* Budapest, 1937, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 19. Vö. Kerék Mihály: *A magyar földkérdés.* Budapest, 1939, MEFHOSZ Könyvkiadó, 298–301.
- ¹⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 86. köt. Az 1930. évi népszámlálás. II. rész i. m. 32–33.
- ¹⁶ Uo. 15–16.
- ¹⁷ Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás.* Budapest, 1938, Universitas, 29–31. A parasztság egyes rétegeire vonatkozóan részletesebb és részben korrigált számadatokat közöl Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* Budapest, 1987, MTA Történettudományi Intézet, 37–88.
- ¹⁸ Weis István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság, 144.
- ¹⁹ Uo. 215.
- ²⁰ Uo. 147.
- ²¹ Uo. 113–116.
- ²² Uo. 103.
- ²³ Uo. 142.
- ²⁴ Uo. 47.
- ²⁵ Uo. 56–60.
- ²⁶ Uo. 61–63.
- ²⁷ Uo. 68–71.
- ²⁸ Uo. 21.
- ²⁹ Uo. 231.
- ³⁰ László Péter: The Political Conflict Between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney over Hungary. In *British-Hungarian Relations since 1848.* Ed. by László Péter, Martyn Rady. London, 2004, Hungarian Cultural Centre, School of Slavonic and East European Studies, 180–181.
- ³¹ C. A. Macartney: *Magyarország.* Budapest, é. n. [1936], Révai, 68–73.
- ³² Uo. 76–93.
- ³³ Uo. 93–114.
- ³⁴ Uo. 115–141.
- ³⁵ Uo. 144–159.
- ³⁶ Uo. 42–59.
- ³⁷ Uo. 160–180.
- ³⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* 5. kiadás. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 409–410.

- ³⁹ Uo. 423–433.
- ⁴⁰ Uo. 433–440.
- ⁴¹ Uo. 440–450.
- ⁴² Uo. 451–462.
- ⁴³ Uo. 462–505.
- ⁴⁴ Halmos Károly tette közzé Erdei korábban befejezetlennek gondolt írásának negyedik, a parasztsággal foglalkozó részét. Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle*, 2010/4. 12–42.
- ⁴⁵ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Szerk. Kulcsár Kálmán. Budapest, 1980, Akadémiai, 295.
- ⁴⁶ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Uo. 365.
- ⁴⁷ Uo. 367–368.
- ⁴⁸ Erdei Ferenc: Parasztok a mai magyar társadalomban. Uo. 169–246.
- ⁴⁹ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Uo. 367.
- ⁵⁰ Uo. 371.
- ⁵¹ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris, 252.
- ⁵² Az 1922-es választójogi rendelet és az 1938-as választójogi törvény releváns részeit közli: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. köt. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 169–173. és 292–296.
- ⁵³ *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok*. Szerk. Földes György, Hubai László. Budapest, 1994, Politikatörténeti Alapítvány, 85–214.
- ⁵⁴ Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében, 1861–1935*. Budapest, 1936, Magyar Társadalomtudományi Társulat.
- ⁵⁵ Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Budapest, 1999, Korona, 177–182.
- ⁵⁶ Lásd erre részletesen Sipos Péter: A magyar ellenforradalmi rendszer kormány-pártjairól. In *A fasiszmus ideológiájáról*. Szerk. Harsányi Iván, Ficzura Judit. Budapest, 1983, Kossuth, 214–233., és Ignác Romsics: Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis der ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944. In *Das Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*. Hrsg. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Helmut Rumppler. Wien, 1990, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 19–38. Vö. Sipos József: A Kisgazdapárt struktúrája és a bethleni konszolidáció kezdetei. In *Parasztkérdés 1890–1930*. Szerk. Juhász Antal, Sipos József. Szeged, 1985, k. n., 200–232.
- ⁵⁷ *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. I. köt. Budapest, 1933, Genius, 153.

- ⁵⁸ *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991, Kossuth, 331–341.
- ⁵⁹ Uo. 448–449.
- ⁶⁰ *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990* i. m. 85–214.
- ⁶¹ *Magyarországi pártprogramok* i. m. 220–221.
- ⁶² Uo. 552–553.
- ⁶³ Uo. 86–90. és 274–277.
- ⁶⁴ Uo. 166.
- ⁶⁵ Uo. 202.
- ⁶⁶ Tilkovszky Loránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. In *Egy letűnt korszakról 1919–1945*. Szerk. Sánta Ilona. Budapest, 1987, Kossuth, 205–225. Vö. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, 1966, Kossuth.
- ⁶⁷ *Magyarországi pártprogramok* i. m. 278–282.
- ⁶⁸ Uo. 371.
- ⁶⁹ Uo. 474–475.
- ⁷⁰ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti radikalizmus*. Budapest, é. n. [1930], Stádium Rt. Részben közli *Magyarországi pártprogramok* i. m. 222–266.
- ⁷¹ Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, 1989, Eötvös, 37–60.
- ⁷² *Magyarországi pártprogramok* i. m. 484–485.
- ⁷³ Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Budapest, 1975, Kossuth, 280–472.
- ⁷⁴ Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon*. Budapest, 1974, Kossuth, 24–26.
- ⁷⁵ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 1972, Magvető, 418.
- ⁷⁶ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937, Grill Károly, 272.
- ⁷⁷ Uo. 249.
- ⁷⁸ Uo. 296.
- ⁷⁹ Farkas Gyula: *A magyar irodalom története*. Budapest, 1934, Káldor, 322–327.
- ⁸⁰ Pintér Jenő: *A magyar irodalom története*. II. köt. *A magyar irodalom a XX. században*. Budapest, 1928, Franklin Társulat, 16.
- ⁸¹ Pintér Jenő: *Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*. VIII. köt. *A magyar irodalom a XX. század első harmadában*. I. rész. Budapest, 1941, Franklin Társulat, 154.
- ⁸² Uo. II. rész. 361–1255.
- ⁸³ Makkai János: *A háború utáni Magyarország*. Budapest, 1937, Egyetemi Nyomda, 197–208.

- ⁸⁴ Szabolcsi Miklós: A korszak általános jellemzése. In *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. VI. köt. Szerk. Szabolcsi Miklós. Budapest, 1966, Akadémiai, 24.
- ⁸⁵ Béládi Miklós: A korszak irodalmának fő áramlatai. In *A magyar irodalom története* i. m. VI. köt. 160–293.
- ⁸⁶ Lásd erre Veres András: Avantgárd és modern klasszicizmus 1918–1945. In *Magyar Kódex*. 6. köt. *Magyarok a 20. században*. Főszerk. Szentpéteri József. Budapest, 2001, Enciklopédia Humana Egyesület – Kossuth, 129–160.
- ⁸⁷ Illyés Gyula: Egy vita vége és – eleje. In *A népi-urbánus vita dokumentumai* i. m. 479–482.
- ⁸⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 209–212.

A magyar iskolarendszer és a népfőiskolai mozgalom a két világháború között

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikknek megfelelően kialakított magyar iskolarendszer alapja a hatosztályos elemi népiskola volt. A műveltség megszerzéséhez szükséges alapismereteket és alapképzettséget minden népréteg, így a parasztság is ebben az iskolaformában sajátította el. A népiskolai oktatás feladata a tantervek szerint az volt, hogy a növendékeket valláserkölcsei alapon nevelje, lássa el őket a legszükségesebb alapismeretekkel és készségekkel, fejlessze értelmüket, irányítsa akaratukat, ne mesítse erkölceiket és ízlésüket. Az oktatott tárgyak túlnyomó többsége ennek megfelelően általános és úgynevezett közismereti tantárgy (hit- és erkölcstan, írás-olvasás-számolás, nyelvtan, beszéd- és értelemgyakorlat, magyar földrajz és történelem, természetrajz és -tan, állampolgári ismeretek, ének- és testgyakorlás) volt. Szakismereti oktatás az elemi népiskolákban nem folyt.

A rendelkezésre álló időkeret elosztásából természetsszerűleg következett, hogy a faluban maradó és földművesként dolgozni akaró vagy kényszerülő parasztgyermeknek leendő munkáját az elemi népiskola közvetlenül nem segítette, és nem adott, nem adhatott általános műveltséget vagy jól megalapozott tágabb értelemben vett alapképzettséget sem. Az adott körülmények (iskolai időtartam, a tanulók életkori sajátosságai, magas osztálylétszám, nagyfokú hiányzás, elégtelen és specializálatlan tanítóállomány stb.) között a népiskola nem nyújthatott többet az írás-olvasás és a négy számtani alpművelet megtanításánál.

A két világháború között – elsősorban az 1926-os népiskolai törvény eredményeként – az elemi iskolai oktatás feltételei valamelyest javultak. Az egy tanteremre jutó tanulók száma például 1930-ra 60-ról 40-re csökkent. Ezzel párhuzamosan növekedett a tanítói létszám is. A háború előtt egy tanerőre 64, az 1930-as években azonban már csak 47 tanuló jutott. A tanulási és tanítási feltételek kétségtelen javulása azonban nem járt együtt az elsajátítandó műveltséganyag terjedelmének növekedésével és minőségének

javulásával. A csak elemi végzettség ismeretanyaga és szellemi készség-szintje továbbra is alacsony maradt, s lényegében a két világháború között is az olvasás, írás és a számtani alpműveletek ismeretére korlátozódott. A népiskola eredményessége így elsősorban az analfabetizmus csökkenő arányában mutatkozott meg. Az ország hat éven felüli lakosságából 1890-ben még 47%, 1910-ben 33%, 1920-ban 15%, 1930-ban már csak 10% volt írástudatlan.

Az elemi népiskolákból a tanonciskolákba, a négyosztályos polgárikba és kereskedelmi iskolákba, továbbá a nyolcosztályos középiskolákba vezethetett az út. Felsőfokú tanulmányokra a középiskola jogosított. A tanonciskolák, polgári és kereskedelmi hallgatóinak származás szerinti megoszlását nem ismerjük. Azt azonban tudjuk, hogy középiskolákba és egyetemre a parasztfiataloknak csak igen kis százaléka került. Balogh István számításokon alapuló becslése szerint 1910-ben középiskolába körülbelül minden ezerszázadik, egyetemre és főiskolára pedig hozzávetőleg minden tízezredik paraszty gyermek járt. Abszolút számokban ez évi 6–10 ezer középiskolást, s 1000 körüli főiskolást és egyetemi hallgatót jelentett. A parasztság szempontjából azonban talán még ezen alacsony arányszámoknál is fontosabb volt, hogy a továbbtanuló parasztfiataloktól a polgári társadalom teljes életformaváltást és azonosulást követelt. A paraszti létből kiemelkedők tehát – ha szüleik nem mindenki tagadta is meg – a parasztság mint éppen öntudatra ébredni és politikai érdekeit artikulálni kezdő társadalmi osztály számára mindenképpen elvesztek.

Az 1868-as törvény úgy intézkedett, hogy a tovább nem tanuló gyermekeknek tizenöt éves korukig kötelező ismétlőoktatásban kell részt venniük. A kötelező ismétlőoktatás télen heti öt, nyáron heti két órában nyújtotta volna lényegében ugyanazokat az ismereteket, mint a népiskola. Idővel kiderült azonban, hogy ez az iskolaforma nem életképes. A tovább nem tanuló paraszty gyermekek többsége ugyanis már közvetlenül az elemi után munkába állt, s az érdeklődők sem kaptak többet és mást, mint a megelőző hat évben. A kultusz- és földművelésügyi miniszter ezért 1896-ban elrendelte, hogy minden olyan községben, ahol 40-nél több ismétlőiskolás korú gyermek van, szakismeretekre orientált gazdasági ismétlőiskolát kell felállítani. Ahol ez a szám 120 fölé emelkedett, külön szaktanítóról is gondoskodni kellett. A gazdasági ismétlőiskolák tantárgyai a gazdaságtan, olvasás, fogalmazás, számtan és mértan voltak. Az oktatás hetenként két délután folyt a tizenkét–tizennégy éves korosztály

számára. Az első világháború előtt 75 szaktanítós ismétlőiskola működött az országban mintegy 13 ezer tanulóval, 1937-ben pedig 540, 100 ezer tanulóval. A szaktanító nélküli gazdasági ismétlőiskolák száma gyorsabban növekedett. A 20. század elején több mint 1500-at regisztráltak az országban. Az igényeket azonban ez távolról sem elégítette ki. 1912–1913-ban az elemi végzettségnek például csak mintegy 9%-a járt gazdasági ismétlőiskolába, s ez az arány a két világháború között sem emelkedett sokkal magasabbra.

A gazdasági ismétlőiskoláknál lényegesen több és magasabb szintű szakismeretet adtak az úgynevezett földművesiskolák és a specializálódott mezőgazdasági szakiskolák (vincellérképző, tejgazdasági, kertészeti stb.). A földművesiskolák hallgatói tizenötödik életévüket betöltött fiúk közül rekrutálódtak, akiket két-három éves bentlakásos tanfolyamokon képeztek ki. Számuk 1891-ben 12, 1910-ben 22, a növendékek száma 270, illetve 680 volt. A specializálódott mezőgazdasági szakiskolák száma az első világháború előtt 20 körül mozgott, a hallgatói létszám pedig valamivel 500 fölött. A két világháború között – arányos országterületre és népességre számítva – a mezőgazdasági szakiskolák száma megháromszorozódott-megnégyszereződött, a növendékeké pedig meghatszorzódott. (Az 1930/31-es tanévben 49 intézmény és 1800 hallgató.) Az ezekből az iskolákból kikerülő növendékek többnyire a nagybirtokok és a modern középirtokok középszintű szakalkalmazottai lettek, tehát a parasztság mint osztály számára a gimnáziumot vagy egyetemet végzetekhez hasonlóan jórészt ugyancsak elvesztek.

E vázlatos áttekintésből is jól látszik, hogy a magyar parasztság lehetőségei általános és szakmai műveltség megszerzésére a dualizmus korában és a két világháború között egyaránt meglehetősen szűkre szabottak voltak. A gyermekek közel 90%-a tizenegy-tizenkét éves korában búcsút vett az iskolától, s a továbbiakban semmiféle rendszeres oktatásban nem részesült. Ezért már a 19. század végétől – úgy a pedagógusok, mint az agrárszakemberek körében – újra és újra felvetődött a paraszti művelődés és szakképzés intézményi kereteit továbbfejleszteni kívánó szándék. A felmerült és lehetséges intézményi formák egyike a népfőiskola volt.

A népfőiskola nem magyar és nem 20. századi találmány. A 19. század második felében Dánia mellett elsősorban Svédországban, Norvégiában és Finnországban eresztett mélyebb gyökereket. Németországban az első világháború után indult gyors ütemű fejlődésnek. A két világháború között

népfőiskolák szerveződtek a világ más országaiban is, így például Amerikában, Japánban, Bulgáriában, Lengyelországban és Jugoszláviában.

A különböző korok és országok népfőiskolái természetesen több tekintetben különböztek. Néhány közös ismertetőjeggyel azonban szinte valamennyi rendelkezett. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt az, hogy az általános és szakmai műveltség fejlesztése mellett a népfőiskolák nevelni is akartak, mégpedig nem egyszerűen csak öntudatos, hazafias és vallásos állampolgárokat, hanem egyben lakóhelyükön, társaik között maradó paraszti vezetőket is. Módszertani szempontból az emelhető ki közös sajátoságként, hogy a szokásosnál nagyobb szerepet kapott a hallgatói aktivitás, öntevékenység, spontaneitás, és kisebbet a tanári prelegálás. A nevelés és oktatás hatékonyságát nagyban növelte, hogy a népfőiskolákhoz kollégiumok vagy internátusok is tartoztak. A diákok tehát nemcsak együtt tanultak, hanem együtt is éltek. Mint sajátosság említhető végül az is, hogy a hallgatók többnyire sem nem gyermekek, sem nem érett felnőttek, hanem a felnőttkor küszöbén álló, tízenyolc–huszonkét éves ifjak voltak.

A magyar népfőiskolai mozgalom kezdetei – eltekintve két-három régebbi kísérlettől (Tessedik Sámuel szarvasi, Nakó Kristóf nagyszentmiklósi és báró Wesselényi Miklós makfalvi iskolája) – a 20. század elejéig nyúlnak vissza. Akkori szorgalmazója főleg a Magyar Gazdaszövetség volt, amely egyik legfontosabb társadalompolitikai célkitűzésének a hiányzó, illetve számos német és zsidó származású tagja miatt idegennek tekintett magyar középosztály megteremtését, „felfrissítését” tekintette – elsősorban a módosabb parasztság fiaiból. Emellett törekedett arra is, hogy a mezőgazdálkodás színvonalát emelje, s a gazdák hozzáértését növelje. A Gazdaszövetség a népfőiskolai gondolatot az 1910-es évek elejétől támogatta. A szervezet egyik szakembere, Czettler Jenő írta 1914-ben: „Mérlegelve a magyar kisgazdák műveltségi viszonyait, nyilvánvaló, hogy ilyen továbbképző tanfolyamra (ti. népfőiskolára), amely őket állampolgári és üzleti ismeretekre tanítaná, nagyon is nagy szükség van. Az általános műveltség egyéb részeit a népiskola és bizonyos mértékig az ismétlőiskola között felosztva, valahogy csak elsajátítja a kisgazda, de amazokat az ismereteket csakis érettebb korban és speciális intézmény kötelékében szerezhethi meg. És hogy ez ismeretekre a földművelőnek minő szüksége van, azt mindenki elismeri, aki a falu életével csak futólag is foglalkozott.”

A Gazdaszövetség mellett támogatta a népfőiskola gondolatát a katolikus püspöki kar, illetve a katolikus tanügyi tanács is. Míg azonban

a Gazdaszövetség a szakismeretek oktatására helyezte a hangsúlyt, a katolikus javaslatot kidolgozó Szentiványi Károly a vallásos nevelést és a konzervatív-katolikus értelemben vett jellemformálást állította tervezetének középpontjába.

A századelő terveiből igen kevés valósult meg. A katolikus egyház az első világháború előtt tudomásunk szerint egyetlen népfőiskolát sem szervezett. A Gazdaszövetség terveiből pedig mindössze néhány egy-két hetes, népfőiskolai jellegű tanfolyam realizálódott. Ilyet szerveztek például 1914-ben Baján. Az első voltaképpeni magyar népfőiskola Kecskeméten nyitotta volna meg kapuit 1914 őszén, ugyancsak a Gazdaszövetség égisze alatt. Ebből azonban az első világháború kirobbanása miatt nem lett semmi.

A veszített háború és a bukott forradalmak után a népfőiskola gondolata ismét előtérbe került. Az 1919 őszén hatalomra jutott vezető elit a korábbinál szélesebb társadalmi bázist kívánt kiépíteni, s ezt elsősorban a parasztság körében vélte megtalálhatónak. Ennek érdekében és jegyében került sor 1920-ban a Nagyatádi–Rubinek-féle földreformra, majd 1922-ben Nagyatádi és Bethlen „kézfogására”. S ezzel összhangban kapott minden korábbinál nagyobb nyomatékot a parasztság „állampolgári nevelésének” szükségessége is. Közvetlenül a forradalmak után valóságos népfőiskola-alapítási láz kezdődött. A mozgalom mögött elsősorban ekkor is a Gazdaszövetség, valamint ifúsági szervezete, a Széchenyi Szövetség állt, de támogatták más egyesületek, például a Falu Országos Szövetség, sőt maga a kormány is. Elsőként 1920-ban Szegeden, majd 1921-ben Esztergomban, 1922-ben Jászberényben, Jászárokszálláson és Nagykőrösön jelentették be népfőiskolák indítását. Igazi, több hónapos komoly felnőttoktatási intézménnyé azonban, mint amilyenek az észak-európai népfőiskolák voltak, ezek a húszas évek elején induló iskolák nem tudtak kifejlődni. Egy részük rövidesen megszűnt, másik részük pedig fokozatosan téli előadássorozatok rendezőjévé degradálódott. Az 1920-as években Magyarországon mindössze két olyan felnőttoktatási intézmény működött, amelyet valóban a népfőiskola névvel illethetünk. Az egyik 1925-ben létesült Szandán, a másik pedig ugyanebben az időben Győrcsanakon.

A szandai népfőiskolát nem az állam, s nem is egy társadalmi szervezet, hanem egy magánszemély, vitéz Sréter Ferenc helyi földbirtokos alapította. Az első tanévet 1925 őszén kezdték 35 hallgatóval és 10 előadóval egy régi malomépületben. A tanfolyam eleinte 12, később 14, illetve 16 hétig tartott. A növendékek az élelmezéstől az írószerekig mindent ingyen kaptak.

A szandai intézet a skandináv elveket vette alapul: az általános műveltségre való nevelést ötvözte a mezőgazdasági szakismeretek oktatásával. A közismereti tárgyakra (fogalmazás, számtan-mértan, természettan, irodalmi és művészeti ismeretek, földrajz, történelem, társadalomtan, jogi és közigazgatási alapismeretek, egészségügy) az órák 50%-a esett, a mezőgazdasági szaktárgyakra az órák 30%-a. A fennmaradó időben atlétikát, céllövészetet, cserkészismereteket, továbbá hit- és erkölctant tanítottak. Minden tanév növendékei kétnapos tanulmányutat tettek Budapestre. A szandai népfőiskola az 1929–1933-as gazdasági világválság időszakáig működött. Sréter Ferenc ekkor elköltözött a faluból, s a nehéz gazdasági helyzet miatt sem a község, sem más szervezet vagy személy nem vállalta az intézet fenntartásával járó további anyagi terheket.

A győrcsanaki népfőiskola szervezője Szekeres Bónis katolikus plébános volt, fenntartói pedig a község, valamint a földművelésügyi és a közoktatásügyi minisztérium. Az itteni tanfolyamok 10–12 hétig tartottak, amelyeket ugyancsak a téli hónapokban szerveztek meg. A tanórák többségén általános és közismereti tárgyakat oktattak, mezőgazdasági szakismeretekre az órák körülbelül egyharmada jutott. Az intézet saját könyvtárral, gyümölcsöskerttel, továbbá fűzfavesszőfonó és csipkeverő műhellyel rendelkezett. A győrcsanaki népfőiskola ugyancsak a húszas évek végéig működött. Szekeres Bónist ekkor Budapestre helyezték, s megfelelő utóda nem akadt.

A forradalmak után kezdődő és az 1920-as évek végére elsorvadó népfőiskolai mozgalomnak a sárospataki református teológia kezdeményezése adott új tartalmat az 1930-as évek közepén. A konzervatív jellegű bethleni konszolidáció után ez az időszak több szempontból az „ideológiai fellazulás” periódusaként jellemezhető, amelyben a különböző jobb- és baloldali reformista elgondolások egyaránt nagyobb teret kaptak. Ezek közül legnagyobb jelentőségű a falukutató, illetve a népi írói mozgalom kibontakozása volt, amelyből a sárospataki kísérlet elindító – Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán – is merítettek. A kezdeményezés első írásos nyomát a teológia tanári karának 1935. június 13-i ülésjegyzőkönyvében találjuk. Dr. Szabó Zoltán ekkor javasolta, hogy „a jövő tanév folyamán iskolánkban egy később kidolgozandó terv szerint munkálkodó népfőiskola nyitassék a környék református parasztfiúsága részére”. A javaslatot a tanári kar és később az igazgatótanács is elfogadta. Döntöttek arról is, hogy a program három pillérre épüljön: „vallásos, ismeretközlő és gyakorlati legyen”.

Az első kurzus 1936. február 1-jén indult, és 9-éig tartott. Vagyis nem népfőiskola, hanem néhány napos népfőiskolai tanfolyam volt. Az időtartam a későbbiekben növekedett, de egy hónapnál tovább csak az 1944-es tartott. A hallgatók száma 1936-ban 36 fő volt, a későbbiekben általában 45, néha kicsivel több, néha kicsivel kevesebb. Az 1944-ig Sárospatakon megfordult több mint 300 falusi fiatal többsége komolyan vette a tanfolyam-sorozat jelszavát: „Légy büszke faludra, de úgy élj és dolgozz, hogy falud is büszke legyen rád!”

A népi írók, a falukutató mozgalom és a sárospataki kezdeményezés hatására a harmincas évek második felében igen sok népfőiskolai jellegű tanfolyam indult szerte az országban. Kiemelkedő szerepet játszottak ebben a református és evangélikus ifjúsági szervezetek (Soli Deo Gloria, Keresztény Ifjúsági Egyesület), amelyek csupán 1939–1940-ben 3000 tizenhat-húsz éves falusi fiataalt iskoláztak be összesen 30, néhány napos vagy hetes tanfolyamra. Emellett népfőiskolai táborokat is szerveztek, sőt egy 5 hónapos időtartamú bentlakásos – tehát valódi – népfőiskolát is sikerült felállítaniuk. Ez utóbbi 1938. november 5-én kezdte meg munkáját Nagytarcsán. Az első évben 12 főt fogadott az intézmény. Az 1941/42-es tanévre 36 főre emelkedett a hallgatói létszám. Ezt követően viszont ismét lecsökkent 20 fő alá. Az intézmény háttérében az evangélikus egyház, illetve szervezetei álltak.

Egy-két éves késéssel a református és evangélikus ifjúsági egyesületekhez hasonló tevékenységbe fogott a KALOT (Katolikus Agrárfiúsági Legényegyesületek Országos Titkársága) is. 1940-ben 1, 1942-ben 16, 1943-ban 20, többhetes, sőt olykor hónapos népfőiskolát tartott fenn. Ezek között volt úgynevezett kulturális népfőiskola is, ahol elsősorban történelmet, irodalmat, népművészetet és népi hagyományokat oktattak, s voltak a mezőgazdaság különböző ágazataira specializálódott szakmai főiskolák is.

Ebből az időszakból az említetteken kívül két népfőiskola érdemel még feltétlenül említést: a pilisi és a tatai. A pilisi népfőiskolát maga a község és a Duna–Tisza közí Mezőgazdasági Kamara tartotta fenn. Tanfolyamai háromszor 3 hónapig tartottak 3 éven át, így összesen 9 hónapig. Ezeket túlnyomórészt mezőgazdasági szakismereteket oktattak, s a közismereti tárgyak csupán kiegészítő szerepet játszottak. Ez tehát valójában inkább egyfajta mezőgazdasági szakiskola volt.

A tatai népfőiskolát Magyary Zoltán, a budapesti tudományegyetem Közigazgatástudományi Intézetének vezetője és a professzor munkatársai

szervezték meg az 1930-as évek végén. Ennek specifikuma a húsz-harminc éves rátermett falusi fiatalok jogi és közigazgatási ismeretekre való oktatása, illetve falusi vezetővé való felkészítésük volt.

A népfőiskolai mozgalom történetén belül nagy jelentőségű volt az 1940-es év. Ekkor történt, hogy Móricz Zsigmond vitát indított a *Kelet Népe*-ben a népfőiskolák szerepéről, s Boldizsár Iván, Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Kovács Imre, Németh László, Szabó Pál és Veres Péter részvételével megalakította a Magyar Írók Első Népfőiskola Közösségét. A kormányzat ugyanekkor külön törvényt tervezett kibocsátani a népfőiskolák és a népfőiskolai jellegű tanfolyamok hovatovább áttekinthetetlenné vált dzsungelével kapcsolatban. A törvény előkészítése során Hóman Bálint Móriczot kérte fel az írók véleményének összefoglalására, aki azonban Németh Lászlót szólaltatta meg maga helyett. Németh László – a rá jellemző ötletgazdagsággal – konkrét tantervvvel lépett a nyilvánosság elé, s a népfőiskolák úgynevezett vezetőképző tanfolyama számára Törökvész utcai villáját is felajánlotta. A nagyszabású tervek azonban ezúttal is zátonyra futottak. 1940 Magyarország számára is az utolsó békeév volt, s a háborúba való bekapcsolódás lázában többek között a népfőiskolai törvény is a süllyesztőbe került.

A háborút követően számos népfőiskola – például a sárospataki és a nagytarcsai is – újrakezdte működését. Az érdeklődés óriási volt, s a falusi viszonyok is követelték volna a parasztfiatalok ilyen jellegű képzését. Az új kor meghatározó erői azonban nem így gondolták. A népfőiskolákban éppen úgy veszélyt láttak, mint a Nékoszban (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) vagy más demokratikus és/vagy egyházi szervezetben. A mozgalom ezért az 1940-es évek végére elhalt.

IRODALOM

- Balogh István: A paraszti művelődés. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. 2. kiadás. Szerk. Szabó István. Budapest, 1972, Akadémiai, 487–564.
- Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Budapest, 1973, Akadémiai
- Dr. Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest, 1914, Magyar Gazdaszövetség

- Deptner Tibor: A magyar népfőiskolai mozgalom története. *Néptanítók Lapja*, 1920/8–12. 9–13.
- Kovács Bálint: *Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon (1936–1948)*. Budapest, 1994, Magyar Népfőiskolai Társaság – Püski
- Mády Zoltán: *A népfőiskolai mozgalom útja*. Budapest, 1942, Keresztyén Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetsége
- Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In *Magyarország története*. 7/2. köt. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai, 873–1002.
- Dr. Újszászy Kálmán: *Népfőiskolai tapasztalatok*. Budapest, 1947, Magyar Népi Művelődési Intézet

A numerus clausustól
a holokausztig

A magyar törvényhozás 1920 szeptemberében elfogadta a polgári Európa első antiszemita törvényét. Az 1920. évi XXV. törvénycikk – bár más szempontjai is voltak – alapvetően azzal a szándékkal szabályozta az egyetemekre és a főiskolákra felvehető diákok számát, hogy az izraelita vallású hallgatók aránya az addigi mintegy egyharmadról az izraeliták társadalmon belüli arányának megfelelő 6%-ra csökkenjen. Történt ez abban az országban, amely a környező államok közül elsőként emancipálta a zsidókat; ahol a zsidóság egy része sehol másutt nem tapasztalhatóan meghatározó szerepet játszott a 19. századi gazdasági és kulturális modernizációban, s ahol – zsidó és nem zsidó oldalról egyaránt – még a 20. század elején is többen hittek a két nép zavartalan és „nagyot szülő” összeolvadásában.

A „Korrobori szabályainak” felrúgása és az addig is létező antiszemitizmus állami szintre emelése több tényezővel magyarázható. Ezek egyike visszanyúlik a háború előtti évtizedekre. A gazdaság modern szektoraiban és egyes értelmiségi pályákon kialakult arányokat a különböző konzervatív, illetve antimodernista irányzatok képviselői közül többen értelmezték olyan „zsidó térfoglalásként”, amelyet sérelmesnek és megváltoztatandónak gondoltak. Közéjük tartozott Istóczy Győző, aki először, az 1880-as évek elején még csak a galíciai zsidó bevándorlás korlátozását követelte, ám később a zsidók Palesztinába történő kitelepítésének az ötletét is felvetette. Simonyi Iván újságíró és szerkesztő, aki elsőként fogalmazta meg azt a követelést, hogy az egyes foglalkozási ágazatokban a zsidóság csak országos számarányának megfelelő mértékben vehessen részt. Hencz Károly néppárti képviselő, aki 1907-ben terjesztett olyan javaslatot a honatyák elé, hogy a budapesti egyetemen csökkenteni kellene az izraelita vallású hallgatók „nemzeti veszedelemnek” nevezett 35–39%-os arányát. S persze maga Prohászka Ottokár, a numerus clausus törvény egyik elkötelezett támogatója, aki a negatív tulajdonságokkal felruházott „zsidó szellemmel” szemben már az 1890-es években meghirdette a „keresztény önvédelem”

politikáját.¹ Talán ezekre a jelenségekre is gondolt Herzl Tivadar, amikor egyik barátjához intézett 1903-as levelében így írt: „A végzet a magyar zsidóságra is le fog sújtani. Minél később történik ez, és minél jobban megerősödik addigra a zsidóság, annál kegyetlenebb és keményebb lesz a csapás, annál durvábban fog lesújtani. Nincs menekvés.”²

Az első világháború – s ez tekinthető az állami szintre emelkedő antiszemita diszkrimináció második okának – a társadalom más belső feszültségeihez hasonlóan a zsidók és nem zsidók közötti ellentéteket is kiélezte. Miközben a zsidóság pozíciói a gazdasági és a kulturális szférában tovább erősödtek, sőt néhányan közülük – Hazai Samu, Vázsonyi Vilmos, Teleszky János stb. – már a miniszterségig vitték, a régiék mellé új antiszemita sztereotípiák születtek. Ezek szerint a zsidók kihúzzák magukat a frontszolgálat alól; a haza védelme helyett a hátszágban „lőgnak”, ahol árdrágítással és uzsorázással szipolyozzák a harcolók hozzátartozóit; s mindeközben frivol kuplékkal, kabarékkal és egyéb alantas szórakoztatóipari termékekkel fertőzik a fővárosi lakosság egyébként is gyenge lábakon álló erkölcsét. Mint a legtöbb előítéleteken alapuló propagandának, úgy az első világháború alatti antiszemita vádaskodásnak is volt tényszerű magva: a hadiszállításokat, amelyek lebonyolítói az addigra kialakult társadalomszerkezetből adódóan nagyjából szűkszerűen zsidók voltak, végigkísérte a korrupció. A papírtalpu bakancsok és a silány minőségű posztó 1915-ben kirobbant ügyét például hónapokig tárgyalta a sajtó.³ Az antiszemita érzülettől befolyásolt emberek szemében a korrupcióban bűnös vagy azzal megvádolt személyek könnyen váltak a zsidóság egészének mentalitását megtestesítő szimbolikus alakokká – mintegy igazolva Prohászka és mások korábbi vádjait.

Az antiszemitizmus első világháború alatti történetét monografikus igényrel feldolgozó Bihari Péter úgy fejezi be könyvét, hogy 1916–1918-ra „a zsidókérdés már a társadalom összes pórúsát átjárta”, s a középrétegek zsidó és nem zsidó csoportjai közötti „nagy leszámolás” lényegében elkerülhetetlen volt.⁴ Lehetséges, hogy Bihari Péternek igaza van, ám bár nem tudhatjuk, hogy a háború másféle befejeződése esetén – vagyis összeomlás, forradalmak és Trianon nélkül – valóban ugyanaz történt volna-e, mint ami így lezajlott. A háború azonban – mint tudjuk – összeomlással, forradalmakkal és Trianonnal fejeződött be, s ez az eseménysor újabb léceket vágott a nemzeti liberális integráció eresztékeiben már egyébként is recsegő-ropogó hajóján.

A zsidóság egyes csoportjainak látványos gazdasági és társadalmi sikerei ellenére az ország politikai irányítását a történelmi magyar elit 1918-ig szilárdan a kezében tartotta. A dualizmus fél évszázada alatt kormányt alakító 16 magyar miniszterelnökből 10, a 111 miniszter közül pedig 38 tartozott a bárók és a grófok közé. A többiek – Wekerle Sándor és néhány más polgári származású miniszter kivételével – a dzsentrírétegeket reprezentálták. A közigazgatás alsóbb szintjein hasonló volt a helyzet.⁵ Bár az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom vezérkara már egészen más képet mutatott, még annak a vezetője is egy arisztokrata, gróf Károlyi Mihály volt, akit a mintegy 40–50%-os reprezentációt képviselő zsidó származású liberális értelmiségiek és szociáldemokrata munkásvezetők mellett eleinte a történelmi elit számos tagja is támogatott. Az 1919-es Népbiztosok Tanácsának tagjai, vagyis a kommün miniszterei és miniszterhelyettesei viszont kizárólag kormányzati tapasztalat nélküli értelmiségiek, munkások és szegényparasztok közül kerültek ki, akiknek mintegy kétharmada volt zsidó származású. Alsóbb szinteken ugyancsak jelentős volt a zsidóként vagy zsidó származásúként azonosíthatók aránya.⁶

A kormányzati hatalom irányító pozícióinak ilyen mértékű és ilyen jellegű újraosztása – bárhogyan magyarázzuk is ezt – nyilvánvalóan akkor is elfogadhatatlan lett volna a régi elit és a feltörekvő nem zsidó értelmiség számos tagja számára, ha az új hatalom mérsékeltebb és a magyar társadalom hagyományaihoz és szokásaihoz jobban alkalmazkodó reformpolitikát valósít meg. Úgy azonban, hogy a magánvagyonok nagy részét szocializálták, az egyházakat üldözték, az addigi nemzeti retorikát internacionalista jelszavakkal váltották fel, és aki tiltakozott vagy ellenállt, azt túsul ejtették, börtönbe vetették vagy legrosszabb esetben statáriális körülmények között kivégezték, még kevésbé volt az. A vörösterro-áldoztainak a száma, amelyet legfelsőbb szinten ugyancsak két zsidó származású fiatal értelmiség, Szamuely Tibor és Korvin Ottó irányított, megközelítette a hatszázat.⁷

Bár a Tanácsköztársaság különböző intézkedései – beleértve a túszszedést és a terrort is – a zsidó közép- és nagypolgárságot éppúgy sújtották, mint a társadalom más tulajdonos rétegeit, sőt a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereghez zsidó származású tisztek is csatlakoztak, az antiszemitizmus hullámai már a kommün 133 napja alatt minden korábbinál magasabbra csaptak. A közép-európai ügyek szakértőjeként ismert Robert W. Seton-Watson már 1919 májusában úgy jellemezte Budapest

hangulatát, hogy ott „egyre erősödik az antiszemitizmus, ami egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy két személy kivételével a kormány minden tagja, a 36 kormánybiztos közül pedig 28 zsidó, és ugyanez a helyzet a vöröstsiztek között is. [...] Budapesten nemsokára még az orosz pogromoknál is nagyobb pogromra kerül sor. [...] Én személy szerint nem tudom elképzelni, hogy Magyarországon bármi gátat tudna vetni az antiszemitizmusnak, a vérontást azonban meg lehet akadályozni.”⁸ Vidéken, például a Duna–Tisza közti mezővárosokban hasonló volt a helyzet. Ezekben a hetekben röppentek fel és kezdtek terjedni azok az addig ismeretlen antiszemita sztereotípiák, melyek szerint minden kommunista zsidó, a kommunizmus pedig nem más, mint álcázott zsidó hatalom. Szekfü Gyula, Tormay Cecil, Gratz Gusztáv, Mályusz Elemér és mások 1920-as és későbbi eszmefuttatásai az 1919-es úgynevezett „zsidóuralomról” ezeket a már létező, a Tanácsköztársaság alatt kialakult vélekedéseket erősítették fel, és formálták mitológiává.

A két forradalmat a nagy- és középbirtokosok, a keresztény középrétegek, kispolgárok és birtokos parasztok ellenforradalma követte, a vörösterorra pedig fehérterror volt a válasz. A több száz áldozat többsége direktóriumi tag, vörösőr vagy vöröskatona, tehát olyasvalaki volt, aki a két forradalomban, de különösen a másodikban helyi szinten aktív szerepet vállalt. A zsidó vallású vagy háttérű személyek közé az azonosítható kivégzettek több mint 20%-a tartozott. A zsidó származás vagy akárcsak a „zsidós” külső számos esetben önmagában is elegendő volt a kivégzéshez vagy lincseléshez. Vagyis kijelenthető, hogy a Nemzeti Hadsereg számon kérő akcióit nemcsak az antikommunizmus, hanem az antiszemitizmus is motiválta. Még inkább jellemezte ez az Ébredő Magyarok Egyesülete és néhány más szervezet, köztük az egyetemi diákegyletek 1919–1920-as tevékenységét, amelynek tagjai – főleg Budapesten és a nagyvárosokban – számos alkalommal inzultáltak, sőt vertek meg zsidókat vagy zsidónak látszó személyeket a nyílt utcán vagy különböző szórakozóhelyeken és az egyetemeken. A megerősödött szélsőjobboldali szervezetek szószólói a gazdasági és kulturális élet teljes „zsidótlantítását”, mások a zsidók kitelepítését követelték. Ilyen légkörben terjesztette be a kormány, és fogadta el a nemzetgyűlés a numerus clausus törvényt, amelynek következtében az izraelita felekezetű egyetemisták és főiskolások első világháború előtti és alatti 24 és 34% között ingadozó aránya az 1920-as évek második felére 8–9%-ra csökkent. Ez ugyan magasabb volt a célként kitűzött 6%-nál, ám

a keresztény középrétegekből érkező diákok felvételi esélyeit így is érdemben növelte.⁹

A szélsőjobboldal úgy gondolta, hogy a numerus clausust további zsidóellenes törvényeknek kell követni. Azt kívánták, hogy a zsidóságot nyilvánítsák „nemzeti kisebbséggé”, állítsanak fel „országos foglalkozási katasztert”, s hogy – amint ez az 1923-ban megalakult Fajvédő Párt programjában olvasható is – „a zsidók ezután sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén újabb elhelyezkedésre mindaddig ne bocsátassanak, amíg az általuk jelenleg elfoglalt helyek száma foglalkozási áganként és községenként a törvényhozás által megállapított határig le nem csökkent”.¹⁰ A szociáldemokraták és a különböző liberális pártok ugyanakkor a numerus clausus eltörlését, s a minden diszkriminációtól mentes, háború előtti közélethez való visszatérést követelték. A kormánypolitika, amelyet 1921 és 1931 között Bethlen István irányított, ebből a szempontból is „az arany középúton” kívánt járni. Bethlen meggyőződéssel vallotta, hogy az ország újjáépítéséből a zsidóságot nem lehet s nem is célszerű kirekeszteni, továbbá hogy „tisztességes vállalkozások, tisztességes pénzintézetek ellen rendőri eszközökkel eljárni azért, mert vezetői zsidók, megengedhetetlen”. A kormánytámogató lapok szerkesztőit ismételtelen arra kérte, hogy ha egy zsidó ügynök csal, ne általánosítsanak, s demagóg módon „ne támadják a drágaságért a zsidó bankokat”.¹¹ Tisza Istvánhoz hasonlóan jó viszonyt ápolt a zsidó nagytőke reprezentánsaival, a kormánypárt liberális csoportjának tagjai között folyamatosan voltak zsidó származású közép- és nagypolgárok, s báró Korányi Frigyes személyében miniszterei között is akadt zsidó származású. 1926-ban, amikor a régi főrendiház helyett felállították a parlament második kamarájaként működő felsőházat, abban nemcsak a nagytőke féltucatnyi képviselője kapott helyet, hanem az ortodox és a neológ hitközségek egy-egy rabbija is.¹² Ugyanakkor maga is úgy vélte, hogy „van zsidókérdés az országban”, ám ennek megoldása nem a jogegyenlőség felrúgása és további diszkriminációk bevezetése, hanem egy olyan „konstruktív politika”, amely azt tűzi ki célul, hogy „gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk”.¹³ Ilyen megfontolásból a numerus clausust sem ő, sem kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó nem akarta megszüntetni. Mindketten úgy gondolták, hogy a leendő értelmiségen belül szükséges a zsidók arányának további csökkentése, s a keresztények részvételének növelése. A hazai és különösen a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozásai, amelyeket a Népszövetség is

felkarolt, végül azonban ezen a téren is részleges meghátrálásra készítették. 1928-ban ezért úgy módosították a törvényt, hogy kivették belőle a „népfajra” és a „nemzetiségre” való utalást, és a foglalkozási ághoz tartozást tették helyükbe. A zsidó fiatalokkal szembeni diszkrimináció ennek ellenére továbbra is érvényesült, csupán más és néhány évig enyhébb formában. A módosításnak köszönhetően az izraelita vallású egyetemisták aránya az 1920-as évek végére jellemző 8–9%-ról az 1930-a évek első felében 11–12%-ra nőtt, s csak 1938 után csökkent 6% alá.¹⁴

A zsidóság konzervatív és konzervatív-liberális beállítottságú felső rétegei Bethlen politikájával lényegében elégedettek voltak. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap szerkesztője joggal állapította meg az 1920-as évek második felében, hogy „Bethlenre felesküdvé áll a zsidó nagytőke”.¹⁵ A demokrata beállítottságú értelmiségi és kispolgári csoportok viszont folyamatosan bírálták, s a numerus clausus teljes eltörlése mellett mindekelőtt az általános és titkos választójog bevezetését követelték. Ezek a pártok folyamatosan rendelkeztek parlamenti képvisellel, ám a választójog korlátozottsága és a körzetek többségében már 1922-ben visszaállított nyílt szavazás miatt sohasem elég jelentőssel ahhoz, hogy a kormánypolitikát érdemben befolyásolni tudják.¹⁶

Bár a gazdasági világválság hazai jelentkezése miatt Bethlen 1931-ben távozott a kormány éléről, a nevéhez kötődő politikai rendszer az 1930-as évek utolsó harmadáig érdemi változtatás nélkül működött tovább. Nemcsak a hozzá hasonlóan konzervatív gróf Károlyi Gyula alkalmazkodott az általa kialakított keretekhez, hanem – ha fogcsikorgatva is – a diktatórikus hajlamairól és antiszemita beállítottságáról ismert fajvédő Gömbös Gyula is. Utóbbi úgy léphetett kormányra 1932-ben, hogy bemutatkozó parlamenti beszédében kénytelen volt kijelenteni: „revideáltam álláspontomat”; „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppúgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”¹⁷ A bethleni konzervatív-liberális integrációs politikával való szakítás tehát nem Gömbös 1932 és 1936 közötti miniszterelnöksége alatt, hanem csak azt követően, Darányi Kálmán 1936 és 1938 közötti kormányzása idején következett be. A változást alapvetően két tényező idézte elő: egyrészt a gazdasági válság következtében ismét kiéleződött szociális feszültségek, melyek növelték a korábban háttérbe szorult szélsőjobboldal bázisát, másrészt a nemzetközi környezet megváltozása, mindenekelőtt a liberális szellemű Nagy-Britannia és Franciaország

térvesztése, és ugyanakkor a kezdettől antiszemita politikát folytató náci Németország felemelkedése.

A gazdasági válságból Magyarországnak csak az 1930-as évek második felére sikerült kilábolni. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem először 1936-ban érte el az 1929-es szintet.¹⁸ A közbülső időben nőtt a munkanélküliség, csökkentek a bérek, és dobra került sok kis- és középparaszt földje, sőt nemritkán háza is. Az ennek következtében kialakult szociális elégedetlenség talaján egymás után alakultak a különböző szélsőjobboldali pártok, amelyek a kommün bukása utáni antiszemita követeléseket felújítva, sőt azokat radikalizálva hathatós lépéseket követeltek a „zsidósággal” szemben és a „magyarság” védelmében. Elérendő céljaik között a további zsidó bevándorlás megakadályozása, „a zsidószellem könyörtelen kiirtása”, különböző jogkorlátozások, „a politikai hatalom mellett a gazdasági hatalomnak is kizárólag magyar kezekben való összpontosítása”, az állampolgárságtól való megfosztás, a vagyonelkobzás és a kitelepítés egyaránt szerepelt. A szélsőjobboldal jelszavait – jelentette Londonba a brit követ 1937-ben – „elsősorban a rendkívüli nyomorban élő munkások és azok a fiatalok ismételtetik lelkesen, akiknek semmi reményük arra, hogy a jövőben biztos álláshoz jussanak”.¹⁹ A keresztény középrétegek és a városi munkásság különböző csoportjai mellett – egészíthető ki a jelentés – a szélsőjobboldali radikalizmus eszméi a mélyszegénységben élő vidéki agrárproletariátus köreiből is bázisra találtak.²⁰

Az állami szintre emelt antiszemitizmus Németországban Hitler 1933-as hatalomra jutását követően fokozatosan bontakozott ki. A köztisztviselői kar már 1933-ban elkezdődött „zsidótlanítása”, a zsidók földbirtokoktól való megfosztása, a zsidó üzletek bojkottja és számos más drasztikus lépés után 1935-ben elfogadták a nürnbergi törvényeket. Ezek alapján lehetetlenné tették a zsidónak minősülő személyek elhelyezkedését értelmiségi pályákon, és ingatlanjaik eladására kényszerítették őket. Ezek és a szaporodó utcai atrocitások miatt sokan közülük a kivándorlást választották. Az úgynevezett Kristályéjszakán, 1938. november 9–10-én az SA és az SS kötelékébe tartozó náci pártkatonák közel száz zsidót lincseltek meg, több ezer zsidó tulajdonú üzletet vertek szét és raboltak ki, közel háromszáz zsinagógát pedig felgyújtottak vagy megrongáltak, és több száz temetőt meggyaláztak.²¹

Az 1930-as évek második felére Magyarország szoros gazdasági és politikai kapcsolatokat épített ki Németországgal. A magyar mezőgazdasági

termésfelesleg túlnyomó részét 1932–1933-tól a német piac vette fel, s a rendszer 1920 óta legfontosabb politikai céljának, a revíziónak az elérése szempontjából is döntő volt Berlin támogatása. Mindezek miatt a németországi fejlemények fokozott hatást gyakoroltak a magyar politikára és szellemi életre egyaránt. Különösen így volt ez 1938. március 14., vagyis az Anschluss után. Állandó nyomást jelentett a kormánypolitikára a hazai szélsőjobboldal élesen antiszemita propagandája is, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom egyre jelentősebb köreit áthatotta az „örsekváltás” igénye, vagyis a zsidóság rovására történő egzisztenciális előnyszerzés vágya.²² A szélsőjobboldal társadalmi befolyására jellemző, hogy 1939-ben, amikor 1920 óta először választottak ismét titkosan, a markánsan antiszemita szélsőjobboldali pártok együttesen 49 mandátumot szereztek, s ezzel 19%-os parlamenti képviselőhöz jutottak. A szociáldemokratáknak és a liberálisoknak viszont meg kellett elégedniük 5-5 hellyel.²³

Darányi Kálmán, aki 1936-ban Bethlen akaratából lett miniszterelnök, és kezdetben a bethleni politika szellemében is kormányzott, e külső és belső körülmények együttes hatására terjesztette a képviselőház elé 1938. április 8-án a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatát, amelyből az első zsidótörvény lett, s amely az üzleti és értelmiségi pályákon öt év alatt 20%-ra kívánta leszorítani az izraelita vallású személyek arányát.²⁴ A képviselők és a felsőházi tagok többsége – köztük Serédi Jusztinián hercegprímás, Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök – ezt egyaránt megszavazták, s nem kifogásolta Horthy kormányzó sem, akinek pedig jogában állt volna kétszer hat hónapra visszaküldeni a javaslatot. Mindössze annyi enyhítés történt, hogy a törvény hatálya alól felmentést kaptak az egykori frontharcosok, a hadirokkantak, valamint a háborúban elesett katonák árvái és özvegyei. Bethlen István viszont így is megengedhetetlennek tartotta, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási alapon sérelem essék, és zsidó vallású személyeket erőszakkal tegyenek ki állásaikból.²⁵ Tiltakozott a törvény ellen 59 keresztény magyar író, művész és közéleti személyiség is, köztük Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos, miközben nagyon sokan hallgatásba burkolóztak.²⁶

A lejtőn – ha voltak is, akik ezt akarták – nem sikerült megállni. Az első zsidótörvényt alig egy év múlva követte a második, amely már nem vallási, hanem faji, származási alapra helyezkedett, s a 20%-os kvótát az

üzleti életben 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ra csökkentette. Zsidónak az minősült, akinek szülei vagy azok egyike, illetve nagyszülei vagy azok közül ketten izraelita vallásúak voltak. 1942 végéig ez a törvény mintegy 220 ezer magyar állampolgárt fosztott meg addigi kenyérkereső munkájától. A közvetve érintettek száma, akiktől az általános hangulathoz alkalmazkodva barátaik elfordultak, s akiket környezetük megbélyegzett, azonban ennél jóval magasabb volt. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból ezzel kegyetlen valósággá vált. A törvény indoklása, mely a Bethlenhez hasonlóan konzervatív, de tőle eltérően markánsan antiliberális és antiszemita Teleki Pál nevéhez fűződik, ezt – a külső tényezők mellett – mindenekelőtt a zsidóság nagyon erős „faji” tulajdonságaival magyarázta. Vagyis azzal, hogy a zsidóság olyan „faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi egység”, amelyet a „szélsőségekre való hajlamosság” és az jellemez, hogy képtelenek beolvadni az őket befogadó népekbe.²⁷

A törvény elfogadását mindkét házban heves vita előzte meg, amelynek során a keresztény egyházfők – kisebb módosításokat kérve – lényegében ismét az előterjesztést támogatták. Bethlen és néhány képviselőtársa viszont ezúttal is tiltakozott. A törvény – figyelmeztették Horthyt – „Sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik. [...] a zsidóság kezéből a kenyeret kiütni súlyos veszélyek felidézése nélkül nem lehet”. Horthy azonban, bár különböző bizalmas nyilatkozatai szerint maga is fenntartásokkal fogadta a „túl gyors” és túl „radikális” eljárást, nem élt halasztó hatályú vétőjogával, hanem aláírta a két ház által elfogadott kormányjavaslatot.²⁸

Ha az 1930-as évek végéig még élhetett is a remény egyesekben, hogy a nemzeti liberális magyar állameszme lényege a megváltozott körülmények között is fenntartható, a második zsidótörvény elfogadása után többé senki sem áltathatta magát ezzel az illúzióval. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból szemben állt mindazzal, amire a dualizmus korának állam- és nemzetépítő politikája épült, s amit – több-kevesebb sikerrel – az 1920-as években Bethlen István restaurálni próbált. A keresztény középosztály tagjai jobb állásokra és magasabb társadalmi státusra vágytak, s ezért a szélsőjobboldali pártokkal és a kormánypárt jobbszárnyával karöltve mintegy kikövetelték ezt a német példát követő, durván diszkriminatív, s a társadalmat immár végérvényesen zsidókra és nem zsidókra szakító döntést.

A második világháború alatt tovább súlyosbodott a zsidóság helyzete. 1941-ben a törvényhozás újabb zsidóellenes intézkedést fogadott el. Az 1941. évi XV. törvénycikk a nürnbergi törvényekhez hasonlóan megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, illetve a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is. Az 1942. évi XV. törvénycikk – az úgynevezett negyedik zsidótörvény – értelmében a zsidónak minősülő személyek a továbbiakban nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s azokat, akik rendelkeztek földtulajdonnal, birtokaik „átengedésére” kötelezték. Ugyanabban az évben az izraelita vallási közösséget törölték a bevett felekezetek sorából, ahová 1895-ben került, s visszaminősítették „elismert” felekezetté. Az 1939-es honvédelmi törvény és ennek 1941-es végrehajtási utasítása, valamint más rendelkezések értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a hátszágban, hanem a fronton harcoló csapatok kisegítő alakulataiként sem kaphattak fegyvert. Hirtelen ellenséges áttörés esetén így még védekezni sem tudtak.²⁹

A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején szélsőjobboldali és konzervatív jobboldali körökben egyaránt terjedt és sokak által elfogadottá vált, hogy a „zsidókérdés végleges megoldását” a zsidók háború utáni tömeges kitelepítése jelentheti nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából. Szálasi Nyilaskeresztes Pártja mellett ezt követelte Imrédy Béla 1940-ben alakult Magyar Megújulás Pártja is. „Akarjuk – olvasható a párt programjában – társadalmunk békéjét, amelyet csak az ősi népi összetételhez és az évezredek keresztény erkölcsökhöz való visszatérés hozhat meg. Ezért akarjuk a zsidóság kivándorlásának és a zsidó vagyonok felügyeletének és felszámolásának a hazai termelés és a nemzeti tőkeállomány csorbíthatlan fenntartását biztosító és a visszaéléseket kizáró megszervezését, a zsidókérdés megoldásában az európai összmegoldásba való bekapcsolódást. Addig is a zsidóságnak a magyar kulturális, szellemi és művészeti életből azonnali teljes kiküszöbölését, a zsidóbirtoknak, a földbirtoknak a földbirtokpolitika céljaira való átvételét, a gazdasági életben pedig oly intézkedések megtételét, melyek a vezetést és a rendelkezési jogot haladéktalanul hozzáértő és szellemükben is magyar rétegek kezébe adják, hogy ily módon előkészíttessék Magyarországnak a zsidó lakosságtól és a zsidó szellemtől teljes mentesítése.”³⁰ Hitlerrel folytatott 1940. november 20-ai megbeszélésén a zsidók kitelepítését Teleki is szóba hozta, s a későbbiekben Kállay Miklós is többször utalt rá.³¹

A háború előtti és alatti súlyos diszkriminációk ellenére a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon jobb volt, mint a környező országokban. Szlovákiában, Romániában és Horvátországban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat, s 1942-től megindult deportálásuk is. A németek által megszállt lengyel, majd orosz területeken pedig már 1939-ben megkezdődött a zsidók gettóba tömörítése és legyilkolása.³² Ezzel szemben Magyarországon a zsidók túlnyomó többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély. Az 1941-es körösmezei deportálásoktól és az 1942-es újvidéki atrocitásoktól eltekintve, amelyek mintegy 20 ezer zsidó életét követelték, szisztematikus és az egész országra kiterjedő pogromokra és/vagy deportálásokra 1944 tavaszáig nem került sor, s ez – mint Nathaniel Katzburg megállapította – „valóban kivételesnek számított Európa tengelyhatalmakhoz tartozó részében”.³³

A Kállay-kormány politikája esélyt adott arra, hogy a szomszédos államok zsidóságtól eltérően a 825 ezer körüli, zsidónak minősített magyar állampolgár túlélje a háborút. A német csapatok 1944. márciusi bevonulásával azonban, amely egy esetleges magyar kiugrás megghiúsítását célozta, ezek a remények szertefoszlottak. A berlini és a Budapestre delegált német vezetők nem hagytak kétséget afelől, hogy mire készülnek, és mit várnak a magyar hatóságoktól. Mint a megszállást követően Budapestre érkezett Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője a leendő magyar miniszterelnökkel, Sztójay Dömével március 20-án közölte: „Magyarországnak a környező államok példája szerint elsősorban a zsidókérdést kell megoldani.”³⁴

Hivatali idejének öt hónapja alatt a Sztójay-kormány mindazt megtette, amit a németek és a szélsőjobboldal már addig is követeltek, de aminek a Kállay-kormány több-kevesebb sikerrel mindaddig ellenállt. Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el Magyarországot Kassán át Auschwitz felé. 1944. július 9-ig 437 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét deportálták – embertelen körülmények közepette. Bár a deportálások ellen széles körű társadalmi ellenállás nem bontakozott ki, a pápa, a svéd király és Roosevelttel amerikai elnök mellett a hazai közélet néhány prominense is kérte Horthyt a beavatkozásra. Közéjük tartozott több katolikus püspök, mindenekelőtt a kolozsvári Márton Áron, csak a kikeresztelkedettek érdekében megszólaló Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök, valamint a németek elől bujdosó Bethlen István. A tiltakozások és feltehetően az újabb német vereségek, illetve a normandiai

partraszállás hatására, valamint Budapest szőnyegbombázásától is tartva július 6-án Horthy végre leállította a deportálásokat. Bár ez ellen a német vezetők – sőt személy szerint Hitler is – tiltakoztak, a kormányzót és az augusztus végén kinevezett Lakatos-kormányt nem sikerült más belátásra bírniuk. A mintegy 200-250 ezres budapesti zsidóság közel kétharmada így végül megmenekült a pusztulástól.

Szálahi Ferenc és nyilas társainak 1944. október 15-ei hatalomra kerülése után a megmaradt zsidóság ismét halálos veszedelembbe került. A nyilas pártszolgálatosok és a hozzájuk csatlakozott lumpenelemek napokig szabadon garázdálkodtak, öltek és raboltak a fővárosban. Mintegy 50 ezer munkaszolgálatost gyalogmenetben hajtottak nyugat felé, majd novemberben a fővárosban is megkezdték a zsidók gettókba tömörítését. A nemzetközi és a magyar szolidaritás ellenére így a budapesti zsidók közül is több tízezen meghaltak.

A nyilasterrores tobzódásának csak a főváros felszabadulása vetett véget. Magyarország 14,5 millió lakosságának a második világháborúban mindösszesen 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük közel 340–360 ezerre becsülhető a katonák, s közel 600 ezerre a polgári lakosok száma. Utóbbiak túlnyomó többsége – közel 500 ezer fő – zsidó volt.³⁵

A zsidónak minősített magyar állampolgárok közel 60%-ának az elpusztítása olyan szörnyűséges tett volt, amelyet nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar társadalom szempontjából tragédiának kell minősítenünk, s amelyre valamennyien csak mély megrendüléssel emlékezhetünk. Mint történésznek ugyanakkor azt az alapvető kérdést is fel kell tennünk, hogy az 1944-es szörnyű tragédia levezethető-e a kétségtelenül létező, s 1919–1920-ban, majd az 1930-as évek utolsó harmadától ismét felerősödött, erős hazai gyökerekkel is rendelkező antiszemitizmusból? Ismeretes, hogy a téma kutatói erre különböző válaszokat adtak és adnak. A magyar állam és a magyar társadalom felelősségének teljes elismerése mellett én többekhez hasonlóan Braham professzorral értek egyet, aki egyik 1994-es tanulmányában így fogalmazott: „A magyar zsidóság, vagyis Európa zsidóságának utolsó nagyobb sértetlen tömbje, nagyrészt a német katonai döntésnek köszönhetette pusztulását.”³⁶ És Heller Ágnessel, aki 1997-ben írta: „Ha a magyar holokauszt bármiféle logikából levezethető – amit én nem hiszek –, az csak a német történelem logikájából következett.” Mert hogy „Ha a németek nem foglalják el Magyarországot 1944 márciusában, a magyar antiszemitizmust mint olyat tartanánk nyilván, amely a modern

európai kultúrnemzetek történetében páratlan zsidóellenes törvénykezéshez vezetett, amely a nem magyar zsidóságot – a hontalanokat – kiszolgáltatta gyilkosainak, amely felelőssé tehető az újvidéki pogromért, a keleti fronton szolgálatot teljesítő zsidó katonák megkínzásáért. Súlyos felelősség, de még nem népirtás. Hatására a magyar kormányzó pártok visszavonták a 19. század nemzeti-liberális vívmányait, az emancipációt, és bevezették a faji megkülönböztetést. Ez a politika szembefordult a modern civilizáció normáival, de még nem volt népirtás. A népirtás politikáját a német hadsereg hozta el Magyarországra.”³⁷

JEGYZETEK

- ¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 282–301. és Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa, 18–43.
- ² Randolph L. Braham: *A holokauszt Tinódiája*. Budapest, 2014, Múlt és Jövő, 33.
- ³ Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. Budapest, 2008, Napvilág.
- ⁴ Uo. 252.
- ⁵ Andrew C. Janos: *Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, 1982, Princeton University Press, 100–111.
- ⁶ Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75. és Magyary Zoltán: A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. In *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Budapest, 1921, Franklin Társulat, 111–113.
- ⁷ Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, 1922, A Váci Kir. Országos Fegyintézet Könyvnyomdája. Vö. Gyurgyák János: i. m. 104.
- ⁸ Idézi Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Budapest, 2002, Babel, 33–34.
- ⁹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*. Budapest, 2012, Napvilág.
- ¹⁰ *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991, Kossuth, 106.
- ¹¹ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 156–157.
- ¹² Püski Levente: *A felsőház története 1927–1945*. Budapest, 2000, Napvilág, 23–31.
- ¹³ *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. I. köt. Budapest, 1933, Genius, 161.

- ¹⁴ Kovács M. Mária: i. m. 132–133.
- ¹⁵ Szabolcsi Lajos: *Az Egyenlőség évtizedei, 1831–1931*. Budapest, 1993, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 342.
- ¹⁶ Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, 2006, Pannonica, 41–96.
- ¹⁷ *Magyar kormányprogramok 1867–2002*. 1. köt. 1867–1944. Szerk. Kiss Péter. Budapest, 2004, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 616. Vö. Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 262–274.
- ¹⁸ Angus Maddison: *The World Economy*. Paris, 2006, OECD, 478.
- ¹⁹ Idézi Nathaniel Katzburg: i. m. 85.
- ²⁰ A programot közli: *Magyar történeti szöveggyűjtemény* I. köt. i. m. 244–250.
- ²¹ Saul Friedländer: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945*. Budapest, 2013, Múlt és Jövő, 3–41.
- ²² Lásd erre részletesen Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Budapest, 2012, Jelenkor–OSZK, 86–363.
- ²³ Paksa Rudolf: i. m. 124–125.
- ²⁴ A törvényt közli: *Magyar történeti szöveggyűjtemény* I. köt. i. m. 289–291.
- ²⁵ Romsics Ignác: *Bethlen István* i. m. 272.
- ²⁶ A tiltakozók névsorát közli Gyurgyák János: i. m. 142.
- ²⁷ *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Összeállította Vértés Róbert. Budapest, 2002, PolgART, 33–34.
- ²⁸ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás. Budapest, 1972, Kossuth, 205–210. Vö. Nathaniel Katzburg: i. m. 103–124.
- ²⁹ Valamennyi törvényt és rendeletet közli: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945* i. m. Vö. Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és rendeletek*. *Századok*, 2004/6. 1285–1304.
- ³⁰ *Magyar politikai pártprogramok* i. m. 475. és 512.
- ³¹ Nathaniel Katzburg: i. m. 196–198.
- ³² Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 377–416.
- ³³ Nathaniel Katzburg: i. m. 200.
- ³⁴ Idézi Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, é. n. [1946], Officina, 96.
- ³⁵ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004, Osiris, 476. és Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után*. Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézet, 74–89.
- ³⁶ Randolph L. Braham: i. m. 31.
- ³⁷ Uo. 12.

Diktatúra és demokrácia között. A magyar konzervatívok dilemmái az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején

A modern kor más szekularizált ideológiáihoz hasonlóan a konzervativizmus is többarcú és többretegű. Eredetileg, az angol és a francia polgári forradalmak időszakában két típusa alakult ki. A rendiség és az abszolút királyi hatalom mögé felsorakozó ultra-, „igazi” vagy integrális konzervatívok továbbra is úgy gondolták, hogy minden hatalom istentől származik, s a népszuverenitás nem egyéb kártékony mítosznál, illetve demagóg népbolondításnál. A természethez hasonlóan a társadalomnak is organikus rendje van, amely nem helyettesíthető a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavain alapuló új intézményekkel. A társadalmi együttélés alapjai nem az emberi jogok, hanem a vallásosság, a szokások és a hagyomány. A konzervatívok másik része, akik megkülönböztető jelzőjeként a liberális és/vagy az alkotmányos honosodott meg, elfogadta a polgári forradalmak alapcélkitűzéseit, vagyis a rendiség, a születési előjogok és az abszolút királyság intézményének felszámolását. A népszuverenitás elvéhez ugyanakkor a monarchikus hagyomány számos elemét társították. A társadalmi és politikai rendszerint változtatható, sőt változtatandó is, ám minden reformnak a tapasztalaton, a múlt tiszteletén és az átörökölt jogokon kell alapulni. A gyakorlatban ennek leginkább az angol alkotmányos királyság felelt meg, amelyben az uralkodónak és a felsőháznak juttatott jogokkal a népakarat letéteményesének tekintett alsóház megfelelőképpen ellensúlyozhatónak bizonyult. A Habsburg Birodalomban a konzervativizmus előbbi változatát Metternich és tanácsadói képviselték, az utóbbit pedig többek között gróf Dessewffy Aurél.

A 19. század második felére az ultrakonzervatív legitimista irányzatok szerte Európában talajukat veszítették, a mérsékelték viszont a politikai térfél baloldalán elhelyezkedő liberális pártok parlamentáris vitapartnereivé, sőt olykor és helyenként szövetségeseivé váltak. A magyar nyelvben „fontolva haladóknak” is nevezett konzervatívok álláspontja csak mértékben,

ütemben és módban, de nem alapjában és minőségben tért el a liberális felfogástól.¹

A század utolsó harmadára ez a politikai alaphelyzet jelentősen módosult. Az elért vívmányok fenntartására és/vagy óvatos reformálására törekvő konzervatív és liberális pártok uralmát jobbról és balról egyaránt súlyos kihívások érték. A gazdasági modernizáció természetes társadalmi következményeként kialakult ipari munkásság szocialista pártjai Nyugat-Európában a baloldal meghatározó, másutt számottevő erejévé váltak. A jobboldalon ugyancsak új irányzatok léptek fel. Ezek az összefoglalóan újkonzervatívnak nevezhető antiliberális irányzatok gazdasági téren a szabad versennyel szemben az állam fokozottabb beavatkozásáért és a piacgazdaság érvényesülésének korlátozásáért, társadalmi szinten pedig a polgári átalakulás veszteseiért vagy magukat vesztesnek érző frusztrált csoportjaiért szálltak síkra. Ehhez a gazdasági-társadalmi programhoz – a régi típusú ultrakonzervativizmustól eltérően – szinte kivétel nélkül markáns nacionalizmus és nemritkán biológiai értelemben vett rasszizmus társult. Utóbbi elsődleges célpontjaivá szinte mindenütt az örök emberi rossz és a kapitalizmus negatív jelenségeinek hordozóiként azonosított zsidók váltak. Az újkonzervatívok politikai programjának fontos része volt a pártok versengésére épülő és lényegénél fogva korruptnak tartott parlamentarizmus bírálata, s a pozitív értékekkel felruházott hagyományos közösségek, a család, a falu és a régió dicsőítése.²

Ennek a 19. század utolsó harmadában alakot öltő antiliberális újkonzervativizmusnak a 20. század első évtizedeire számos, nemzeti keretek között megszerveződött irányzata alakult ki. Magyarországon ilyen volt a politikai katolicizmus, amelyet az 1895-ben megalakított Néppárt testesített meg, valamint az agrárius érdekvédelem, amelyet az 1896-ban megalakult Magyar Gazdaszövetség karolt fel. A századfordulás magyar újkonzervativizmust európai megfelelőihez hasonlóan az 1848 utáni polgári átalakulás, illetve általában a liberalizmus bírálata jellemezte. A liberális eszme eszerint megvalósíthatatlan utópiának bizonyult, sőt, önmaga ellentétébe fordult. A szabad verseny nem szabadságot hozott, hanem annak ellentétét: az erők uralmát a gyengék fölött. Morálisan ez elfogadhatatlan, és rosszabb, mint a rendiség, amelynek keretei között a földesúr nemcsak uralkodott jobbágysai fölött, hanem gondoskodott is róluk. Az újkonzervatívok mindazonáltal nem a rendiséget kívánták restaurálni. Éppen ellenkezőleg: a liberalizmussal és a pártpluralizmussal szemben

olyan modern érdekképviselési rendszer kidolgozását latolgatták, amely kikapcsolta, de legalábbis korlátozta volna a gazdasági versenyt, s a társadalmat is a szolidaritás, a gyengékről és elesettekről való gondoskodás elve alapján szervezte volna újjá.³

A német- és franciaországiakhoz hasonlóan a magyarországi neokonzervatív áramlatoknak is integráns része volt az antiszemitizmus. A lakosság 5%-át kitevő zsidóság a magyarországi gazdasági modernizáció és a polgári átalakulás folyamatában közismerten meghatározó szerepet játszott. Ez tömeges felemelkedéssel és látványos vagyonosodással járt együtt, ami az átalakulás vesztesei közül sokakat ellenük hangolt. A gazdasági és társadalmi ellentétekhez markáns kulturális különbségek is társultak. Mindezek miatt a magyar közéletben már az 1870-es években megjelent a zsidó bevándorlás korlátozásának, majd a zsidók kitelepítésének a követelése. Istóczy Győző, aki 1883-ban egy rövid életű antiszemita pártot (Országos Antiszemita Párt) is alakított, azt terjesztette, hogy a liberalizmus és a demokrácia elveinek hirdetésével a zsidóság valójában a keresztény társadalmat akarja lerombolni, hogy helyébe állíthassa a maga uralmát.⁴

Az első világháború előtt az Országos Antiszemita Párt semmiféle kormányzati szerephez nem jutott, s a neokatolikus és agrárius szerveződések is csak korlátozottan. A kor meghatározó politikusai – Tisza István, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor stb. – egyaránt a liberális konzervativizmus emlíőin nevelkedtek, és az újkonzervatív erők által követelt diszkriminatív változtatásoknak sikerrel ellenálltak. Az első világháború, s különösen a két forradalom és Trianon megrázkódtatásai azonban ebből a szempontból is új helyzetet teremtettek. Nemcsak a liberalizmus, hanem a vele szövetséges liberális konzervativizmus is visszaszorult, miközben az antiliberalizmus jobboldali és szélsőjobboldali irányzatai megerősödtek. Ezt a tendenciát és korérzést a kortársak közül sokan diagnosztizálták, köztük két egymástól annyira különböző ember is, mint Kozma Miklós huszárkapitány és Szerb Antal. „Nekünk a múltak politikája – jegyezte naplójába előbbi 1918 végén – érthetetlen, majdnem gyermekesnek látszó játék. [...] Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. [...] Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgó tőke javára.”⁵

Reformokat tehát, de nem a liberális demokrata Károlyi-kormány tervei szerint! A politikai liberalizmus, illetve liberális konzervativizmus demokratizmussá fejlesztése helyett erős, katonaságra támaszkodó, diktatórikus jellegű kormányhatalmat, a baloldali jellegű elitváltás helyett jobboldalit, s a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbolygatása helyett a városi tőkésék – nagyrészt zsidók – és a hadseregszállítók – az ország foglalkozásszerkezeti sajátosságai miatt döntően ugyancsak zsidók – vagyonának dézsmáját. Ugyanerről Szerb Antal az 1930-as évek elején: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek, és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták, és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallássosságnak és a nemzeti érzésnek embereket mozgató hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket, és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most, a forradalom után bevallhatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus.”⁶

Az antiparlamentáris és antiszemita jobboldali radikálisok vezérét eleinte mindenki Horthy Miklósból látta, aki azonban 1920. márciusi kormányzójává választása után – sokak meglepetésére – nem diktatúrát és a nagy magánvagyonok újraosztását követelő híveire, hanem – a külföld elvárásainak is megfelelően – a parlamentarizmus alapján álló és a magántulajdon szentségét, valamint a jogrendet komolyan vevő konzervatív szövetségeseire kezdett támaszkodni. Elégedetlenkedő híveinek 1922 őszén kijelentette: „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendtelenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval.”⁷

Az új rend kialakításában és megszilárdításában Horthy mellett vagy inkább előtt döntő szerepet vállalt gróf Bethlen István. Bár a háború előtt Bethlen több szálon kötődött az újkonzervatív irányzatokhoz, és ezeken belül elsősorban az agrárius szociálprotekciónizmushoz, világ- és társadalomképe, valamint politikai gondolkodása alapvetően a 19. századi konzervatív-liberális eszmekörben gyökeredzett. Felismerte, hogy az új körülmények között gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt

változásokra van szükség, ám úgy gondolta, hogy ezek a reformok sem a történelmileg kialakult vagyoni viszonyokat nem alakíthatják át alapvetően, sem a hagyományos vezető elit – az arisztokrácia és a birtokos nemesség – hatalmát nem veszélyeztethetik. Mindazt, amit 1921 és 1931 közötti miniszterelnöksége alatt tett, ebben a szellemben tette. Így jött létre az az autoriter politikai rendszer, amelynek parlamentjében mindig több pártnak a képviselői foglaltak helyet, ám a heterogén, de alapvetően konzervatív szellemű kormánypárt leváltására gyakorlatilag nem volt mód; amelyben egy korlátozott és kártalanítással egybekötött földreformen kívül más intézkedés a vagyonbiztonságot nem sértette, viszont az állami szociálpolitika terén jelentős előrelépések történtek; amelynek a kultúrpolitikája egyszerre támogatta a keresztény középosztály gyermekeinek diplomához juttatását és az analfabetizmus felszámolását; s amely úgy harcolt a „lármás antiszemizmus ellen”, hogy – enyhített formában ugyan, de – fenntartotta a zsidó fiatalok egyetemi képzését korlátozó, 1920-ban bevezetett numerus clausust.

A konszolidációs eredményeknek köszönhetően a konzervatív uralkodó rétegekkel, illetve az autoriter kormányzati rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás a húszas évek második felére jelentősen mérséklődött. Pillanatok alatt megfordult azonban az ország hangulata akkor, amikor a gazdasági világválság hazai jelentkezése következtében a nemzeti jövedelem növekedése megállt, majd visszazuhan, és az állami szociálpolitika addigi forrásai elapadtak. Az új helyzetben a társadalom minden régi ellentéte kiújult, s a kormánnyal szembeni bal- és jobboldali kritika egyaránt felerősödött.

Bethlen a válság alatt is konzervatív parlamentáris kormányzati rendszerének a megóvására törekedett, és mind a bal-, mind a szélsőjobboldali nyitás elől elzárkózott. A demokratikus ellenzék követeléseinek, amelyek a titkos választójog általánossá tételére és a szabadságjogok kiterjesztésére, illetve ezek alapján egy „nemzeti koncentráció” létrehozására vonatkoztak, makacsul és megingathatatlanul ellenállt. Az alsóbb társadalmi rétegek titkos választójoggal való felruházása – hangoztatta – a „nyers tömegek uralmához vezet”, és „azok az országok, ahol a tömegek uralma válik úrrá az egész nemzet felett, a pusztulásnak vannak kitéve”.⁸ Nem fogadta el azonban Horthy és a hozzá újból közelebb került honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula statárium bevezetésére és különböző antiliberális és zsidóellenes lépésekre vonatkozó javaslatait sem.⁹

A gazdasági válság és az erre válaszként adott állami beavatkozás világméretű térnyerése következtében az új korszak általánosan elfogadott gazdaságpolitikai modelljévé az „irányított piacgazdaság” vált. Az irányított piacgazdaság koncepcióját a magyar konzervatívok egy része a liberális intézményi struktúra felszámolásának vagy korlátozásának, illetve korporatív jellegű átalakításának a programjával kötötte össze. A fajvédő Gömbös Gyula mellett a magyar vezetők közül ez jellemezte például az újkonzervatív Imrédy Béla és Teleki Pál törekvéseit is. Bethlen és a körülötte csoportosuló liberális konzervatívok, az alkotmányvédők esetében azonban a legcsekélyebb mértékben sem mutatható ki egy ilyen összefüggés. Amikor – a harmincas évek első felében – Gömbös miniszterelnök a német és az olasz példa alapján egy fasiszta típusú tömegpárt megszervezését, valamint a parlament érdekképviselési jellegű átszervezését fontolgatta, és ezzel összefüggésben felvetette a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek felszámolását, továbbá a baloldali sajtó likvidálását is, Bethlen és társai határozottan szembefordultak ezekkel a tervekkel. Egyik 1934-es előadásában Bethlen azt igyekezett bizonyítani, hogy minden tartós szellemi és politikai irányzat a legfejlettebb népektől, Európában tehát nyugatról indul ki. A 20. századi „pártdiktatúrák” ezzel szemben Kelet- vagy Közép-Európában keletkeztek, amelyek nemcsak hogy általánossá nem válhatnak, hanem az életrekelésüket előidéző efemer körülmények elmúltával maguk is meg fognak szűnni. Én tehát – jelentette ki – „az ezeréves magyar tradíció alapján állok, és nem kérek sem a nyaklónélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de nem kérek semmiféle diktatúrából sem”.¹⁰ A diktatúraellenesség, illetve – korabeli szóhasználattal élve – az alkotmányvédelem platformján 1935 tavaszától közeledés kezdődött Bethlen korábbi ellenfelei, a liberális demokraták, a kisgazdák és a szociáldemokraták között. Tekintettel azonban Bethlen határozottan elutasító álláspontjára egy újabb földreformmal és az általános és titkos választójoggal szemben, az alkotmányvédő konzervatívok és a demokratikus baloldal közötti együttműködés lehetőségei korlátozottak voltak.

Gömbös Gyula 1936-os halála és a második világháború kitörése közötti négy esztendőben a magyar belpolitika sajátos hullámmozgásban távolodott az 1920-as évek konzervatív-parlamentáris kormányzati módszereitől, és közeledett a Németország és Olaszország után immár számos más dél- és kelet-európai országban is meggyökeresedett szélsőjobb-diktatórikus uralmi technikák átvétele felé. Darányi Kálmán, Imrédy Béla és Teleki Pál,

e szűk fél évtized konzervatív miniszterelnökei egyaránt azzal a feladattal vették át a kormánygyeplőt, hogy a Gömbös uralma alatt megkezdődött jobbratolódási folyamatot megállítsák, és az ország külpolitikai játékterét megőrizték. Az egyre kizárólagosabban Németország által dominált nemzetközi erőter kényszerítő körülményei és a magyar társadalom feszítő belső problémái miatt azonban ennek a feladatnak maradéktalanul egyikük sem tudott megfelelni. Félig akarva, félig akaratlanul Magyarország egyre inkább a náci Németország mellé sodródott, és belpolitikájában is a szélsőjobb-diktatórikus tendenciák kerekedtek felül. Ez az új helyzet a konzervatív politikusokat is megosztotta, sőt élesen szembeállította őket egymással. Ellentéteik főbb kristályosodási pontjai a választójog és a földreform ügye, a zsidókérdés és a parlamentarizmus versus diktatúra dilemmája voltak.

A választójogi reform ügye, amelynek tétje a nyílt választás megszüntetése és a titkosság általánossá tétele volt, 1937 végén és 1938 elején került napirendre. A tervezetet minden oldalról támadták. A baloldal a választójogosultak körének érdemi bővítését, Bethlen és még néhány „öreg csáky”, ahogy ellenfelei nevezték, viszont a vagyoni és a műveltségi cenzus további emelését követelték. Ha ez nem következik be – figyelmeztette a demokratákat –, a magyar parlamentet két demagóg jelszó fogja hatalmába keríteni. „Az egyik az azonnali ingyen földosztás követelése lesz; a másik pedig az antiszemitizmus jegyében mindannak a lerombolására való törekvés, amin a magántulajdonon alapuló kapitalista polgári rend egyáltalán felépülhet.”¹¹

A választójogi törvényjavaslat vitájával párhuzamosan a kormány zsidóellenes törvényjavaslata is napirendre került. Ennek szükségességét Darányi azzal indokolta, hogy „a zsidóság különleges diszpozíciójánál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban”. A törvény indoklása, melynek kidolgozásában Kovács Alajos és mások mellett Imrédy Béla és Hóman Bálint kultuszminiszter is részt vett, ugyanezt hangsúlyozta, kiegészítve a zsidóság asszimilációjának megkérdőjelezésével. Az izraelita hitfelekezethez tartozók – olvasható ebben – „a magyarságnak csak külső vonásait vették fel, de nem eresztettek még gyökeret több nemzedékkel a magyar talajba”.¹² Azt, hogy az országban zsidókérdés van, s hogy ennek valaminő kezelése szükséges, Bethlen maga is vallotta. Megengedhetetlennek tartotta viszont, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási, származási alapon sérelem essék, és izraelita vallású

alkalmazottakat erőszakkal tegyenek ki állásaikból. Amit tenni lehetne és kellene, emlékeztetett saját miniszterelnöki gyakorlatára, az a keresztény érdekeltségek állami szubvencionálása, koncessziók juttatása a nem zsidó vállalatoknak és a keresztény ifjúság gazdasági pályákra terelése lenne a jogegyenlőség nyilvánvaló megsértése és az állampolgári diszkrimináció törvénybe foglalása nélkül.¹³ Rajta és a baloldal számos képviselőjén kívül felszólalt még a törvény ellen a legitimista gróf Széchényi György, gróf Apponyi György, Gratz Gusztáv és a kormánypárti Payr Hugó, s a felsőházból is ketten. A szellemi élet ötvenkilenc tiltakozója között szintén találunk néhány konzervatív alkotót, míg Babits külön cikkben ítélte el a törvényt.¹⁴ A legnagyobb figyelmet azonban minden bizonnyal Lázár Andor igazságügy-miniszter lemondása váltotta ki, aki akkor is szokatlan lépését azzal indokolta, hogy „A zsidótörvény mögött álló erők, ahelyett hogy új értékek teremtésére igyekeznének ösztönözni a magyar társadalmat, a mások által teremtett értékek birtokbavételét hirdetik cél gyanánt”.¹⁵

Imrédy Béla politikai pályára lépésétől kezdve újkonzervatív nézeteiről volt ismert. Gazdaság- és társadalompolitikai téren elvetette a 19. századi *laissez faire* típusú kapitalizmust, illetve ötvözni kívánta azt az állami beavatkozás és a társadalmi szolidaritás, valamint a „kollektív gondolat” szellemével. Ideológiai beállítottságát nagyban befolyásolta a *Quadragesimo anno...* kezdetű, 1931-es pápai enciklika, amely a hagyományos, pártpluralizmusra épülő parlamentarizmussal szemben a hivatásrendiségre, a korporációkra helyezte a hangsúlyt. Darányi Kálmán számára készített, 1937. márciusi memorandumában kifejtette, hogy Magyarország két legfontosabb megoldásra váró problémája a földkérdés és a zsidókérdés. Egyik kezelését sem kötötte össze azonban a fennálló társadalmi viszonyok radikális átalakításával. Éppen ellenkezőleg: reformjavaslataival úgy kívánta kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból, hogy az uralkodó körök gazdasági és politikai érdekei alapvetően ne szenvedjenek kárt.

A hagyományos konzervatív gondolatot a „koreszméssel” ötvözni kívánó jobboldalisága az uralkodó elit szemében Imrédyt alkalmassá tette arra, hogy a szélsőjobboldal uszályába került Darányit ő váltsa fel a kormány élén. Kezdetben úgy látszott, hogy be is váltja a hozzá fűzött reményeket. Programadó parlamenti beszédében például élesen támadta a nyilasokat, akiket „magyartalan magyaroknak” nevezett, és azt állította róluk, hogy „ködös maszlaggal” kábítják az elégedetleneket.¹⁶ Ettől bizonyára nem függetlenül Szálasi Ferencet ugyanazért a politikai vétségért – pártja

felforgatónak és államellenesnek ítélt tevékenységéért –, amiért az első fokú bíróság 1937 novemberében tízhavi fogságra ítélte, a másodfokon eljáró Budapesti Ítéltábla 1938. július 6-án háromévi, fegyházban letöltendő szabadságvesztést és a politikai jogoktól való ötévi eltiltást szabott ki rá büntetésül. S ez utóbbit a Kúria is jóváhagyta.¹⁷ Alig múlt el azonban két-három hónap, és Imrédy is rálépett arra az útra, amely külpolitikai szempontból a fenntartások nélküli németbarátság, belpolitikailag pedig a diktatúra irányába vitt. A németországi látogatását követően tartott augusztus végi minisztertanácsi üléseken és a szeptember 4-i kaposvári gazdaggyűlésen így már egy új Imrédyvel ismerkedhetett meg a politika iránt érdeklődő közvélemény. Az ekkor meghirdetett „csodás forradalom” bevallott tartalma a Gömbös-féle telepítési törvény meggyorsítása és az állami kényszerkiszajátítás lehetőségének kiterjesztése, a munkásság politikai és érdekvédelmi szervezeteinek olasz mintájú kisajátítása, valamint a zsidótörvény következetes végrehajtása volt; titkos célja pedig a parlamentarizmus és a pártpluralizmus megszüntetése, s ennek érdekében egy olyan felhatalmazási törvényjavaslat kicsikarása a parlamenttől, amely rendkívüli hatalommal ruházta volna fel a kormányt.¹⁸

Imrédy antiparlamentáris terveivel nemcsak Bethlen és csoportja, hanem velük együttműködve kormányának néhány tagja, például Keresztes-Fischer Ferenc és Teleki Pál is szembefordult. Ennek az együttműködésnek lett az eredménye, hogy 1938. november 22-én Bethlen vezetésével 62-en kiléptek a kormánypártból, a honatyák pedig 115:94 arányban leszavazták a kormányfőt. A zsidókérdésben azonban korántsem alakult ki ilyen Imrédy-ellenes konzervatív konszenzus. Éppen ellenkezőleg, az 1939-es, második zsidótörvény elfogadtatásában és végrehajtásában ismeretes módon a magyarországi zsidóságot nemzetiségként, illetve időnként fajként meghatározó Teleki Pál is aktívan részt vett. Bethlen és az úgynevezett disszidens kormánypárti képviselők vezető egyéniségei viszont – köztük Kornis Gyula volt házelnök, Zsitvay Tibor, Sztranyavszky Sándor, Marschall Ferenc, Bornemisza Géza és Lázár Andor volt miniszterek – 1939. január 14-én Tildy Zoltánnal és Eckhardt Tiborral együtt a kormányzónál tiltakoztak. „A zsidókérdés és a földkérdés a magyar közéletnek az a le nem szerelt két aknája – írták memorandumukban –, melyet bárki, aki elég lelkiismeretlen hozzá, bármikor felrobbanthat.” És Imrédy – tették hozzá – erre készül. „A jelenlegi zsidójavaslat nem a magyar ügyet szolgálja, hanem alacsonyrendű indulatok kielégítését célozza, hogy ezáltal egy gyenge kormány

possibilitását a felelőtlen elemek szemében megnövelje, tekintet nélkül arra, hogy ez az eredmény az országnak mibe került.”¹⁹

Bár a második zsidótörvény életbelépését Horthy nem akadályozta meg, bizalmát megvonta miniszterelnökétől. Lemondatása zsidó származásának dokumentálása nélkül is bekövetkezett volna.

Az új miniszterelnöktől, Teleki Páltól Bethlen azt várta, hogy a disszidensekre, a pártokon kívüli és legitimista konzervatívokra, valamint a kiscgazdákra és a liberálisokra támaszkodva egy olyan új kormánypártot kovácsol össze, amely sikerrel szállhat szembe a társadalmi és politikai rendet tovább erodáló szélsőjobb oldali törekvésekkel. A disszidensek néhány vezéralakjával fennálló ellentéte és különösen a liberálisoktól való idegenkedése miatt Teleki azonban nem vállalta ezt a feladatot. Ehelyett megelégedett a párt nevének átkeresztelésével, valamint a kormánypártból kiszorult és a nyilas szélsőjobb oldál felé közeledő Imrédy elszigetelésével. Bethlen ezt súlyos hibának vélte, és negyvenéves parlamenti múlttal a háta mögött úgy határozott, hogy nem indul az 1939-es nyári – ezúttal már a vidéki körzetekben is titkos – választásokon. Elhatározását május 6-án, a második zsidótörvény kihirdetésének másnapján jelentette be. Ez külön nyomatékot adott döntésének. „Ma nemzeti próféta – indokolta lépését – csak az, aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót fröstököl, grófot ebédel, és lefekvés előtt minden földet és minden vagyont szétoszt, ami nem az övé.”²⁰

A két világháború közötti magyar konzervativizmus szétválását és szembekerülését jól demonstrálta a két irányzat emblematikus alakjának, Imrédy Bélának és Bethlen Istvánnak 1940-es, illetve 1941-es helyzetelemzése és a jövőre vonatkozó víziója. Imrédy úgy látta: „Az események rohánása, a hallatlan eredmények, amelyeket az új világ szellemében berendezkedő birodalmak a régi világ elvein felépült országokkal szemben elértek, rávezettek immár mindenkit, aki egyáltalán tud és hajlandó gondolkodni, hogy az az állami, társadalmi és gazdasági berendezkedés, amely a XIX. században bevált, a XX. század közepe felé végleg elöregedett, megbukott azon a véres vizsgán, amelynek három nagy menete az édesen-bús lengyel őszben, a rideg északi télutón és a szelíden mosolygó francia tavaszban egyaránt kimutatta a régi világ berendezésének elégtelenségét. Egy negatív tanulsággal gazdagabbak lettünk: ami volt, elmúlt, a régi világ napja letűnt, és a láthatár másik szélén diadalmasan kél az új nap.” Azokat az irányító eszméket, amelyeken az új Európának fel kell, és a történelem logikája

következtében fel is fog épülni, Imrédy tíz pontban foglalta össze. Ezek a következők voltak: nacionalizmus; a család, a faj és a nemzetiség tisztelete és védelme; tekintélytisztelet és „a fegyelem szellemét megtestesítő katonás életforma”; hivatásrendiség; a kormányzati hatalom nagyobb függetlensége a törvényhozástól; s végül a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése és ennek rendjén a földbirtokmegosztás „népi irányú átalakítása”.²¹

Bethlen István ezzel szemben minden korábbi megnyilatkozásánál határozottabban állt ki a felvilágosodás eszméi, valamint a liberalizmus történelmi érdemei mellett, és nem fukarkodott a jobb- és baloldali diktatúrák, vagyis az új Európa bírálatával sem. „A liberális demokrácia [...] – írta – olyan óriási vívmányokat hozott az emberi előrehaladásnak és a földi élet javításának számára, amelyek előidézték, hogy az emberiség egy évszázad alatt nagyobb haladást ért el, mint azelőtt talán egy évezred alatt. Hogy ezen évszázad alatt az inga az általa megkezdett úton túlmengett a stabilitásának pontján, és hogy sok vonatkozásban a felidézett haladásnak árnyoldalai is mind jobban kezdtek jelentkezni, nem csodálható; ez azonban nem jelentheti azt, hogy ezeknek a bajoknak az orvoslása érdekében leromboljuk mindazokat a vívmányokat, amelyekkel ez a korszak az emberiséget megajándékozta, és a nemzeteket újból a fejedelmi abszolutizmussal egyenértékű, de most már totális államnak elkeresztelt, vezéri abszolutizmusba taszítsuk vissza, vagy az egyéni gazdasági szabadság és felelősség rendszeréből az állam onnipotenciájával kormányzott szocialista kollektizmusnak Prokrasztész-ágyába préseljük bele, mert ezek a rendszerek modern elnevezés alatt ugyan, de talán még súlyosabb béklyókat jelentenének az emberiség testén, mint azok a megkötöttségek, amelyekből a liberális kor emelte ki annak idején a népek életét, olyan modern rabszolgaságot, amely látszólag a nép nevében, de éppen ezért gyakran az erkölcsi felelősség korlátai nélkül gyakoroltatik.” A teendő ennélfogva nem a liberális-demokratikus hagyomány lerombolása, hanem annak megtisztítása saját túlzásaitól: a népfelenség elvének korlátozása, a mindenkori elit szerepének elismerése; a gazdasági szabadverseny és a társadalmi individualizmus ötvözése az állami beavatkozással és a szociális törvényhozással. A jövő ebben az értelemben a demokráciáé; a háború után ez fog diadalmaskodni – biztosította hallgatóságát, akik közül a nagypolgárságot Chorin Ferenc és Hegedüs Lóránt, a bankvilágot Baranyai Lipót, a liberális demokratákat Rassay Károly és Ugron Gábor, a Habsburg-családot József főherceg, a református egyházat Ravasz László, egykori minisztereit

és munkatársait Bud János és Berky Gyula, a szellemi elitet pedig többek között Balogh Jenő, az MTA másodelnöke, Herczeg Ferenc, Kornis Gyula és Wlassics Gyula képviselte. Imrédy és Teleki természetesen hiányoztak hallgatói közül.²²

JEGYZETEK

- ¹ Romsics Ignác: Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1918*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 7–13.
- ² Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 11–50.
- ³ Uo. 120–143.
- ⁴ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 314–338.
- ⁵ Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19*. Budapest, é. n. [1933], Athenaeum, 73–76.
- ⁶ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 2. köt. Kolozsvár, 1934, Erdélyi Szépművéses Céh, 506.
- ⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. K. 429. Kozma Miklós iratai. I. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1924. 1923. augusztus 1.
- ⁸ Bethlen István gróf beszédei és írásai. I. köt. Budapest, 1933, Genius, 228.
- ⁹ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 228–229.
- ¹⁰ Bethlen István: Hagyomány és forradalom a politikában. In Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 158–173.
- ¹¹ Gróf Bethlen István: A titkos választójog. *Pesti Napló*, 1937. december 25. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jegyzőkönyvei. 14. csomó. 1937. november 8. és *Pesti Napló*, 1938. február 10. Gróf Bethlen István nagy beszéde.
- ¹² Gyurgyák János: i. m. 136–138.
- ¹³ *Képviselőházi napló*, 1937. május 11. (XIII. köt.) 64–65. és *Újság*, 1938. április 24. Bethlen István erőteljes kritikája a zsidójavaslatról.
- ¹⁴ Gyurgyák János: i. m. 142.
- ¹⁵ Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, 2000, História – MTA Történettudományi Intézete, 222.

- ¹⁶ Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, 1970, Akadémiai, 38.
- ¹⁷ Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013, Jaffa, 53.
- ¹⁸ Sipos Péter: i. m. 52–62.
- ¹⁹ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiadás. Budapest, 1972, Kossuth, 205–210.
- ²⁰ *8 Órai Újság*, 1939. május 10. Bethlen visszavonul. Vö. Romsics Ignác: *Bethlen István* i. m. 277.
- ²¹ Imrédy Béla: *Az új Európa irányító eszméi*. Budapest, 1940, Az „Egyedül Vagyunk” folyóirat kiadványa. Idézet a 4–5. oldalon.
- ²² Bethlen István: Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József. In Bethlen István: *Válogatott politikai írások* i. m. 203–230., idézet a 215–216. oldalon.

A Horthy-rendszer jellege.
Historiográfiai áttekintés

A Horthy-rendszer megítélésével kapcsolatos viták a két világháború között kezdődtek, és teljesen nyugvópontra a mai napig nem jutottak. A szakmai szempontból komolyan vehető egyik első elemzés a kiváló szociálpolitikus, Weis István 1930-as társadalomrajzában (*A mai magyar társadalom*) olvasható. A leíró jellegű munka tárgyyszerűen ismerteti a kormányzó jogkörét, valamint a parlament és a végrehajtó hatalom szerkezetét és működési elveit. Bár a definíciószerű minősítéstől tartózkodik, afelől semmi kétséget sem hagy, hogy a konzervatív kormánypárti magyarányú és folyamatos többsége elképzelhetetlen lett volna a nyíltan választó körzetek nagy száma nélkül. Hangsúlyozta azt is, hogy a végrehajtó hatalom egyre „erősebben érvényesül a törvényhozás rovására”, miközben az államigazgatást „túlzott központosítás” jellemezte.¹ Weis kijelentései olyan ténymegállapítások, amelyek érvényességét napjaink professzionális kutatói közül senki sem vonja kétségbe. Az 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című történetpolitikai munkájához csatolt új, 1934-es fejezetben Szekfű Gyula magával a politikai rendszerrel ugyan nem foglalkozott, a kor társadalmát és meghatározó gondolkodásmódját minősítő jelzője, a „neobarokk” azonban az egész korszaknak és ezen belül a politikumnak is epitheton ornansává vált. Ezen a kifejezésen Szekfű a tekintélytisztelet túltengését, a kontraszelekciót, a rang- és címkórságot, valamint a demokrácia hiányát értette. Ezek ugyancsak sokoldalúan bizonyítható igazságok.²

Weis és Szekfű szinkronikus állóképeitől eltérően 1943-as szárszói előadásában Erdei Ferenc már szakaszokra osztotta a korszakot, s az egyes időszakok értéktelített minősítésétől sem tartózkodott. A kommün bukása utáni egy-két év meghatározó vonásának a keresztény kispolgárság és a „kiszagdák” „ellenforradalmát” tartotta, amely „egyszerre képviselte az ellenhatást a régi feudális rendszer, a tőkés polgári uralom és a szocialista forradalmi munkásság ellen. Míg tehát egyfelől antiszemizmust képviselt, másfelől bizonyos keresztény-nemzeti evolúciót igyekezett megvalósítani.

Tehát megalkotta a titkos választójogot, és a földreformot is valamilyen formában megvalósította.” Az ezt követő konszolidációs időszak viszont nem ezt a „keresztény-nemzeti evolucionizmust” folytatta, hanem lényegében a háború előtti rendszert restaurálta. Vagyis a bethleni konszolidáció nemcsak a két forradalom, hanem az ellenforradalom „reformtörékvései-vel” is szembefordult, és „azt a rendszert állította vissza, amelyet a háború előtt Tisza István korszaka képviselt”. „Ennek politikai formája” – írta Erdei – „a liberális demokrácia volt”, ámbár – tette hozzá – „valóságos demokráciának” ez éppoly kevésbé volt nevezhető, mint Tisza háború előtti rendszere. A válság éveiben hatalomra jutott Gömbös Gyula az ellenforradalmi szegedi gondolat felújításával, illetve a fasiszta és nemzetiszocialista eszmék adaptálásával ugyan új irányt kívánt adni a bethleni restaurációs politikának, „ám kísérlete rövid fellángolás után kudarcot vallott”. „Azok a társadalmi alapok, amelyekre e kísérlet támaszkodott, nem voltak elegendők ahhoz, hogy áttörjék a régi rend konzervatív elemeinek az ellenállását.” Az utolsó néhány év meghatározó fejleményének Erdei részben a szélsőjobboldal előretörését, részben a hatalmon lévő konzervatív erők sikeres ellenállását tartotta. A zsidótörvények következtében a középrétegeken, elsősorban a középosztályon belül átrendeződés következett be a „történelmi nemzeti társadalom” javára, a politika intézményrendszere és működési elvei azonban – a titkos választójog 1938-as bevezetésére érdekes módon nem utalt – nem változtak.³ Erdei gondolatmenete és periodizációja a Horthy-korszak 1960-as évektől kibontakozó szakkutatását – akár utaltak erre a szerzők, akár nem – kimutatható módon inspirálta.

Az 1944–1945-ös infernót túlélő értelmiségi elit első reakcióinak egyike a közelmúlttal való szembenézés, a „hogyan jutottunk ide” kérdésre történő válaszkeresés volt. Ezek közül kettő váltott ki nagy figyelmet, és hatott tartósan: Szekfű Gyuláé és Bibó Istváné. Szekfű Gyula számvetése 1947-ben jelent meg *Forradalom után* címmel. Témánk szempontjából releváns fejezeteiben Szekfű éles különbséget tett az „államférfiként” bemutatott Bethlen István és a lemondását követő magyar vezetők között, akiknek a többsége „mániákusan követte érzelmeit, szimpátiáját, félelmeit, s ezekről leigázva becsukott szemmel vitte az országot a romlásba”. Magát a politikai rendszert, amelynek segítségével a vezető réteg „korlátlanul érvényesíthette akarátát”, „álparlamentarizmusnak” nevezte. Ezzel az 1944-ig fennálló parlamentáris intézményrendszer működésének korlátozottságára, mindezekelőtt a nyílt választás következtében mindig többségre jutó konzervatív

kormánypárt leválthatatlanságára utalt.⁴ Bibó István háború alatt papírra vetett terjedelmes kéziratából (*Az európai egyensúlyról és békéről*) a háború után több esszé született. Ezek egyikében a Horthy-rendszert olyan „feudális-konzervatív kormányzati formaként”, illetve „konzervatív-feudális kormányzatként” jellemezte, amelynek meghatározó vonásai közé tartozott a rendies formák, vagyis a Szekfű által neobarokknak nevezett érintkezési és viselkedési normák továbbélése.⁵

A kortársi elemzések és az 1945 utáni demokratikus átmenet érzelmektől telített önvizsgálatai alkalmas kiindulópontjai lehetnek volna a forráskutatáson alapuló szakszerű történeti vizsgálatok megkezdésének. Az ország szovjetizálásának és a tudományos élet gleichschaltolásának 1947-től felgyorsuló folyamata azonban lehetetlenné tette ezt. A kor kommunista értékelése, amely megfelelt a Komintern korábbi álláspontjának, és amely a diktatúra kiépülésétől éveken át axiomatikus igazságnak számított, így hangzott: „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül.” Ezért „Nekünk, a népi demokrácia következetes híveinek nem elég gyűlölni a német fasizmust, nem elég gyűlölni a nyilasokat, hanem kíméletlen harcot kell folytatni azok ellen is, akik a német uralmat és Szálasiék garázdálkodását lehetségessé, sőt elkerülhetetlenné tették. Horthy és a horthysták nem nemzeti hősök, hanem a magyar nép ádáz és konok ellenségei, akik nemzetellenes, hazaáruló politikájukkal a mai katasztrófába döntötték az országot. A nácik és a nyilasok mellé a 25 éves reakciót is a vádlottak padjára kell ültetni.”⁶

A Moszkvából hazatért Andics Erzsébet fentiekben idézett, 1945-ös verdiktjét 1947–1948-tól igen sokan részletezték, illetve próbálták tényyszerűségekké alátámasztani. Ezek közül mindenekelőtt a szintén moszkovita Nemes Dezső nevére és működésére kell utalnunk. Ő volt az, aki az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című okmányközlő sorozatot elindította, felügyelte, sőt az első, 1953-as, 1956-os és 1959-es köteteket szerkesztette, és bevezetésekkel is ellátta. E sorozat alapvető célja a politikailag motivált leleplezés, funkciója pedig Andics Erzsébet tézisének igazolása volt. Ezt a feladatot Nemes és munkatársai, mindenekelőtt Karsai Elek nagy ügybuzgalommal és találmányossággal látták el. Azt persze, hogy az 1920-as évek legelejének és második felének politikai módszerei között lényeges különbségek mutatkoztak, a dokumentumok „legszoftikább” szelekálása sem fedhette el. Nemes Dezső ezért nem ezeknek a különbségeknek a tagadására, hanem lehetőség szerint bagatellizálásukra törekedett.

Bevezetőiben azt állította, hogy a két időszak közötti eltérés kimerült abban, hogy „Az őrjöngő ellenforradalom terrorját a fasiszta diktatúra megerősített államhatalmának intézményes terrorja váltotta fel”, illetve abban, hogy „A Bethlen-kormány a magyar fasizmusnak parlamentáris látszatot biztosított”.⁷

A nyugati szakirodalom felfogásának alakulását az 1950-es évek közepétől elsősorban a két világháború közötti Magyarországot személyes tapasztalatok alapján is jól ismerő C. A. Macartney véleménye befolyásolta. 1956-ban megjelent monumentális politikatörténeti narrációjában az angol történész Horthyt és Bethlent egyaránt konzervatív, tradicionalista és a modern demokratikus eszmék iránt jórészt érzéketlen, ám ugyanakkor az antiparlamentáris szélsőjobbal szemben is ellenállást mutató politikusokként mutatta be. Rendszerük jellemzése során – Weis István 1930-as elemzésével összhangban – elsősorban a választások korlátozott jellegét és a kormánypárt folyamatos túlsúlyát, illetve leválthatatlanságát hangsúlyozta. A kormányzati forma alapvetően parlamentáris jellegét azonban nem vitatta.⁸

Macartney könyvére a magyar történetírás nyilvánosan nem reflektált, és az 1960-as évek közepéig a honi historiográfiában nem is érződött a hatása. A tényekkel alig törődő és a jelent a közelmúlt befekettítésével legitimálni igyekvő propagandisztikus megközelítésmódot a magyar történettudomány csak az 1960-as évek közepétől, a Kádár-korszak liberálisabb tudománypolitikája által nyújtott manőverezési lehetőségeket kihasználva kezdte meghaladni. Ennek egyik első jele a kor reprezentatív történeti összefoglalásának, az úgynevezett Molnár Erik-féle, először 1964-ben megjelent, majd 1967-ben és 1971-ben újra kiadott kétkötetes *Magyarország történetének* vonatkozó fejezete volt, amelyet Berend T. Iván és Ránki György írt. A rendszer általános megítélésének kérdésében a szerzők érezhetően távolodtak Andics és Nemes merev fasizmuskoncepciójától, ám korántsem olyan mértékben, mint amilyen mértékben a tárgyszerűség ezt megkövetelte volna. Fenntartották, hogy a bethleni konszolidáció során kialakult „uralmi rendszer fasiszta jellegű volt”, ám ehhez hozzátették: „a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek”. A korszak külpolitikájának és gazdasági teljesítményének a megítélésében ugyanez a „szűkkeblűség” érvényesült. Az előbbi túlzott mértékben bírálták, és kontraproduktívnak tartották, az utóbbit pedig alábecsülték. A szerzők elfogultságát és az ebből adódó aránytalanságokat plasztikusan

mutatta, hogy miközben az 1919–1920-as fehérterrorral csaknem két oldal terjedelemben foglalkoztak, a trianoni békeszerződésre mindössze egyetlen bekezdést szántak.⁹

Azt, hogy a Horthy-rendszer nem tekinthető fasizmusnak, a korral foglalkozó történészek közül Lackó Miklós mondta ki először több-kevesebb egyértelműséggel. A Történettudományi Intézet 1969. október 10-i műhelybeszélgetésének vitaindítójában, amelyet Hanák Péterrel és Ránki Györggyel együtt jegyzett, így fogalmazott: „Ami a rendszer és a fasizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem. Az uralmi formákat a gyenge s a háború utáni nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt, hagyományos liberális elemek (parlamenti forma, többpárt-rendszer, korlátozott szabadságjogok stb.) mellett erős konzervatív-diktatórikus vonások s ezeknek az ellenforradalom »korszerűbb« formáiba való átmenete (a nép döntő tömegeinek a politikai életből való kirekesztése, nyílt szavazás, állami totalitarizmus, a végrehajtó hatalom döntő szerepe, mindenkori készenlét katonai diktatúra bevezetésére, stb.) jellemezték, s mindezeknek – a különböző időszakokban különböző mértékű – összekapcsolódása erőteljesebb fasiszta típusú uralmi módszerekkel (a középrétegek egy részének ellenforradalmi-félmilitarista szervezeteire való támaszkodás, demagógiával összekötött szélsőséges terror a demokratikus és szocialista mozgalmak, elsősorban a kommunista mozgalom ellen, a lakosság nacionalista-antiszemita-militarista manipulálása, stb.). A 30-as évektől erősödtek a hatalom fasiszta vonásai. [...] E folyamatnak is megvoltak azonban a korlátjai: a fasizálódás nem ment túl az úri-katonatiszti-államhivatalnoki szélsőjobboldal igényeinek részleges teljesítésén és politikai módszerei egy – bár jelentős – részének átvételén.”¹⁰

Az 1970-es moszkvai történész világkongresszusra készített előadásában, amelynek elméleti háttéréül Vajda Mihály ugyancsak 1970-ben publikált tanulmánya szolgált,¹¹ Lackó azt az álláspontot képviselte, hogy a fejlett nyugat-európai társadalmak már nem, a tradicionális balkáni társadalmak pedig még nem voltak alkalmasak erős fasiszta tömegmozgalmak kitermelésére, s kiváltképp fasiszta diktatúrák életre hívására. A nyugat-európai és a balkáni típus közötti átmeneteket képviselő országok kelet-közép-európai csoportjának, Magyarországnak, Lengyelországnak és Romániának a társadalmi szerkezete ugyan nagyobb lehetőséget nyújtott fasiszta ideológiák

befogadására és fasiszta mozgalmak kialakulására, mint a balkáni államok társadalmi, ám Hitler drasztikus beavatkozásai előtt még ezek a mozgalmak sem voltak képesek a térségre jellemző autoritativ-diktatórikus rendszerek alapszerkezetének fasiszta átépítésére. A magyar, a lengyel és a román rendszer jellemzésére ebben az írásában Lackó az „autoritativ-fasisztoid” szókapcsolatot használta, amellyel valószínűleg ugyanazt akarta mondani, mint korábban Ránki: a Horthy-rendszer nem volt fasiszta, de voltak fasiszta jellegzetességei.¹²

A Történettudományi Intézet munkatársainak tárgyyszerűbb és differenciáltabb megközelítéseivel elsősorban Nemes Dezső szállt szembe, aki az 1970-es évek közepéig az MSZMP KB Politikai Főiskolájának, majd Párttörténeti Intézetének az igazgatója volt. 1976-ban közzétett vitairatában mindazokat szigorú bírálatban részesítette, akik az ortodox állásponttól valamennyire is eltértek. Régi felfogásához híven azt bizonygatta, hogy valamennyi kelet-európai államrendszer fasiszta diktatúra volt; s vita tárgyát legfeljebb e diktatúrák koronkénti és országonkénti totális vagy nem totális jellege képezheti. Így – hangoztatta – nemcsak a Horthy-rendszer fasiszta jellege megkérdőjelezhetetlen, hanem ezen belül az olyan liberálisabb időszakoké is, mint amilyen a bethleni konszolidáció volt. „Én úgy vélem – írta –, hogy Bethlen természetesen fasiszta, aki nyíltan hirdeti és gyakorolja a terrorista diktatúrát a forradalmi erőkkkel szemben [...]”; „Bethlen természetesen nem sorolható a totális fasiszta diktatúra hirdetői közé”; „Ő a mérsékeltbb típusú fasiszta diktatúrának volt egyik jellegzetes, szélesebb látókörű és ravasz képviselője”.¹³

Bár 1980-ig Nemes az MSZMP csúcsvezetéséhez tartozott, Aczél Györgynek és környezetének köszönhetően álláspontját nem tudta kötelező normává emelni. A tízkötetesre tervezett új, nagy magyar történeti szintézis elsőként, már 1976-ban megjelent 8. kötetére, amely az 1918 és 1945 közötti időszakokkal foglalkozott, s amelynek Ránki György volt a főszerkesztője, a Történettudományi Intézetben kikristályosodott szemléletmód nyomta rá bélyegét. Bár a Tanácsköztársaság alatti vörösterroret és a kommün bukása utáni fehérterroret továbbra is más mércével mérték a szerzők, a rendszer jellegével kapcsolatos vitakérdésben L. Nagy Zsuzsa már úgy foglalt állást, hogy „Államformáját tekintve Magyarország formálisan parlamentáris többpártrendszeren nyugvó királyság volt”. A hatalom gyakorlásában viszont – tette hozzá – „a konzervatív, diktatórikus elemek – a helyzettől függően változó mértékben – fasiszta vonásokkal elegyedve

határozták meg a politika gyakorlatát”. Megmaradt az az 1947-től obligát minősítés is, hogy Gömbös hatalomra kerülésével a „totális fasiszta diktatúra kiépítésére” történt kísérlet.¹⁴

Az 1970-es évek végétől a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatos vélemények tovább diverzifikálódtak. Az eddig ismertetett álláspontok mellett megjelentek olyan értékelések is, amelyek az 1919–1920 és az 1944-es német megszállás közötti időszakokkal kapcsolatban nemcsak a fasiszta, hanem a diktatórikus jelzöt is kerülték, s a rendszert olyan autoriter-konzervatív típusú, illetve antidemokratikus jellegű, jobboldali parlamentarizmusként próbálták leírni, amelynek a politikai és szellemi pluralizmus, ha korlátozott formában is, mindvégig integráns részét képezte. Anélkül, hogy a vitába explicit módon beleszólt volna, ez jellemezte e sorok szerzőjének 1978–1979-ben írt, de csak 1982-ben, a Gondolat Kiadó *Magyar História* című ismeretterjesztő sorozatában megjelent összegzését,¹⁵ majd a bethleni konszolidációról 1984-ben papírra vetett áttekintését egy új 20. századi magyar történeti tankönyv fejezeteként. A rendszer jellegével kapcsolatban ez utóbbiban így fogalmaztam: „Politikai intézményeit és azok működését tekintve a konszolidáció kormányzati formája korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíráskodás 1918 előtti hármassága az 1920-as évek közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális demokrata, polgári demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működtek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejezhették és hirdethették véleményüket. A hatalmi rendszerbe épített biztonsági elemek következtében azonban nem volt reális lehetőség arra, hogy a kormánypárt megbukjon, s egy nyugati típusú parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki. Ennek következtében a törvényhozó és végrehajtó hatalom sem különült el olyan mértékben, mint ahogyan az a nyugati demokráciákban meghonosodott, s előfordult, hogy rendeleti úton szüntettek, változtattak meg törvényt. A konszolidált ellenforradalom hatalmi rendszerében tehát polgári parlamentáris és autokrata elemek keveredtek. [...] Politikájának és törvényhozásának általános tartalmát tekintve a konszolidált ellenforradalmat a demokratikus törekvésekkel, ám ugyanakkor a jobboldali radikális igényekkel is szemben álló konzervativizmus jellemezte, ami esetenként egyfajta modern paternalizmussal párosult.”¹⁶ Az 1931 utáni fejezetek szerzője, Pritz Pál ugyanabban a szellemben tárgyalta a korszak második felét. Ő szakított először az addig kötelezőnek tekintett „Gömbös Gyula kísérlete a totális fasizmus

bevezetésére” megközelítési móddal, amely helyett a „fehér radikalizmus” fogalom pártot használt.

A Balogh Sándor által szerkesztett kötet igen sok elismerést kapott napilapokban és folyóiratokban, itthon és külföldön egyaránt. A recenziók elsősorban azt emelték ki, hogy „A könyv a legújabb kutatási eredményekre, forrásanyagokra támaszkodva újraértékeli, finomítja a Horthy-korszakról kialakult képünket. A szerzők szakítanak a korábban átfogóan használt Horthy-fasizmus terminológiával, abból kiindulva, hogy a fasizmus nem azonosítható egy konzervatív uralmi rendszerrel. Valójában a fehérterrort követő konszolidáció után a Horthy-korszakban jórészt olyan rendszer működött itt, amelyben a parlamentáris demokrácia jegyei tekintélyuralmi elemekkel párosultak.”¹⁷

Ugyanakkor jelentek meg ezzel homlokegyenest ellenkező értékelések is. Rónai Mihály András például a *Népszabadság* hasábjain úgy vélekedett, hogy szükségtelen a Horthy-korszakról kialakult kép „finomítása”. „Akármennyig finomítod a sarat – írta –, sár marad. Annyi bizonyos, hogy aki a két háború közti Európa flóráját és faunáját csak a korabeli tanterv botanikáiból és zoológiáiból ismeri, aki nem szagolta, akinek mellét Horthy-Magyarország miazmás levegője nem ülhette már meg, az nem tud semmit. Kivált akkor nem, ha a reá szórt átkaink mögött holmi kortársi elfogultságot gyanít, ha okosabb akar lenni nálunk, akik megéltük, ha felteszi a legtorzítóbb pápaszemet, a legellenszenvesebb utókorai ál-objektivitást (ami már-már automatikusan maga a kihívó részrehajlás és némi feltűnési viselkedés) – legkivált pedig, ha hiányzik belőle az igazi erudíció és nem is mellékesen az a beleélő intuíció, amelynek isteni szikrája nélkül hiteles és ihletett történetírás nincsen.”¹⁸

Rónai Mihály András természetesen nem magánvéleményét közölte az állampárt napilapjában, hanem egy akkor még létező, sőt befolyásos irányzat álláspontjának adott hangot. Arra a kérdésre, hogy ez az irányzat politikailag hol helyezkedett el az 1985 utáni ideológiai zűrzavarban, Berecz János ugyanebben az időben megjelent „irányadó” tanulmányát felapozva adható meg a válasz. Anélkül, hogy a kötetet, illetve szerzőit néven nevezte volna, a Központi Bizottság ideológiai ügyekért felelős titkára ugyanis a két világháború közötti időszakról írva éppen azt kifogásolta, amit a *Népszabadság* recenziója: a Horthy-rendszer fasiszta jellegének megkérdőjelezését, illetve tagadását. Attól, hogy a fasiszta uralomnak többféle gyakorlata alakult ki – érvelt Berecz –, a „Horthy-rendszer fasisztoid

jellege”, illetve „hol nyíltabb, hol burkoltabb diktatúrája” még tény marad, s „E reakciós politika számára [...] nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentegést”.¹⁹

A magyarországi vitákkal lényegében párhuzamosan folyt a nemzetközi történetírás és politológia diskurzusa a modern politikai rendszerek tipológiájáról. E vita eredményeként az 1980-as évek elejére olyan nemzetközileg elfogadott álláspont alakult ki, hogy a 20. századi politikai rendszereknek három fő kategóriája különböztethető meg: a parlamentáris demokrácia, a totalitarianizmus és az autoritarianizmus. E tipológia szerint parlamentáris demokráciának az olyan politikai rendszer nevezhető, amely „rendszeres alkotmányos lehetőséget biztosít a különböző csoportoknak a politikai hatalomért (és nemcsak annak egy részéért) folyó békés versenyhez, és ebből a népszerűség egyetlen lényeges szegmensét sem zárja ki erőszakkal”. A totalitáriánus diktatúra ezzel szemben „totális dominanciát” jelent, amelyet sem törvények, sem szokások nem korlátoznak, s amely őt alapvető joggal rendelkezik. Ezek a következők: (1) hivatalos ideológia, (2) egy és csak egy olyan tömegpárt, amely minden fenntartás nélkül elfogadja ezt az ideológiát, (3) a médiák teljes vagy csaknem teljes uralma, (4) a fegyveres erők teljes politikai ellenőrzése, és (5) a társadalmat permanens rettegésben tartó rendőri terrorrendszer. Az autoriter rendszereket a legtöbb kutató e két tiszta típus közötti átmenetként írta le. Az ismereteink szerint leginkább elterjedt és elfogadott definíció szerint „Az autoriter rendszerek olyan politikai rendszerek, amelyeket (1) korlátozott, de nem teljes politikai pluralizmus jellemez”; (2) „amelyeknek nincs egy kidolgozott és irányadó ideológiájuk”; (3) „a politikai mobilizáció extenzív és intenzív formáitól és eszközeitől egyaránt tartózkodnak”; és (4) „amelyben a vezér (vagy alkalmanként egy kis csoport) gyakorolja a hatalmat formálisan pontatlanul meghatározott, de gyakorlatilag mégis eléggé kiszámítható korlátokon belül”.²⁰

Ezt a tipológiát a külföldön élő, de magyar származású, tehát magyarul is olvasó és ugyanakkor a kor iránt is érdeklődő kutatók közül hárman próbálták meg – egymástól függetlenül és különböző aspektusból – a magyar viszonyokra alkalmazni: Andrew C. Janos, a University of California (Berkeley) politológiaprofesszora, William M. Batkay a Montclair State University (New Jersey) történészprofesszora és Peter F. Sugar a University of Washington (Seattle) volt tanszékvezető történészprofesszora. Az eredmény, amire jutottak, nagyon hasonló, mondhatnánk ugyanaz, még ha

más szavakkal írják is le: a Horthy-rendszer nem fasiszta, hanem autoriter politikai rendszer volt.

Az 1825 és 1945 közötti magyar történelmet áttekintő monográfiájában, amely 1981-ben jelent meg, s amelynek kulcsfogalma a modernizáció, János úgy összegezte, hogy a Tiszák, Bethlen és a hozzájuk hasonlított Csang Kaj-sek vagy Reza Pahlavi rendszerei „elég represszívek voltak ahhoz, hogy nem demokratikusnak, sőt antidemokratikusnak lehessen nevezni őket, de nem voltak elég represszívek ahhoz, hogy képesek legyenek áttörni a meglévő jogok hálóján”. Megközelítésében Bethlen a Tiszákkal együtt a „liberális neokorporatizmus”, illetve a „periferiális liberalizmus” képviselőjeként, míg Gömbös, Imrédy és Sztójay a liberális intézményi struktúrát kikerülni, „kijátszani” vagy hatástalanítani akaró „új nemzeti radikalizmus” reprezentánsaként jelent meg.²¹

William Batkay, aki az 1920-as évek kormánypártjának jellegéről és szerepéről írt kismonográfiát, 1982-ben így fogalmazott: „Nyilvánvaló, hogy a magyar politikai rendszer az 1920-as években aligha volt totalitárius, s hogy a kormányzó pártot sem struktúrája, sem módszerei, sem pedig politikai eszményei alapján nem lehet fasisztának minősíteni. S nem volt ez a párt egy kizárólagosan létező autoritárius párt sem. A politikai rendszerben voltak más olyan pártok is – mint például a szövetséges Keresztény Párt –, amelyeknek az elképzeléseit nem lehetett teljesen ignorálni. S ezen túlmenően, a politikai elit soha nem vetette el nyilvánosan a politikai parlamentarizmusnak és a polgári szabadságjogoknak az elveit.” Batkay könyvének címe – *Authoritarian Politics in a Transitional State*, azaz *Tekintélyelvű politika egy átmeneti államban* – arra a terjedő felismerésre reflektált, hogy az autoriter rendszerek a tradicionális fázisból a modernitásba tartó átmeneti társadalmak tipikus állam- és kormányformái.²²

A 19–20. századi kelet-európai államrendszerek összehasonlításáról 1984-ben közzétett tanulmányában Peter F. Sugar az autoritarianizmust ezzel szemben úgy fogta fel, mint a liberális-demokratikus típusú nyugati politikai modell alternatív és paralel megfelelőjét, amelynek egyik legjobb példája a 19–20. századi kelet-európai államfejlődés. Igazi demokrácia – állította Sugar – ebben a térségben valójában sohasem létezett, az állami hatalom mindig centralisztikus volt és túltengett, s az uralkodók többé-kevésbé mindig despotaként viselkedtek. A 19. század második felében az autokrácia ereje csökkent, ám az első világháború után ismét megerősödött. A demokratikus rendszerek – az egy Csehszlovákia kivételével – néhány év

után sorra-rendre csődöt mondtak, s ami felváltotta őket, az mindenütt egy karakteresen antidemokratikus, de nem fasiszta autoritarianizmus volt. Hamisítatlan fasiszta programmal Kelet-Európában csak ketten jutottak hatalomra: Octavian Goga Romániában 1937 decembere és 1938 februárja között, majd Szálasi Ferenc 1944 októberében. Az összes többi – Piłsudski, Horthy, Antonescu, Dollfuss és a balkáni királyok – autokrata államvezetők és nem fasiszta népvézérek voltak.²³

Nem angolul, hanem magyarul, s nem egy szakfolyóiratban, hanem a nyugati magyar emigráció egyik központi orgánumban, az *Új Látóhatár* hasábjain szólott hozzá a Horthy-rendszer jellegéről folyó vitához Borbándi Gyula, a Szabad Európa Rádió magyar adásainak vezető munkatársa és a müncheni folyóirat szerkesztője. Borbándi – nyilvánvalóan a magyarországi és a nemzetközi szakirodalom jelentős részének ismeretében, ám ugyanakkor a rendszer korabeli kritikusainak, mindenekelőtt Erdei Ferencnek a szempontjait is hasznosítva – erőteljesen hangsúlyozta a negyedszázad alperiódusai közötti különbségeket. „Hiba volna egyenlőségi jeleket tenni az ellenforradalmi terror tobzódása, a bethleni konszolidáció, Gömbös álreformersége, Teleki és Kállay egyensúlyozása és a szélsőjobboldal hatalomra kerülése közé. A közszabadságok mértéke nem volt például azonos az ellenforradalom kezdetén, a húszas évek végén, a negyvenes évek elején vagy a háború utolsó hónapjaiban” – írta. Ugyanakkor nyomatékosan aláhúzta azt is, hogy e nyilvánvaló különbségek ellenére a politikai rendszer jellege alapvetően mindvégig azonos volt, s ez – véleménye szerint – leginkább „tekintélyuralomnak”, illetve „tekintélyi kormányzásnak” nevezhető. „A két háború közötti Magyarországon – ruházta fel tartalommal a fogalmat – alaki parlamentarizmussal enyhített tekintélyuralom volt, amely olykor határozottabb, olykor elmosódottabb formát öltött. A tekintélyi jelleg elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a politikai döntésekben a népakaratot megtestesítő parlamentnél jelentősebb szerep jutott a központi hatalomnak, amelyet az államfő és a kormány személyesített meg, végrehajtó ereje a hadsereg, a közigazgatás és a közrendészet volt. A politikai szabadságok korlátozott volta, a sajátos választási rendszer és az igazgatási, rendészeti szerveknek biztosított különleges jogkör lehetővé tette, hogy az ország ugyan parlamenti demokráciával dicsekedhessék, a valóságban azonban – kisebb kivételektől eltekintve – az történjék, amit a kormány, vagy még pontosabban, azok a társadalmi és politikai erők akarnak, amelyek a kormányt hatalomra segítettek és hatalmon tartották.

Ez a tekintélyi uralom úgy működött, hogy olykor módot nyújtott valóban demokratikus akaratomegnyilvánulásokra, de adott esetben a kemény kéz politikájára is.” Borbándi elemzéséből fontos figyelni arra is, hogy tekintélyi kormányzás és diktatúra, illetve fasizmus között – a nemzetközi irodalom kritériumrendszerét használva – markáns különbséget tett. „A magyarországi kormányok – szögezte le ezzel kapcsolatban – nem voltak diktatórikus kormányok és nem voltak fasiszták sem, Szálasiét kivéve. A diktatúrához szükséges korlátlan hatalommal nem rendelkeztek, és a fasiszta, illetve nemzetiszocialista rendszerektől megkülönbözteti őket az elmozdíthatatlan »vezér«, a mindenkire kötelező egységes ideológia, a saját fegyveres testülettel rendelkező tömegpárt, a küldetéstudat és a »forradalmi« frazeológia hiánya. Ezek nélkül nincsen semmilyen diktatúra, sem fasiszta, sem más.”²⁴

Az 1980-as évek második felében a Horthy-rendszer jellege kül- és belöldön egyaránt kikerült az érdeklődés homlokteréből. A rendszerváltást követően, 1990 és 2000 között megjelent feltucatnyi új szintézis mindegyike az 1980-as évekre kiformalódott álláspontot képviselte – árnyalatnyi eltérésekkel. Vagyis valamennyien – Gergely Jenő, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Gyáni Gábor, Romsics Ignác – egyetértettek abban, hogy a Horthy-rendszer sem fasizmusnak, sem fasisztoid diktatúrának nem tekinthető, hanem a demokratikus parlamentáris rezsim és az antiparlamentáris totális politikai rendszerek közötti átmenetként írható le.²⁵

A fenti összefoglalásoknál elméleti szempontból megalapozottabban szólt hozzá a Horthy-rendszer jellegéről folyó immár fél évszázados vitához 1993-ban megjelentetett tanulmányában egy fiatal japán történész-politológus, Hirata Takeshi. Magyar nyelven ő tett kísérletet először arra, hogy az utóbbi évek nemzetközi politológiai és történettudományi irodalmának releváns megállapításait összevetve és értékelve egy modern és nemzetközileg kompatibilis fogalmi hálózattal próbálja leírni, illetve meghatározni a Horthy-rendszer jellegét. Ebből a szempontból különösen Robert Dahl kétdimenziós demokratizálódási elméletének, Göran Therborn svéd újbaloldali teoretikus demokráciakritériumainak, Juan Linz spanyol politológus már idézett autoritarianizmus-fogalmának, s végül Giovanni Sartori pártrendszer-tipológiájának prezentálása és a magyarországi helyzetre való alkalmazása bizonyult gyümölcsözőnek. Összevetéseinek összegzéséként Hirata úgy foglalt állást, hogy „A konszolidációs rendszer nem volt sem

demokratikus, sem totalitárius és nagyjából megfelel Linz autoritárius kritériumainak”, azaz „a konszolidációs rendszert hegemonikus pártrendszerrel (ez Sartori fogalma) rendelkező tekintélyuralmi rendszernek nevezhetjük”. Emellett – Macartney-val és Batkayval egyetértve – kiemelte azt is, hogy „az Egységes Párt nem látszatintézmény, hanem a konszolidációs rendszer egyik lényeges érdekütköztető eleme volt”, s az érvelés, hogy „a konszolidációs rendszer Bethlen egyeduralma volt”, nem fogadható el.²⁶ Néhány évvel később ugyanilyen szellemben írt a rendszer jellegéről Püski Levente.²⁷

A széles körű szakmai konszenzus ellenére, amely a Horthy-rendszer jellegével kapcsolatban az 1980-as évekre kialakult, és amely lényegében azóta sem bomlott fel, a *public history* különböző színterein korántsem uralkodik egyetértés. Schmidt Mária, Orbán Viktor miniszterelnök 1998 és 2002 közötti főtanácsadója és a XX. Század Intézet főigazgatója egyik 2000. őszi előadásában azt fejtegette, hogy „a Horthy-korszakban polgári demokrácia volt”.²⁸ Idilli képet festett a korról az a Horthyról készült film is, amely Koltay Gábor rendezésében 2006 végén került a mozikba.²⁹ Ugyanakkor újrafogalmazódtak az ötvenes évek leleplező irodalmának ugyancsak a tényektől elrugaszkodó negatív minősítései is. Ezek közé tartozik Rozsnyai Ervin filozófus eszmefuttatása a fasizmusról általában, s ezen belül a magyar „ellenforradalmi rendszerről”, amely véleménye szerint „»totális« ultrafasizmusként kezdődött, majd a bethleni visszavonulás és konszolidáció »nem totális« fasizmusától többé-kevésbé egyenes utat tett meg a Sztójay-féle »totális« formáig, végül egy rövid »kiugrási« közjáték után Szálasi – mondhatni ultrafasizmusáig”.³⁰ E sorok írójának szemléletét bírálva legújabbban hasonló véleményének adott hangot Bojtár Endre irodalomtörténész is, aki szerint Horthy „végig diktátor volt”, a „róla elnevezett rendszer” pedig „diktatúra”.³¹ E ténytörősektől elrugaszkodó és a szavakat önkényesen új tartalommal felruházó nézetek a szakmájukat professzionálisan művelő kutatók túlnyomó többségéről mindeddig leperregtek. Szakmájuk keretei között maradva ők továbbra is arra töreksenek, hogy a regionális és az európai perspektívájú összehasonlítás szempontjait érvényesítve jussanak közelebb a negyedszázados Horthy-korszak jobb megértéséhez, és ennek részeként a kétségkívül antidemokratikus és autoriter, ám ha korlátozottan is, de mégis parlamentáris és plurális politikai rendszer még pontosabb leírásához.

JEGYZETEK

- ¹ Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság, 205–225.
- ² Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiadás. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 407–421.
- ³ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest, 1980, Akadémiai, 348–372.
- ⁴ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1983, Gondolat, 50–51. és 64.
- ⁵ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In *Bibó István Összegyűjtött Munkái*. II. köt. Szerk. Kemény István, Sárközi Máttyás. Bern, 1982, EPMSZ, 392.
- ⁶ Andics Erzsébet: *Fasizmus és reakció Magyarországon*. Budapest, 1945, Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége Propaganda Osztálya, 3. és 29.
- ⁷ *Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Budapest, 1953, Szikra, 107.
- ⁸ C. A. Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. I–II. köt. Edinburgh, 1956, University Press, különösen I. köt. 46–60.
- ⁹ *Magyarország története*. Szerk. Molnár Erik. Budapest, 1964, Gondolat, 364–383.
- ¹⁰ Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Szerk. Spira György. Budapest, 1971, Akadémiai, 70.
- ¹¹ Vajda Mihály: A fasiszta diktatúra funkciója. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970/3–4. 525–574.
- ¹² Lackó Miklós: A fasizmus Kelet-Közép-Európában. In *Uő: Válságok-választások*. Budapest, 1975, Gondolat, 298–317.
- ¹³ Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest, 1976, Magvető, 146., idézet a 140–141. oldalon.
- ¹⁴ L. Nagy Zsuzsa: Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In *Magyarország története*. 8. köt. Főszerk. Ránki György. Budapest, 1976, Akadémiai, 470–483.
- ¹⁵ Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Budapest, 1982, Gondolat. Lásd kötetünk első tanulmányát.
- ¹⁶ Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, 1985, Kossuth, 136., 151.
- ¹⁷ Földesi Margit: Magyarország a XX. században. *Magyar Hírlap*, 1986. május 9.

- ¹⁸ Rónai Mihály András: Keresztül-kasul az életünkön. *Népszabadság*, 1986. május 24. 15.
- ¹⁹ Berecz János: Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. *Társadalmi Szemle*, 1986/6. 3–13., idézet a 6. oldalon.
- ²⁰ Juan J. Linz: An Authoritarian Regime: Spain. In *Mass Politics. Studies in Political Sociology*. Ed. by Erik Allardt, Stein Rokkan. New York – London, 1970, 251–276., idézetek a 254–255. oldalon.
- ²¹ Andrew C. Janos: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1981, Princeton University Press, 317–318.
- ²² William M. Batkay: *Authoritarian Politics in a Transitional State*. Boulder, 1982, East European Monographs, 104.
- ²³ Peter F. Sugar: Continuity and Change in Eastern European Authoritarianism: Autocracy, Fascism and Communism. *East European Quarterly*, 1984/1. (March) 1–23.
- ²⁴ Borbándi Gyula: A Horthy-rendszer anatómiája. *Új Látóhatár*, 1981/2–3. 139–158., idézetek a 144–145. oldalon.
- ²⁵ Gergely Jenő: *Magyarország története 1919 ősztől a II. világháború végéig*. Budapest, 1990, Ikva, 13. és 28.; *Magyarország története 1918–1990*. Szerk. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Budapest, é. n., Korona, 83–84. és 100.; L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918–1945*. Egyetemi jegyzet, 2. bővített kiadás. Debrecen, 1995, Multiplex Média, 104.; Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában*. Debrecen, 1998, Csokonai, 104.; Gyáni Gábor: Politikai rendszer és választói magatartás. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris, 332–342.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 233.
- ²⁶ Hirata Takeshi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 1993/11. 54–66., idézetek az 59. és 60. oldalon.
- ²⁷ Püski Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 206–233.
- ²⁸ A Horthy-korszak erényeit méltatta a kormányfői tanácsadó. *Népszava*, 2000. november 2.
- ²⁹ Vö. Ungváry Krisztián: „A Kormányzó” 139 éves. *Népszabadság*, 2007. február 12. és Karsai László: Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és valóság. *Beszélő*, 2007/3. 72–93.
- ³⁰ Rozsnyai Ervin: Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról. *Ezredvég*, 2011/10. 73.
- ³¹ Bojtár Endre: Viszontválasz. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 21. Vö. Uő: Antiszemita vagy-e? *Élet és Irodalom*, 2012. július 27. 11–12.

A Horthy-korszak
teljesítménye

Az 1920 és 1944 közötti közel negyedszázadon belül három nagyobb alperiódus különböztethető meg. Az 1920-as éveket külpolitikailag a háborús győztesek Duna-medencei befolyása, belpolitikailag pedig a konzervatív és konzervatív-liberális nagybirtokos-nagybirtokos elit képviselőinek restaurációs jellegű hatalomgyakorlása határozta meg. Az 1930-as éveket ezzel szemben a náci Németország térnyerése és a jobboldali radikális irányzatok reprezentánsainak irányító pozícióba kerülése jellemezte. A háborús években fokozódott a német befolyás és a jobbratolódás, ami 1944–1945-re anyagi és emberi értelemben egyaránt súlyos katasztrófába torkollott. E három alkorszakot ugyanakkor több tényező rokonította is. A kontinuitást biztosította az 1920-as évek első felében kialakított politikai rendszer, amely minden belső válságot, generációváltást és külpolitikai fordulatot túlélve egészen 1944-ig megmaradt. Az irodalmi és művészeti életben ugyancsak meghatározó elem volt a folytonosság. Nem változott lényegesen az oktatás szerkezete és tartalma sem. Külpolitikai téren a legfőbb cél mindvégig a revízió maradt, amelyet a konzervatív és jobboldali radikális irányzatok egyaránt mindenek fölött álló politikai prioritásként kezeltek. Végül fontos összekötő kapocsnak tekinthető maga a korszak névadója, Horthy Miklós kormányzó is, aki államfőként 1920. március 1-től 1944. október 16-ai lemondásáig állt az ország élén. Írásomban, mely a *Magyarország története a XX. században* című, először 1999-ben, utoljára pedig 2010-ben megjelent kötetem III. fejezetén alapul, nem kronológiai, hanem tematikai szempontból tekintem át e negyedszázad eredményeit és mulasztásait, fény- és árnyoldalait.

Gazdasági eredmények

A négyéves háború, a Monarchia felbomlása, az 1918–1919-es forradalmak és ellenforradalom, az idegen megszállás és végül a trianoni békeszerződés

mély válságba sodorta Magyarországot. A mezőgazdasági termelés 1920-ban a háború előtti szint 50–60%-a, a gyáripari termelés 35–40%-a körül mozgott. A gazdaság bénultsága, az alacsony termelési szint és az infláció szükségszerűen nagyfokú munkanélküliséggel, továbbá a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonalának drasztikus csökkenésével járt együtt. Korabeli számítások szerint a napszámosok életszínvonala 1919 végén, 1920 elején mintegy 70, az ipari munkásoké 61–74, a katonatiszteké és a tisztviselőké pedig 82–87%-kal volt alacsonyabb, mint 1913–1914-ben. Emberek százazrei éltek nyomorúságos életkörülmények között: lakás, meleg ruha és gyakran élelem nélkül. Legsanyarúbb helyzetben az úgynevezett menekültek, vagyis az elcsatolt területekről érkező magyarok – mintegy 350–400 ezer fő – voltak, akik közül több tízezren hónapokon át pályaudvari vagonokban vagy rögtönzött barakkokban laktak.

Ebből az 1920 utáni mély válságból viszonylag gyorsan sikerült kiemelkedni. A gazdaság új növekedési pályára állításának három döntő eleme volt: (1) az 1920–1922-es restriktív intézkedések (vagyonválság, adóemelések, elbocsátások, fizetéscsökkentések), amelyek a költségvetési egyensúly helyreállítását alapozták meg; (2) egy nagyobb összegű külföldi kölcsön felvétele 1924-ben, amely a költségvetési rések betömésén túl a gazdaság élénkítésében is fontos szerepet játszott; (3) és végül az új helyzetnek megfelelő vámpolitika életbeléptetése 1925-ben, amely a hiányzó nyersanyagok behozatalának megkönnyítését és a hazai nyersanyagbázissal rendelkező iparágak fellendítését célozta. A népszövetségi kölcsönhöz és az új vámrendszerhez járult az új pénz, a pengő bevezetése 1927. január 1-jén.

Az 1920-as évek közepére a gazdaság rekonstrukciója és új kereteinek a kialakítása befejeződött. Ezt követően fellendülés kezdődött, amelyet az 1929–1933-as gazdasági világválság is csak átmenetileg vetett vissza. A kormányzat gazdaságpolitikájából logikusan következett, hogy leglátványosabban az ipar fejlődött, elsősorban a hazai nyersanyagbázissal rendelkező iparágak (textilipar, élelmiszeripar, vegyipar). Az ország energiaellátása szempontjából nagy jelentőséggel bírtak az 1930-as évek elején feltárt földgázmezők és az 1937–1938-ban megnyitott dunántúli olajkutak. A Veszprém környéki bauxitkincset 1925-ben fedezték fel; az első timföld-gyár Magyaróváron kezdett működni 1934-ben, az első alumíniumkohó pedig 1935-ben Csepelen. Az ipar, azon belül a nehézipar fejlődésének új lendületet adott az 1938 májusában elfogadott úgynevezett győri program,

amelynek keretében a következő öt évben több mint 1 milliárd pengőt fordítottak fegyverkezésre és az ország infrastruktúrájának korszerűsítésére.

A villamosenergia-termelés fellendülésének köszönhetően jelentősen előrehaladt az ország villamosítása. Az árammal ellátott községek száma a háború előtti 300-ról 1933-ig 999-re, majd 1938-ig közel 1200-ra emelkedett. 1938-ban az összes település 36%-a rendelkezett villanyárammal, amelyekben az ország lakosságának 71%-a élt. Vagyis a hálózatba kötött települések zöme város és nagyobb község volt.

Korszerűsödött a közlekedés is. A vasút mellett megjelentek a teherautók, az autóbuszok és mindenekelőtt a személygépkocsik és a motorkerékpárok. Ezek egy részét külföldről hozták be, ám számos terméket Magyarországon gyártottak. Ilyenek voltak például a Csepel típusú kerékpárok és motorkerékpárok, vagy a 220 lóerős dízel motorvonatok. Az ország közúti közlekedése ennek ellenére még gyermekcipőben járt. 1938-ban 14 európai ország motorizációs mutatója 5,7-es átlagot képviselt, miközben Magyarországé csak 0,5-öt. Ezer főre hazánkban ekkor 2 személygépkocsi jutott, miközben Csehszlovákiában már 5, az észak-európai országokban 20–30, s a legfejlettebb nyugat-európai államokban több mint 40. Igaz viszont, hogy déli szomszédjainknál és Görögországban csak 1. A kor kihívásaira válaszolva az 1930-as években megkezdődött a rendszeres légi forgalom. A Bécs és Budapest, valamint Belgrád és Budapest közötti menetrendszerű repülőgépjáratok évi forgalma azonban még alig tett ki többet néhány ezer utasnál.

A hírközlés eredményei közül a rádiózás megindulása emelkedik ki. Az első, viszonylag kis teljesítményű adót 1925 decemberében helyezték üzembe Csepelen, az ennél jóval nagyobb kapacitásút és modernebbet pedig 1928-ban Lakihegyen.

A gazdaság főágazatai közül továbbra is a mezőgazdaság maradt a meghatározó, ám bár hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez az 1913-as 44%-ról az 1930-as évek végére 40%-ra csökkent. Ez nagyjából a spanyol-olasz szintnek felelt meg, s jelentősen különbözött a nyugat- és az észak-európai államokétól, amelyekben a mezőgazdaság részesedése már a háború előtt sem igen haladta meg a 25%-ot.

A birtokszerkezet egyoldalúságai (nagybirtok túlsúlya és életképtelen kisparcellák tízezrei), a háború előtti, a gabonatermelés által dominált művelési struktúra konzerválódása, valamint a talajerő-gazdálkodás (öntözés, trágyázás stb.) elhanyagolása miatt a mezőgazdasági termelés fejlődése az

egész időszakban stagnált. Lemaradásunk az élenjáró dán, belga s német mezőgazdasághoz képest ezért növekedett. Míg a századelőn az ottani hozamok 50–70%-át produkálta a magyar mezőgazdaság, addig az 1930-as években csak 40–60%-át. A csehszlovák hozamoktól ugyanekkor mintegy 30%-kal maradtunk el, a franciaországitól pedig, amelyek a századfordulón még alacsonyabbak voltak a magyarországiaknál, 10–20%-kal. A jugoszláviai hozamok 20–30%-kal ugyan még mindig a magyarországiak mögött kullogtak, a bulgáriaiak azonban már megközelítették, sőt részben meg is haladták a magyarországiakat. A magyar mezőgazdaság relatív fejlettségi szintjét jól mutatja az 1 hektárra eső termelési érték indexe. A délkelet-európai országokban ez az 1930-as évek közepén 17 és 19 között mozgott, Lengyelországban 18, Magyarországon 21, Franciaországban 26, Csehszlovákiában 31, Németországban 44, Dániában 57 és Hollandiában 91 (a legmagasabb) volt.

Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) értékének vizsgálatából hasonló kép kerekedik ki. Ez 1925-ben már megközelítette, 1929-ben pedig jelentősen felül is múlta az 1913-ast. 1913-ban az egy főre jutó GNP az európai átlag 69%-át, 1929-ben pedig 74%-át tette ki. Az 1930-as évek első felében – alapvetően a világgazdasági válság következtében – csökkent a növekedés üteme. Az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban ezért csak 6%-kal múlta felül az 1929-est, s ezzel az akkori európai átlagnak csak 67%-át érte el. Ez az érték az angliainak 38, a németországinak 40, a franciaországinak 48, az ausztriainak 70, a csehszlovákiaiainak 82, a lengyelországinak 121, a portugáliainak 128 és a romániaiainak 131%-át jelentette. Egy másik, a bruttó hazai össztermék (GDP) alakulását vizsgáló számítás hasonló eredményre jutott. Eszerint 1913-hoz képest 1938-ra nem 44, hanem 48%-kal, egy főre számítva pedig nem 21, hanem 26%-kal nőtt a nemzeti jövedelem. Ez azt jelentette, hogy 1938-ban az egy főre jutó magyarországi GDP az Amerikai Egyesült Államokban mért érték 43%-át, a legfejlettebb 12 európai országának pedig 57%-át tette ki. 1913-ban ugyanezek a viszonyszámok 39, illetve 60%-os szinten álltak. Vagyis miközben a válság által erősen sújtott Egyesült Államokhoz képest 4%-kal javult a pozíciónk, a nyugat- és észak-európai fejlett országokhoz képest 3%-kal romlott. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdaság a nehéz indulási körülmények ellenére megőrizte a Balkán-országok és a cseh–morva területek közötti – történetileg kialakult – átmenetet képező, félperifériás szintjét. Nem ugrott ki, de nem is esett vissza; fejlődése az

átlagos európai tempónak felelt meg, illetve attól csak minimális mértékben maradt el.

Társadalmi viszonyok és szociálpolitika

Követve a gazdaság strukturális átalakulását a társadalom szerkezete is módosult. A mezőgazdaságból élők aránya 1920 és 1930 között 56%-ról 52%-ra, majd 1940-re kicsivel 50% alá csökkent. Az iparból élők és a szellemi foglalkozásúaké ugyanakkor nőtt. A társadalom osztály- és rétegvizonyai, azaz alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai azonban alapvetően nem változtak. A különböző rétegek közötti hierarchikus, egyes esetekben már-már kasztszerű különbségek megmaradtak, s az egyes nagy csoportok egymással alig keveredve éltek a maguk külön életét. Ez a jövedelmi különbségekben is megmutatkozott.

Matolcsy Mátyás számításai szerint az egy főre jutó éves átlagjövedelem 1930–1931-ben hazánkban 534 pengőt tett ki. Az összlakosság közel 20%-ára becsülhető középrétegek ennek mintegy kétszeresét, a nagybirtokosok és nagytőkések 50–60 ezer fős csoportja (0,6%) pedig az átlag 33-szorosát (közel 18 ezer pengő) keresték. A mezőgazdasági napszámosok és cselédek jövedelme viszont az évi 200 pengőt is alig érte el, s az ipari munkásoké is csak 370 pengő körül mozgott. Ezek a különbségek nagyobbak voltak, mint az Egyesült Államokban vagy Németországban.

Az akkor és azóta is gyakran hallható állítás, miszerint Horthy Miklós Magyarországon „hárommillió koldus” élt volna, ennek ellenére a túlzások közé tartozik. Kétségtelen viszont, hogy igen sokan tengették életüket ínséges körülmények között. Egy komoly földreform ezer és ezer szegényparaszt gondját enyhíthette volna jelentősen. Ezt azonban úgy a kormányzó, mint az egymást követő kormányok elvetették. Érdekes, hogy később, 1945 utáni emigrációjában a földosztás elmaradását maga Horthy is hibának, az akkori birtokmegosztást pedig „elavultnak és egészségtelennek” nevezte.

A történelmileg kialakult tulajdonviszonyokhoz tehát nem akart hozzányúlni a rendszer, és nem is nyúlt. A modern szociálpolitika számos elemét ugyanakkor felkarolta. Az 1920-as évek utolsó harmadától a városi munkásságnak mintegy 80–90%-a részesült kötelező betegségi és baleseti biztosításban. 1928-ban vezették be a városi munkásság kötelező nyugellátását

is, amit 1937-ben a nyolcórás munkaidő és a fizetett szabadság elrendelése, majd 1938-ban a gyermeknevelési pótlék bevezetése követett.

A fenti törvények nagy hiányossága volt, hogy a mezőgazdasági munkásokra nem vonatkoztak. Némi változást ebben az aránytalanságban az 1938. évi XII. törvénycikk hozott, amely a mezőgazdasági munkavállalókra is kiterjesztette az öregségi biztosítást. A nyugdíjkorhatárt egységesen hatvanöt évben szabták meg, s ahhoz, hogy valaki nyugdíjat kapjon, minimálisan tizenöt éves munkaviszonnal kellett rendelkeznie.

A Horthy-korszak társadalombiztosítása – a kor mércéjével mérve – ezek után már csak egyetlen nagy hiányosságtól szenvedett: a munkanélküliség elleni biztosítás megoldatlanságától. Ez azzal magyarázható, hogy az iparban a munkavállalók 10 és 20%-a között ingadozó, a mezőgazdaságban pedig ennél is magasabb arányt elérő munkanélküliek válogatás nélküli és rendszeres segélyezése az üzemi költségeket és/vagy az állami költségvetést elviselhetetlenül megterhelte volna. A munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése helyett ezért a karitatív jellegű és eseti szegénygondozást fejlesztették. A segélyezés szempontjából különbséget tettek munkaképtelenek, munkanélküliek és munkakerülők között. Utóbbiak semmiféle segélyben nem részesülhettek, és a munkanélküliek is csak akkor, ha ínség-, illetve szükségmunkát végeztek. A korszak egyik utolsó szociálpolitikai alkotása az 1940-ben létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) volt, amely a sokgyermekes családok lakáshoz juttatását tartotta kiemelt feladatának.

A közegészségügy feltűnően nagyot fejlődött. 1913-ban 100 ezer lakosra 31, 1921-ben 56, 1938-ban pedig 117 orvos jutott. Ez Európa élvonalába emelte az országot. Ugyanilyen arányban nőtt a 10 ezer főre eső kórházi ágyak száma: 1920-ban 33, 1938-ban 54. Ennek köszönhető, hogy a háború előtt népbetegségnek számító tüdőbaj arányát a halált okozó betegségeken belül 20%-ról sikerült 13%-ra leszorítani, s hogy a csecsemőhalandóság is jelentősen mérséklődött. A falusi lakosság egészségvédelmének megszervezése terén kiemelkedő szerep jutott az úgynevezett zöldkeresztes szolgálatnak, amelyet 1927-ben alapítottak, és 1934 után bővítettek országos méretűvé. A szolgálat 1938-ban 1,5 millió főt gondozott, és a 6 ezer főnél kisebb lélekszámú, tehát gyakorlatilag orvos nélküli települések csaknem egészét átfogta.

Oktatás

A megtermelt nemzeti jövedelem beruházásokra fordított részéből végig nagy hányad jutott az oktatásra. Az 1920-as évek második felében, amikor az ország gazdaságilag összeszedte magát, a kultuszárca 9–10%-kal részesedett az állami költségvetésből. Arányaiban ez több mint kétszerese volt az 1900 és 1913 közötti, 2 és 5% között váltakozó ráfordításoknak. Abszolút összegekben pedig az akkori kiadások mintegy 80%-ának felelt meg. Az 1930-as években az arányok kicsit tovább nőttek, az abszolút összegek viszont – a költségvetés általános „lefaragása” miatt – kissé visszaestek.

A jelentős ráfordításoknak köszönhetően továbbra is igen magas szintű maradt az elitoktatás, és fejlődött a népoktatás. Az elszakított területeken maradt kolozsvári egyetem helyett Szegeden, a pozsonyi helyett pedig Pécsen épült új univerzitás. Ekkor nyerte el mai arculatát a háború előtt alapított debreceni egyetem is, amelynek a Nagyerdő melletti főépületét 1932-ben avatták fel. Szent-Györgyi Albert, az első olyan magyar Nobel-díjas, aki Magyarországon és magyar állampolgárként érdemelte ki ezt a magas tudományos elismerést (1937), az újonnan épített szegedi egyetem laboratóriumaiban fedezte fel a C- és a P-vitamint.

Az egyetemi képzéshez szervesen illeszkedett, s azt mintegy betetőzte a tehetséges diákok és fiatalabb kutatók néhány hónaptól egy-két évig terjedő külföldi tanulmányútjainak a rendszere. Ennek érdekében külön ösztöndíjrendszert hoztak létre, s több külföldi magyar intézetet – Berlinben, Bécsben, Rómában és Párizsban – létesítettek.

A felsőoktatás magas színvonalon folyt, ám előnyeit csak kevesen élvezhették. Az egyetemisták és főiskolások 1937–1938-as létszáma (13 ezer) csak alig egyharmaddal múlta felül az 1919–1920-ast (10 ezer), s valamivel elmaradt az 1920–1921-estől (14 ezer). Az 1892 és 1913 közötti két évtizedhez képest, amikor a növekedés 115%-ot ért el, ez jelentős visszaesésnek tekinthető. A diplomások száma ezért alig – 1%-ról 1,2%-ra – emelkedett 1920 és 1940 között.

Vitathatatlan eredményei mellett az elitképzésnek tehát súlyos negatívumai is voltak. Ezek közé tartozott az 1920-ban életbe léptetett úgynevezett numerus clausus törvény is, amely az izraelita vallású diákok arányát kívánta csökkenteni az egyetemisták és a főiskolások körében, s amely némi módosítással az egész korszakban érvényben maradt. A zsidó diákok 1918 előtti 30–34%-os aránya így kevesebb mint felére csökkent,

s kisebb-nagyobb ingadozással az 1930-as évek végéig 10% körül mozgott. Ezt követően még szigorúbbá vált a diszkrimináció: az izraelita fiatalok arányát a felsőoktatásban 10, majd a háború alatti években már 3% alá szorították. A kormánypolitika ezzel a magyar értelmiség, illetve középosztály „elzsidósodását” akarta megakadályozni, vagyis azt, hogy a zsidó származásúak aránya lényegesen magasabb legyen a szellemi pályákon, mint a társadalom egészében. A törvény illeszkedett az egész korszakra jellemző antiliberális és alkorszakokként erősebb-gyengébb formában érvényesülő antiszemita közszellemhez, amely az 1930-as évek végétől bevezetett további zsidóellenes diszkriminációkat nemcsak eltűrte, hanem támogatta, sőt részben követelte is.

A középfokú oktatás leglátogatottabb intézménye az elemi 4 osztályára épülő 4 osztályos polgári iskola volt. Innen kerültek ki az üzleti élet és az államigazgatás alsó szintű „káderei”. A polgári iskolák száma 1920 és 1938 között 250-ről 400-ra emelkedett; a polgáristáké pedig évi átlagban 80–90 ezer körül mozgott. Középiskolákba, vagyis gimnáziumokba és reáliskolákba, amelyek a felsőfokú képzés előiskolái voltak, valamivel kevesebben, 50–60 ezren jártak. A különböző szervezeti reformok ellenére a középiskolai oktatás színvonala mindvégig magas volt, és mennyiségi szempontból is fejlődött. Az 1930-as évek végén majdnem annyi – mintegy 20%-kal kevesebb – középiskolás tanult a 9 milliós országban, mint 1917–1918-ban a 18 milliósban. A középiskolát végzettek aránya így az 1920-as 2,6%-ról 1938-ra közel 6%-ra emelkedett. A németországi aránynál ez valamivel alacsonyabb, a franciaországinál viszont kissé magasabb volt.

A népoktatás terén az analfabetizmus mérséklése számított a legnagyobb eredménynek. A hat éven felüli lakosságnak 1910-ben 67, 1920-ban 85, 1930-ban 90, s 1940-ben 92%-a tudott írni és olvasni. Kelet-európai mércével mérve ez az arány igen kedvező volt. A hat éven felüli lakosságból ugyanis az 1930-as években Jugoszláviában 45, Romániában 42, Bulgáriában 39, Lengyelországban 23%-os analfabetizmust regisztráltak a nemzeti és nemzetközi statisztikák. Abban, hogy ezt a magas szintet elértük, jelentős szerepet játszott az 1920-as évek második felének Klebelsberg Kunó nevéhez kötődő iskolaépítési akciója. Kétségtelen viszont, hogy az általában négy, s csak ritkábban hat évig tartó alapoktatásban az ismeretek meglehetősen szűk körének az elsajátítására nyílt csupán lehetőség, s a modern élet követelményeinek ez egyre kevésbé felelt meg. 1940-ben ezért törvényt fogadtak el a 8 osztályos népiskola fokozatos bevezetéséről.

A különböző iskolatípusok diákjainak társadalmi összetétele nagy egyenlőtlenségeket mutatott. Míg az elemisták szociális háttere nagyjából tükrözte a felnőtt társadalom arányait, a polgáriba szinte kizárólag parasztok, kispolgárok és munkások küldték gyermekeiket, a középosztálybeli családok és a felső rétegekhez tartozók nem. A középiskolákban viszont utóbbiak gyermekei tették ki az összes diák több mint 50%-át, noha maguk csak a társadalom mintegy 10%-át reprezentálták. A felsőoktatásban pedig még ehhez képest is egyenlőtlen arányok uralkodtak. Az 1930–1931-es tanévben a tizennyolc–huszonhárom éves korosztályból a nagy- és középbirtokosok gyermekei közül minden 6., az ipari tisztviselők közül minden 18., a kisbirtokos parasztok gyermekei közül minden 121., a munkások gyermekei közül minden 425., s a föld nélküli szegényparasztok gyermekei közül minden 1320. járt felsőfokú iskolába.

A társadalmi mobilitás gyorsítása érdekében az 1930-as években a kormányzat számos intézkedést fogantatosított. Ilyen volt például a „Horthy Miklós-ösztöndíj” létesítése 1937-ben „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű” egyetemisták és középiskolások számára, majd 1939-ben a Bolyai – 1942-től Györffy István – Kollégium létrehozása. Az itt összegyűjtött szegény, de tehetséges parasztfiatalok nemcsak tandíjat nem fizettek, hanem internátusi ellátásban is ingyen részesültek. S végül mindezt betetőzte az Országos Tehetségkutató Intéző Bizottság felállítása 1941-ben. Ez évente 600 tehetséges, de szegény sorsú falusi gyermek ingyenes középiskolai beiskolázásáról gondoskodott.

Kultúra, művelődés, szórakozás

A Horthy-korszak kulturális élete a háború előtti időkhöz hasonlóan igen sokszínű volt, és bővelkedett eredményekben. Az irodalom iránt érdeklődők köre jelentősen kitágult. 1914 előtt a vagyonos és művelt rétegekből is csak kevesen olvastak szépirodalmat. A két háború között viszont a kispolgárság jelentős tömegei és a szervezett munkások közül is sokan olvasókká váltak. A kiadott könyvek száma ezért – a lakosság kétharmadának elvesztése ellenére – nemcsak hogy nem csökkent, hanem még nőtt is. 1913-ban alig 2400, 1934-ben viszont már csaknem 4000 különféle könyv jelent meg. A példányszám fokozatosan nőtt, s 1938-ra elérte a 7 milliót. Kétségtelen viszont, hogy e magas szám nem az igényes szépirodalmi vagy

a tudományos könyveknek, hanem a ponyvának volt köszönhető. A filléres és pengős szerelmi történetek, valamint a kaland- és detektívregények ugyanis átlagosan 17 ezer, míg a szépirodalmi munkák csak 3–4 ezer példányban keltek el.

Az irodalmat olvasóknál is nagyobb arányban nőtt az újságolvasók száma. 1910-ben 1882 hírlep és folyóirat jelent meg Magyarországon, 1938-ban 1934. A posta által terjesztett összes példányszám meghaladta a 100 milliót. A napilapok közül legnagyobb olvasottságnak a délben megjelenő *Az Est* örvendett, amelyet 150 ezer példányban adtak el.

1938–1939-től a sajtóirodalom veszített addigi sokszínűségéből. Papírhányra és a kezdődő háborúra hivatkozva, de valójában az 1938-as, első zsidótörvény előírásait végrehajtva radikálisan – 1939 elejéig 430-cal – csökkentették a megjelentethető lapok számát. A „racionalizálásnak” elsősorban a keresztény-nemzeti szempontból kifogásolható, baloldali ideológiájú és zsidó tulajdonban lévő lapok estek áldozatul. Ekkor szűnt meg többek között a polgári radikális hagyományokat ápoló és a *Huszdik Század* utódának tekinthető *Századunk*, a szociáldemokraták elméleti folyóirata, a *Szocializmus*, valamint a nagy múltú konzervatív-liberális napilap, a *Pesti Napló*.

A film a legnépszerűbb művészeti, illetve szórakoztatóipari ágazattá vált a két világháború között. Az eleinte szokásos kávéházi, éttermi vetítéseket kiszorítva gombamód szaporodtak a kizárólag filmvetítésre szolgáló épületek: a mozik. 1920-ban 347, 1929-ben 496, 1935-ben pedig már 599 „filmszínház” működött az országban. Az olcsó mozijegyek mindössze néhány – az 1930-as években 20–25 – fillérbe kerültek, tehát bárki által megfizethetők voltak. A mozi népszerűségére jellemző, hogy az 1930-as években az emberek körülbelül ugyanannyi pénzt – 1935-ben például 25 millió pengőt – adtak ki mozijegyekre, mint minden más nyomdaipari termékre, sajtóra, kalendáriumokra és könyvekre együttvéve. A kor legnagyobb kasszasikere az 1934-ben bemutatott, hollywoodi stílusú *Me-seautó* című film volt, amelynek főbb szerepeit Törzs Jenő, Kabos Gyula és Perczel Zita játszották.

A hírközlés, ismeretterjesztés és szórakoztatás másik forradalmian új találománya a rádió volt. Az 1924-es próbaadások után a rendszeres rádióközvetítések Magyarországon 1925. december 1-jén kezdődtek. Ekkor 16 ezer készüléket tartottak nyilván. Tíz év múlva, 1934-ben viszont már 340 ezret, 1938-ban pedig 419 ezret. 1938-ban országosan minden 22., ezen

belül vidéken minden 30., Budapesten pedig minden 7. lakos fizetett elő rádióra. Mint szinte minden másban, Magyarország az 1000 főre eső rádiókészülékek száma alapján is megelőzte déli és keleti szomszédjait, elmaradt viszont a nyugat-európai országok, sőt Ausztria és Csehszlovákia mögött is. 1000 lakosra az 1930-as évek közepén Németországban 136, Franciaországban 99, Csehszlovákiában 68, Magyarországon 43, Lengyelországban 25, Romániában 12, Jugoszláviában 11, s Bulgáriában 3 rádió jutott.

A sport, amelyet a század elején még csak szűk rétegek űztek, a Horthy-korszakban tömeges méretű időtöltéssé vált. A munkaidő szabályozása, és így a szabadidő növekedése következtében a tömegsportok kialakulása világtendencia volt. Magyarországon emellett az ifjúsági testnevelés katonai szempontok által motivált tudatos támogatása is kedvezett terjedésüknek. 1918 előtt az egész ország területén nem egészen 700 sportlétesítményt tartottak fenn. 1935-ben, amikor először készítettek ilyen jellegű részletes statisztikát, ennek majdnem tízszeresét, 6800 sportlétesítményt írtak össze. Ezek többsége – mintegy 2000 – egyszerű céllövő pálya volt. De uszodából is regisztráltak 192-t, tenispályából pedig 883-at. 1930-ban nyílt meg a margitszigeti Nemzeti Sportuszoda. 33 méteres medencéjével és nagy nézőterével akkor ez volt Európa legmodernebb fedett versenyuszodája, amely nagyban elősegítette a magyar úszósportok nemzetközi színvonalra emelkedését. A kor másik nagy sportberuházása a Nemzeti Sportcsarnok felépítése volt a régi lóversenypályán 1940–1941-ben.

A szabadidő-eltöltés régi formái közül a nyaralás a középosztályi családok szinte kötelező nyári penzumává vált. A háború előtt az arisztokrácia, a nagypolgárság és a felső középosztály járt külföldre. Ez a 10–20 ezer fős kör az 1930-as évekre mintegy 200 ezerre duzzadt. Még nagyobb ütemben terjedt a belföldi üdülés. 1911 és 1914 között a 20 milliós lakosságból évi átlagban csupán 100–150 ezren tartózkodtak különböző hazai gyógy- és üdülőhelyeken, s a Balaton partján nyaranta mintegy 20–30 ezren kerestek felüdülést. Az 1920-as évek elején a belföldi nyaralók száma – követve az összlakosság számának változását – lecsökkent 50 ezerre. Egy évtized múlva, az 1930-as években azonban már 1 millió felé közelített. A belföldi nyaralók mintegy fele a Balatonnál üdült. A hosszabb nyári üdülések mellett az 1930-as évektől terjedni kezdett a víkendezés, amelyet a kevésbé tehető városi rétegek is jobban megengedhettek maguknak.

A mozi, a rádió, a turizmus és a tömegsport térhódítása – kiegészülve a technikai modernizáció más új vívmányainak, a villamosításnak és

a motorizációnak a terjedésével – egy nagy életformaváltás kezdetéről tanúskodtak. Ez a forradalmi jellegű átalakulás azonban a magyar népesség egészét még korántsem jellemezte. A rohamléptekben modernizálódó városi, és ezen belül elsősorban polgári rétegektől eltérően a falusi lakosság nagy tömbjei lényegében továbbra is hagyományos módon éltek életüket. A nyaralás és a turizmus számukra ismeretlen fogalmak voltak, s ha a fiatalabbak néha meg is csodálták a fehér falra vetített beszélő és mozgó képeket, vagy hallgatták is a távolba beszélő szerkezet zörejekkel, recsegésekkel teli üzeneteit és zenéjét, mindez még egzotikum volt számukra, s nem életük, mindennapjaik szerves része. Ugyanilyen eseménynek számított az is, ha vonatra, netán autóbuszra ültek, s nem gyalog, lovon vagy szekéren közlekedtek. Az életformaváltás a falvak és tanyák népéhez átütő erővel csak 1945 után érkezett el.

A politikai rendszer

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a Horthy-korszak kormányzati formája a korlátozott, azaz autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelett a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlament, parlamentnek felelős kormány, a bíraskodás szuverenitása, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoriter állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, vagyis az, hogy a tömegdemokráciák gyakorlatától eltérően a politikai hatalomért folyó versenyből a társadalom jelentős csoportjait kizárták, a versenyben részt vevők számára pedig egyenlőtlen feltételeket szabtak. Ilyen, az érdekérvényesítés szabadságát korlátozó és az állampolgári egyenlőséget sértő elemek voltak a túlnyomóan nyílt szavazás, valamint a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, amelyek a háború előtti viszonyokat is jellemezték, továbbá – új jelenségként – a sajtószabadság korlátozása és a kormányzati politika, sőt a törvényhozás szintjére emelkedett antiszemitizmus. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarianizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális élet gleichschaltolása és teljes ellenőrzése, a társadalmat permanens rettegésben tartó, fegyveres terrorrendszer, stb. – ez a rendszer

nyilvánvalóan nem rendelkezett. Kétségtelen viszont, hogy demokráciának sem tartható.

Ezen autoriter rendszeren belül Horthy sokáig a „közép-erős” köztársasági elnökök jogállásához hasonló jogkörrel rendelkezett. Az 1920-as törvények értelmében, amelyek jogosítványait szabályozták, a nemzetgyűlés, illetve később az országgyűlés által alkotott törvények szentesítése nélkül léptek életbe. A törvényjavaslatokat a kormányzó mindössze egyszer küldhette vissza „további megfontolás” végett. Ha az így visszaküldött tervezetet a nemzet-, illetve az országgyűlés változatlanul fenntartotta, akkor Horthy 15 napon belül köteles volt azt kihirdetni. Meghatározott korlátok között elnapolhatta (30 napra), sőt tartós munka- és döntésképtelenség esetén be is rekeszthette, és fel is oszlathatta a parlamentet. Ez utóbbi esetben azonban haladéktalanul új választásokat kellett kiírnia. A kormányzó tehát királyi vagy diktatori hatalmat egyáltalán nem gyakorolhatott.

Horthy 1920-ban kialakított jogköre az 1930-as években több lépésben bővült. Az 1933. évi XXIII. törvénycikk biztosította számára az országgyűlés huzamosabb időre szóló elnapolásának a lehetőségét. Az 1937. évi XIX. törvénycikk pedig megszüntette az országgyűlésnek azt a jogát, hogy alkotmányértés vagy törvényszegés esetén a kormányzót felelősségre vonhassa. Ugyanez a törvény intézkedett a kormányzó „relatív vétőjogának” kiterjesztéséről a törvényhozással szemben. A törvényjavaslatokat eszerint már nem egyszer, hanem kétszer küldhette vissza, s kihirdetésüket nem 60 napig, hanem 6-6 hónapig halaszthatta. Lehetőséget kapott utódjának ajánlására is.

A kormányzói jogkör ilyen mértékű – az „erős” köztársasági elnök, illetve az alkotmányos király jogállásához hasonlítható – kiterjesztése mögött sokan egyfajta kormányzói diktatúra megalapozásának a szándékát sejtették. Valójában azonban nem erről volt szó, hanem a kül- és belpolitikai okok miatt előállt szélsőjobboldali veszéllyel szembeni alkotmányos ellensúly keresésének egyik formájáról. Ez a félelem nem volt megalapozatlan. A náci Németország támogatását élvező és az 1938-ban minden kerületben titkossá tett választójog előnyeit kihasználó nyilas szélsőjobboldal ugyanis 1939-ben 1935-höz képest csaknem megnégyszerezte mandátumainak a számát. A fasiszta, illetve náci típusú pártok képviselőinek a száma ekkor 49-et tett ki, s ezzel megközelítették a 20%-os reprezentációt. A konzervatív kormányzó jogkörének a megerősítésével – csakúgy, mint a felsőházával – tehát erre a szélsőjobboldali veszélyre válaszolt a konzervatív uralkodó elit.

Ugyanakkor igaz, hogy a kormányzói hatalom megerősítése néhányban dinasztiaalapítási reményeket, illetve törekvéseket is ébresztett. Az ilyen jellegű, meg-megújuló törekvések azonban a konzervatív uralkodó körök és a katolikus főpapság ellenállása miatt rendre megghiúsultak. Pontosabban csak annyiban bizonyultak eredményesnek, hogy 1942. február 19-én az országgyűlés két háza kormányzóhelyettségévé választotta Horthy idősebb fiát, Istvánt. Ennek a jelentőségét viszont nagyban csökkentette, hogy alig félév múlva, 1942. augusztus 20-án Horthy István repülőszerencsétlenség következtében a keleti fronton életét veszítette, s új kormányzóhelyettest nem választottak. Magyarország – az idős Horthyval az élén – király nélküli királyságként érkezett el a háború végéhez.

A szélsőjobboldal megerősödésével párhuzamosan erősödött a zsidóellenes diszkrimináció. A Darányi-kormány 1938. április 8-án a képviselőház elé terjesztette a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslatát, amely az üzleti és értelmiségi pályákon öt év alatt 20%-ra kívánta leszorítani az izraelita vallású személyek arányát. Az első zsidótörvényt 1939-ben követte a második, amely már nem a vallási hovatartozást, hanem a faji, származási szempontot vette alapul, s a 20%-os kvótát az üzleti életben 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-ra csökkentette. A törvény szerint zsidónak az minősült, akinek szülei vagy azok egyike, illetve nagyszülei vagy azok közül ketten izraelita vallásúak voltak. Ennek alapján 1942 végéig mintegy 220 ezer magyar állampolgárt fosztott meg addigi kenyérkereső munkájától. A közvetve érintettek száma azonban, akiket környezetük gyakran megbélyegzett, ennél jóval magasabb volt. A második világháború alatt tovább súlyosbodott a zsidóság helyzete. Az 1941. évi XV. törvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és az azon kívüli nemi kapcsolatot. Az 1942. évi XV. törvény értelmében zsidónak minősülő személyek a továbbiakban nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s azokat, akik rendelkeztek földtulajdonnal, birtokaik „átengedésére” kötelezték. Ugyanebben az évben az izraelita vallású közösségeket törölték a bevett felekezetek sorából, ahová 1895-ben kerültek, s visszaminősítették „elismert” felekezetté. Az 1939-es honvédelmi törvény és más, későbbi rendelkezések értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. A súlyos diszkriminációk ellenére a zsidónak minősített személyek helyzete Magyarországon jobb volt, mint a környező

országokban élőké. Szisztematikus pogromokra, atrocitásokra nem került sor, ezért a háború kezdeti szakaszában a szomszédos országokból több tízezer zsidó menekült ide. Ezek többsége a továbbiakban a magyarországi zsidók sorsában osztozott. Mintegy 18 ezer főt azonban, akiket a magyar hatóságok 1914 nyarán deportáltak Galíciába, az ottani német és ukrán fegyveres alakulatok kivégeztek.

Revízió, hadsereg, háború

A trianoni békeszerződés igazságtalanságaiból következett, hogy a két világháború közötti magyar külpolitika legfontosabb törekvésévé a határok megváltoztatása vált. A revízió célját és célravezető eszköztárát illetően azonban sem a közvélemény, sem a politikai elit nem volt egységes. A többség mindent vissza akart kapni, vagyis integrális revízióban reménykedett. Mások, elsősorban a rendszer baloldali ellenzéke viszont megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval, vagyis a határ menti területek visszaszerzésével. A két vélemény között álltak az olyan pragmatisták, mint amilyen például Bethlen István és Teleki Pál volt, akik az elérhető optimumra törekedtek.

Mindenki, aki a revízió mellett nyilatkozott, hangoztatta, hogy a határváltozásoknak békés úton, békés eszközökkel kell megvalósulniuk. Néhány álmodozó értelmiségin kívül valószínűleg senki sem gondolta azonban, hogy ez így is lesz. Azt, hogy lesz-e új háború – bár az egész kort sokan csak egy hosszúra nyúlt fegyverszünetnek tartották –, nem lehetett teljes biztonsággal előre látni. Azt azonban, hogy a békés céloknak csakis az erő adhat kellő nyomatékot, minden reálpolitikus tudta. A hadseregfejlesztés ezért – a nagyhangú pacifista szölamok ellenére – minden győztes ország költségvetésében fontos helyet foglalt el, s mihelyt megtehették, a vesztes országok is nagy költségvetési átcsoportosításokkal igyekeztek lemaradásukat behozni. Horthy – úgy is mint Legfelsőbb Hadúr – ezt teljes mértékben támogatta, sőt szorgalmazta.

Magyarország számára a békeszerződés 35 ezer fős zsoldos hadsereg felállítását engedélyezte. A tizenkét éves szolgálati idő és a szigorú feltételek miatt ezt a létszámot csak az 1920-as évek második felére sikerült elérni. A hadsereg fegyverzete hiányos és korszerűtlen volt. A hét dandárba szervezett haderő dandáronként két-két gyalogezredből, egy kerékpáros

zászlóaljból, egy lovasszázadból, egy hat löveggel rendelkező tüzérosztályból, egy híradós századból, valamint egy gépkocsizó osztagból állt. Egy ilyen hadsereg csak belső karhatalmi feladatok ellátására lehetett képes, komoly hadviselésre nem.

A katonai ellenőrzés 1927-es megszűnését követően a kormányzat ezért egyik legsürgősebb feladatának a hadseregfejlesztést tartotta. 1930 őszéig a honvédség létszámát 57 ezer főre emelték, és a dandárok tüzérségének számát és erejét megkétszerezték. Emellett hadrendbe állítottak 7 repülőszázadot, továbbá 7 darab páncélgépkocsit, amelyek a leendő páncélos fegyvernem alapját képezték. A fegyverek és a lőszer egy részét Magyarországon, elsősorban Csepelen és Diósgyőrről gyártották, másik részét pedig a szövetséges Olaszország szállította.

A magyar katonai doktrína, amelyet Werth Henrik tábornok dolgozott ki 1930-ban, abból indult ki, hogy a háború elkerülhetetlen, s hogy az új háborút a technika fogja uralni. Ezért gyorsan mozgó, gépesített és páncélos csapatokkal, valamint légierővel alaposan felszerelt, támadó feladatokra kiképzett elithadsereg megteremtésére tett javaslatot. A fennálló tilalmak ellenére ennek szellemében rendelték el 1932-ben az általános védkötelezettséget, amelynek keretében 12–18 hónapos szolgálatra hívták be a katonaköteleseket, s hozzákezdtek a hadsereg gépesítéséhez, valamint tüzerejének további fokozásához. A huszárszázadokat géppuskákkal és golyószórókkal szerelték fel; a repülőszázadok száma 1936-ra 25-re, a gépeké 192-re emelkedett. Az olasz Ansaldo típusú kisharcokocsik beszerzésével megalakult az első harcokocsizó század, amely egy páncélgépkocsi-századdal és egy gépkocsizó zászlóaljjal együtt alkotta a magyar honvédség gépkocsicsoportját.

Az egyre valószínűbb háborús konfliktus lehetőségével számot vetve a kormány 1938 elején a hadsereg további s minden korábbinál nagyobb mérvű fejlesztését határozta el. Az 1938. március 5-én Győrben meghirdetett program öt esztendő alatt 1 milliárd pengőt, azaz az egyévi átlagos költségvetés 110–120%-át kívánta részben fegyverkezésre, részben az infrastrukturális háttér fejlesztésére fordítani. A valóságban 1,6 milliárd pengőt költöttek ilyen célokra, s a programot két év alatt, 1940 őszére végrehajtották. A győri program számos nehézipari üzem kapacitását növelte, gyorsította a MÁV, valamint a telefon- és távíróhálózat fejlesztését, továbbá hozzájárult a csepeli kikötő korszerűsítéséhez is. Legjelentősebb hatást azonban természetesen a hadseregre gyakorolt.

Az 1936–1937-ben még 80–85 ezer fős hadsereg 1940-re 107 ezer főre duzzadt. Az úgynevezett Huba-hadrend szerint a legénység 21 dandárt, illetve három hadseregbe szervezve 8, majd 1940-től 9 hadtestet alkotott. Az ütegek lövegszámának megduplázásával tovább erősítették a tüzérséget, a repülőszázadok számát 32-re, a gépeket pedig 247-re emelték, s felállítottak egy gyorsadtestet. Az alapvetően továbbra is gyalogságból álló hadtestektől eltérően ez két gépkocsizó és két lovasdandárból tevődött össze. Egy-egy gépkocsizó dandár három motorizált zászlóaljból, két kerékpáros zászlóaljból, egy gépesített tüzérosztályból, valamint a kisegítő alakulatok mellett egy felderítő zászlóaljnak nevezett páncéljárműves alakulattól állt. A lovasdandárok felépítése annyiban tért el ettől, hogy a három gépesített zászlóaljnak két huszárezred felelt meg.

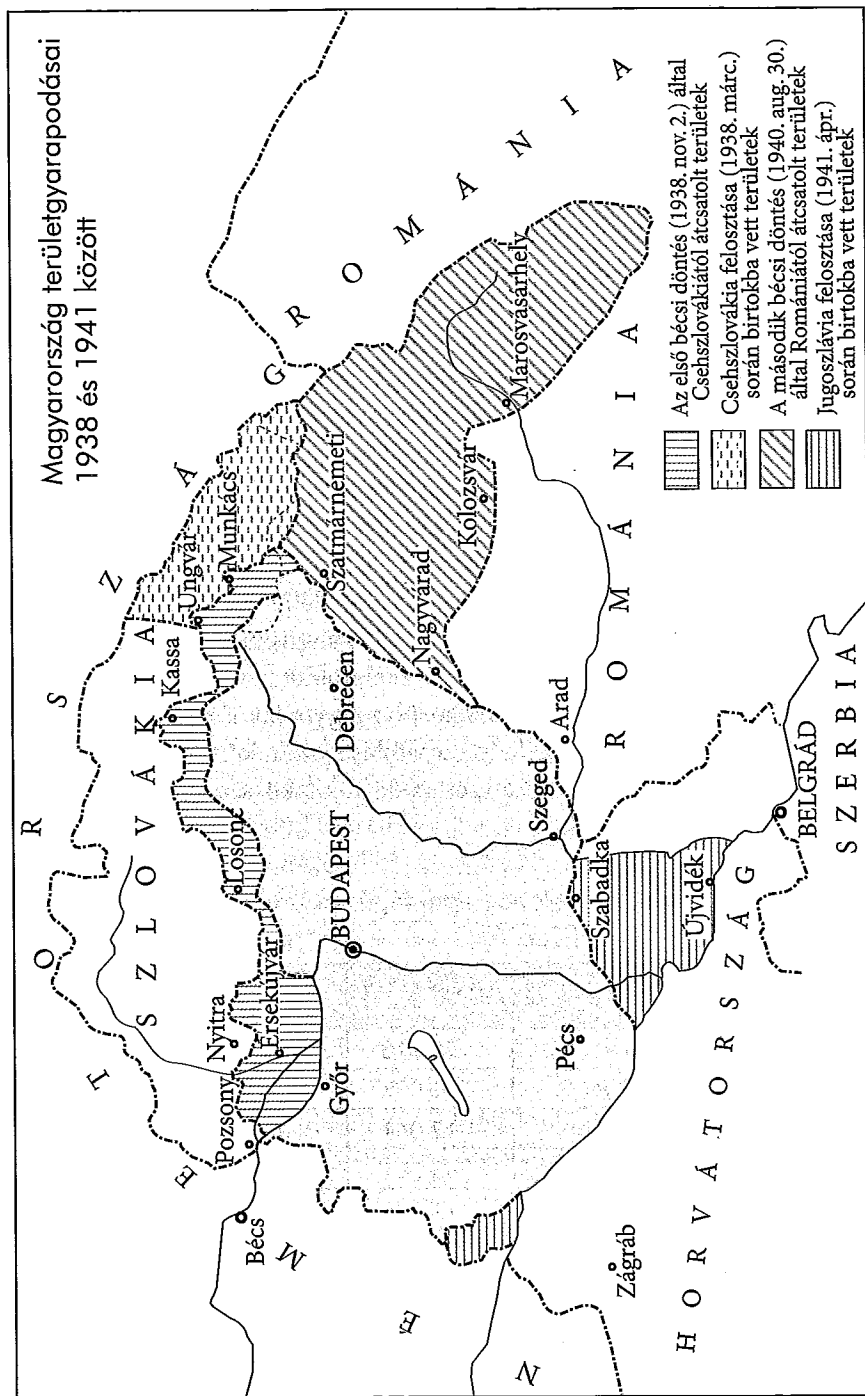
Az erőltetett ütemű hadseregfejlesztés ellenére az 1938 és 1940 közötti revízió végül nem háborús konfliktusok formájában, hanem békés úton, Németország és Olaszország hathatós támogatásával valósult meg. 1938 őszén a régi Felföld zömmel magyarok lakta déli szegélye, 1939 márciusában a főleg ruszinok lakta Kárpátalja, 1940 augusztusában a felerészben magyar Észak-Erdély került vissza a Székelyfölddel. A hadsereg bevetésére csupán 1941 áprilisában, a 40% körüli magyar lakossággal rendelkező Délvidék nagyobb részének a visszacsatolása során került sor. Az ország területe ezzel csaknem megkétszereződött, a lakosság száma pedig 9,3 millióról 14,6 millióra nőtt.

Magyarország területének és népességének változásai, 1938–1941

Terület	Terület (km ²)	Népesség (fő)*	Ebből magyar (%)*
Trianoni Magyarország	93 073	9 319 992	92,9
Felvidék, 1938. november 2.	11 927	1 062 022	84,1
Kárpátalja, 1939. március	12 061	694 022	10,1
Észak-Erdély, 1940. augusztus	43 104	2 577 260	52,1
Délvidék, 1941. április	11 475	1 030 027	39,0
Magyarország, 1941 vége	171 753	14 683 323	77,4

Forrás: Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokként 1941-ben. In Magyar Statisztikai Szemle, 1944, 1–28.

* Az 1941-es népszámlálás anyanyelvi adatai alapján.

A magyar hadsereg gyengesége tragikus módon mutatkozott meg a Szovjetunió elleni német támadáshoz való csatlakozás után, 1941. júniustól kezdődően. Az 1942–1943-as, Don melletti harcokban ez ismeretes módon rendkívül tragikus következményekkel járt. A 200 ezer rosszul felszerelt honvédből mintegy 40 ezer meghalt, 35 ezer megsebesült, sokan eltűntek, és mintegy 60 ezren megsebesültek.

A 2. magyar hadsereg pusztulása megerősítette a kormányzat arra irányuló szándékát, hogy az angolszász szövetségesekkel fegyverszüneti tárgyalásokba kezdjen. Ez készítette a német vezetést arra, hogy elrendelje Magyarország katonai megszállását. Erre – a megsarolt Horthy beleegyezésével – 1944. március 19-én került sor.

A megszállás után megalakult szélsőjobboldali és németbarát Sztójay-kormány feloszlatta a baloldali és polgári ellenzéki pártokat, a németbarát szélsőjobboldali újságok kivételével minden napilapot betiltottak, „megtisztították” a közigazgatást, s mintegy 3000 „megbízhatatlan” közéleti személyiséget letartóztattak. Döntő változás következett be a 800 ezer fős zsidóság helyzetében is. Adolf Eichmann irányításával, valamint a magyar csendőrség és közigazgatás aktív közreműködésével megkezdtek a zsidók gettóba gyűjtését, majd deportálásukat munka-, illetve megsemmisítő táborokba. 1944. június végéig csaknem 440 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét szállították ki az országból, akik közül csak nagyon kevesen tértek vissza. A külföldi és hazai tiltakozások, valamint az újabb német vereségek és a normandiai partraszállás hatására 1944. július elején Horthy végre leállította a deportálásokat. Ennek köszönhető, hogy a 200–250 ezerre becsülhető budapesti zsidóság közel kétharmada így végül megmenekült a pusztulástól.

Bár 1944. szeptember elejétől a szovjet hadsereg már Erdélyben nyomult előre, Horthy és környezete még mindig a nyugati szövetségesek megérkezésében bízott. A magyar fegyverszüneti delegáció így csak szeptember 28-án indult el Moszkvába. Az október 11-én aláírt előzetes megállapodásban Magyarország vállalta, hogy kiűri minden 1937 után megszerzett területet, és hadat üzen Németországnak. Az október 15-ére időzített átállási kísérlet azonban meghiúsult. Német nyomásra Horthy lemondott az államfői posztról, és átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, a nyilasok vezérének, aki az utolsó percig kitartott a németek, illetve a háború folytatása mellett. Ezzel jelentősen növelte az ország egyébként is súlyos veszteségeit. A háború négy éve alatt a 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz

körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük 340–360 ezerre tehető a katonák, s mintegy 500 ezerre a zsidó vagy zsidónak nyilvánított civilek száma. Szovjet fogságba hozzávetőleg 600 ezren kerültek, túlnyomórészt katonák, de körülbelül 100–120 ezer polgári személy is. Az angolszászoknak 300 ezren adták meg magukat. Az emberveszteség mellett súlyosak voltak az anyagi károk is. A bombázások és a harcok, valamint az átvonuló hadseregek rekvirálásai következtében az 1938-as nemzeti jövedelemnek több mint ötszöröse, a nemzeti vagyonnak pedig mintegy 40%-a pusztult el. Az újrakezdés legalább olyan nehéz feladatokat rótt tehát az ország népére, mint az első világháború után.

Névmutató

Aba-Novák Vilmos 145	Baky László 267
Ábrám Dezső <i>lásd</i> P. Ábrám Dezső	Balázs Béla 42, 143, 310
Áchim L. András 49, 50, 57	Balla Aladár 28, 48, 229
Aczél György 372	Balla Borisz 311
Ádám Magda 177	Balogh Edgár 159, 176
Ady Endre 297, 309, 311	Balogh István 324, 330
Ágoston Péter 188	Balogh Jenő 362
Albrecht főherceg <i>lásd</i> Habsburg–Lotaringiai Albrecht főherceg	Balogh Sándor 177, 374, 380
Allardt, Erik 381	Bánffy Miklós, gróf 151, 310
Andics Erzsébet 369, 370, 380	Bangha Béla 34, 297
Andrássy család 13	Baranyai Lipót 361
Andrássy Gyula, id. gróf 62, 353	Bárczy István 47, 53, 76, 133
Andrássy Gyula, ifj. gróf 29, 101, 102, 113, 114, 132, 203, 204, 212	Bárdossy Jenő, vitéz 253
Antonescu, Ion 377	Bárdossy Jenőné Zarka Gizella 253
Apponyi Albert, gróf 29, 59, 62–64, 69, 102, 203, 211, 212	Bárdossy László 8, 181–184, 253–255, 257
Apponyi György, gróf 358	Barta Sándor 145
Áprily Lajos 310	Bartha Miklós 159, 278
Árpád-házi I. Szent István 221, 246, 271, 279	Bartók Béla 42, 146, 297, 342
Auer Pál 177	Batkay, William M. 375, 376, 379, 381
	Batthyány család 13
Babarczy Jenő, báró 73	Batthyány Tivadar, gróf 28, 48, 76
Babits Mihály 42, 145, 309, 311, 313, 358	Bebel, August 48
Bacsó Béla 59, 71, 130	Beethoven, Ludwig van 288
Bajcsy-Zsilinszky Endre, vitéz 31, 127, 128, 159, 176, 307, 319	Béládi Miklós 312, 320
Bajnóczy József, vitéz 265	Benárd Ágost, vitéz 68
	Benda Kálmán 7
	Benedek Marcell 310
	Benedek Péter 146
	Beneš, Edvard 93, 103, 129
	Beniczky Ödön 29, 115, 130

- Benoist, André 131
 Beöthy Zsolt 277, 278
 Berecz János 374, 381
 Beregfy Károly 267
 Berend T. Iván 176, 370
 Bergson, Henri 289
 Berinke Dénes 38, 50, 188
 Berky Gyula 362
 Bernáth Aurél 145
 Bernstein, Leonard 48
 Berzeviczy Albert 311
 Berzeviczy Béla 60
 Bethlen család 13, 236
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 208
 Bethlen István, gróf 8, 26, 27, 30, 31, 44, 46, 62, 63, 69, 70, 76, 89, 97–102, 104–117, 119, 120, 122, 124–127, 129–131, 133–135, 137–140, 142, 144, 147–167, 169, 172, 175–177, 181–185, 190, 194, 196, 201, 205, 208–224, 226–234, 236, 241, 243, 248, 249, 253, 258–260, 264, 294, 297, 303, 318, 327, 339, 340, 342, 343, 345, 347, 354–357, 359–363, 368, 370, 372, 373, 376, 379, 399
 Bethlen János, gróf 208
 Bibó Dénes 60
 Bibó István 159, 177, 368, 369, 380
 Bihari Péter 336, 347
 Bleyer Jakab 40
 Bojtár Endre 379, 381
 Boldizsár Iván 330
 Borbándi Gyula 377, 378
 Bornemisza Géza 359
 Bornemisza Gyula, báró 30
 Boros Zsuzsanna 318
 Borsányi György 176
 Bortnyik Sándor 146
 Bourbon-Pármái Szixtus, herceg 94
 Böhm Vilmos 36, 37, 188, 230, 266
 Böszörmény Zoltán 237
 Braham, Randolph L. 346–348
 Brătianu, Ion I. C. 43
 Briand, Aristide 94, 96, 133
 Bródy Sándor 277
 Buchinger Manó 36
 Bud János 362
 Budaváry László 87
 Buday Dezső 277, 316
 Chamberlain, Houston Stewart 229
 Chorin család 244
 Chorin Ferenc 361
 Churchill, Sir Winston 252
 Clemenceau, Georges 39, 43, 54, 65
 Clerk, Sir George Russell 40, 46, 51–55, 58, 69, 193, 196
 Coburg család 13
 Cunningham, Sir Thomas 37
 Curzon, George Nathaniel (Kedleston grófja) 68
 Czettler Jenő 69, 326, 330
 Cziráky József, gróf 101
 Csáky Imre, gróf 89
 Csáky István, gróf 183, 254
 Csang Kaj-sek 376
 Csányi Vilmos 9
 Császárs Elemér 142
 Csernoch János hercegprímás 38, 53, 114
 Csicserin, Georgij Vasziljevics 151
 Csilléry András 40
 Csizmadia Andor 177
 Csizmadia Sándor 41, 310
 Csók István 145
 Csuha Vilma *lásd* Kállay Andrásné Csuha Vilma
 Dahl, Robert 378
 Darányi Béla 235
 Darányi Ignác 235
 Darányi Kálmán 183, 234–238, 241, 242, 253, 258, 259, 340, 342, 356–358, 398
 Darvas József 330

- Darwin, Charles 203
 Deák Ferenc 208
 Deptner Tibor 331
 Derkovits Gyula 146
 Dési János 316
 Dessewffy Aurél, gróf 351
 Deutsch család 14
 Déván István 60
 Diószegi István 177
 Dohnányi Ernő 146
 Dollfuss, Engelbert 377
 Dovcsák Antal 38
 Drabek, Anna M. 318
 Drasche-Lázár Alfréd 68
 Dsida Jenő 310
 Dutka Ákos 310
 Eckhardt Sándor 142
 Eckhardt Tibor 31, 127, 261, 359
 Egry József 145
 Eichmann, Adolf 403
 Endre László, vitéz 267
 Endre Zsigmond 128
 Eötvös József, báró 223, 363
 Eötvös Loránd, báró 203
 Erdei Ferenc 159, 176, 285, 298–300, 318, 330, 367, 368, 377, 380
 Erdélyi József 159, 279, 310
 Erdős Renée 311
 Eskütt Lajos 109, 129, 130
 Esterházy Móric, gróf 226, 235
 Esterházy Pál, herceg 282

- Fábián Dániel 159
 Falk Miksa 47
 Farkas Gyula 278, 309, 310, 316, 319
 Fehér András 177
 Féja Géza 159, 176, 330
 Fejérváry Géza, báró 225
 Fejtő Ferenc 362
 Felber Pál 127
 Fenyő Miksa 177

- Ferenc József *lásd* Habsburg–Lotaringiai Ferenc József
 Ferenczy Béni 42
 Festetics Tasziló, herceg 291
 Ficzura Judit 318
 Fogarasi Zoltán 401
 Földes György 318
 Földesi Margit 380
 Fráter György *lásd* Martinuzzi Fráter György
 Friedländer, Saul 348
 Friedrich István 40–48, 53, 54, 57, 59, 69, 76, 100, 107, 111–114, 116, 125, 132, 135, 160, 181, 184, 189, 191–193, 196, 197, 230, 253, 306
 Fülep Lajos 42
 G. Soós Katalin 177
 Gaál Gaszton 158
 Gábor Andor 310
 Garami Ernő 36, 46, 48, 51, 53, 61, 105, 188
 Garbai Sándor 29, 187, 188
 Gárdonyi Géza 311
 Garibaldi, Giuseppe 202
 Gellért Oszkár 310
 Gerevich Tibor 142
 Gergely András 7
 Gergely Jenő 177, 184, 319, 347, 378, 380, 381
 Gerő András 316
 Giesswein Sándor 21, 27, 38
 Glatz Ferenc 319, 347
 Goga, Octavian 377
 Goldberger család 14
 Gombár Csaba 9
 Gömbös Gyula, vitéz 24, 25, 31, 32, 55, 59, 85, 88, 91, 96, 102, 108, 110, 113, 124–126, 128, 131, 148, 159, 162, 183, 184, 194, 196, 215, 222, 224, 226, 228–234, 236, 240–242, 249, 253, 255, 257, 259, 263, 269, 271,

- 279, 291, 294, 303, 306, 340, 348,
355–357, 359, 368, 373, 376, 377
- Gratz Gusztáv 177, 338, 347, 358
- Griger Miklós 114
- Grösz József 184, 194
- Grünwald Béla *lásd* Iványi Grünwald Béla
- Gunst Péter 317
- Guttman család 14
- Gyáni Gábor 300, 318, 378, 381
- Győrffy István 247
- Győri Elek 146
- Györki Imre 130
- Gyurgyák János 347, 348, 362
- Habsburg(–Lotaringiai) család 58, 92,
94–96, 103, 134, 167, 185, 193, 197,
214, 278, 351, 361
- Habsburg I. Lipót 202
- Habsburg–Lotaringiai Albrecht főher-
ceg 256
- Habsburg–Lotaringiai Ferenc József
31, 103
- Habsburg–Lotaringiai József főherceg
40, 43, 44, 59, 192, 193, 361
- Habsburg–Lotaringiai IV. Károly 31,
40, 58, 59, 88, 94–98, 101–104, 106,
110, 124, 138, 192, 193, 197, 206,
207, 214, 231
- Hadik János, gróf 50
- Hajdu Tibor 177, 347
- Halász Gábor 143
- Haller István 44, 114, 125, 126
- Haller József 87
- Halmos Károly 318
- Hanák Péter 177, 331, 371, 380
- Hankiss Elemér 9
- Harmsworth, Sidney Harold
(Rothermere vikomtja) 154
- Harsányi Iván 318
- Harsányi Lajos 311
- Harsányi Zsolt 310
- Hatvany Lajos, báró 310
- Haubrich József 188
- Hauser Arnold 42
- Hazai Samu, báró 336
- Hegedüs Lóránt 87, 116, 117, 119, 361
- Hegedüs Pál 103
- Heinrich Ferenc 53
- Héjjas Iván, vitéz 53, 72, 91, 100, 277
- Hekler Antal 142
- Helpy Ignác 47
- Heller Ágnes 346
- Heltai Jenő 310
- Hencz Károly 335
- Herczeg Ferenc 144, 277, 278, 311, 312,
362
- Herman Ottó 203
- Herzl Tivadar 336
- Hir György 127
- Hirata Takeshi 378, 381
- Hitler, Adolf 183, 210, 238, 241, 242,
251, 252, 255, 268, 279, 313, 341,
344, 346, 372
- Hohenlohe, herceg Franz 154
- Hohenlohe, Franz hercegné (Richter)
Stephanie 154
- Hohler, Sir Thomas 64
- Holban, Ștefan 39
- Holló László 146
- Hóman Bálint 330, 357
- Horthy István, vitéz 398
- Horthy Miklós, vitéz 31, 32, 43–46,
51–56, 58–61, 64, 69, 71, 72, 74, 75,
80, 88, 94–97, 100–102, 108, 111,
125, 126, 128–130, 135, 137, 151,
152, 169, 175–177, 185, 193, 197,
201, 207, 209, 214, 219, 222–226,
231, 232, 234, 236, 238, 242, 244,
250, 254–257, 259–262, 264, 265,
267, 268, 271, 272, 294, 342, 343,
345, 346, 348, 354, 355, 360, 363,
365, 367–374, 376–381, 383, 385,
389, 390, 393, 395–399, 403
- Horváth János 142, 144
- Horváth Zoltán 115, 316
- Hóry András 153
- Hubai László 318
- Hubay Jenő 146
- Hunya István 176
- Hunyady György 9
- Huszár Károly 38, 44, 53–56, 58, 61, 71,
77, 106, 114, 116, 130, 135, 182, 184,
195–200, 229, 253
- Husztai József 177
- Ignotus Hugó 145, 310
- Ignotus Pál 279, 316
- Iliás Imre Gyula 60
- Illyés Gyula 52, 176, 236, 310, 313, 314,
320, 330
- Imrédy Béla, vitéz 181, 183, 184, 222,
239–244, 249, 250, 253, 262, 269,
272, 273, 344, 356–363, 376
- Istóczy Győző 335, 353
- István, I. *lásd* Árpád-házi I. Szent
István
- Iványi Grünwald Béla 145
- Izsák Lajos 380, 381
- Jakab Sándor 380
- Jankovich Arisztid 131
- Jankovics Marcell 310
- Janos, Andrew C. 347, 375, 376, 381
- Jászi Oszkár 22, 28, 42, 47, 177, 213, 297
- Jeszenszky Géza 7
- Jókai Mór 277
- József főherceg *lásd* Habsburg–
Lotaringiai József főherceg
- József Attila 159, 310, 313
- Juhász Antal 318
- Juhász Gyula (író) 310
- Juhász Gyula (történész) 176
- Kaas Ivor, báró 195
- Kabos Gyula 394
- Kádár Béla 270
- Kádár Gyula 61, 176
- Kádár János 370
- Kállay család 257
- Kállay András 257
- Kállay Andrásné Csuhá Vilma 257
- Kállay Helén 258
- Kállay Miklós 182–184, 221, 222, 227,
257–261, 272, 344, 345, 377
- Kállay Rudolf 258
- Kállay Tibor 117, 120
- Kaltenbrunner, Ernst 345
- Kandó Kálmán 123
- Kánya Kálmán 263
- Karády Viktor 348
- Károly, IV. *lásd* Habsburg–Lotaringiai
IV. Károly
- Károlyi család 13
- Károlyi György, gróf 224
- Károlyi Gyula, gróf 30, 182, 183, 185,
224–228, 232, 236, 239, 253, 340
- Károlyi Mihály, gróf 21–23, 27–30, 38,
41, 46–48, 50, 76, 78, 90, 162, 189,
191, 202, 224, 230, 337, 354
- Károlyi Tibor, gróf 224
- Karsai Elek 176, 177, 369
- Karsai László 348, 381
- Kassák Lajos 42, 145, 146, 309–313
- Katzburg, Nathaniel 345, 347, 348
- Kemal Atatürk pasa, Mustafa 157
- Kemény István 380
- Kende Péter 9
- Kerék Mihály 177, 317, 330
- Kerényi Károly 143
- Keresztes-Fischer Ferenc, vitéz 243, 359
- Kernstok Károly 146
- Khuen-Héderváry Sándor, gróf 96
- Király István 177
- Kirschner Béla 177
- Kiss Gy. Csaba 7
- Kiss Menyhért 127
- Kiss Péter 348
- Klebensberg Kunó, gróf 69, 140, 141,
143–149, 153, 155, 218, 339, 392
- Knaller Győző 38

Knittelhoffer Ferenc 38
 Kodály Zoltán 42, 146, 297, 342
 Kodolányi János 310
 Koltay Gábor 379
 Komáromi János 310
 Komját Aladár 145
 Kónyi Manó 47
 Korányi Frigyes, báró 339
 Korda Sándor 42
 Kornfeld család 14, 244
 Kornis Gyula 359, 362
 Korvin Ottó 337
 Kossuth Ferenc 212
 Kossuth Lajos 61, 115, 136, 212, 224, 304, 312
 Koszta József 146
 Kosztolányi Dezső 309, 311
 Kovács Bálint 331
 Kovács Imre 172, 177, 330
 Kovács Lajos 357
 Kovács M. Mária 347, 348
 Kozma Miklós, vitéz 24, 31, 88, 91, 96, 128, 353, 362
 Kövér György 318, 381
 Krizs Árpád 114
 Krúdy Gyula 310
 Kulcsár Kálmán 318
 Kun Béla 29, 36, 91, 279
 Kunfi Zsigmond 36, 48, 105, 188

L. Nagy Zsuzsa 177, 372, 378, 380, 381
 Lackó Miklós 177, 319, 371, 372, 380
 Laczkó Géza 310
 Laczkó József 177
 Lakatos Géza, vitéz 181, 182, 184, 264, 265, 267, 268, 270, 308
 Lakatos Gusztáv 268
 Lázár Andor 358, 359
 Le Bon, Gustave 289
 Lehár Antal, báró 43, 95, 101–103
 Lendvai István 177
 Lengyel László 9
 Lenin, Vlagyimir Iljics 45
 Lévai Jenő 348

Liebknecht, Karl 48
 Linz, Juan J. 378, 379, 381
 Lipót, I. *lásd* Habsburg I. Lipót
 Liphay Antal, báró 60
 Lloyd George, David (Dwyfor grófja) 68, 155
 Lóczy Lajos 203
 Lovászy Márton 28, 38, 41, 44, 46–48, 51, 57, 76
 Lőrinc László 316
 Ludendorff, Erich 89, 91, 128, 131
 Lukachich Géza, báró 96
 Lukács György 42, 143, 312

Macartney, Carlile Aylmer 257, 285, 290–297, 300, 317, 370, 379, 380
 Madary Antal 72
 Maddison, Angus 348
 Mády Zoltán 331
 Magasházy László Imre, vitéz 60
 Magyary Zoltán 247, 329, 347
 Makay Imre, vitéz 60
 Makkai János 177, 311, 319
 Mályusz Elemér 338
 Mannheim Károly 42
 Márai Sándor 310
 Marschall Ferenc 359
 Martinuzzi Fráter György 256
 Márton Áron 345
 Marx, Karl 286, 300, 302, 311, 314, 315
 Masaryk, Tomáš Garrigue 93
 Matolcsy Mátyás 284, 285, 317, 389
 Mayer János 44, 57
 Mécs László 310, 311
 Medgyessy Ferenc 146
 Meskó Zoltán 55
 Metternich, herceg Klemens von 351
 Miákits Ferenc 56, 61, 76
 Mikes János, gróf 95, 101
 Miklós Béla, vitéz lőfő 265
 Mikszáth Kálmán 278
 Millerand, Alexandre 65, 68, 91, 94, 98, 101
 Milotay István 177, 311

Moholy-Nagy László 42, 146
 Molnár Erik 370, 380
 Mórícz Zsigmond 42, 69, 82, 145, 170, 203, 297, 311, 330, 342
 Muráti Irén *lásd* Teleki Gézáné Muráti Irén, gróf
 Mussolini, Benito 98, 152–155, 157

Nádasy Imre 132, 133
 Nagy Ferenc 159
 Nagy Imre 268
 Nagy István 146
 Nagy Lajos 310
 Nagy Sz. Péter 316
 Nagy Vilmos 265
 Nagy Zsuzsa, L. *lásd* L. Nagy Zsuzsa
 Nagyatádi Szabó István 21, 38, 44, 46, 49–51, 53, 55, 57, 78, 108–111, 114, 126, 129, 133, 159, 206, 296, 302, 304, 327
 Nakó Kristóf 326
 Nemes Dezső 176, 177, 369, 370, 372, 380
 Nemes Lampérth József 146
 Németh László 138, 144, 278, 279, 295, 310, 316, 330

Nyíró József 310

Oláh Dániel 44
 Orbán Viktor 379
 Ormos Mária 177, 378, 381
 Ortutay Gyula 159
 Ostenburg-Moravek Gyula 59, 60, 71, 72, 101–103
 Osvát Ernő 145

Örffy Imre 108

P. Ábrahám Dezső 28, 30, 31, 43, 48, 76, 225
 Padányi-Gulyás Béla 177
 Pahlavi, Reza (iráni sah) 376
 Paksa Rudolf 347, 348, 363

Paléologue, Maurice 65, 91
 Pallavicini család 13
 Pallavicini György, őrgróf 29, 69, 109
 Pálmai Lajos 30
 Pamlényi Ervin 176
 Pándi Ilona 177
 Papp Károly 311
 Patai József 311
 Pátzay Pál 145
 Pauler Ákos 142
 Payr Hugó 358
 Peidl Gyula 36, 37, 39, 40, 42, 43, 49, 77, 106, 181, 182, 184, 187–191
 Pekár Gyula 40
 Perczel Zita 394
 Perényi család 168
 Perényi Zsigmond, báró 44
 Péter László 317
 Pethő Sándor 177
 Petljura, Szimon Vasziljovics 90
 Peyer Károly 36, 37, 53, 56, 105–107, 116, 129, 130, 190, 215
 Pflanzer-Baltin, báró Karl von 229
 Piłsudski, Józef 156, 377
 Pintér István 319
 Pintér Jenő 142, 309–311, 319
 Piusz, XI. (pápa) 198
 Plaschka, Richard G. 318
 Pogány András 8
 Pogány József 25
 Polányi Károly 42
 Pölöskei Ferenc 9, 177, 319, 347, 381
 Pritz Pál 373, 380
 Prohászka Ottokár 60, 297, 335, 336
 Próday Pál 39, 40, 60, 72, 73, 88, 91, 96, 100, 176
 Püski Levente 347, 348, 379, 381

Quisling, Vidkun 262, 264

Rácz Kálmán 72
 Rady, Martyn 317
 Raffay Sándor 342
 Rákosi Jenő 311

- Rákosi Mátyás 136
 Rakovszky István 102
 Ránki György 7, 8, 176, 177, 300, 370–372, 380
 Rassay Károly 40, 76, 77, 96, 108, 115, 125, 132, 133, 135, 136, 304, 361
 Ravasz László 342, 345, 361
 Révai József 143, 312
 Révay József 177
 Révész Béla 310
 Réz Mihály 278
 Richter, Stephanie *lásd* Hohenlohe, Franz hercegné (Richter) Stephanie
 Riedl Frigyes 278
 Rokkan, Stein 381
 Romanelli, Guido 39
 Romsics Ignác 316, 318, 320, 347, 362, 363, 378, 380, 381
 Rónai András 246
 Rónai Mihály András 374, 381
 Roosevelt, Franklin D. 435
 Rosenberg, Alfred 311
 Rothermere lord *lásd* Harmsworth, Sidney Harold (Rothermere vikomtja)
 Rozsnyai Ervin 379
 Rubinek Gyula 55, 78, 79, 108–110, 327
 Ruday Rezső 177, 301, 302, 318
 Rumpler, Helmut 318
 Salamon Konrád 319
 Sándor Pál 133
 Santa Ilona 319
 Sárközi György 310
 Sárközi Mátyás 380
 Sartori, Giovanni 378, 379
 Sauerwein, Jules 103
 Savonarola, Girolamo 244
 Schacht, Hjalmar 241
 Schandl Károly 108
 Scheftsik György, vitéz 60
 Schmidt Mária 379
 Schnetzer Ferenc 40
 Schönborn család 13
 Schöpflin Aladár 309, 310, 314, 316, 319
 Serédi Jusztinián hercegprímás 342, 345
 Seton-Watson, Robert W. 317, 337
 Sigray Antal, gróf 29, 69, 95, 207
 Sík Sándor 297, 310, 311
 Simonyi Iván 335
 Simonyi-Semadam Sándor 61, 69, 70, 72, 85, 86, 116, 181, 184, 199–201, 205, 253
 Sinka István 159
 Sipos József 318
 Sipos Péter 318, 363
 Slachta Margit 87
 Soltra József 73
 Somogyi Béla 59, 71, 130
 Soós Katalin, G. *lásd* G. Soós Katalin
 Spira György 177, 380
 Sréter Ferenc, vitéz 327, 328
 Stark Tamás 348
 Stojakovics Demeter, id. 262
 Stromfeld Aurél 266
 Sugar, Peter F. 375, 376, 381
 Surányi Miklós 177
 Szabó Ágnes 176
 Szabó Dániel 318
 Szabó Dezső 34, 69, 144, 145, 203, 297, 310–312
 Szabó Ervin 48
 Szabó Imre 38
 Szabó István 330
 Szabó István, Nagyatádi *lásd* Nagyatádi Szabó István
 Szabó Lőrinc 309, 310
 Szabó Miklós 177, 331, 362
 Szabó Pál 159, 330
 Szabó Zoltán 328
 Szabolcs Ottó 177
 Szabolcsi Lajos 311, 340, 348
 Szabolcsi Miklós 312, 320
 Szabolcska Mihály 310
 Szálasi Ferenc 181, 182, 184, 186, 237, 238, 242, 250, 252, 264, 268–273, 306–308, 344, 346, 358, 369, 377–379, 403
 Szamuely Tibor 337
 Szapor Judit 7
 Széchenyi család 13
 Széchenyi György, gróf 358
 Széchenyi István, gróf 34, 62, 224, 298
 Szekeres Bónis 328
 Szekfű Gyula 34, 138, 142, 144, 177, 278, 285, 295–298, 300, 311, 312, 316, 317, 338, 367–369, 380
 Széll Kálmán 202
 Szende Pál 69
 Szent-Györgyi Albert 391
 Szentiványi Károly 327
 Szentpéteri József 320
 Szép Ernő 310
 Szerb Antal 143, 309, 319, 353, 354, 362
 Szeszlér Tibor 316
 Szijj Bálint 159
 Szilágyi Ákos 9
 Szilasi Vilmos 42
 Szinai Miklós 176, 348, 363
 Szixtus párizsi herceg *lásd* Bourbon-Párizsi Szixtus, herceg
 Szmrecsányi György 29, 115
 Szombathelyi Ferenc, vitéz 267
 Szőnyi István 145
 Sztójay Döme, vitéz 182, 186, 223, 262–265, 267, 269, 345, 376, 379
 Sztranyavszky Sándor 359
 Szűcs László 176, 348, 363
 Takács József 38
 Takáts Gyula 60
 Talpassy Tibor 176
 Tamási Áron 159, 310
 Taszler Béla 114
 Teleki család 13
 Teleki Domokos, gróf 208
 Teleki Éva 319
 Teleki Géza, gróf 202
 Teleki Gézáné Muráti Irén, gróf 202
 Teleki László, gróf 202
 Teleki Mihály, gróf 202
 Teleki Pál, gróf 8, 29, 41, 46, 69–71, 73–76, 86, 87, 89, 91, 93–95, 97, 98, 105, 109, 125, 132, 138, 161, 167, 177, 181–185, 201–204, 206, 207, 214–216, 222, 228, 236, 239, 243, 244, 246–254, 272, 343, 344, 356, 359, 360, 362, 377, 399
 Teleki Sámuel, gróf 202
 Teleki Sándor, gróf (1739–1822) 202
 Teleki Sándor, gróf (1821–1892) 202
 Teleszky János 336
 Tessedik Sámuel 326
 Therborn, Göran 378
 Thienemann Tivadar 143
 Thirring Gusztáv 142
 Thirring Lajos 281, 283
 Thorma János 145
 Tildy Zoltán 159, 359
 Tilkovszky Loránt 177, 319
 Tinódi Lantos Sebestyén 347
 Tisza István, gróf 21, 26, 34, 63, 114, 140, 191, 193, 196, 212, 339, 353, 368, 376
 Tisza Kálmán 14, 109, 202
 Tormay Cecil 144, 311, 338
 Tornyai János 146
 Toynbee, Arnold J. 290
 Tömörkény István 310
 Törzs Jenő 394
 Ugron Gábor 47, 73, 133, 361
 Uitz Béla 42, 146
 Újszászy Kálmán 328, 331
 Ulain Ferenc 31, 127, 128
 Ullmann család 14
 Ungváry Krisztián 348, 381
 Vági István 135, 136
 Vágó Béla 48

Vajda László 42	Weis István 177, 285, 286, 289–291, 294–300, 317, 367, 370, 380
Vajda Mihály 371, 380	Weiss család 14, 244
Vanczák János 61, 76	Weiss Fülöp, báró 240
Vannay László, vitéz 226	Wekerle Sándor 225, 337, 353
Varga Jenő 42, 70, 143	Weltner Jakab 37
Varga László 316	Werth Henrik 254, 265, 400
Vargyai Gyula 177	Wesselényi Miklós, báró 326
Várnai Zseni 310	Wilson, Thomas Woodrow 23, 98, 196
Váry Albert 347	Windischgrätz Lajos, herceg 131–133
Vas István 313	Wlassics Gyula, báró 362
Vas Zoltán 136, 176	
Vass József 95	
Vázsonyi Vilmos 46–48, 51, 52, 56, 76, 77, 94, 115, 132, 133, 136, 304, 336	Z. Nagy Ferenc 61, 176
Veesenmayer, Edmund 256, 262, 264, 267	Zadravec István 176
Veres András 320	Zákány Gyula 114, 115
Veres Péter 159, 330	Zarka Gizella <i>lásd</i> Bárdossy Jenőné
Veress Lajos 265	Zarka Gizella
Vértes Róbert 348	Zempléni Árpád 310
Viczián István 128	Zichy János, gróf 29
Vida család 168	Zilahy Lajos 310, 342
Vigh Károly 176	Zolnai Béla 143
Vix, Fernand 28	
Vonyó József 348	Zsilinszky Endre <i>lásd</i> Bajcsy-Zsilinszky Endre
	Zsirkay János 127
	Zsitvay Tibor 359
Waigandt Antal 115	
Walkó Lajos 225	Zsolt Béla 310

X 254087

ROMSICS IGNÁC

...a Horthy-rendszer immár több mint két emberöltő óta a múlté,
...nlékezete és megítélése napjainkban is élénk viták tárgya. Vannak,
...ik a tényekre fittyet hányva még ma is fasiszta diktatúrának tartják,
...ig mások idealizálják, és a parlamentáris demokráciákkal rokonítják.
Helikon Kiadó ezért határozott úgy, hogy Romsics Ignác életmű-
...rozatát a neves történész Horthy-korszakkal foglalkozó fontosabb
...isainak kötetbe gyűjtésével és együttes újrakiadásukkal indítja út-
...ra. Jóllehet a válogatás időben első (1982) és utolsó tanulmányá-
...k (2016) megjelenése között harmincnégy év telt el, azokat olyan
...érvű gondolati azonosság köti össze, hogy egy-két apró – minden
...etben jelzett – módosítástól eltekintve nemcsak a szerző újabb,
...nem régebbi, pályája kezdetén írt tanulmányait is változtatás nél-
...il közöljük. Bízunk benne, hogy az az elfogulatlan, távolságtartó
...tényszerű megközelítésmód, amely Romsics minden munkájá-
...sz hasonlóan ezeket az írásait is jellemzi, sokakat fog hozzásegíteni
...Trianon utáni negyedszázad eredményeinek és kudarcainak, fény-
...árnyoldalainak fel- és megismeréséhez.

943.9-19

R80

ROMSICS

9 789632 278957

HELIK